

**UNIVERZITET U NOVOM SADU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET**

**AGROEKONOMSKI FAKTORI
ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA
FRUŠKE GORE**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor: Prof. dr Radovan Pejanović

Kandidat: mr Sanja Đukić

Novi Sad, 2015. godine

**UNIVERZITET U NOVOM SADU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET****KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA**

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Sanja Č. Đukić
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Radovan Pejanović, redovni profesor
Naslov rada: NR	AGROEKONOMSKI FAKTORI ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	AP Vojvodina
Godina: GO	2015.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 8
Fizički opis rada: FO	12 broj poglavlja / 248 stranica / 79 tabela/ 13 slika / 25 grafikona / 4 dendograma/ 284 referenci i 24 internet izvora (linkova)/ 1 prilog
Naučna oblast: NO	Agroekonomija
Naučna disciplina: ND	Ruralna ekonomija

Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Poljoprivreda, ruralni razvoj, agroekonomski faktori, održivi razvoj, Fruška gora
UDK	316.334.55:338.43(043.3)
Čuva se: ČU	Biblioteka Poljoprivrednog fakulteta, Univerzitet u Novom Sadu, Trg Dositeja Obradovića 8
Važna napomena: VN	Nema
Izvod: IZ	<p>U radu se analiziraju agroekonomski faktori održivog razvoja na primeru regiona Fruške gore. Potreba za istraživanjem ovih faktora polazi od činjenice da je poljoprivreda najzastupljenija delatnost u ovom regionu, tačnije u njegovoj zaštitnoj zoni. Identifikovanje i kvantifikovanje agroekonomskih faktora putem relevantnih indikatora održive poljoprivrede prošireno je i na aspekt ruralnog razvoja. U radu je dat pregled vladajuće literature, kao i veći broj metodologija održivog razvoja, održive poljoprivrede i ruralnog razvoja. Prikazani su različiti pristupi u regionalne ekonomije i oceni regionalne konkurentnosti ruralnih područja u cilju sveobuhvatne analize posmatrane problematike. Date su karakteristike istraživnog prostora na primeru Fruške gore (potencijala za održivi razvoj, profili opština/gradova koji ulaze u obuhvat ovog regiona, kao i prikaz održivih opredeljenja za sve delatnosti). Na osnovu dostupnih podataka analiziran je uticaj pojedinih agroekonomskih faktora održivog razvoja regiona Fruške gore, i data je procena njihovog daljeg delovanja u budućem periodu, uz uvažavanje ostalih ekonomskih pokazatelja Republike Srbije i AP Vojvodine. U dokazivanju ili opovrgavanju hipoteza, osim identifikacije agroekonomskih faktora održivog razvoja, korišćeno je anketno istraživanje svih zainteresovanih subjekata u regionu Fruške gore. Isto tako, izložene su ideje i predlozi za buduća istraživanja i predložen je model koji bi na najoptimalniji način valorizovao sve potencijale Fruške gore, a prvenstveno onih koji su u funkciji unapređenja poljoprivrede, ruralnog i održivog razvoja.</p>

Datum prihvatanja teme od strane Senata: DP	25.09.2012.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	Dr Radovan Pejanović, mentor Redovni profesor Naučna oblast: Ekonomija Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu <hr/>
	Dr Zoran Njegovan, predsednik Redovni profesor Naučna oblast: Ekonomija Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu <hr/>
	Dr Lazar Lazić, član Redovni profesor Naučna oblast: Geonauka Prirodno-matematički fakultet u Novom Sadu <hr/>

**UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF AGRICULTURE**

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Ph.D. thesis
Author: AU	Sanja Č. Đukić
Mentor: MN	PhD Radovan Pejanović, full professor
Title: TI	AGRIECONOMIC FACTORS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGION FRUŠKA GORA
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Province of Vojvodina
Publication year: PY	2015.
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 8
Physical description: PD	number of chapters 12, pages 248 / tables 79/ charts 25/ pictures 13/ references 284 and 24 internet web pages (links) / 1 appendix
Scientific field SF	Economics of Agriculture
Scientific discipline SD	Rural economy
Subject, Key words SKW	Agriculture, rural development, agrieconomic factors, sustainable development, Fruška gora

UC	316.334.55:338.43(043.3)
Holding data: HD	Library of the Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 8
Note: N	None
Abstract: AB	<p>This paper analyses agrieconomics factors of sustainable development in the case of region of Fruška gora. The need for research on these factors comes from the fact that agriculture is the most common activity in the region, specifically in its protective zone. An identifying and quantifying agrieconomics factor through relevant indicators of sustainable agriculture has been extended to an aspect of rural development. The paper gives an overview of the actual literature, and a number of methodologies for sustainable development, sustainable agriculture and rural development. Different theoretical approaches of the regional economy and the assessment of regional competitiveness of rural areas are presented, in order a comprehensive analysis of the observed issues. The characteristics of the area in the case of Fruška gora are presented (potential for sustainable development, profiles of municipalities/cities which are located in the scope of this region, as well as the sustainable orientation for all business activity). Based on available data, was analysed the influence of the certain agrieconomics factors of sustainable development of the region of Fruška gora, and assessment of their impact in the following period, together with other economic indicators of the Republic of Serbia and AP Vojvodina. In proving or disproving the hypothesis, except the identification agrieconomics factors of sustainable development, the research by a survey questionnaire of all stakeholders in the region of Fruška gora was used. Also, the ideas and suggestions for future research are expressed and a model that would optimally valorised all potentials of Fruška gora is proposed, primarily those that are aimed at improving the agricultural, rural and sustainable development.</p>

Accepted on Senate on: AS	25 th September 2012
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	PhD Radovan Pejanović, mentor Full professor Scientific discipline: Economy University of Novi Sad, Faculty of Agriculture <hr/>
	PhD Zoran Njegovan, president Full professor Scientific discipline: Economy University of Novi Sad, Faculty of Agriculture <hr/>
	PhD Lazar Lazić, member Full professor Scientific discipline: Geoscience University of Novi Sad, Faculty of Sciences <hr/>

PREDGOVOR

Interesovanje za temu ove doktorske disertacije pojavilo se pre njene konkretizacije. Naime, kako sam bila uključena u tim koji je radio na izradi „Master plana održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“ tokom 2010. i 2011. godine kao sekretar projekta, imala sam priliku da se jednim delom upoznam sa problematikom održivog razvoja područja Fruške gore. Završetkom projekta, moje interesovanje za Frušku goru se nastavilo u domenu istraživanja značaja poljoprivrede u kontekstu održivog razvoja. Kao rezultat toga, i na predlog mentora prof. dr Radovana Pejanovića, tema za doktorsku disertaciju je uobličena, kome dugujem veliku zahvalnost na prenetom znanju i razumevanju, kao i na datim predlozima i sugestijama tokom izrade ove disertacije.

Posebnu zahvalnost iskazujem prof. dr Zoranu Njegovanu na korisnim savetima koji su mi značajno pomogli tokom istraživanja, kao i prof. dr Lazaru Laziću na korektnoj i efikasnoj saradnji.

Ogromnu zahvalnost dugujem svojoj porodici na pomoći i razumevanju koju su mi pružili tokom izrade ove disertacije.

Novi Sad, _____ 2015.

Sanja Đukić

Ovaj rad posvjećujem mojoj majci.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. ODRŽIVI RAZVOJ I POLJOPRIVREDA, REGION FRUŠKE GORE I AGROEKONOMSKI FAKTORI ODRŽIVOG RAZVOJA.....	1
1.2. PREDMET, CILJEVI I ZADACI ISTRAŽIVANJA	2
1.3. OČEKIVANI DOPRINOSI (CILJEVI) ISTRAŽIVANJA	3
1.4. POLAZNE HIPOTEZE U ISTRAŽIVANJU	3
1.5. METODI RADA I IZVORI PODATAKA.....	4
1.6. PREGLED LITERATURE.....	6
2. TEORIJSKE POSTAVKE ODRŽIVOG RAZVOJA U POLJOPRIVREDI	11
2.1. ODRŽIVI RAZVOJ	11
2.1.1. KONCEPTI ODRŽIVOG RAZVOJA.....	15
2.1.2. DEFINICIJE ODRŽIVOG RAZVOJA	15
2.1.3. FAKTORI (KOMPONENTE) ODRŽIVOG RAZVOJA	17
2.1.4. PRINCIPI ODRŽIVOG RAZVOJA	19
2.1.5. INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA	22
2.1.6. ODRŽIVOST POLJOPRIVREDE I RURALNOG RAZVOJA.....	27
2.1.6.1. Definisane pojma održive poljoprivrede	27
2.1.6.2. Indikatori održive poljoprivrede.....	37
2.1.6.3. Indikatori održive poljoprivrede i ruralnog razvoja.....	52
2.1.6.4. Indikatori ruralnog razvoja	61
2.2. REGIONALNI RAZVOJ, REGIONALNA EKONOMIJA I REGIONALNA KONKURENTNOST RURALNIH PODRUČJA	69
2.3. NACIONALNI PARKOVI I ODRŽIVI RAZVOJ.....	79
2.3.1. ZAŠTIĆENA PODRUČJA.....	79
2.3.2. NACIONALNI PARKOVI	81
2.3.3. NACIONALNI PARKOVI U REPUBLICI SRBIJI	84
2.3.4. EVROPSKI NACIONALNI PARKOVI U OKRUŽENJU REGIONA FRUŠKE GORE.....	85
2.3.5. PRIVREDNE AKTIVNOSTI U OKVIRU GRANICA NACIONALNOG PARKA I NJIHOVIH ZAŠTITIVNIH ZONA	89
3. REGION FRUŠKE GORE	96
3.1. OPŠTE KARAKTERISTIKE REGIONA FRUŠKE GORE I NACIONALNOG PARKA „FRUŠKA GORA“	96
3.1.1. PRIRODNI I KULTURNI POTENCIJALI REGIONA FRUŠKE GORE.....	96
3.1.2. PRIVREDNI POTENCIJALI FRUŠKE GORE	102
3.2. PROFIL OPŠTINA I GRADOVA U SASTAVU FRUŠKE GORE.....	105
3.2.1. SREMSKI KARLOVCI.....	105

3.2.2. PETROVARADIN	108
3.2.3. BEOČIN.....	109
3.2.4. BAČKA PALANKA	110
3.2.5. INĐIJA	110
3.2.6. IRIG	111
3.2.7. RUMA.....	112
3.2.8. SREMSKA MITROVICA.....	112
3.2.9. ŠID.....	113
3.3. ODRŽIVI RAZVOJ REGIONA FRUŠKE GORE.....	113
3.3.1. ZAŠTITA I UNAPREĐENJE ŽIVOTNE SREDINE, PRIRODNIH VREDNOSTI I RESURSA REGIONA FRUŠKE GORE	115
3.3.2. ZAŠTITA I PREZENTACIJA KULTURNO-ISTORIJSKOG NASLEĐA REGIONA FRUŠKE GORE	116
3.3.3. ZAŠTITA I PREZENTACIJA GEONASLEĐA REGIONA FRUŠKE GORE.....	117
3.3.4. ŠUMARSTVO I LOVSTVO REGIONA FRUŠKE GORE	118
3.3.5. RIBARSTVO I PČELARSTVO REGIONA FRUŠKE GORE	118
3.3.6. RAZVOJ TURIZMA U REGIONU FRUŠKE GORE	119
3.3.7. RAZVOJ INFRASTRUKTURE U REGIONU FRUŠKE GORE	120
3.3.8. RAZVOJ POLJOPRIVREDE U REGIONU FRUŠKE GORE	121
3.3.9. USPOSTAVLJANJE INFORMACIONOG SISTEMA U REGIONU FRUŠKE GORE.....	124
3.3.10. BRENDIRANJE PODRUČJA I PROIZVODA REGIONA FRUŠKE GORE	125
3.3.11. DEMOGRAFSKI RAZVOJ REGIONA FRUŠKE GORE.....	125
3.3.12. POTENCIJALI OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U REGIONU FRUŠKE GORE	126
4. AGROEKONOMSKI FAKTORI ODRŽIVOG RAZVOJA FRUŠKE GORE.....	127
4.1. POLJOPRIVREDNI POTENCIJALI KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE	127
4.1.1. POTENCIJALI ZA BILJNU PROIZVODNJU U REGIONU FRUŠKE GORE.....	127
4.1.2. POTENCIJALI ZA STOČARSKU PROIZVODNJU U REGIONU FRUŠKE GORE.....	132
4.1.3. STRUKTURA POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA U REGIONU FRUŠKE GORE.....	133
4.2. TURISTIČKI POTENCIJALI KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE	136
4.3. INVESTICIJE KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE ...	142
4.4. STANOVNIŠTVO KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE	143
4.4.1. BROJ STANOVNIKA.....	143
4.4.2. GUSTINA NASELJENOSTI	145
4.4.3. STAROSNI KONTINGENTI STANOVNIŠTVA	146
4.4.4. EKONOMSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA	147
4.4.5. KLASITER ANALIZA DEMOGRAFSKIH FAKTORA (KAO AGROEKONOMSKIH FAKTORA) ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE	150
4.5. ZAPOSLENOST I ZARADE KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE	151

5. ASPEKTI REGIONALNE KONKURENTNOSTI RURALNOG PODRUČJA FRUŠKE GORE	156
6. EKONOMSKI REGULATORNI OKVIRI REPUBLIKE SRBIJE I AP VOJVODINE U FUNKCIJI ODRŽIVOG RAZVOJA POLJOPRIVREDE U REGIONU FRUŠKE GORE.....	158
7. REGION FRUŠKE GORE U KONTEKSTU STRATEŠKIH OPREDELJENJA EVROPSKE UNIJE	167
8. REZULTATI I DISKUSIJA SPROVEDENOG ANKETNOG ISTRAŽIVANJA (PERCEPCIJE I STAVOVI ZAINTERESOVANIH SUBJEKATA U REGIONU FRUŠKE GORE O ODRŽIVOM RAZVOJU, POLJOPRIVREDI I RURALNOM RAZVOJU)	171
8.1. SOCIO-DEMOGRAFSKA STRUKTURA ISPITANIKA – DESKRIPTIVNA STATISTIKA	172
8.2. ODRŽIVI RAZVOJ U REGIONU FRUŠKE GORE – DESKRIPTIVNA STATISTIKA.....	173
8.3. POLJOPRIVREDA U KONTEKSTU ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE – DESKRIPTIVNA STATISTIKA.....	175
8.4. RURALNI RAZVOJ U KONTEKSTU ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE – DESKRIPTIVNA STATISTIKA.....	180
8.5. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI POJEDINIH VARIJABLI PUTEM HI-KVADART (χ^2) TESTA.....	185
8.5.1. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI IZMEĐU POZNAVANJA POJMA ODRŽIVOSTI I OPTIMALNOSTI PRIMENE ORGANSKE PROIZVODNJE U REGIONU FRUŠKE GORE.....	185
8.5.2. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI IZMEĐU POZNAVANJA POJMA ODRŽIVOSTI I POZNAVANJA OSTALIH OBLIKA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE	186
8.5.4. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI IZMEĐU DOVOLJNOSTI SREDSTAVA PODRŠKE ODRŽIVOJ POLJOPRIVREDI IZ AGRARNOG BUDŽETA REPUBLIKE SRBIJE I KREDITNIH SREDSTAVA.....	189
8.5.5. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI U POGLEDU POZITIVNIH EFEKATA RURALNOG TURIZMA NA UNAPREĐENJE POLJOPRIVREDE I UTICAJA POJEDINIH OBLIKA RURALNOG (SEOSKOG) TURIZMA – AGROTURIZAM, VINSKI I GASTRONOMSKI TURIZAM	190
8.6. UTVRĐIVANJE POVEZANOSTI POJEDINIH VARIJABLI PUTEM KORELACIONE ANALIZE	192
8.7. UTVRĐIVANJE POVEZANOSTI POJEDINIH VARIJABLI PUTEM FAKTORSKE ANALIZE	193
8.7.1. FAKTORSKA ANALIZA NA PRIMERU PREDNOSTI I OGRANIČENJA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE U FRUŠKOJ GORI	194
8.7.2. FAKTORSKA ANALIZA NA PRIMERU KLJUČNIH OGRANIČENJA RURALNOG RAZVOJA U REGIONU FRUŠKE GORE	196
9. SWOT ANALIZA.....	199
10. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	201
11. LITERATURA	206
12. PRILOZI.....	228
BIOGRAFIJA.....	248

1. UVOD

1.1. ODRŽIVI RAZVOJ I POLJOPRIVREDA, REGION FRUŠKE GORE I AGROEKONOMSKI FAKTORI ODRŽIVOG RAZVOJA

Prirodni resursi su neobnovljivi i retki, a u današnje vreme često i devastirani pod uticajem čoveka. Osim neracionog iskorišćavanja svih resursa, rast ljudske populacije predstavlja značajan problem jer se time stvara još veći pritisak na postojeće resurse. Potreba da se reše nagomilani problemi intenziviraju se krajem 80-tih godina XX veka što doprinosi da se na globalnom nivou formira novi koncept razvoja-**održivi razvoj**. Održivi razvoj podrazumeva da su potrebe sadašnjih generacija važne, koliko i potrebe budućih generacija, a ključna poveznica u ovom vremenskom razmaku je očuvanje svih dostupnih resursa (ekonomskih, ekoloških i socijalnih). Koncept održivog razvoja poseduje dinamički i teritorijalni karakter, jer treba da zadovolji zahteve stanovništva kako u sadašnjosti, tako i u budućnosti, i da pritom bude osnovni princip u primeni svih razvojnih politika na globalnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Održivi razvoj teži da uskladi nekoliko važnih dimenzija: ekonomsku, ekološku i društvenu, što ga čini globalnom strategijom i filozofijom razvoja.

Poljoprivreda u Republici Srbiji (kao i u regionu Fruške gore) predstavlja delatnost od velikog nacionalnog interesa. Dosadašnji principi razvoja poljoprivrede zasnivali su se na konvencionalnom tipu poljoprivrede, što je nužno podrazumevalo upotrebu savremene mehanizacije, hemijskih inputa (sredstava za zaštitu bilja, mineralnih đubriva, veterinarskih preparata sl.) i uslovalo zagađenje životne sredine. Međutim, postavlja se pitanje definisanja nove uloge i značaja poljoprivrede, tek kada su se spoznale posledice po životnu sredinu koje su nastale od intenziviranja poljoprivrede polovinom prošlog veka. Sa pravom se može reći da se početkom XXI veka uspostavlja novi koncept filozofije poljoprivrede. Definisanjem koncepta održive poljoprivrede uspostavlja se sistem principa koji omogućuju proizvodnju hrane i drugih proizvoda iz poljoprivrede, a istovremeno se štiti životna sredina, postiže se ekonomska efikasnost i uravnotežen razvoj ljudskih zajednica. Potrebu za definisanjem održive poljoprivrede još više potenciraju postojeći svetski ekonomski trendovi, kao što su nova svetska ekonomska kriza nastala početkom XXI veka, ali i ograničenost pojedinih prirodnih resursa.

Region Fruške gore je prepoznat kao nacionalno dobro, kada je ovom području dodeljen status nacionalnog parka tokom 1960. godine. Još 1948. godine region Fruške gore je pod izvesnim sistemom zaštite od strane države kada je proglašeno narodnim izletištem čija je namena bila odmor i rekreacija. Frušku goru čini manje planinsko područje u Panonskoj niziji, odnosno locirano je u severnom delu Republike Srbije (Autonomna Pokrajina Vojvodina). Brojne karakteristike poput raznovrsnog pejzaža, prisustva mnogobrojnih biljnih i životinjskih vrsta, postojanje tradicionalnih ruralnih naselja uticali su da Fruška gora postane prvi nacionalni park u Srbiji. Fruška gora se nalazi na području opština Bačka Palanka, Beočin, Indija, Irig, Sremski Karlovci, Ruma, Šid i gradova Sremska Mitrovica i Novi Sad. Privreda ovog regiona je uglavnom usmerena na poljoprivredu, dok je turistička

delatnost u dužem vremenskom periodu bila nedovoljno revalorizovana. Međutim, kako u ovom regionu nije bilo adekvatnog planskog upravljanja pojavila se potreba da se razvoj ovog regiona značajno poboljša, a to je jedino moguće kroz uvažavanje svih principa održivog razvoja. Ključno pitanje polazi od činjenice da su zaštićena područja istovremeno prostori koja uključuju ljudsku ekonomsku aktivnost (na primeru Fruške gore one su sprovode u široj zaštitnoj zoni ovog područja). Adekvatnom zaštitom svih resursa u regionu Fruške gore istovremeno se obezbeđuje i njihovo ekonomsko vrednovanje. Zbog toga se često definiše održivi razvoj kao usklađen i ograničen razvoj, gde zaštita prirodnih resursa je dominantni princip, i oni određuju mogućnost postizanja ostalih ekonomskih i drugih ciljeva u poljoprivredi (i ruralnom razvoju), kao i u ostalim delatnostima.

U disertaciji se se analiziraju pojedini **agroekonomski faktori** održivog razvoja regiona Fruške gore. Na ovaj način se povezuju ekonomski okviri poljoprivredne proizvodnje sa konceptom održivog razvoja. Koncept održivog razvoja počiva između ostalih dimenzija, i na ekonomskoj. Tranzicija ka održivom razvoju u ekonomskim okvirima je pre svega prihvatanje nužnih promena u ekonomiji koje su označene kao povoljne razvojne tendencije (kao što su: zapošljavanje, investicije, proizvodnja i usluge, inovacije i sl.). Najznačajniji karakteristike kojima se mogu identifikovati osnovni ekonomski problemi poljoprivredne proizvodnje proističu iz dve grupe faktora (Pejanović, 2009): makroekonomski i mikroekonomski. „U makroekonomske determinante spadaju: pre svega, društveno-ekonomski uslovi za bavljenje ovim biznisom; agrarna politika države; uslovi finansiranja; stanje na tržištu; nivo organizovanosti. Posmatrano sa mikroekonomskog aspekta uspešan razvoj i ekonomska snaga gazdinstava agrarne proizvodnje zavisi od brojnih eksternih i internih faktora: veličine i stepena korišćenja proizvodnih faktora; kao i od strukture proizvodnje; ekonomičnosti, produktivnosti i rentabilnosti proizvodnje; tipa gazdinstva (biljna, stočarska proizvodnja, kombinovano); regionalne određenosti (ravničarska, brdsko-planinska gazdinstva)...”¹ Na osnovu prisutnih razvojnih globalnih tokova nužno je postavljanje ekonomskih aspekata poljoprivredne proizvodnje u održive okvire, što u konačnom smislu omogućava ekonomski rast poljoprivredne proizvodnje.

1.2. PREDMET, CILJEVI I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog rada sastoji se u identifikaciji raspoloživih faktora koji determinišu ekonomski značaj poljoprivrede u okviru održivog razvoja u regionu Fruške gore. Prema tome, primarni cilj ovog istraživanja je da se preko deskriptivnog opisa, analize stanja i kvaliteta raspoloživih potencijala utvrdi na koji način treba da se razvija poljoprivreda, kao najznačajnija ekonomska delatnost u ovom regionu, a sa druge strane da se zadovolje aspekti održivosti u regionu Fruške gore. Kao sekundarni cilj je identifikacija značaja pojedinih agroekonomskih faktora za uspostavljanje adekvatne regionalne razvojne politike, koja objedinjuje razvoj poljoprivrede i ostalih delatnosti u jednu funkcionalnu celinu.

U okviru predmeta ovog istraživanja najvažniji zadaci su:

¹ Pejanović, R. (2009): Agroekonomska analiza poljoprivrednih subjekata, Škola biznisa, br. 4, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.

- definisanje trenutnog stanja razvoja poljoprivrede u regionu Fruške gore;
- identifikovanje mogućih faktora koji opredeljuju ekonomski značaj poljoprivrede u regionu Fruške gore;
- određivanje potencijala pojedinih agroekonomskih faktora u održivom razvoju Fruške gore, uz uvažavanje regulatornih ekonomskih pokazatelja Republike Srbije i AP Vojvodine;
- određivanje uticaja pojedinih agroekonomskih faktora održivog razvoja u okviru opština/gradova koji ulaze u obuhvat regiona Fruške gore;
- određivanje konkurentske pozicije pojedinih opština/gradova u obuhvatu regiona Fruške gore u pogledu ruralnog razvoja, kao neizostavnog razvojnog koncepta sela i poljoprivrede u ovom regionu;
- istraživanje zavisnosti pojedinih faktora koji determinišu razvoj poljoprivrede, održivog i ruralnog razvoja na osnovu anketiranih zainteresovanih učesnika u regionu Fruške gore;
- definisanje prednosti i nedostataka regiona Fruške gore u pogledu razvoja održive poljoprivrede i ruralnog razvoja;
- predlaganje razvojnog modela koji bi znatnije unapredio potencijal pojedinih agroekonomskih faktora održivog razvoja regiona Fruške gore.

1.3. OČEKIVANI DOPRINOSI (CILJEVI) ISTRAŽIVANJA

Očekivani doprinosi istraživanja u oblasti agroekonomije mogu da se projektuju na dva nivoa. Prvi nivo, predstavlja doprinos u teorijskom smislu, koji se sastoji:

- u prikazu naučne misli o održivom razvoju, kao i o ulozi poljoprivrede u regionalnom razvojnom konceptu;
- prikazu pojedinih metodologija, kojima se sagledavaju faktori razvoja održive poljoprivrede (u sadejstvu sa ruralnim razvojem).

Drugi nivo, predstavlja doprinos u aplikativnom smislu, koji se sastoji:

- u sistematizaciji informacija o regionu Fruške gore, o njenim aspektima održivosti;
- utvrđivanju strukture najvažnijih agroekonomskih faktora u modelu održivog razvoja Fruške gore,
- u proceni konkurentnosti ruralnog prostora koji je u obuhvatu regiona Fruške gore.

1.4. POLAZNE HIPOTEZE U ISTRAŽIVANJU

Na osnovu formulisanog predmeta, zadataka i očekivanih doprinosa (ciljeva) definisane su sledeće hipoteze:

Prva hipoteza (H₁): Održiva poljoprivreda je razvojna šansa, koja doprinosi kako ekonomskom, tako i održivom razvoju regiona Fruške gore.

Druga hipoteza (H₂): Postoje izvesne prednosti i ograničenja u ekonomskim aspektima razvoja poljoprivrede u okviru koncepta održivog razvoja regiona Fruške gore.

Treća hipoteza (H₃): Ključni agroekonomski faktori održivog razvoja regiona Fruške gore sa aspekta njihove dostupnosti su sledeći: poljoprivredni potencijali, turistički potencijali, investicije, stanovništvo, kao i zaposlenost i zarade.

Četvrta hipoteza (H₄): U okviru koncepta održivog razvoja regiona Fruške gore ključnu ulogu ima ruralni razvoj, koji podrazumeva da se pored poljoprivrede u ovom regionu ostvaruju dodatni izvori prihoda od drugih delatnosti, pre svega od turizma. Agroturizam, vinski i gastronomski turizam u Fruškoj gori su oblici ruralnog (seoskog) turizma koji imaju najveći razvojni potencijal i najveće pozitivne efekte kako za razvoj poljoprivrede, tako i za ruralni razvoj.

Peta hipoteza (H₅): U okviru regiona Fruške gore postoje razvojni dispariteti između pojedinih opština/gradova, koji se ogledaju u nejednakim konkurentskim pozicijama u pogledu ruralnog razvoja ovog područja. Shodno tome, može se pretpostaviti da je jedan od uzroka ovakvog stanja nedovoljno povezivanje razvojnih koncepcija (razvoj poljoprivrede, održivi razvoj, ruralni razvoj, lokalni ekonomski razvoj i sl.). Objedinjeni pristup u primeni svih razvojnih koncepcija u regionu Fruške gore predstavlja jedan od modela koji bi unapredio ekonomski položaj poljoprivrede i održivi razvoj regiona Fruške gore.

1.5. METODI RADA I IZVORI PODATAKA

Doktorska disertacija je evaluacija raspoložive literature, terenskih istraživanja i korišćenja adekvatnih naučnih (kvalitativno-kvantitativnih) metoda. U istraživanju u okviru doktorske disertacije korišćeno je više naučnih metoda, odnosno primenjene su sledeće metode:

- Deskriptivna metoda: ova metoda je korišćena u procesu analize posmatranih pojava i uzročno-posledičnih veza između pojedinih podataka;
- Analitičko-sintetička metode: u disertaciji analitičkim postupkom razmatrao se ekonomski razvoj ovog regiona koji je indukovan od strane poljoprivrede i ostalih ruralnih resursa. Takođe, sintetička metoda je služila da se na osnovu razloženih elemenata razvoja ovog regiona donese opšti zaključak o ekonomskom potencijalu ovog regiona;
- Induktivno-deduktivne metoda: induktivnom metodom analizirani su uticaji različitih agroekonomskih faktora na razvoj ovog regiona. Putem deduktivne metode izvršno je prilagođavanje opštih zaključaka prema pojedinačnim, tj. konkretnim uslovima, odnosno potrebama pojedinačnih faktora razvoja i opština unutar regiona Fruške gore;
- Istorijska metoda: prilikom proučavanja posmatrane problematike sagledavani su razvojni pravci održivog razvoja i poljoprivrede u regionu Fruške gore;
- Metod terenskih istraživanja: korišćen je za prikupljanje pouzdanih podataka o stanju posmatrane problematike. Terensko istraživanje sprovedo se putem anketiranja lokalnog stanovništva i institucija na području Fruške gore. Cilj anketiranja je istraživanje mišljenja pojedinaca ili pojedinih institucija o aspektima: održivog razvoja, razvoja poljoprivrede i ruralnog razvoja. U tom

kontekstu, njihovi stavovi i afiniteti za posmatrane teme su značajni zbog utvrđivanja ograničenja, potreba i definisanja prednosti ovog regiona, a koji su u funkciji razvoja poljoprivrede u održivom konceptu. Nakon završenog ciklusa terenskih istraživanja dobijeni podaci su obrađeni statističkim metodama i korišćeni za dalje analiziranje i istraživanje;

- Statističke metode – korišćene su sledeće tehnike: deskriptivna statistika, klaster analiza, faktorska analiza, linearna korelacija, i χ^2 test. Podaci su obrađeni putem statističkih programa: *Statistika 12* i *SPSS 19*.
 - Deskriptivna statistika je skup statističkih mera prebrojavanja (frekvencije, procenti), mera centralne tendencije (aritmetička sredina, medijana i modus), kao i mera disperzije (interval varijacije, srednje apsolutno odstupanje, varijansa i standardna devijacija).
 - Klaster analiza je korišćena da bi se utvrdilo tzv. „prirodno“ grupisanje objekata u grupe koje se baziraju na različitim karakteristikama posmatranih objekata. U literaturi se ova analiza naziva još i analiza grupisanja ili numerička taksonomija. Ova metoda ima dva pristupa: hijerarhijsko klasifikovanje gde se obavlja spajanje objekata i prethodno formiranih grupa pri čemu se izuzima mogućnost prelaska iz jedne u drugu grupu. Za potrebe izrade ove disertacije korišćena je mera bliskosti u ovoj analizi. Analizirani podaci prikazani su u formi dendograma koji je tzv. matematički i slikovni izraz sprovedene klaster analize, odnosno dendogram predstavlja grafički prikaz hijerarhijske strukture objekata. Prilikom određivanja broja klastera korišćena je proizvoljna procena autora.
 - Faktorska analiza u ovoj disertaciji korišćena je u svrhu sažimanja podataka koji su dostupni iz velikoj broja varijabli među kojima postoji povezanost (postavljenih u anketnom istraživanju) na jedan manji broj novih varijabli. Ovo sažimanje ima kompozitni karakter gde se pri tom gubi minimalan broj podataka. Naime, ova multivarijaciona statistička tehnika značajna jer ukazuje na odnose među podacima koji naizgled nisu očigledni, i ima sposobnost da identifikuje skupove srodnih promenljivih. Kao i klaster analiza, i ova analiza ima dozu subjektivne procene.
 - Linearna korelacija, odnosno korelaciona analiza je često korišćena statistička tehnika koja pokazuje povezanost između promenljivih vrednosti, a svrha njene primene u ovom istraživanju zasniva se na identifikaciji samo onih varijabli za koji postoji opravdanost merenja.
 - Upotreba χ^2 testa u doktorskoj disertaciji zasniva se na njegovoj praktičnosti, gde se na osnovu dobijenih frekvencija (koji su sakupljeni putem ankete) može utvrditi da li one odstupaju od onih frekvencija koje smo očekivali pod određenom hipotezom. Kao i kod korelacije, kod ovog testa se utvrđuje povezanost između dve varijable, a verovatnoća njihove povezanosti je glavna osobina ovog testa.
 - „SWOT” analiza – primenjena je za prikaz prednosti i slabosti u okviru internog obuhvata posmatranja, kao i šansi i pretnji iz eksternog obuhvata posmatranja
-

posmatrane problematike. SWOT analiza predstavlja kvalitativni metod i značajan je jer sinhronizuje procene internih faktora sa eksternim faktorima. Na osnovu ove analize formirana je TOWS matrica koja ukazuje koje su moguće strategije razvoja poljoprivrede i ruralnih resursa za ovaj region.

Osim primarnih podataka dobijenih iz istraživanja putem anketnog upitnika, korišćen je veliki broj sekundarnih izvora podataka. Od sekundarnih izvora podataka korišćeni su podaci:

- iz domaćeg okruženja (Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije; Ministarstva poljoprivrede i zaštite životne sredine; Republičkog zavoda za zaštitu prirode Republike Srbije; Pokrajinskog zavoda za zaštitu prirode AP Vojvodine; Sekretarijata za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo Republike Srbije; Regionalne privredne komore Srem, Regionalne privredne komore Novog Sada i sl.);
- iz inostranog okruženja (baze podataka-EU, FAO, UN, OECD i sl.), i
- iz stručne literature domaćih i stranih autora koji su navedeni u literaturi, a koji su se bavili sličnom tematikom.

1.6. PREGLED LITERATURE

Prikupljena građa za izradu ove disertacije podrazumevala je analizu dostupne literature o održivom razvoju i nacionalnim parkovima, o ulozi poljoprivrede u ovom razvojnom konceptu, kao i o problemu konkurentnosti ruralnih područja. Sa druge strane, literarni korpus uključivao je i niz istraživanja vezan za region Fruške gore, sa posebnim akcentom na razvoj poljoprivrede, turizma i održivog razvoja.

Problematika održivosti je predmet brojnih naučnih istraživanja. Tako, *Pešić* (2002) ukazuje na činjenicu da je koncept održivosti danas postao široko prihvaćen kao uslov opstanka i napretka čovečanstva. Razlozi za to, po njemu, leže u mogućim odgovorima na pitanje zašto ekonomska aktivnost mora biti održiva.

Pearce et al. (1990) ističu da se u okviru koncepta održivog razvoja mogu izdvojiti tri podkoncepta u zavisnosti od količine i vrednosti prirodnog kapitala koji stoje na raspolaganju: koncept neopadajućeg bogatstva; koncept neopadajućeg prirodnog bogatstva, i koncept elastičnosti.

Di Kastr (1995) u cilju boljeg razumevanja pojedinih komponenti održivog razvoja upotrebio je metaforu „stolice“ održivog razvoja da bi ukazao na četiri važna elementa ovog koncepta: ekonomija, socijalni razvoj, kulturni razvoj, i životna sredina. Nesklad bilo koje komponente stvara nestabilan sistem u postizanju održivosti.

Interakcije između održivog razvoja i poljoprivrede su značajna tema u naučnim istraživanjima, Tako, *Fretz et al.* (1993) navode određen broj definicija održive poljoprivrede koje se mogu sresti u literaturi. U tom kontekstu se polazi od činjenica da je održiva poljoprivreda: a) „...jednako izbalansiran odnos ispravnosti životne sredine, ekonomske održivosti i društvene pravde u svim sektorima društva“; b) „razvijanje nove poljoprivredne tehnologije koja doprinosi ekonomskom, sociološkom i ekološkom aspektu poljoprivrede“; c) „... sposobna da održava svoju produktivnost i korisnost za društvo u dugom periodu... ona

mora biti sigurna po životnu sredinu, resursno štedljiva, ekonomski održiva, društveno prihvatljiva, i tržišno konkurentna“; d) „...u dugoročnom periodu poboljšava kvalitet životne sredine i resursne osnove od koje zavisi poljoprivreda, zatim obezbeđuje ljudske potrebe za ishranom, ekonomski je održiva, i unapređuje kvalitet života za poljoprivredne proizvođače i društvo u celini“; e) „...rezultat sistema upravljanja koji pomaže proizvođačima u izboru odgovarajućih sorti i/ili hibrida, pakete plodnosti zemljišta uključujući rotaciju useva, upravljanje štetočinama, metode za obradu tla, sekvence useva za smanjenje troškova inputa, i tako minimizira uticaj sistema na okruženje van gazdinstva, uz obezbeđenje održivog nivoa proizvodnje i ostvarivanje odgovarajućeg profita od poljoprivrede“; f) „...sistem koji je jedan od oblika prehrambenog proizvodnog sistema, koji poboljšava prvobitno stanje zemljišta“.

Pejanović (2013) ističe da je održiva poljoprivreda sistem proizvodnje koji objedinjuje ekološke i ekonomske elemente proizvodnje, brigu za zdravlje ljudi i pri tome uzima u obzir različitosti poljoprivrede i društvene zajednice. Vežan je za upravljanje poljoprivrednim resursima, posebno zemljištem kao (ne)obnovljivim resursom, koji je nužno sačuvati od antropogenih uticaja, ne samo u fizičkom, nego i u kvalitativnom pogledu.

Janke et al. (1997) ukazuju da se napredak u razvoju poljoprivrede može pratiti na pet nivoa (polje, gazdinstvo, lokalna zajednica, nacionalni i međunarodni nivo), uporedo sa tri komponente održivog razvoja (ekološka, ekonomska, socijalna). Moguće interakcije između ovih nivoa i komponenti su: a) primarne – gde je izražena komponenta održivosti, i b) sekundarne – gde drugi faktori mogu da utiču na održivost.

Boeringa (2012) izdvaja nekoliko važnih oblika alternativne poljoprivrede koji obezbeđuju ciljeve održivosti u poljoprivredi: ANOG; biodinamička; organsko-biološka, veganska; makrobiotička; mazdaznan, kao i Howard-Balfour i Lemaire-Boucher poljoprivreda. *Znaor* (1996) i *Hulshof* (1992) u oblike održive poljoprivrede ubrajaju ekološku poljoprivredu koja se često koristi kao sinonim za organsku (biološku) poljoprivredu. *Znaor* (1996) ističe da principi na kojima se zasniva ovaj model je proizvodnja bez primene agrohemijjskih inputa, s tim da je: etički prihvatljiva, ekološki čista, socijalno pravedna i ekonomski isplativa proizvodnja. *Hulshof* (1992) u oblike održive poljoprivrede izdvaja i low-input poljoprivredu gde je ograničena upotreba inputa (pesticida, mineralnih đubriva, mehanizacije i sl), a u cilju smanjenja troškova proizvodnje i zagađenja. Integralni model poljoprivredne proizvodnje u literaturi se navodi kao jedan od alternativnih metoda proizvodnje na onim područjima gde je uspostavljen odgovarajući sistem stepen zaštite prirodnih resursa (*Boler et. al.*, 2004).

Pejanović (2013) definiše organsku proizvodnju kao sistem ekološkog upravljanja proizvodnjom, preradom, pakovanjem, skladištenjem, prevozom (transportom), označavanjem, marketingom i kontrolom organski proizvedene hrane u skladu sa važećim međunarodnim standardima, posebno propisima EU, IFOAM (Međunarodna federacija za organsku poljoprivredu), kao i odgovarajućeg Zakona. Važan element u razvoju poljoprivrede u regionu Fruške gore čini primena modela multifunkcionalne poljoprivrede i ruralnog razvoja. *Pejanović i saradnici* (2008) ovaj značaj prepoznaju u činjenici da multifunkcionalna poljoprivreda prebacuje težište sa proizvodnje hrane na upravljanje životnom sredinom i na obezbeđivanje usluga u ruralnim područjima. Oni ističu da ovde zapravo o prelazu od „poljoprivrede radi proizvodnje“ (agriculture of production) na „poljoprivredu radi zaštite“ (agriculture of protection).

Budući da je Fruška gora region koji ima određene specifičnosti u pogledu prirodnih, privrednih, kulturnih i ostalih obeležja, problematika regionalnog razvoja se višestruko odnosi na ovo područje. U tom pogledu, *Adžić* (2011) definiše region kao teritorijalno zaokruženi deo, koji ima, sa jedne strane, skup karakteristika koji ga povezuju sa celinom države, a sa druge strane (drugih) karakteristika koje ga čine specifičnim, i da je cilj regionalizacije podela nekog prostora na način koji omogućava za neki dati period optimalnu organizaciju, korišćenje i zaštitu regiona.

Regionalna ekonomija predstavlja aktuelnu temu u pojedinim ekonomskim modelima rasta. Tako, *Abrham* (2011), *Finleton i Fisher* (2010), kao i *Petrakos i sar.* (2007) u analizi modela regionalnog rasta izdvajaju sledeće pristupe: neoklasični; „centar-periferija“; nova teorija rasta, kao i model nove ekonomske geografije. *Capello* (2014, 2011), *Capello i Nijkamp* (2010), *Stimson i sar.* (2011), kao i *Barca i sar.* (2012) izdvajaju sledeće teorijske principe vezane za regionalnu ekonomiju: lokacijske teorije; teorije regionalnog rasta (razvoja); teorije lokalnog razvoja (uključujući aspekte: teritorijalne konkurentnosti, i rastućih prinosa u modelima makroekonomskog rasta). Nadovezujući se na problematiku regionalne ekonomije, *Goldenberg* (2008) izdvaja sledeće politike i instrumente javne politike unapređenja regionalnog razvoja (uvažavajući pritom i ruralni razvoj): tradicionalni pristup; inovacije i tehnološki razvoj; ekonomski razvoj zajednica i društvena ekonomija; razvoj zajednica i izgradnja kapaciteta, kao i novi modeli upravljanja.

Krugman (1996) zastupa stav da ne postoji analogija konkurentnosti upoređujući nacionalni nivo (ili regionalni) sa preduzećem. On zastupa taj princip na osnovu dva stava: prvo, neuspešnost regiona ili države ne izaziva napuštanje ekonomskom delovanja (poslovanja); i drugo, konkurencija između zemalja može biti višestruko korisna. *Drabenstott et al.* (1991) posmatraju konkurentnost ruralnih oblasti na tri načina: kao sposobnost ruralnih industrija da uspešno konkurišu na nacionalnim i međunarodnim tržištima; kao sposobnost privlačenja privrednih aktivnosti koji su udaljeni od metropolitenskog područja u državi, i kao sposobnost ruralnih oblasti da poboljšaju blagostanje i održavanje osnovne infrastrukture. *Porter et al.* (2004) ukazuju da u analizi problema konkurentnosti je potrebno meriti ekonomske rezultate i osnovne uzroke, a za polaznu osnovu uzimaju parametar produktivnost njihovih ekonomija. U zavisnosti od pojedinih autora modeli ruralne konkurentnosti se zasnivaju na različitim elementima. *Houvari et al.* (2001) ističu ljudski kapital, inovativnost, aglomeracije i pristupačnost ruralnih regiona. *Bryden* (2002) kao činioce ruralne konkurentnosti izdvaja kvalitet života i društveno blagostanje; ekonomsku strukturu i performanse, i demografiju. *Hlavsa* (2010) je izdvojila sledeću grupu faktora ruralne konkurentnosti: demografija; društveni položaj; ekonomija (proizvodnja), i infrastruktura. *Persson et al.* (2001) u okviru modela kvantifikovanja ruralne konkurentnosti za Švedsku izdvajaju grupu „opipljivih“ (prirodni resursi, ljudski resursi, infrastruktura, investicije, ekonomska struktura i organizacija, i institucije) i „manje opipljivih“ faktora (tržišne performanse, mreže, zajednice, i kvalitet života). *Kumrić et al.* (2008) ističu sledeće elemente: ljudske resurse, nepoljoprivredni i poljoprivredni sektor, kao i zastupljenost dopunskih delatnosti u poljoprivrednim domaćinstvima kao značajne faktore ruralne konkurentnosti za ruralna područja Hrvatske.

Pejanović i sar. (2010) ukazuju na potrebu korišćenja indikatora održivog razvoja prilikom izrade strateškog plana održivog razvoja, pomoću kojih se može pratiti (monitoring) i vrednovati (evaluacija) strateški plan razvoja.

Povećanje poljoprivrednih sistema visoke vrednosti je jedan od prihvatljivih modela bavljenja poljoprivredom u zaštićenim područjima. *Grandi et al.* (2010) smatraju da organska tj. eko-održiva poljoprivreda je posebno pogodna za farme koje se nalaze u okvirima nacionalnih parkova, jer u tom slučaju ne postoji podlaganje zagađenju iz okoline. Takođe, *Che Bon et al.* (2013) zaključuju da su zaštitne zone od velikog značaja za stanovništvo koje naseljava tu oblast, jer oni zavise od prisutnih ekonomskih delatnosti, kao što su poljoprivreda, turizam i sl.

Brković Bajić (2010) ističe da se za potrebe održivog razvoja tehnike prostornog planiranja za Frušku goru moraju transformisati ili inovirati, a glavni potencijali na kojima je moguć razvoj ovog regiona su: turizam, poljoprivreda i eksploatacija nemetaličnih sirovina.

Pejanović i sar. (2011f) ističu da u ruralnim područjima regiona Fruške gore postoje nepovoljne tendencije koje su najočitije u pogledu ekonomskih i demografskih performansi.

Pejanović i sar. (2011e) smatraju da budući turistički profil Fruške gore treba da bude baziran na razvoju održivog turizma, pri čemu ovo područje treba da bude prepoznatljivo kao destinacija ekoturizma i geoturizma, sa prepoznatljivim stazama očuvanih i kulturnih vrednosti. Autori ističu značaj turizma za lokalno stanovništvo koje je pretežno okrenuto ka poljoprivredi, kao dodatni izvor prihoda.

Pejanović i sar. (2011d) kao osnovu održivog razvoja u regionu Fruške gore navode primenu održive poljoprivrede i održivog turizma. Autori zaključuju da je održiva poljoprivreda u regionu Fruške gore način da se postigne zaštita i očuvanje prirodnih resursa i okruženja, i da se pri tom obezbedi zdravstveno bezbedna i kvalitetni poljoprivredni proizvodi, pri čemu je neophodno obezbediti odgovarajuće ekonomsko okruženje (finansijska podrška države) i edukaciju svih zainteresovanih strana. Autori ukazuju na problematiku ekonomskog i demografskog zaostajanja ovog područja.

Snažan podsticaj za ekonomsko oživljavanje ruralnih sredine Fruške gore čini održivi razvoj dveju najvažnijih delatnosti: poljoprivrede i turizma (*Pejanović i sar.*, 2011f), koji treba da obezbede povećanje zaposlenosti, razvoj infrastrukture, bolji plasman poljoprivrednih proizvoda i proizvoda iz domaće radinosti

Pejanović i sar. (2012a) zaključuju da je poljoprivreda Fruške gore karakteristična po dominantnom malom i srednjem porodičnom posedu, sa smanjenim brojem poljoprivrednog stanovništva, posebno mladih. Autori zastupaju stav da održiv razvoj poljoprivrede na području Fruške gore u narednom periodu treba da obezbedi dobru tržišnu poziciju ovog regiona koji će biti značajan po proizvodnji zdravstveno-bezbedne hrane. Autori ističu značaj organskog modela poljoprivredne proizvodnje u funkciji obezbeđenja: ekonomskog i ekološkog profita (pružanje ekosistemskih usluga), uz obezbeđenje socijalne sigurnosti stanovništva.

Pejanović i sar. (2011c) naglašavaju dva značajna razvojna koncepta za Frušku goru: ruralni razvoj i lokalni ekonomski razvoj. Ruralni razvoj i lokalni ekonomski razvoj na ovaj način su prihvatljivi sa aspekta održivosti jer obezbeđuju ekonomski i socijalni razvoj uz poštovanje ekoloških aspekata (zaštite životne sredine). Autori zaključuju da je bitna komponenta budućeg razvoja agroprivrede Fruške gore uvažavanje koncepta

multifunkcionalne poljoprivrede, što podrazumeva: prehrambenu sigurnost stanovništva Fruške gore; očuvanje okoline; razvoj ruralnih područja (rast zaposlenosti, diverzifikacija privrednih delatnosti); socio-ekonomski razvoj (očuvanje kulturno-istorijskog nasleđa, turizam, promovisanje tradicionalne gastronomije i slično).

Pejanović i sar. (2014) u analizi razvoja vinogradarstva i vinskog turizma Fruške gore zastupaju stav da je vinogradarstvo Fruške gore nedovoljno razvijeno (i pored duge tradicije), a koje je moguće unaprediti povećanjem površina pod vinogradima. Prednosti ovog područja za razvoj vinskog turizma predstavljaju brojne manifestacije posvećene vinu i grožđu, gostoljubivost lokalnog stanovništva, kao i bogato kulturno-istorijsko nasleđe. Autori ističu sledeća ograničenja vinskog turizma Fruške gore: loša saobraćajna infrastruktura; nepostojanje turističke signalizacije; nedovoljni smeštajni kapaciteti; neadekvatan marketinški pristup, i neatraktivnost sadržaja boravka. U tom kontekstu autori ističu da u prevazilaženju ovih ograničenja je potrebna aktivnija uloga javno-privatnih partnerstava u regionu Fruške gore, koji bi predstavljali značajniji izvor finansiranja.

Njegovan i sar. (2011) u analizi problema ruralnog razvoja Fruške gore izdvajaju značaj infrastrukturnog uređenja kao glavnog uslova za opstanak stanovništva na ovom području. Osim toga, autori se osvrću i na značaj seoskog, eko, etno i vinskog turizma za unapređenje ruralnog razvoja Fruške gore.

Lazić i sar. (2004) navode Frušku goru kao značajno zaštićeno prirodno dobro AP Vojvodine na kojem je moguće uspostaviti veći broj turističkih funkcija, među kojima je najznačajniji eko-turizam. U zaštićenim prostorima, prioritetni značaj treba da imaju oblici turizma koji su od koristi za očuvanje retkih i dragocenih resursa, izbegavanje nagomilavanja otpada, oštećenja terena kojim se narušava njegova estetska komponenta i podstiču procesi erozije i sl. Oni treba da budu, maksimalno podsticani u svom razvoju od institucija na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.

Imajući u vidu značaj turizma u Fruškoj gori, potrebno je istaći stavove (*Lazić i sar.* 2007) da sa porastom ekonomskog značaja turističke potrošnje, dolazi do jačanja svesti o potrebi stimulisanja i podsticaja turističkih kretanja. U početku, to su uslovi za dolazak i prihvatanje (saobraćaj, smeštaj, ishrana), a kasnije – adekvatan ambijent, manifestacije, odnosno kompletan izgled i život nekog mesta. Turizam je moguće organizovati u seoskim prostorima, gde se omogućava zaposlenje lokalnom stanovništvu (u oblastima smeštaja, ishrane, lokalnih zanata, drugih usluga, proizvodnje, građevinarstva), podstičući ih na zadržavanje i ponovno naseljavanje.

2. TEORIJSKE POSTAVKE ODRŽIVOG RAZVOJA U POLJOPRIVREDI

2.1. ODRŽIVI RAZVOJ

Problematika održivog razvoja je aktuelna od momenata kada je ljudska civilizacija počela masovnije koristiti prirodne resurse. Naime, tu se pre svega misli na momenat kada dolazi do veće eksploatacije ruda, korišćenja površinskih resursa tla (posebno šuma) uz konstantni rast stanovništva. U skladu sa tim, može se uočiti da su duboki koreni ne(održivog) ponašanja prisutni još u Mesopotamiji (od 4 veka p.n.e. do 6 veka p.n.e.). U tom periodu postojali su ozbiljni problemi kod sistema navodnjavanja koji je uticao na povećanje saliniteta tla i smanjenje prinosa. Antički mislioci Platon i Aristotel u svojim razmatranjima su tražili vezu između čovekovog mesta u prirodi, kao i njegove uloge u degradaciji prirodnih sistema.² U rimskom periodu svoj doprinos su dali Strabo³ i Plinije stariji⁴, kroz rasprave o: uticaju nepravilne upotrebe sirovina i seče šuma na procese erozije; kao i o plavljenju, formiranju močvara i smanjenju plodnosti tla. Plinije stariji je ukazivao još i na destruktivne aspekte ljudske delatnosti u rudarstvu po životno okruženje. U srednjem veku problematika održivog korišćenja prirodnih resursa se uglavnom vezivala za rudarstvo, pa je tako nemački inženjer rudarstva Georg Agrikola⁵ ukazivao na moralne i ekološke posledice korišćenja ruda.⁶

Tokom 17. i 18. veka došlo je do značajnih teorijsko-praktičnih dostignuća na polju održivog razvoja. Svi ovi pokušaji su direktno vezani za probleme oko neracionalnog korišćenja drvene mase u graditeljstvu, u proizvodnji stakla, gvožđa i soli i sl. U ovom periodu su postojala tri značajna momenta koji su ostavili duboki trag u kojem se upotreba prirodnih resursa spominje sa terminom koji podrazumeva stabilnu i održivu potrebu. Naime, prvi značajan momenat se vezuje za Džona Evelina⁷ koji je 1644. godine pred javnost izneo svoje delo „Šuma ili diskurs o šumskom drveću i propagaciji drveta u dominionima Njegovog Veličanstva“ (*Sylva or a Discourse of Forest Trees and the Propagation of Timber in His Majesties Dominions*). Ovo delo se smatra pretečom kasnijeg savremenog Brundtlandovog izveštaja, i u to vreme postigao je značajnu popularnost i podstakao masovne akcije sađenja drveća, ali nije značajnije uticao na odgovorniji stav prema prirodnim resursima. Drugi momenat je vezan za Žana Baptist Koblera⁸, koji se sproveo reformu šumskog menadžmenta, a kao rezultat te akcije došlo je do detaljnog inventara šuma u Francuskoj i uspostavljanja niza mera koje su imale za cilj zaštitu šuma i njihovo održivo korišćenje. Ova aktivnosti su imale i pravni osnov u obliku dokumenta "*Grande Ordonance Forestière*" (Veliko uređenje šuma),

² Platon (427 p.n.e – 347 p.n.e.) – antički filozof, interesantno je njegovo zapažanje o nestanku šuma u Atici kao posledica uticaja ljudske aktivnosti, što ostavlja ozbiljne posledice po ljude koji žive u tim predelima.

³ Strabo (64/63 p.n.e.-24 n.e.) – grčki filozof, geograf i istoričar

⁴ Plinije stariji (23 n.e. – 79 n.e.) – rimski pisac i naučnik-prirodnjak koji je poznat po svom delu „Poznavanje prirode“ (*Naturalis historia*).

⁵ Georg Agrikola (1494-1555), nemački inženjer rudarstva.

⁶ Prema: Jovanović, B.: Nastanak i oblikovanje koncepta održivog razvoja, Centar Tesla; dostupno na: http://www.centartesla.com/docs/Nastanak_i_oblikovanje_koncepta_odrzivog_razvoja.pdf, datum pristupa 18.07.2013.

⁷ Džon Evelin (1620-1706), engleski pisac.

⁸ Žan Baptist Kobler (1619-1683), francuski političar, ministar finansija i sekretar francuske mornarice.

koji je proglašen 1669. godine, i bio je na snazi narednih deset godina. Pored početnog zapaženog uspeha krajnji rezultat je bio poražavajući, jer je došlo do većeg smanjenja šuma, usled nemara birokratije i lokalnog stanovništva. Ono što je značajno za kasniji razvoj održivog razvoja je upotreba termina „dobro upravljanje“ i „dobro korišćenje“. Konačno, treći momenat je vezan za Karlovica⁹. On je objavio 1713. godine delo "*Sylviacultura oeconomica*" gde se gotovo po prvi put upotrebljava termin „kontinuirana, stabilna i održiva upotreba“, ali u samo u kontekstu očuvanja šumskih površina. Karlovic ukazuje na problem neadekvatne upotrebe šumskih resursa, predviđajući njeno nestajanje, ali i negativan uticaj na razvoj privrede Kraljevine Saksonije (čiji je bio žitelj). On razmatra da korišćenje drvnih resursa treba sprovoditi da bi se obezbedio „održiv prinos“, kroz ravnotežu između obnavljanja i seče drveća, što se smatra pretečom termina održivosti koja će tokom 20-tog veka biti lansirana na globalnom nivou¹⁰.

Početak razvoja savremene ekonomske misli o održivom razvoju vezuje se za klasične ekonomiste, kao što su Smit, Maltus i Rikardo¹¹. U nastojanjima da objasne perspektive ekonomskog razvoja i ljudskog društva, klasični ekonomisti traže odgovore kroz tri ključne dimenzije: ograničenost prirodnih resursa (zemljišta), demografski rast i opadajući prinosi u proizvodnji. Takođe, ograničenost resursa prema klasičarima nije bio odlučujući element postavljanje njihovih teorija, već ključni faktor predstavlja populacioni rast, tako da u dugoročnom periodu je moguća jedino stagnacija privrede i društva. Dalji razvoj ekonomske misli vezan je za Mila, Dževonsa, Maršala¹². Tako, Mil ukazuje na ograničenje neobnovljivih resursa na ekonomski rast, nezavisno od populacionog pritiska. Dževons je imao slična razmatranja u kontekstu postavljanja granica rasta u zavisnosti od ograničenih resursa. On je naime zastupao pesimistički stav, u kontekstu sve masovnije upotrebe uglja u Velikoj Britaniji. Ipak, njegove prognoze se nisu ostvarile jer je došlo do napretka u tehnologiji, kao i upotrebe nafte kao energenta. Od tog momenta se sve više ističe značaj naučno-tehničkog progressa u ekonomskom razvoju, dok pitanje ograničenih resursa gubi na značaju. Maršal, kao tvorac koncepta moderne neoklasične ekonomije, napravio je prvi pristup ka ekonomskoj analizi životne sredine, uvodeći eksternu ekonomiju (koja obuhvata međuzavisnost između društvenog ekonomskog sistema i životne sredine). U istraživanju ove problematike on uvodi marginalnu analizu, kao i matematičko modeliranje¹³.

Dalji razvoj ekonomske misli bio je usko povezan sa tadašnjim aktuelnim stanjem u društveno-ekonomskom razvoju, pre svega usled uticaja tehničko-tehnološkog progressa, kao i geografskim otkrićima, što je uslovlilo da se napusti stav o ograničenim resursima. Ipak, u to vreme skoro vizionarski se s početkom XX veka javljaju mišljenja u vezi analize optimalne

⁹ Hans Carl von Carlowitz (1645-1714), nemački poreski računovođa i funkcioner državne uprave za rudarstvo.

¹⁰ Grober, U. (2007): Deep roots – A conceptual history of "sustainable development" (Machhaltigkeit), Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).

¹¹ Adam Smit (1723-1790) – škotski ekonomista i filozof; Tomas Maltus (1766-1834) – engleski demograf i ekonomista; David Rikardo (1772-1823), engleski ekonomista.

¹² Džon Stjuart Mil (1806-1873) – engleski ekonomista i filozof; Vilijem Dževons (1835-1882) – engleski ekonomista; Alfred Maršal (1842-1924) – engleski ekonomista.

¹³ Pešić, R. (2002): Ekonomija prirodnih resursa i životne sredine, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Kula, E. (1992): Economics of Natural Resources and the Environment, Chapman & Hall, London.

Spash, C. (1999): The Development of Environmental Thinking in Economics, Environmental Values, No. 8, Cambridge, pp. 413-435.

upotrebe iscrpljivih resursa, u radovima Graya (1914), i tokom 1931. godine kod Hotellinga. Optimistični stavovi u pogledu korišćenja resursa su potrajali sve do 70-tih godina XX veka kada dolazi do preispitivanja usled sve veće nezaposlenosti i inflacije, koji su bili praćeni tzv. „naftnim šokovima“ tj. rastom svetskih cena sirovina i energetske inputa. Tada se po prvi put pojavljuju pojedini pristupi kao naznake buduće ekonomike životne sredine (koji su razvili Ayres, Kneese, Smith, Dalya), a dalji put razvoja ove discipline su razvijali Geogegescu-Roegen, Beard, Lozada i Meadows¹⁴.

Savremen pristup kod rešavanja pitanja o životnoj sredini prolazio je kroz nekoliko faza tokom 20-tog i 21-veka:

- Prvi izveštaj Rimskog kluba (1972)-„Granice rasta“;
- Konferencija UN o životnoj sredini (1972) u Stokholmu;
- Drugi izveštaj Rimskog kluba (1974)-„Čovečanstvo na raskršću“;
- Svetska strategija očuvanja prirode (1980);
- Formiranje Svetske komisije za životnu sredinu (1983);
- Objavljivanje izveštaja Brundtlandove komisije „Naša zajednička budućnost“ (1987);
- Konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju (1992) u Rio de Žaneiru;
- Konferencija Rio+5 (1997) u Njujorku;
- Milenijumska deklaracija (2000) u Njujorku;
- Aktivnosti Saveta Evrope (2001) u Geteborgu;
- Svetski samit o održivom razvoju – Rio +10 (2002) u Johanesburgu;
- Svetski samit o održivom razvoju – Rio +20 (2012) u Rio de Žaneiru.

Izveštaj Rimskog kluba „Granice rasta“¹⁵ pokrenuo je raspravu o budućnosti čovečanstva, zbog narušavanja ekološke ravnoteže uzrokovana preteranom i nekontrolisanom eksploatacijom prirodnih resursa, pogotovo neobnovljivih. Ovde se ističu „granice rasta“ kao međuzavisnost u pogledu dinamike rasta ljudske populacije, proizvodnje hrane, industrijske proizvodnje, potrošnje energenata i prirodnih resursa na zagađenost životne sredine.

Konferencija UN o životnoj sredini u Stokholmu je bio prvi veliki međunarodni skup koji je bio posvećen negativnom uticaju ljudskih aktivnosti na životnu sredinu. Ova konferencija imala je ogroman značaj jer je po prvi put na svetskom nivou i sa naučnog stanovišta skrenuta pažnja na probleme životne sredine. Kao rezultat te konferencije nastaje izveštaj „Samo jedna zemlja“.¹⁶

Drugi izveštaj Rimskog kluba „Čovečanstvo na raskršću“ pojavio se 1974. godine. Ovaj izveštaj ukazao je na probleme ravnoteže ekosistema od strane čoveka, i ima poseban značaj jer se po prvi put naglašava da se narastajući i budući eko-problemi mogu rešavati samo na globalnom nivou, usvajanjem koncepta održivog razvoja¹⁷.

¹⁴ Pešić, R. (2002): Ekonomija prirodnih resursa i životne sredine, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu.

¹⁵ "The Limits Growth".

¹⁶ "Only One Earth".

¹⁷ Sustainable Development.

Početakom 80-tih godina prošlog veka lansirana je **Svetska strategija očuvanja prirode** od strane Međunarodne unije za očuvanje prirode, Ekološkog programa UN i Svetskog fonda za prirodu u cilju promovisanja ideje zaštite životne sredine.

Tokom 1983. godine od strane UN formirana je **Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj tj. „Brundtlandova komisija“** koja će u daljoj evoluciji koncepta imati veliki značaj. Naime, tokom 1987. godine Brundtlandova komisija je objavila izveštaj pod nazivom „**Naša zajednička budućnost**“. Ovaj izveštaj obuhvatio je čitav niz tema od zaštite životne sredine do siromaštva u mnogim delovima sveta. Takođe, ovaj izveštaj je ukazao da se ekonomski razvoj ne može zaustaviti, ali da ga je neophodno uklopiti u okviru ekoloških ograničenja. Osim toga, ovde se definiše i sam pojam održivosti kao: „... razvoj u pravcu zadovoljavanja potreba sadašnjih generacija ne ugrožavajući mogućnost budućim da zadovolje njihove potrebe“. Ovaj izveštaj je prihvaćen od strane Generalne skupštine UN što je ovom dokumentu dalo političku dimenziju, pa je održivi razvoj postao opšte prihvaćen koncept uz podršku svih međunarodnih institucija, vlada, kompanija itd.

Tokom 1992. godine održana je **Konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju u Rio de Žaneiru**. Ovo je bila do tada najveća od svih ikada održanih konferencija Ujedinjenih nacija. Prisustvovalo je blizu 10.000 zvaničnih predstavnika iz oko 150 zemalja, uključujući i 116 nacionalnih političkih lidera. Ovaj zemaljski samit je po prvi put povezoo pitanja razvoja i zaštite životne sredine. Potpisano i usvojeno je nekoliko važnih dokumenata:

- Deklaracija o životnoj sredini i razvoju - poznatija kao Rio deklaracija;
- Konvencija o promeni klime;
- Konvencija o biološkoj raznovrsnosti;
- Princip o upravljanju, zaštiti i održivom razvoju svih tipova šuma;
- Akcioni plan održivog razvoja za 21. vek nazvan Agenda 21.

U Njujorku 1997. godine, održana je **Konferencija Rio +5**, kao specijalno zasedanje Generalne skupštine UN gde je razmatrana primena Agende 21, a kao rezime tog sastanka zaključeno je da su učinjeni mali naponi u njenoj implementaciji.

Tokom 2000. godine Generalna skupština UN je usvojila **Milenijumsku deklaraciju**¹⁸, gde su postavljeni ciljevi razvoja od 2005-2015. godine. Ova deklaracija predstavlja politički dokument UN za 21. vek, i u njoj je utvrđeno osam Milenijumskih ciljeva (Vrednosti i principi; Mir, bezbednost i naoružanje; Razvoj i iskorenjivanje siromaštva; Zaštita zajedničke životne sredine; Ljudska prava, demokratija i adekvatno upravljanje; Zaštita ugroženih; Zadovoljenje posebnih potreba Afrike, i Jačanje uloge Ujedinjenih nacija).

Evropska unija se aktivno uključila u rešavanje problema zaštite životne sredine, pa je u Geteborgu 2001. godine Savet Evrope razmatrao izveštaj Evropske komisije „**Održiva Evropa za bolji svet: Evropska strategija održivog razvoja**“. Evropska unija je formulisala dugoročnu strategiju održivog razvoja sa ekonomskog, socijalnog i ekološkog aspekta, gde je njen cilj održivo poboljšanje blagostanja, kao i životnog standarda sadašnjih i budućih generacija. Naime, ova strategija počiva na četiri otvorena stuba: ekonomski, socijalni, ekološki i globalno upravljanje. Tokom 2006. godine EU je revidirala Strategiju održivog razvoja, koja je jednim delom bila podstaknuta nedovoljnim rezultatima iz pojedinih oblasti

¹⁸ United Nations Millennium Declaration.

(saobraćaj, urbani problemi, siromaštvo...), a drugim delom usled sve prisutnijih klimatskih promena. Osnovni ciljevi revidirane strategije održivog razvoja su: blagostanje, zaštita životne sredine, socijalna kohezija, solidarnost, jednakost i demokratija. Ozbiljnost problema oko zaštite životne sredine i briga za budućnost čovečanstva doveli su do toga da se ponovi održi **Svetski samit o održivom razvoju** u Johanesburgu 2002. godine poznatiji pod nazivom **Rio +10**. Ovaj samit je prevazišao prethodni koji je održan u Rio de Žaneiru, jer je učestvovalo oko 60.000 delegata, ekoloških organizacija, predstavnika velikih kompanija, kao i 170 nacionalnih političkih lidera. Pored aspekata održivog razvoja, ovaj samit je imao značaj jer je ukazao na problem povećanja siromaštva ljudi u pojedinim delovima sveta.

Mada je koncept održivog razvoja opšteprihvaćen ipak su i dalje prisutni problemi kod primene koncepta održivog razvoja, što je uslovalo da se ponovo u Rio de Žaneiru održi nova **Konferencija održivom razvoju tj. Rio +20**. Ova konferencija je održana imajući u vidu potrebu dva osnovna cilja: zelena ekonomija u kontekstu održivog razvoja, i institucionalni okvir za održivi razvoj. Na ovom trećem Svetskom samitu usvojen je dokument „Budućnost kakvu želimo“¹⁹.

2.1.1. KONCEPTI ODRŽIVOG RAZVOJA

U okviru koncepta održivog razvoja postoje tri različita podkoncepta, a to su: **koncept neopadajućeg bogatstva; koncept neopadajućeg prirodnog bogatstva, i koncept elastičnosti**.²⁰ Prvi koncept zasniva se na pravilu da ukupna vrednost kapitala (stvorenog i prirodnog) treba da ima konstantne vrednosti. Da bi se ovo postiglo potrebno je iscrpljene resurse kompenzovati investicijama da bi svaka buduća generacija ostavljala isti iznos kapitala koji je sama nasledila. Međutim, u praksi zamena jednog tipa kapitala sa drugim ima izvesnu ograničenost, jer ne postoje uvek mogućnost zamene jedne sirovine sa drugom. Drugi koncept zasniva se na konstantnoj fizičkoj količini prirodnog kapitala, ali se najpodesnija za obnovljive prirodne resurse. Ako se ovaj koncept stavi u interakciju sa stopom sadašnjeg rasta stanovništva, zapravo se dolazi do situacije da se raspoložive količine prirodnog kapitala po stanovniku realno smanjuju. Treći koncept se zasniva na održavanju raznovrsnosti i brojnosti ekosistema, i podrazumeva interakciju između privrede i prirodnog okruženja, a da ne pri tom ne ugrožavaju ekosistemi. Naime, prirodna bogatstva po ovom konceptu se menjaju do one mere gde se održavaju vitalne funkcije usled poremećaja koji su izazvali ekonomski činioici.

2.1.2. DEFINICIJE ODRŽIVOG RAZVOJA

U literaturi postoji nekoliko različitih definicija koncepta održivosti, a generalno se mogu podeliti na pet grupa:²¹

1. Održivost je stanje u kome korisnost i nivo potrošnje resursa ne opada tokom vremena;

¹⁹ The Future We Want.

²⁰ Pearce, D. W., Markandya, A., and Barbier, E. B. (1990): *Blueprint for a Green Economy*, Earthscan, London.

²¹ Original: Perman, R., Ma Y. and McGilvray J. (1996) *Natural Resource & Environmental Economic*. London and New York, Longman; citirano po: Pešić, R. (2002): *Ekonomija prirodnih resursa i životne sredine*, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu.

2. Održivost je stanje u kome se resursi koriste tako da buduće proizvodne mogućnosti čovečanstva ostanu očuvane;
3. Održivost je stanje pri kom zalihe prirodnog kapitala ne opadaju tokom vremena;
4. Održivost je stanje u kome se resursi koriste da donose održivi prinos ili prirast, i ovo se najviše odnosi na eksploataciju obnovljivih prirodnih resursa;
5. Održivost je stabilnost ekosistema tokom vremena, odnosno kada je zadovoljen minimum uslova za stabilnost i uravnoteženje ekosistema²².

Reč održiv potiče od latinske reči *sustinere* koja označava održavati se u postojanju, odnosno označava trajnost ili dugoročnu podršku. Najčešća definicija koja se koristi u objašnjenju pojma održivosti je ona koja je navedena i u Izvešaju „Naša zajednička budućnost“, a to je: **„Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjice, a istovremeno ne ugrožava mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“**.²³ Isto tako, značajna je i ova koja ukazuje da je: **„Održivi razvoj proces promena u kojem su iskorišćavanje resursa, smer ulaganja, orijentacija tehničkog razvoja i institucionalne promene u međusobnom skladu, i omogućavaju ispunjavanje potreba i očekivanja sadašnjih i budućih generacija“**.²⁴

Naime, u zavisnosti od institucije koja je dala doprinos u definisanju pojma održivog razvoja postoje i drugi teorijski koncepti. Tako prema IUCN (Međunarodna unija za očuvanje prirode), održivi razvoj je: **„...razvoj koji je u okvirima prihvatljivog kapaciteta ekosastava Zemlje“**.

Bergenska deklaracija je održivi razvoj definisala kao: „...razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti i ne dovodi u pitanje sposobnosti budućih generacija da zadovoljava svoje potrebe, koja je po svojoj suštini dosta slična definiciji koja je navedena u Brundtlandovom izveštaju.. Ova deklaracija²⁵ o održivom razvoju koja je bila potpisana i prihvaćena od strane 34 ministra zemalja Evrope, nije imala obavezujući karakter, ali je značajna jer je skrenula pažnju javnosti.

Između ostalog, potrebno je u objašnjavanju održivosti priključiti definiciju iz Nacionalne strategije održivog razvoja Srbije koja ukazuje da je: **„Održivi razvoj ciljno orijentisan, dugoročan, neprekidan, sveobuhvatan i sinergetski proces koji utiče na sve aspekte života (ekonomski, socijalni, ekološki i institucionalni) na svim nivoima“**.

Često se mogu sresti sinonimi za održivi razvoj, kao što su: usklađen razvoj; kontinuirani razvoj, uravnoteženi razvoj, ili trajno mogući razvoj. Isto tako, u okviru održivog razvoja često se ističe konflikt između ekonomskog razvoja i ekološkog razvoja, ali zapravo ovaj koncept predstavlja interakciju ekonomskog i ekološkog aspekta, gde je održivi razvoj u stvari integralan razvoj.

²² Ekosistem je integrisan, složen i dinamičan sistem koji sačinjavaju biotop (životno stanište) i biocenoza (životna zajednica), između koji se uspostavljaju odnosi akcije (uticaj biotopa na biocenozu), reakcije (uticaj biocenoze na biotop), i koakcije (uzajamni uticaji među članovima biocenoze). Ekosistem je određeni entitet, jasno označen u prostoru i vremenu, sa svim organizmima koji ga čine, fizičkim uslovima klime i tla, kao i međusobnim odnosima u njemu samom. On funkcioniše na osnovu oslobođene sunčeve energije i uz pomoć sopstvenih unutrašnjih mehanizama (Milanović, 2009).

²³ World Commission on Environment and Development-WCED (1987): Our Common Future, Oxford.

²⁴ Ibid.

²⁵ U mestu Bergenu, Norveška, 1990.

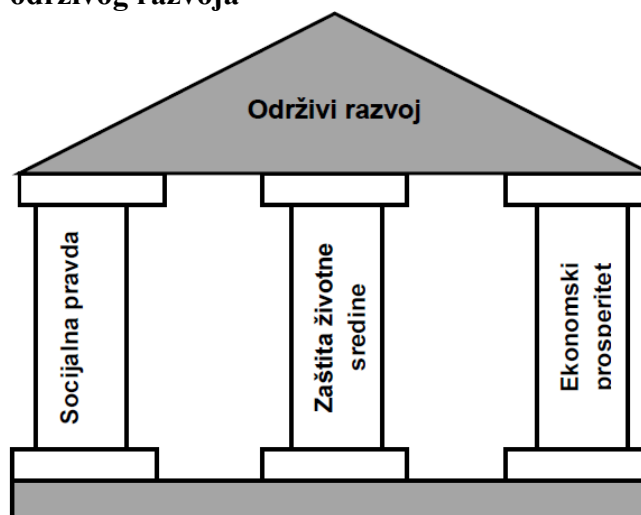
Održivi razvoj definisan od strane FAO je: „**upravljanje i očuvanje baze prirodnih resursa, kao i orijentaciju na tehnološke i institucionalne promene na takav način da se obezbedi ostvarivanje i stalno zadovoljavanje ljudskih potreba za sadašnje i buduće generacije. Takav održivi razvoj (u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu) čuva zemlju, vodu, biljne i životinjske genetske resurse, nije ekološki degradirajući, a tehnički je prikladan, ekonomski održiv i socijalno prihvatljiv**“.²⁶

Održivi razvoj ima brojne definicije, u zavisnosti sa kojeg aspekta se definišu (ekološki, ekonomski i socijalni), a gotovo sve definicije zahtevaju da se ovaj razvoj posmatra kao integralni sistem, tj. sistem koji povezuje prostor (npr. difuzija zagađenja) i sistem koji povezuje vreme (npr. zagađenje životne sredine ili prelazak na ekološku poljoprivrednu praksu je dugoročan proces).

2.1.3. FAKTORI (KOMPONENTE) ODRŽIVOG RAZVOJA

Kako je u Agendi 21 istaknuto, koncept održivog razvoja je multidimenzionalan i sastoji se od tri faktora: zaštita životne sredine, socijalna i ekonomska jednakost. Ovi faktori se zovu još i „tri stuba“ održivog razvoja (slika 1).

Slika 1. „Tri stuba“ održivog razvoja²⁷

Stoga, ovaj koncept je usmeren na poboljšanje životnog standarda pojedinaca, uz kratkoročno, srednjoročno i dugoročno očuvanje životne sredine. Cilj mu je trostruk: razvoj koji počiva na privrednoj efikasnosti, na socijalnoj pravdi i na održivoj zaštiti životne sredine. Sagledavajući održivi razvoj na osnovu podele njenih komponenti, dolazi se do konstatacije da koncept održivosti ne isključuje dalji razvoj, nego se traže dalji putevi razvoja.

U literaturi se može sresti da u okviru ovako definisanih faktora održivog razvoja postoje međusobne relacije (slika 2). Međutim, ovakvom grafičkom prikazu održivog razvoja

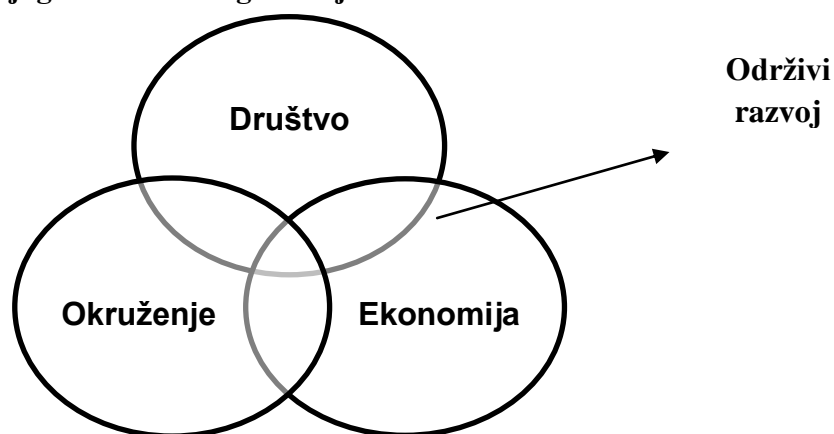
²⁶ FAO (1989): Sustainable development and natural resources management. Twenty-Fifth Conference, Paper C 89/2 - Sup. 2, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome.

²⁷ Sustainability and U.S. Environmental Protection Agency, The Encyclopedia of Earth, dostupno na: <http://www.eoearth.org/view/article/171407/>, datum pristupa linku: 17.10.2013.

se zamera potenciranje stabilnog stanja održivog razvoja, gde je isključena vremenska komponenta.

Zaštita životne sredine obuhvata: upotrebu prirodnih resursa, biodiverzitet, integritet ekosistema, sprečavanje zagađenja (voda, vazduh, zemljište, otpad) i sl. Socijalnu sferu čini: pravičnost, participacija, socijalno osnaživanje i mobilnost, i očuvanje kulturnog identiteta. Ekonomsku sferu čine: industrijski rast, poljoprivredni rast, usluge, efikasna upotreba rada.²⁸

Slika 2. „Venov dijagram“ održivog razvoja²⁹

Pored ove, značajno je spomenuti i četvorodelnu podelu komponenti održivog razvoja³⁰ na:

- ekonomiju;
- socijalni razvoj;
- kulturni razvoj, i
- životnu sredinu.

Naime, Frančesko di Kastri³¹ je upotrebio metaforu po kojem su komponente održivog razvoja predstavljene u vidu „stolice“ održivog razvoja, odnosno komponente održivog razvoja su „noge stolice“, gde nesklad između njih (najčešće ekonomskih „nogu“) ukazuje na problem u postizanju održivosti („udobnosti stolice“). Prema di Kastriju, nijedna zemlja i region nisu postigle adekvatan balans ovih komponenti, odnosno prisutna je njihova neravnoteža. Svaka od komponenti treba da je od podjednakog značaja i jačine, i da su međusobno dobro povezane i uslovljene. Di Kastri je upotrebio metaforu „renesansne stolice“ radi dalje ilustracije koncepta održivog razvoja, i ukazuje na potrebu menjanja kulture i uspostavljanje novog i humanijeg razvoja, ali i na sve bližu vezu između prirode i kulture.

Ekološku komponentu održivog razvoja čine: Biodiverzitet; Ekosistemi; Staništa; Ugrožene vrste; Zagađenje i otpad; Fizički procesi i Prirodni resursi. Komponentu socijalnog

²⁸ What is Sustainable Development, The World Bank group, dostupno na: <http://www.worldbank.org/depweb/english/sd.html>, datum pristupa linku: 17.10.2013.

²⁹ The Sustainable Leader, Sustainable Development, dostupno na <http://thesustainableleader.org/sustainable-development/>; datum pristupa linku: 17.10.2013.

³⁰ Di Castri, F. (1995): The Chair of Sustainable Development, Nature & Resources, Series 31, Vol. 3, pp. 2-7.

³¹ Frančesko di Kastri, biolog i direktor Nacionalnog centra Francuske za naučna istraživanja (Centre National de la Recherche Scientifique).

razvoja čine: Institucije; Infrastruktura; Obrazovanje; Pravni sistem; Zdravstvo i medicina; Politika/Demokratija; Vojna industrija i Ljudski resursi. Komponentu kulturnog razvoja čine: Religija i kultura; Etika i ponašanje; Želje/Motivacija; Zabava, Prava osnovnih sloboda i odgovornosti; Porodične vrednosti, i Informacije i mediji. Ekonomsku komponentu održivog razvoja čine: Ekonomija, Prirodni kapital; Roba i usluge; Zaposlenost; Raznovrsnost proizvoda; Kvalitet života, Efikasnost i Pravedni uslovi trgovanja.

2.1.4. PRINCIPI ODRŽIVOG RAZVOJA

Postoje različite klasifikacije principa održivog razvoja, ali su u globalnim okvirima najznačajnije dve. Prva klasifikacija principa održivog razvoja definisana je u okviru **Rio deklaracije o životnoj sredini i razvoju** iz 1992. godine, i sadrži 27 principa. Ti principi su sledeći:³²

Princip 1. Uloga Ljudi – ljudska bića su u centru brige za održivi razvoj. Ljudi imaju pravo na zdrav i produktivan život, u skladu sa prirodom.

Princip 2. Državni suverenitet – u skladu sa poveljom UN i principima međunarodnog prava, zemlje imaju suvereno pravo da eksploatišu sopstvene resurse, uz poštovanje politike zaštite životne sredine i razvojnih politika.

Princip 3. Pravo na razvoj zemalja – pravo na razvoj mora biti ostvareno tako, da se u istoj meri zadovolje potrebe razvoja i zaštite životne sredine, kao i sadašnjih i budućih generacija.

Princip 4. Zaštita životne sredine u procesu razvoja zemalja – u cilju postizanja održivog razvoja, zaštita životne sredine treba da bude sastavni deo procesa razvoja i ne može se razmatrati odvojeno od njega.

Princip 5. Iskorenjivanje siromaštva u svetu – potrebna je saradnja svih država na iskorenjivanju siromaštva, u cilju smanjenja razlika u životnom standardu.

Princip 6. Prioritet za najnerazvijenije zemlje – prioriteti se odnose pre svega na međunarodne akcije u oblasti zaštite životne sredine.

Princip 7. Saradnja država za zaštitu globalnog ekosistema – na osnovama globalnog partnerstva obezbediti saradnju svih zemalja na očuvanju integriteta ekosistema Zemlje. Ta odgovornost je zajednička, ali i različita u zavisnosti stepena razvijenosti pojedinih zemalja.

Princip 8. Smanjenje neodrživih modela proizvodnje i potrošnje – podrazumeva smanjenje onih oblika proizvodnje i potrošnje koji nisu u skladu sa održivim razvojem, uz unapređenje odgovarajuće demografske politike.

Princip 9. Izgradnja kapaciteta za održivi razvoj – putem unapređenja naučne komunikacije kroz razmenu naučnih i tehničkih znanja i podsticanja disperzije i transfera novih i inovativnih tehnologija.

Princip 10. Učešće javnosti u zaštiti životne sredine – gde se sva pitanja zaštite životne sredine rešavaju uz učešće svih zainteresovanih građana na odgovarajućem nivou.

Princip 11. Nacionalno zakonodavstvo i program zaštite životne – zemlje su dužne da donesu efikasne zakone o zaštiti životne sredine.

³² Review of Implementation of the Rio Principles, Detailed review of implementation of the Rio Principles, United Nations; dostupno na <http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1127rioprinciples.pdf>, datum pristupa linku: 11.10.2013.

Načelo 12. Podsticajni i otvoreni međunarodni ekonomski sistem – koji bi uticao na obezbeđivanje ekonomskog rasta i održivog razvoja u svim zemljama, kao i bolje rešavanje problema degradacije životne sredine.

Princip 13. Kompenzacija za žrtve zagađenja i drugih oštećenja životne sredine – u skladu sa nacionalnim i međunarodnim propisima.

Princip 14. Saradnja država za sprečavanje ekološke štete i transfera.

Princip 15. Princip predostrožnosti – podrazumeva primenu preventivnih mera.

Princip 16. Internacionalizacija troškova okruženja – gde zagađivač treba da podnese troškove zagađenja.

Princip 17. Procene uticaja na životnu sredinu.

Princip 18. Obaveštavanje o prirodnim katastrofama – pogotovo na međunarodnom nivou.

Princip 19. Pravovremeno i blagovremeno obaveštavanje.

Princip 20. Žene imaju vitalnu ulogu u upravljanju zaštitom životne sredine.

Princip 21. Mobilizacija mladih u cilju postizanja održivog razvoja.

Princip 22. Autohtoni narodi imaju ključnu ulogu u upravljanju zaštitom životne sredine, kao i u razvoju zbog svojih znanja i tradicionalnog načina života, pa je potrebno podržati njihov identitet, kulturu i interese, a takođe omogućiti njihovo efikasno učešće u postizanju održivog razvoja.

Princip 23. Potreba da se zaštiti životna sredina, prirodni resursi, i ljudi od ugnjetavanja.

Princip 24. Ratovanje i međunarodno pravo.

Princip 25. Mir, razvoj i zaštita životne sredine.

Princip 26. Rešavanje ekoloških sporova u skladu sa poveljom UN-a.

Princip 27. Saradnja između država i naroda.

Principi održivog razvoja su prisutni i u **Povelji o Zemlji**³³. Naime, reč je o deklaraciji o osnovnim moralnim principima napretka čovečanstva u 21. veku.³⁴ Ovu deklaraciju je usvojilo preko 4.500 međunarodnih organizacija (među kojima je UNESCO), i preko 250 univerziteta. Ova povelja je usvojena u martu 2000. godine od strane UNESCO. U deklaraciji se ističe da su dominantni načini proizvodnje i potrošnje uticali na zagađenje životne sredine, trošenje resursa, ali i do masovnog izumiranja vrsta. Osim toga, povećava se jaz između siromaših i bogatih u svetu. Generalno, kao rezime ovakvih kretanja ljudska populacija je opteretila društvene i ekološke sisteme. U tom kontekstu, u deklaraciji se ističe da je jedini izbor formiranje globalnog partnerstva, kroz stvaranje univerzalne odgovornosti kao zajedničkog standarda za ponašanje svih pojedinaca, organizacija, preduzeća, vlada i transnacionalnih institucija na Zemlji.

U okviru ove deklaracije postoje 16 principa koji su podeljeni u četiri grupe, a to su:

- Poštovanje i briga o životu;
- Ekološki integritet;

³³ Earth Chart.

³⁴ The Earth Charter, detaljnije na linku:

http://www.earthcharterinaction.org/invent/images/uploads/earthcharter_english.pdf, datum pristupa linku: 11.10.2013.

- Društvena i ekonomska pravičnost, i
- Demokratija, nenasilje i mir.

U okviru prve grupe se nalaze četiri principa, i to:

- Poštovanje planete Zemlje, života na njoj i raznorodnosti njegovog ispoljavanja;
- Briga za život, kao i izgradnja demokratskih društava koji su participativna, održiva i miroljubiva;
- Očuvanje bogatstva i lepote Zemlje za sadašnje i buduće generacije.

U okviru druge svrstana su četiri principa:

- Zaštita i očuvanje integriteta ekosistema na Zemlji sa posebnim naglaskom na biodiverzitet i prirodne procese koji podržavaju život;
- Sprečavanje štete, kao najbolji metod za zaštitu životne sredine, uz poštovanje principa predostrožnosti u situacijama kada je nivo znanja ograničen;
- Usvajanje modela proizvodnje, potrošnje i reprodukcije na način koji čuva regenerativne sposobnosti Zemlje, ljudska prava i društveno blagostanje;
- Napredak na polju proučavanja ekološke održivosti i promovisanje otvorene razmene i široke primene prikupljenih znanja.

U okviru treće grupe postoje četiri principa:

- Iskorenjivanje siromaštva, kao socijalni i ekološki imperativ;
- Obezbeđenje ekonomskih aktivnosti i institucija na svim nivoima koji promovišu ljudski razvitak na ravnopravan i održiv način;
- Afirmacija rodne ravnopravnosti, kao jednog od preduslova održivog razvoja, i obezbeđivanje univerzalnog pristupa u obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i ekonomskim mogućnostima;
- Poštovanje prava svih, bez diskriminacije, u prirodnom i društvenom okruženju koje omogućuje ljudsko dostojanstvo, telesno zdravlje, duhovno blagostanje, sa posebnim naglaskom na poštovanje prava izvornih grupa i manjina.

Poslednja grupa ima četiri principa, a to su:

- Jačanje demokratskih institucija na svim nivoima, obezbeđivanje transparentnosti i odgovornosti vlada, uključujući i učešće u vlasti i pristup institucijama zaštite prava;
- Uključivanje doživotnog učenja u formalno obrazovanje, radi sticanja znanja i veština potrebnih za održiv način života;
- Postupanje prema svim živim bićima sa poštovanjem i uvažavanjem;
- Promovisanje kulture tolerantnosti, nenasilja i mira.

Za Republiku Srbiju su definisani principi koji su u skladu sa Deklaracijom o održivom razvoju iz Johanesburga, Milenijumskim ciljevima razvoja UN i Strategiji održivog razvoja EU. Ti principi su sledeći:³⁵

³⁵ Nacionalna Strategija održivog razvoja Republike Srbije, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2008.

- Međugeneracijska solidarnost i solidarnost unutar generacije: podrazumeva da se moraju zadovoljiti potrebe sadašnjih generacija, a da se pritom ne ugrožavaju prava budućih generacija u zadovoljavanju potreba.
- Otvoreno i demokratsko društvo – učešće građana u odlučivanju: podrazumeva garantovanje građanskih prava, obezbeđivanje pristupa informacijama i osiguravanje dostupnosti pravde. Osim toga, to podrazumeva: obezbeđivanje odgovarajuće konsultacije i učešće građana u donošenju odluka, odbranu stabilnosti demokratskih institucija na osnovama mira, bezbednosti i volje.
- Znanje kao nosilac razvoja: podrazumeva promovisanje prosperitetne, inovativne, konkurentne i ekološki efikasne ekonomije zasnovane na znanju, pri čemu se obezbeđuje visok standard života, kao i puna i visokokvalitetna zaposlenost. Isto tako, ovaj princip podrazumeva promovisanje obrazovanja i razvijanje javne svesti o održivom razvoju.
- Uključenost u društvene procese: podrazumeva promovisanje pune integracije građana u društvo, podsticanje jednakih mogućnosti, promovisanje ljudskih prava. Postojeće razlike i polarizaciju među članovima društva treba svesti na najmanju moguću meru uz konstantnu borbu protiv socijalne isključenosti i siromaštva.
- Integrisanje pitanja životne sredine u ostale sektorske politike: podrazumeva promovisanje integracije ekonomskih, socijalnih i ekoloških pristupa i analiza, kao i podrška korišćenju instrumenata kao što je strateška procena životne sredine. Ovaj principi podrazumevaju podsticanje socijalnog dijaloga, društveno-odgovornog poslovanja, i javno-privatnog partnerstva.
- Princip predostrožnosti podrazumeva očuvanje prirodne ravnoteže u okolnostima kada nema pouzdanih informacija o određenom problemu, pa zato svaka aktivnost mora biti planirana i sprovedena na način da prouzrokuje najmanju moguću promenu u životnoj sredini.
- Princip zagađivač/korisnik plaća – podrazumeva da se troškovi vezani za životnu sredinu uključe u cenu proizvoda. U ovom slučaju dolazi do internalizacije troškova vezanih za životnu sredinu, pa oni čine deo ekonomskih troškova zagađivača tj. korisnika, gde zagađivač/korisnik plaća.
- Održiva proizvodnja i potrošnja – podrazumeva poštovanje uravnoteženih odnosa u eksploataciji prirodnih resursa i obezbeđivanje visokog nivoa zaštite i poboljšanja kvaliteta životne sredine.

2.1.5. INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA

U sagledavanju stanja održivog razvoja **indikatori u zavisnosti od posmatranih faktora (ekonomski, socijalni i ekološki) imaju funkciju upozoravanja, i služe za preventivno delovanje**. Uopšteno, indikatori predstavljaju statističke varijable koje pomažu da se podaci transformišu u relevantne (značajne) informacije. Indikatori imaju odgovarajuće značenje u okviru definisanog konceptualnog okvira i za specifičnu analitičku ili administrativnu svrhu.

Naime, indikatori ukazuju na oblasti održivog razvoja gde su veze između privrede (ekonomije), društva i životne sredine slabe. Tako, npr. OECD definiše **indikatore održivog**

razvoja kao statističku meru koja daje indikacije (naznake) o održivosti životne sredine, socijalnog i ekonomskog razvoja. Konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju održanoj 1992. godine ukazala je na značajnu ulogu koju bi imali pokazatelji održivog razvoja. Na međunarodnom nivou, tokom 1995. godine **Komisija za održivi razvoj UN**³⁶ (**u daljem tekstu CSD**) usvojila je svoj program rada na indikatorima održivog razvoja. Prva dva seta indikatora održivog razvoja razvili su se između 1994. i 2001. godine. Oni su detaljno testirani, primenjivani i takvi su se koristili u mnogim zemljama kao osnova za izradu nacionalnih indikatora održivog razvoja. Revidirano izdanje indikatora održivog razvoja nastao je kao odgovor na uvođenje Milenijumskim razvojnih ciljeva.³⁷ Najnovija verzija indikatora održivog razvoja sadrži osnovni set od 50 indikatora. Ovi osnovni pokazatelji su deo veće grupe od 96 indikatora održivog razvoja, i ova šira grupa indikatora je u funkciji sveobuhvatnije i diferencirane procene održivog razvoja u zavisnosti od potreba pojedinih zemalja. Osnovni indikatori treba da ispunjavaju tri kriterijuma. Prvo, oni pokrivaju pitanja koja su od značaja za održivi razvoj u većini zemalja. Drugo, oni pružaju ključne informacije, a koje nisu dostupne sa drugim ključnim indikatorima. Treće, mogu se izračunati u većini zemalja sa podacima koje je bilo na raspolaganju, ili mogu da budu dostupni u razumnom vremenu i minimalnim troškovima. Nasuprot tome, pokazatelji koji nisu deo jezgra ili su relevantni samo za manji broj zemalja, daju dodatne informacije u ključnim pokazateljima ili nisu lako dostupni za većinu zemalja. Ovi indikatori su segmentirani, i uključuju 14 tema: siromaštvo; upravljanje; zdravlje, obrazovanje, demografiju; prirodne hazarde; atmosferu, zemljište; okeane, mora i obale; voda; biodiverzitet; ekonomski razvoj; globalno ekonomsko partnerstvo, i obrasci potrošnje i proizvodnje. Svaka od ovih tema je podeljena na adekvatan broj podtema, a u skladu sa njima su dati osnovni i dopunski indikatori.³⁸ Ekonomski aspekt održivog razvoja moguće je pratiti preko dve teme: Ekonomski razvoj i Globalno ekonomsko partnerstvo (tabela 1). Indikatori koji se odnose na poljoprivredu su bio-tehnološkog karaktera, gde je osnovni indikator usmeren na iskazivanje obradivih i oraničnih površina, dok se dopunski indikatori odnose na: efikasnost đubriva, korišćenje poljoprivrednih pesticida, i površine pod organskom proizvodnjom. Pored međunarodnih organizacija, mnoge zemlje i ekonomske grupacije su razradile setove indikatora za praćenje održivog razvoja. Članice **OECD grupacije**³⁹ **razvile su jednostavniji set indikatora** održivog razvoja, koji su analitički dostupni, ali imaju nedostatak jer ne daju punu informaciju o socio-ekološkim odnosima. Ovakvi indikatori omogućuju međusobnu uporedivost u zemljama članicama OECD, a podeljeni su po temama:⁴⁰

³⁶ Commission on Sustainable Development (CSD).

³⁷ Milenijumski ciljevi predstavljaju platformu programa za razvoj UN u okviru koje međunarodna zajednica nastoji da udruženo usmeri napore prema podsticanju humanog razvoja u svim područjima sveta i za sve grupe ljudi. Ovu platformu su usvojili svetski lideri 2000. godine, a vremensku granicu za njihovo ostvarivanje predstavlja 2015. godina. Ciljevi su istovremeno kako globalni, tako i lokalni, a prilagođeni su specifičnim potrebama svake zemlje. Osam milenijumskih ciljeva sadrži 21 užih ciljeva, a njihova realizacija se prati preko 60 indikatora.

³⁸ Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies October 2007, Third Edition, United Nations, New York, 2007, dostupno na: <http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/guidelines.pdf>; datum pristupa linku: 18.10.2013.

³⁹ Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) – Organizacija za ekonomsku saradnju i bezbednost.

⁴⁰ Measuring Sustainable Development by Candice Stevens, Statistic Brief, OECD, dostupno na <http://www.oecd.org/std/35407580.pdf>; datum pristupa linku: 18.10.2013.

- Ekologija – kvalitet vazduha, vodni resursi, energetske resursi i biodiverzitet;
- Ljudski kapital – stanje ljudskog kapitala, ulaganje i amortizacija ljudskog kapitala, i
- Ekonomija – sredstva proizvodnje, istraživanja i razvoja, kao i finansijska sredstva.

Pored ovih indikatora, u set OECD indikatora se nalaze indikatori ishoda tj. rezultata, kao što su: potrošnja, raspodela prihoda, zdravlje, zaposlenost i edukacija.

Tabela 1. Ekonomski indikatori održivog razvoja prema CSD

Tema	Podtema	Osnovni indikator	Dopunski indikator
Ekonomski razvoj	Makroekonomske performanse	BDP ⁴¹ /po stanovniku	Bruto štednja
		Učešće investicija u BDP	
		Korigovani neto štednja ⁴²	Stopa inflacije
	Održive javne finansije	Odnos duga prema bruto nacionalnom dohotku	
	Zaposlenost	Odnos zaposlenih prema populaciji	Zaposlenost ugroženih grupa
		Produktivnost rada i troškovi jedinice rada	
		Udeo žena u plaćenom zapošljavanju u neagrarnom sektoru	
	Informacione i komunikacione tehnologije	Broj internet korisnika na 100 stanovnika	Broj fiksnih telefona na 100 stanovnika
			Broj mobilnih pretplatnika na 100 stanovnika
	Istraživanje i razvoj		Bruto domaća potrošnja za istraživanje i razvoj kao procenat BDP
Turizam	Doprinos turizma BDP		
Globalno ekonomsko partnerstvo	Trgovina	Deficit tekućeg računa kao procenat BDP-a	Udeo uvoza iz zemalja u razvoju i od manje razvijenih zemalja
			Prosečne carinske barijere nametnute na izvoz iz zemalja u razvoju i manje razvijenih zemalja
	Eksterno finansiranje	Neto zvanične razvojne pomoći (ODA) daje ili prima kao procenat bruto nacionalnog dohotka	Strane direktne investicije (SDI), neto prilivi i odlivi neto kao procenat BDP
			Novčane doznake kao procenat bruto nacionalnog dohotka

Izvor: *Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies October 2007, Third Edition, United Nations, New York, 2007*

Evropska unija ima set indikatora održivog razvoja i koji služe za praćenje ciljeva zacrtanih u Strategiji održivog razvoja EU (tabela 2). Postoji više od 100 indikatora, od čega su 11 identifikovani kao glavni indikatori i podeljeni su u deset tema: socio-ekonomski razvoj; održiva potrošnja i proizvodnja; socijalna inkluzija; demografske promene;

⁴¹ Bruto društveni proizvod.

⁴² Korigovana neto štednja kao procenat od bruto nacionalnog dohotka.

zdravstvena zaštita; klimatske promene i energetika; održivi transport; prirodni resursi; globalno partnerstvo, i dobro upravljanje.⁴³

Tabela 2. Ekonomski indikatori održivog razvoja definisani od strane Evropske unije

Tema	Glavni indikator	Operativni ciljevi i zadaci	Akcije/varijable
Socio-ekonomski razvoj	Realna stopa GDP ⁴⁴ po glavi stanovnika	Ekonomski razvoj – investicije po institucionalnim sektorima	Disperzija regionalnog BDP-a po stanovniku
			Neto nacionalni dohodak
			Stopa štednje domaćinstva
		Inovacije, konkurentnost i efikasnost – realni rast produktivnosti po času rada	Ukupni zadaci za istraživanje i razvoj
			Realni efektivni kurs ⁴⁵
			Promet od inovacija
			Energetska intenzivnost privrede
		Zaposlenost – ukupna stopa zaposlenosti	Stopa zaposlenosti, prema polu
			Stopa zaposlenosti, po najvišem dostignutom nivou obrazovanja
			Stopa nezaposlenosti, prema polu
			Stopa nezaposlenosti, prema starosnoj grupi
		Globalno partnerstvo ⁴⁶	Zvanična pomoć za razvoj, kao udeo GDP
EU uvoz iz najmanje razvijenih zemalja po grupi proizvoda			
Agregatno merenje podrške poljoprivredi			
Finansiranje održivog razvoja	Strane direktne investicije u zemljama u razvoju		
	Zvanična pomoć za razvoj		
	Udružena zvanična razvojna pomoć		
	Bilateralna zvanična razvojna pomoć		

Izvor: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators>

Svaki od glavnih indikatora održivog razvoja prema njihovoj metodologiji je povezan sa operativnim zadacima i ciljevima, a u skladu sa njima su date akcije, odnosno varijable za izračunavanje, a od ekonomskih indikatora su značajna dva: Socio-ekonomski razvoj i Globalno partnerstvo. U okviru glavnog indikatora produktivnost resursa, definisani su obrasci proizvodnje, gde su za poljoprivredu specifične tri varijable: površine pod agroekološkom obavezom, površine pod organskom proizvodnjom i gustina naseljenosti stoke.

⁴³ Sustainable development indicators, Eurostat, dostupno na: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators>; datum pristupa linku: 20.10.2013.

⁴⁴ GDP (eng. Gross domestic product) je bruto domaći proizvod, i kao ekonomski izraz predstavlja proizvodnju roba i usluga ostvarenu u nacionalnoj ekonomiji, bez obzira na vlasništvo.

⁴⁵ Ovi devizni kursevi su formulisani prema 36 trgovinskih partnera EU.

⁴⁶ U okviru ove teme se nalazi upravljanje globalnim resursima, ali ovde nije prikazan jer su ciljevi i zadaci vezani za iskazivanje emisiju CO₂ po stanovniku u EU i u razvijenom zemljama.

Tabela 3. Indikatori održivog razvoja Republike Srbije za oblasti ekonomskog karaktera i poljoprivrede⁴⁷

Teme	Oblasti	Ključni indikatori
Ekonomski razvoj	Makroekonomske performanse	BDP po stanovniku, EUR
		Procenat učešća investicija u BDP, %
		Unutrašnji i spoljni dug, % BDP
		Kretanje indeksa cena na malo, %
	Zaposlenost	Stopa nezaposlenosti, %
		Stopa zaposlenosti, %
		Stopa nezaposlenosti žena, %
		Stopa nezaposlenosti lica od 15 godina do 24 godine, %
		Nezaposlenost po regionima, %
	Informacione i komunikacione tehnologije	Broj aktivnih korisnika interneta na 100 stanovnika, %
Broj pretplatnika mobilnih telefona na 100 stanovnika		
Istraživanje i razvoj	Troškovi za istraživanje i razvoj kao procenat BDP, %	
Globalno ekonomsko partnerstvo	Trgovina	Trgovinski deficit, mil. EUR
	Eksterno finansiranje	ODA ⁴⁸ kao procenat BDP, %
Zemljište	Korišćenje zemljišta i njegov status	Promena namene zemljišta, %
		Degradacija zemljišta, ha
	Dezertifikacija	Zemljište degradirano sušom, %
	Poljoprivreda	Procenat stalnih useva na ukupnom obradivom zemljištu, %
		Upotreba mineralnih đubriva, kg/ha
		Upotreba pesticida, tona aktivne materije/10 km ²
	Šume	Udeo šumskog zemljišta u ukupnom zemljištu, %
Ribolov	Godišnji ulov pet najzastupljenijih vrsta ribe, tona	

Izvor: <http://www.merz.gov.rs>

Vlada Republike Srbije u maju 2008. godine usvojila je Nacionalnu strategiju održivog razvoja za period od 2008. do 2017. godine, koja se zasniva na globalno prihvaćenim principima koji su definisani u Deklaraciji održivog razvoja iz Johanesburga iz 2002. godine, kao i na Milenijumskim ciljevima razvoja UN i Strategiji održivog razvoja EU. U okviru strategije definisane su mere, a za praćenje ostvarivanja tih mera utvrđeni su indikatori održivog razvoja, koji su usaglašeni sa međunarodno utvrđenim indikatorima održivog razvoja, koji su podeljeni u 13 tema (tabela 3).⁴⁹

⁴⁷ Turizam kao privredna delatnost je svrstana u temu populacija, gde je ključni indikator ostvareni turistički promet u glavnim turističkim regijama i destinacijama, izražen u procentima.

⁴⁸ ODA - Official Development Assistance / zvanična razvojna pomoć.

⁴⁹ Izveštaj o napretku o sprovođenju Nacionalne strategije održivog razvoja za period od 2009. do 2017. godine, Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine, dostupno na: <http://www.merz.gov.rs/lat/dokumenti/zakljucak-vlade-usvajanje-izvestaja-o-napretku-u-sprovođenju-nacionalne-strategije>; datum pristupa linku: 19.10.2013.

2.1.6. ODRŽIVOST POLJOPRIVREDE I RURALNOG RAZVOJA

2.1.6.1. Definisane pojma održive poljoprivrede

Od kraja Drugog svetskog rata globalna poljoprivreda imala je konstantan rast i drastično se promenila u odnosu na tradicionalnu poljoprivredu. Zahvaljujući novim tehnologijama, mehanizaciji, agrohemijskim, specijalizaciji proizvodnje, kao i implementaciji odgovarajućih agrarnih politika došlo je do maksimiziranja proizvodnje. Međutim, uz rast produktivnosti u poljoprivredi došlo je do zagađivanja životne sredine, smanjenja broja poljoprivrednih gazdinstava uz istovremeno povećanje površina po gazdinstvu, ali i do raspada ekonomskih i socijalnih uslova života u ruralnim sredinama. Ključno pitanje koje se postavlja odražava potrebu se da se ovakvi devastirajući procesi zaustave. Shodno tome, odgovor treba tražiti u novoj ulozi poljoprivrede na održivim osnovama. Održiva poljoprivreda teži da obezbedi adekvatno upravljanje ljudskim resursima, uz odgovarajuće upravljanje prirodnim resursima. Upravljanje ljudskim resursima uključuje razmatranje društvene odgovornosti, kao što su radni i životni uslovi radnika u poljoprivredi, uvažavanje potreba ruralnih zajednica, kao i zdravlje i bezbednost potrošača. Upravljanje prirodnim resursima podrazumeva očuvanje ili unapređenje ovih vitalnih resursa za dugoročno korišćenje.

Održiva poljoprivreda je efikasna proizvodnja visoko kvalitetnih, bezbednih poljoprivrednih proizvoda na način koji štiti i unapređuje prirodnu sredinu, socijalne i ekonomske uslove za poljoprivrednike, zaposlenih u poljoprivredi i lokalne zajednice uz mere zaštite zdravlja i dobrobiti svih vrsta.⁵⁰ Održivu poljoprivredu najbolje opisuje sledeća šema koju karakteriše četiri glavna stuba: poljoprivredni sistemi, ekonomija, društvena i životna sredina (slika 3).⁵¹

Centralni deo čine održivi poljoprivredni sistemi, i predstavljaju glavni element održive poljoprivrede. Ekonomski stub ukazuje da poljoprivreda treba da obezbedi ekonomsku održivost poljoprivrednih sistema na lokalnom nivou, tj. na nivou farme. To podrazumeva da treba da postoji adekvatan neto prihod poljoprivrednih gazdinstava koji bi bio u funkciji optimalnog životnog standarda poljoprivrednika, ali i da bi se obezbedila godišnja ulaganja za rast produktivnosti zemljišta, vode i drugih resursa. Održivost poljoprivrede je u bliskoj vezi sa socijalnim uslovima poljoprivrednika i seoske zajednice, pri čemu je važno postići unapređenje socijalnih odnosa poljoprivrednika i seoskih sredina, stvaranje jake ruralne socijalne infrastrukture, smanjenje siromaštva i obezbeđivanje novih radnih mesta u ruralnim zajednicama.

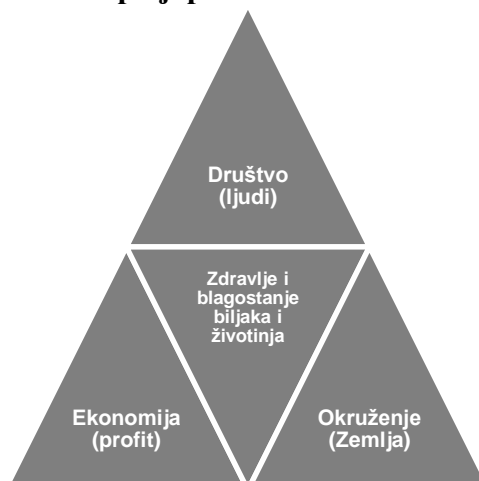
Očuvanje životne sredine i prirodnih resursa je opšti cilj kod održive poljoprivrede, sa akcentom na korišćenje izvora obnovljivih resursa. Isto tako, u okviru ovog aspekta postavljaju su ciljevi oko: očuvanja plodnosti zemljišta, navodnjavanja (održivost korišćenja, sadržaj mineralnih đubriva i pesticida...), očuvanja biodiverziteta i sl. Između tih različitih elemenata, postoji međuzavisnost, gde su odnosi jaki, brojni i složeni. Jačanje ekonomske održivosti ruralnih područja je osnova za obezbeđivanje sredstava za očuvanje socijalnih i

⁵⁰ Sustainable Agriculture Initiative: <http://www.saiplatform.org/sustainable-agriculture/definition>; datum pristupa linku: 13.10.2013.

⁵¹ Ibid.

ekoloških funkcija. Jačanjem socijalne funkcije u ruralnim sredinama stvaraju se veće mogućnosti za zapošljavanje, za diversifikaciju ekonomskih aktivnosti i promociju domaćih proizvoda, usluga, zanatskih delatnosti i agroturizma. Očuvanje kvaliteta životne sredine je, takođe, preduslov za trajan razvoj ekonomskih i socijalnih aspekata u ruralnim sredinama. Centralni „stub“ – poljoprivredna proizvodnja je u snažnoj interakciji sa ostalim komponentama održive poljoprivrede kao glavna ekonomska aktivnost, kojom se obezbeđuje strateški ciljevi: proizvodnja i zdravstvena bezbednost hrane, kako na lokalnom nivou, tako i na nacionalnom i globalnom nivou.

Slika 3. „Četiri stuba“ održive poljoprivrede⁵²

Prema definiciji Ministarstva poljoprivrede SAD pod održivom poljoprivredom se podrazumeva integrisani sistem proizvodnje biljaka i životinja koji na duži rok može da obezbedi:⁵³

- zadovoljavanje ljudskih potreba za energijom i hranom;
- poboljšanje kvaliteta životne sredine i prirodnih resursa koji su osnov razvoja poljoprivrede;
- najefikasnije korišćenje neobnovljivih resursa i ostalih resursa na poljoprivrednim farmama, kao i integracija bioloških ciklusa i kontrole;
- ekonomsku održivost poljoprivrednih aktivnosti, i
- poboljšanje kvaliteta života za poljoprivrednike i za društvo u celini.

FAO⁵⁴ definiše održivu poljoprivredu kao: „upravljanje i čuvanje baze prirodnih resursa, sa usmerenjem na tehnološke i institucionalne promene na takav način da se obezbedi kontinuirano zadovoljenje ljudskih potreba za sadašnje i buduće generacije. Takav razvoj

⁵² Ibid.

⁵³ National Institute of Food and Agriculture, Sustainable Agriculture, dostupno na: http://www.csrees.usda.gov/nea/ag_systems/in_focus/sustain_ag_if_legal.html; datum pristupa linku: 28.10.2013.

⁵⁴ Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (eng. Food and Agriculture Organization – FAO).

čuva zemljište, vodu, biljne i životinjske genetičke resurse, i nije ekološki degradirajući, i ujedno je tehnički moguć, ekonomski održiv i socijalno prihvatljiv.⁵⁵

Evropska unija ima viziju o održivoj poljoprivredi, a postizanje te vizije podrazumeva i veća ulaganja, razmenu znanja, primenu tehnologije i inovacije. Naime, EU pod pojmom održiva poljoprivreda podrazumeva:⁵⁶

- održivost koja je primenjena na poljoprivredu, gde se osim pitanja životne sredine uključuje i aspekt ekonomske održivosti, kao i društvena prihvatljivost;
- pružanje javnih dobara, kao i koristi za životnu sredinu, a koje su blisko povezane sa kapacitetom poljoprivrede u cilju dostizanja ekonomske i društvene održivosti. Suština je da se poboljša kvalitet života u ruralnim područjima;
- negovanje održive poljoprivrede EU obavlja se u skladu sa razvojnim ciljevima agrarne politike, kao i putem njihove saradnje sa zemljama u razvoju.

Isto tako, prema Ministarstvu Velike Britanije za poljoprivredu, ribarstvo i hranu održiva poljoprivreda uključuje sledeće elemente⁵⁷:

- obezbeđenje potrošača stalno dostupnom hranom koja je zdrava, raznovrsna i po prihvatljivoj ceni, i proizvedena u skladu sa opšte prihvaćenim društvenim standardima, i standardima za životnu sredinu;
- održavanje konkurentne i fleksibilne industrije koja doprinosi ekonomski vitalnom ruralnom društvu;
- obezbeđenje efikasne zaštite životne sredine i odgovorno korišćenje prirodnih resursa;
- očuvanje i unapređenje predela, divljeg sveta, kulturne i arheološke vrednosti, poljoprivrednog zemljišta, i
- poštovanje visokog nivoa dobrobiti životinja.

Održiva poljoprivreda je odgovor na izazov kako da se razvija buduća proizvodnja hrane, ali bez uništavanja resursa. Prema Nemačkom ministarstvu za ekonomsku saradnju i razvoj⁵⁸ održiva poljoprivreda:⁵⁹

- stavlja akcenat na metode i procese koje poboljšavaju produktivnost zemljišta uz minimiziranje štetnih uticaja uticaja na klimu, zemljište, vodu, vazduh, biodiverzitet i zdravlje ljudi;
- ima za cilj da smanji korišćenje inputa iz neobnovljivih izvora energija i naftnih proizvoda i njihovu zamenu obnovljivim izvorima energije;

⁵⁵ Sustainable agriculture and rural development, FAO Corporate document repository, dostupno na: <http://www.fao.org/docrep/u8480e/u8480e0l.htm>; datum pristupa linku: 06.11.2013.

⁵⁶ Sustainable agriculture for the future we want, European Commission, dostupno na: http://ec.europa.eu/agriculture/events/2012/rio-side-event/brochure_en.pdf, datum pristupa linku: 06.11.2013.

⁵⁷ Towards Sustainable Agriculture, A Pilot Set of Indicators, Ministry of Agriculture Fisheries and Food, 2000, dostupno na: <http://www.adlib.ac.uk/resources/000/015/650/pilotindicators.pdf>; datum pristupa linku: 06.11.2013.

⁵⁸ German Federal Ministry for Economic Development and Cooperation.

⁵⁹ What is sustainable agriculture, Die Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ), dostupno na: <http://www.giz.de/Themen/en/dokumente/giz2012-en-sustainable-agriculture.pdf>; datum pristupa linku: 28.10.2013.

- stavlja akcenat na stanovnike lokalnih zajednica, na njihovo znanje, veštine, socio-kulturne vrednosti, i na institucionalne strukture;
- osigurava osnovne nutricionne potrebe sadašnjih i budućih generacija, kako u kvalitetu, tako i u kvantitetu u uslovima gde poljoprivreda može da generiše dodatne proizvode;
- osigurava dugoročnu zaposlenost, adekvatne prihode, jednake uslove života i rada za sve učesnike u poljoprivrednom lancu;
- smanjuje podložnost poljoprivrednog sektora u odnosu na nepovoljne prirodne (klimatske) uslove, kao i na nepovoljne socio-ekonomske faktore (izražena fluktuacija cena) i drugi rizici.

Problematika održive poljoprivrede prisutna je i u okviru drugih ekonomskih grupacija/institucija, kao što su: OECD i Svetska Banka⁶⁰. U njima se ističe da je primena „zelene revolucije“ dovela do mnogih problema, prvenstveno u pogledu degradacije zemljišta, neracionalnog korišćenja zemljišta i rezistencije na pesticide. U njima se uglavnom ističe da unapređenje poljoprivredne proizvodnje treba da bude praćeno praktičnim merama da bi se poboljšao poljoprivredni rast, produktivnost i unapređenje prirodnih resursa, pogotovo na malim porodičnim gazdinstvima.

Održiva poljoprivreda u sebi sublimira i teritorijalni sektorski pristup, odnosno ona čini :„...optimalnu ravnotežu različitih proizvodnih sistema koji zadovoljavaju niz ekoloških, ekonomskih i socijalnih funkcija na regionalnom nivou, u skladu sa lokalno specifičnim ekološkim uslovima i ekonomskim interesima stejkholdera“.⁶¹

Pojedine definicije održive poljoprivrede polaze od ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije. Tako na primer, održiva poljoprivreda je: „...jednako izbalansiran odnos ispravnosti životne sredine, ekonomske održivosti i društvene pravde u svim sektorima društva“⁶²; ili „razvijanje nove poljoprivredne tehnologije koja doprinosi ekonomskom, sociološkom i ekološkom aspektu poljoprivrede“.⁶³ Isto tako, u tom „duhu“ su i neke od sledećih definicija: „...održiva poljoprivreda je sposobna da održava svoju produktivnost i korisnost za društvo u dugom periodu... ona mora biti sigurna po životnu sredinu, resursno

⁶⁰ Videti više na:

<http://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/50544691.pdf>;

<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTRESEARCH/EXTWDRS/0,,contentMDK:23092617~pagePK:478093~piPK:477627~theSitePK:477624,00.html>; datum pristupa linkovima: 10.11.2013.

⁶¹ Original: Tait, J., Morris, D. (2000): Sustainable development of agricultural systems: competing objectives and critical limits, *Future*, Volume 32, Issues 3-4, pp. 247-260; citirano po: Popović, Vesna, Sarić, R., Jovanović, M. (2013): „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u Podunavlju-koncepcijska polazišta“, u „Stanje i mogućnosti razvoja održive poljoprivrede i ruralnog razvoja u Podunavlju“, Cvijanović, D., Popović, Vesna, Subić, J., Paraušić, V. (ur.), monografija, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.

⁶² Original: Allen, P., Van Dusen, D., Lundy, J., Gliessman, S. (1991), Integrating social, environmental and economic issues in sustainable agriculture. *American Journal of Alternative Agriculture*, 6(1), citirano po: Fretz, T. A., Keeney, D. R., Sterrett, S. B. (1993): Sustainability: Defining the new paradigm. *HortTechnology*, 3(2), 118-126.

⁶³ Original: Wittwer, S. H. (1978): The Next Generation of Agricultural Research, *Science*, Vol. 199, p. 375, citirano po: Fretz, T. A., Keeney, D. R., Sterrett, S. B. (1993): Sustainability: Defining the new paradigm. *HortTechnology*, 3(2), 118-126.

štedljiva, ekonomski održiva, društveno prihvatljiva, i tržišno konkurentna⁶⁴; „...održiva poljoprivreda u dugoročnom periodu poboljšava kvalitet životne sredine i resursne osnove od koje zavisi poljoprivreda, zatim obezbeđuje ljudske potrebe za ishranom, ekonomski je održiva, i unapređuje kvalitet života za poljoprivredne proizvođače i društvo u celini⁶⁵. Neke definicije održive poljoprivrede imaju više praktični karakter, pa tako jedna od njih definiše održivi poljoprivredni sistem kao: „...rezultat sistema upravljanja koji pomaže proizvođačima u izboru odgovarajućih sorti i/ili hibrida, pakete plodnosti zemljišta uključujući rotaciju useva, upravljanje štetočinama, metode za obradu tla, sekvence useva za smanjenje troškova inputa, i tako minimizira uticaj sistema na okruženje van gazdinstva, uz obezbeđenje održivog nivoa proizvodnje i ostvarivanje odgovarajućeg profita od poljoprivrede⁶⁶. Značajna je i definicija koja definiše održivu poljoprivredu kao regenerativnu poljoprivredu, odnosno kao: „... sistem koji je jedan od oblika prehrambenog proizvodnog sistema, koji poboljšava prvobitno stanje zemljišta⁶⁷. Takođe, održiva poljoprivreda je sistem proizvodnje koji objedinjuje ekološke i ekonomske elemente proizvodnje, brigu za zdravlje ljudi i pri tome uzima u obzir različitosti poljoprivrede i društvene zajednice. Vešan je za upravljanje poljoprivrednim resursima, posebno zemljištem kao (ne)obnovljivim resursom, koji je nužno sačuvati od antropogenih uticaja, ne samo u fizičkom, nego i u kvalitativnom pogledu.⁶⁸

Održivi poljoprivredni sistemi mogu se kategorizovati u zavisnosti da li je moguća profitabilnost u dugoročnom ili kratkoročnom periodu, odnosno u zavisnosti da li su poljoprivredni proizvođači spremni da ih sprovedu u dužem ili kraćem roku. U skladu sa tim mogu se razgraničiti četiri kategorije održivih poljoprivrednih sistema:⁶⁹

- Kategorija I – gde se smanjuju štetni efekti poljoprivrede na životnu sredinu, i povećava se profitabilnost u kratkoročnom i dugoročnom periodu;
- Kategorija II – gde se smanjuje profitabilnost u kratkoročnom periodu, ali se dugoročna profitabilnost povećava;
- Kategorija III – gde se smanjuje i kratkoročna i dugoročna profitabilnost, ali se povećava vrednost poljoprivrednog gazdinstava (možda čak i neto vrednost), i
- Kategorija IV - gde se smanjuju štetni efekti poljoprivrede na životnu sredinu, ali se smanjuje profit u kratkoročnom i dugoročnom periodu, i ne ostvaruje se dugoročna vrednost gazdinstava.

⁶⁴ Original: Ikerd, J. (1993): Two related but distinctly different concepts: organic farming and sustainable agriculture, *Small Farm Today*, 10(1), 30-31, citirano po: Rigby, D., Cáceres, D. (2001): Organic farming and the sustainability of agricultural systems, *Agricultural systems* 68, 21-40, p. 23.

⁶⁵ Original: American Society of Agronomy (1989): Decision reached on sustainable ag., *Agronomy News*, p.15, Madison, Wisconsin, citirano po: Weil, R. R. (1990): Defining and using the concept of sustainable agriculture, *J. Agron. Educ.*, 19(2), 126-130.

⁶⁶ Original: Francis, C.A., Sander, D., Martin, A. (1987): Search for a sustainable agriculture. *Crops & Soils* (Aug.-Sept.):12-14, citirano po: Fretz, T. A., Keeney, D. R., Sterrett, S. B. (1993): Sustainability: Defining the new paradigm. *HortTechnology*, 3(2), 118-126.

⁶⁷ Original: Rodale, R. (1983): Breaking new ground: The search for sustainable agriculture. *The Futurist* 17(1):15-20, citirano po: Fretz, T. A., Keeney, D. R., Sterrett, S. B. (1993): Sustainability: Defining the new paradigm. *HortTechnology*, 3(2), 118-126.

⁶⁸ Pejanović, R. (2013): Oglledi iz agrarne i ruralne ekonomije, monografija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 223.

⁶⁹ Debertain, D. L., Pagoulatos, A.: Production Practices and Systems in Sustainable Agriculture, dostupno na: <http://www.uky.edu/~debertain/test/sust.htm>; datum pristupa linku: 01.02.2014.

Napredak u održivom razvoju poljoprivrede može se pratiti na pet nivoa (polje, gazdinstvo, lokalna zajednica, nacionalni i međunarodni nivo), uporedo sa tri komponente održivog razvoja (ekološka, ekonomska, socijalna). Moguće interakcije između ovih nivoa i komponenti su: a) primarne – gde je izražena komponenta održivosti, i b) sekundarne – gde drugi faktori mogu da utiču na održivost (tabela 4).⁷⁰

Krajni cilj održive poljoprivrede je razvijanje produktivnih i profitabilnih poljoprivrednih sistema, zaštita poljoprivrednih resursa i životne sredine, i poboljšanje zdravlja i bezbednosti na dugoročnoj osnovi. U tom pogledu alternativna poljoprivreda praksa obezbeđuje najbolja sredstva za ostvarivanje tih ciljeva (slika 4). Alternativna poljoprivreda podrazumeva svaki sistem proizvodnje hrane koji primenjuje veštine upravljanja koji smanjuje troškove inputa u proizvodnji, povećava efikasnost i održava nivo proizvodnje kroz sledeće prakse i principe:⁷¹

- Rotacija useva;
- Integralno upravljanje štetočinama;
- Integralni biljni i stočni sistemi;
- Primena leguminoza koji fiksiraju azot;
- Konzervacijski sistem obrade zemljišta;
- Integralno upravljanje hranjivim materijama;
- Prerada otpadnih materija sa farme kao što su biološka đubriva.

Tabela 4. Nivo uticaja održivosti poljoprivrede

	Komponente održivosti		
	Ekološka	Ekonomska	Socijalna
Međunarodni	sekundarni	sekundarni	sekundarni
Nacionalni	sekundarni	sekundarni	primarni
Lokalna zajednica	sekundarni	primarni	primarni
Gazdinstvo	primarni	primarni	primarni
Polje	primarni	sekundarni	sekundarni

Izvor: <http://www.soc.iastate.edu/sapp/soc235susag.pdf>

Kada je reč o alternativnoj poljoprivredi postoji veći broj varijeteta. U literaturi se navodi sledeća podela:⁷²

- ANOG poljoprivreda;
- Biodinamička poljoprivreda,
- Howard-Balfour poljoprivreda;
- Lemaire-Boucher poljoprivreda;
- Makrobiotička poljoprivreda;
- Mazdaznan poljoprivreda;

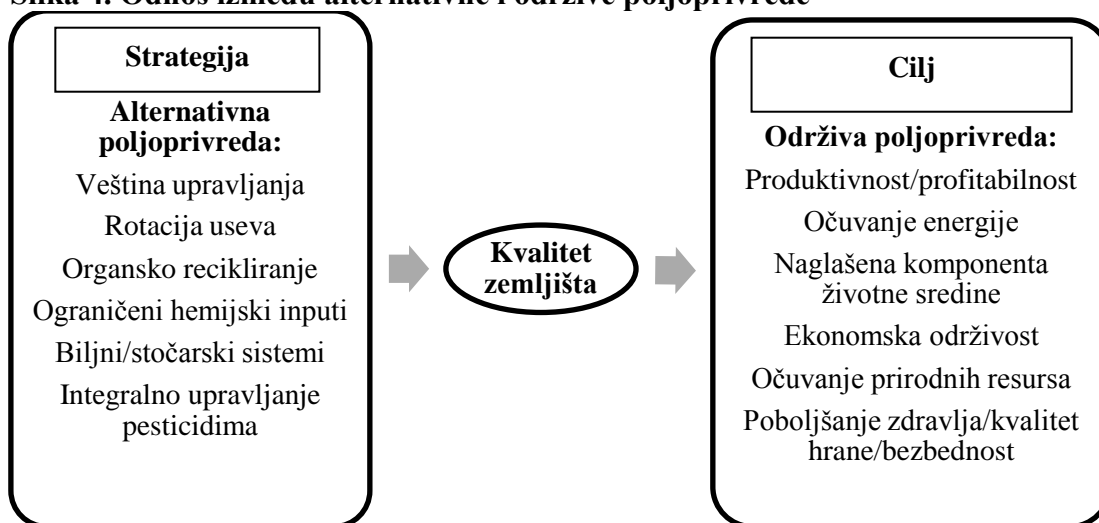
⁷⁰ Janke, R., Freyenberger, S., Schurle, B., & Kok, H. (1997): Defining and implementing sustainable agriculture, Kansas State University, dostupno na: <http://www.soc.iastate.edu/sapp/soc235susag.pdf>; datum pristupa linku: 01.02.2014.

⁷¹ Parr, J. F, Hornick, S. B., Kaufman, D. D (1994): Use of microbial Inoculants and organic fertilizers in agricultural production, In Proceedings of the International Seminar on the Use of Microbial and Organic Fertilizers in Agricultural Production, Published by the Food and Fertilizer Technology Center, Taipei, Taiwan.

⁷² Boeringa, R. E. (Ed.), (2012): Alternative methods of agriculture, Vol. 10, Elsevier.

- Organsko-bioološka poljoprivreda;
- Veganska poljoprivreda.

Slika 4. Odnos između alternativne i održive poljoprivrede

Izvor: http://www.fftc.agnet.org/library.php?func=view&id=20110722114739&type_id=4

ANOG poljoprivreda praktikuje se u zapadnom delu Nemačke, Holandiji, Francuskoj, Austriji, Švajcarskoj i Italiji. Naziv je akronim od nemačkog naziva za Arbeitsgemeinschaft für Naturgemässen Qualitätsanbau von Obst und Gemüse (Radno udruženje za prirodni uzgoj voća i povrća). Ovaj vid alternativne poljoprivrede promovisan je 60-tih godina prošlog veka u cilju proizvodnje poljoprivrednih proizvoda sa visokom „biološkom vrednošću“.

Biodinamička poljoprivreda ili biološko-dinamička poljoprivreda je jedan od metoda alternativne poljoprivrede pomoću koje je moguće ostvariti raznovrsni i permanentni razvoj gazdinstva kojom se u dugoročnom aspektu obezbeđuje ekološka, ekonomska i fizička održivost farme. Ova metoda je nastala na osnovu ideja Rudolfa Štajnera⁷³ pri čemu je on zastupao stav da u poljoprivrednim kulturama i zemljištu postoje „životne sile“, koje se gube primenom sintetičkih agrohemikalija. Ovaj metod obuhvata praksu kompostiranja, mešovitih farmerskih sistema sa korišćenjem stajnjaka, rotaciju useva, brigu za dobrobit životinja, pri čemu se štiti životna sredina, obezbeđuje biodiverzitet i poboljšavaju se uslovi života za poljoprivrednike.^{74,75}

Howard-Balfour poljoprivreda je bila aktuelna tokom 40-tih godina XX veka u Velikoj Britaniji, gde su vodeći propagatori ovog modela bili Albert Howard i Evelyn Balfour (koja je 1943. izdala knjigu "The living soil" u kojem je istakla značaj nezagađenog zemljišta i nutritivne superiornosti organsko proizvedene hrane). Uloga Alberta Howarda je značajna za razvoj alternativne poljoprivrede, pri čemu se on smatra „ocem“ moderne organske poljoprivrede. On je ukazao na vezu između uspona i padova raznih civilizacija i njihovih

⁷³ Rudolph Steiner (1861-1925) – austrijski filozof, pisac, osnivač antropozofije (duhovna disciplina nastala početkom XX veka u Švajcarskoj i Nemačkoj).

⁷⁴ Turinek, M., Grobelnik-Mlakar, S., Bavec, M., Bavec, F. (2009): Biodynamic agriculture research progress and priorities, *Renewable Agriculture and Food Systems*: 24(2); 146–154.

⁷⁵ Steiner, R. (2004): *Agriculture Course: The Birth of the Biodynamic Method*, Rudolf Steiner Press.

poljoprivrednih praksi. On se zalagao za primenu metode kompostiranja kao oblika vraćanja hranljivih materija u zemljištu.^{76,77}

Lemaire-Boucher poljoprivreda praktikuje se Francuskoj i Belgiji, uglavnom na obradivim površinama i u uzgoju goveda.⁷⁸ U ovoj metodi poljoprivrede naglašava se korišćenje komposta, leguminoznih kultura i Kalmagola⁷⁹ (proizvod koji ima sposobnost „biološkog pretvaranja“ – odnosno promenu pojedinih elemenata u druge koji su potrebne biljkama).⁸⁰

Makrobiotička poljoprivreda se sprovodi u ograničenom obimu na teritoriji zapadne, centralne i severne Evrope. Osnivač ove metode je Rudolf Kraft, a u osnovi ove metode je težnja da se optimalizuju hemijski i fizički faktori u zemljištu u skladu sa uslovima života biljaka i životinja u njihovim prirodnim zajednicama.⁸¹

Mazdaznan poljoprivreda, kao metod alternativne poljoprivrede se praktikuje u veoma ograničenom obimu u Nemačkoj. Ovaj vid alternativne poljoprivrede temelji se na filozofskim učenjima Zaratustre (persijski filozof, prorok i osnivač kulta mudrosti – mazdaizma).⁸²

Organsko-biološka poljoprivreda kao metod alternativne poljoprivrede je zastupljena na području Švajcarske, Francuske, Belgije, Holandije i Nemačke. Za osnivanje ove metode su zaslužni Hans-Peter Rusch⁸³ u saradnji sa švajcarskim biolozima Hans i Maria Müller. Rusch je izgradio teorijsku osnovu za ovu metodu koja se zasniva na postojanju bioloških entiteta, „živih čestica“, koji u celini predstavljaju krajnji ciklus prirode. U skladu sa tim Rusch uvodi koncept biološkog testa zemljišta u cilju utvrđivanja kvaliteta i kvantiteta „živih čestica“ u zemljištu.⁸⁴

Veganska poljoprivreda je zastupljena u Engleskoj gde se u nekomercijalnom obliku primenjuje u uzgoju povrća.⁸⁵ To podrazumeva da ne koriste pesticidi, genetski modifikovani organizmi, bez upotrebe animalnih đubriva. Plodnost zemljišta se ostvaruje malčovanjem⁸⁶, upotrebom „zelenog“ stajnjaka i sl.⁸⁷

U literaturi se spominju drugi oblici alternativne poljoprivrede, a koji su zastupljeni u komercijalnom obliku na gazdinstvima u Evropi i SAD, a to su: organska tj. biološka⁸⁸, francuski intenzivni metod i ekološka poljoprivreda.⁸⁹ Poljoprivreda po francusko-intenzivnoj

⁷⁶ Balfour, E. B. (1951): The Living Soil. Soil Science, 71(4), 327.

⁷⁷ Sir Albert Howard, The International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM), dostupno na: <http://www.ifoam.org/en/sir-albert-howard>; datum pristupa linku: 30.03.2014.

⁷⁸ Boeringa, R. E. (Ed.), (2012): Alternative methods of agriculture, Vol. 10., Elsevier, pp. 43-44.

⁷⁹ Calmagol – preparat napravljen od koralnih algi (Lithothamnium calcareum).

⁸⁰ Kervran, L., Ohsawa G. (2011): Biological transmutation, George Ohsawa Macrobiotic.

⁸¹ Boeringa, R. E. (Ed.), (2012): Alternative methods of agriculture, Vol. 10., Elsevier, pp. 64.

⁸² Ibid., pp. 82.

⁸³ Dr Hans- Peter Rusch (1906-1977), nemački lekar i mikrobiolog.

⁸⁴ Lockeretz, William, (Ed.) (2007): Organic farming: an international history. CABI, 2007, pp. 18-19.

⁸⁵ Boeringa, R. E. (Ed.), (2012): Alternative methods of agriculture, Vol. 10., Elsevier, pp. 108.

⁸⁶ Malčovanje je tradicionalna agrotehnička mera je zastiranje zemljišta različitim materijalom (slama, piljevina, folije...) u cilju sprečavanja razvoja korova, poboljšanja vodnog i vazdušnog režima u zemljištu i sl.

⁸⁷ What is veganic agriculture, The Veganic Agriculture Network, dostupno na: <http://www.goveganic.net/article27.html>; datum pristupa linku: 31.03.2014.

⁸⁸ U tom kontekstu se organska tj. biološka poljoprivreda identifikuje sa Howard-Balfour metodom.

⁸⁹Original: COBL (1977): Alternative landbouwmethoden, Commissie Onderzoek Biologische Landbouwmethoden, Wageningen, Centrum voor Landbouwpublishaties en Landbouwdokumentatie. Prema:

metodi je nastala na kraju XIX veka od strane francuskih baštovana blizu Pariza. U ovom modelu su usevi gusto postavljeni na maloj površini zemljišta, koja je duboko obrađena, tretirana đubrivom, sa uzdignutim lejama, i okružena svežim konjskim stajnjakom da bi se obezbedila zaštita od ranih prolećnih mrazeva.⁹⁰

Ekološka poljoprivreda se vezuje za Williama Albrehta⁹¹, čiji je fokus istraživanja bio vezan za istraživanje zavisnosti između karakteristika zemljišta i zdravlja biljaka i životinja. U literaturi se ekološka poljoprivreda koristi i kao sinonim za organsku (biološku) poljoprivredu^{92,93}, a principi na kojima se zasniva ovaj model je proizvodnja bez primene agrohemijjskih inputa, s tim da je: etički prihvatljiva, ekološki čista, socijalno pravedna i ekonomski isplativa proizvodnja.⁹⁴

Isto tako, u okviru alternativnih modela poljoprivrede postoje sledeći oblici:^{95,96}

- Low-input poljoprivreda – predstavlja poljoprivredu sa ograničenom upotrebom inputa. U principu ovaj model se zasniva na ograničenu upotrebu pesticida, mineralnih đubriva, mehanizacije i sl. Svrha primene ove metode je smanjenje troškova proizvodnje i zagađenja.
- Prirodna poljoprivreda – proizvodnja koja se zasniva na idejama Fukuoke⁹⁷, gde su značajni sledeći principi: bez obrade (oranja ili kopanja), bez đubriva ili komposta, bez plevljenja i ostalih hemikalija, a da se pri tom dobijaju prinosi kao i u konvencionalnoj poljoprivredi.
- Permakultura – zasnovana na osnovu idejnih rešenja Bila Molisona tokom 70-tih godina XX veka, koja podrazumeva primenu ekološke hortikulture i poljoprivrede, kao i upravljanje zemljištem i predelom, planiranje gradova i sela.

Najšire upotrebljen termin u pogledu njegove primene u održivoj poljoprivredi je **organska poljoprivreda**. Ovaj termin je prvi put upotrebio Lord Northbourne u knjizi "Look to the Land" 1940. godine, sa vizijom organske poljoprivrede kao održive, ekološki stabilne, samostalne, biološki kompletne i uravnoteženo dinamički žive organske celine, dok je promociju ovog tipa poljoprivrede u SAD sproveo Rodale⁹⁸. U razvoju organske

Oelhaf, R. C. (1978): Organic Agriculture, Economic and Ecological Comparasion with Conventional Methods, Montclair, NJ, Allanheld, Osmun & Co, pp. 113.

⁹⁰ Oelhaf, R. C. (1978): Organic Agriculture, Economic and Ecological Comparasion with Conventional Methods, Montclair, NJ, Allanheld, Osmun & Co, pp. 118.

⁹¹ William Albrecht (1888-1974), profesor na Univerzitetu u Misuriju (SAD).

⁹² Znaor, D. (1996): Ekološka poljoprivreda - poljoprivreda sutrašnjice, Nakladni zavod Globus, Zagreb.

⁹³ Hulshof, M. (1992): Sustainability, Atlantic Zone Programme, Report no. 42, CATIE, UAW, MAG, dostupno na:

<http://books.google.rs/books?id=ScYOAQAIAAJ&printsec=frontcover&hl=sr#v=onepage&q&f=false>; datum pristupa linku: 01.04.2014.

⁹⁴ Znaor, D. (1996): Ekološka poljoprivreda - poljoprivreda sutrašnjice, Nakladni zavod Globus, Zagreb.

⁹⁵ Hulshof, M. (1992): Sustainability, Atlantic Zone Programme, Report no. 42, CATIE, UAW, MAG, dostupno na:

<http://books.google.rs/books?id=ScYOAQAIAAJ&printsec=frontcover&hl=sr#v=onepage&q&f=false>; datum pristupa linku: 01.04.2014.

⁹⁶ Sustainable Agriculture: Definition and Terms, United States Department of Agriculture, National Agricultural Library, Alternative Farming Systems Information Center, dostupno na: <http://www.nal.usda.gov/afsic/pubs/terms/srb9902terms.shtml>; datum pristupa linku: 01.04.2014.

⁹⁷ Masanobu Fukuoka (1913-2008) – osnivač škole prirodne poljoprivrede.

⁹⁸ Jerome Irving Rodale (1989-1971) – pisac, izdavač i osnivač Rodale Inc.

poljoprivrede je 1976. godina je značajna po osnivanju Međunarodne federacije pokreta organske poljoprivrede, a ova institucija navodi sledeću definiciju: „Organska poljoprivreda je proizvodni sistem koji održava zdravlje zemljišta, ekosistema i ljudi. Oslanja se na ekološke procese, biodiverzitet i cikluse prilagođene lokalnim uslovima umesto korišćenja inputa sa štetnim sredstvima. Organska poljoprivreda kombinuje tradiciju, inovacije i nauku da obezbedi zajedničku životnu sredinu i promovisanja fer odnosa i dobar kvalitet života za sve koji se uključuju u ovaj sistem“.⁹⁹ Za organsku poljoprivredu su važna četiri načela:

- Načelo zdravlja – pod ovim se podrazumeva da organska poljoprivreda treba da održi i poboljša zdravlje zemljišta, biljaka, životinja i ljudi i planete kao jedne celine. Organska poljoprivreda ima za cilj da proizvede zdravstveno-bezbednu hranu visokog kvaliteta koja doprinosi zdravstvenoj zaštiti i dobrobiti, a što podrazumeva izbegavanje upotrebe pesticida, animalnih lekova i sl.
- Načelo ekologije – pod osim se podrazumeva da organska poljoprivreda treba da se zasniva na egzistirajućim ekološkim sistemima i ciklusima, da rade sa njima, da ih oponašaju i pomažu da se ovi ekosistemi i ciklusi održe.
- Načelo pravičnosti – organska poljoprivreda treba da se gradi na odnosima koji obezbeđuju pravičnost u vezi zajedničkog okruženja, što podrazumeva primenu: jednakosti, poštovanja, pravde i nadzora.
- Princip zaštite – podrazumeva da organska poljoprivreda štiti zdravlje i dobrobit sadašnjih i budućih generacija i životnu sredinu na odgovoran i predostrožan način prilikom primene tehnologije i menadžmenta.

Jedna od definicija organske poljoprivrede koja odražava savremene trendove glasi „Organska proizvodnja predstavlja sistem ekološkog upravljanja proizvodnjom, preradom, pakovanjem, skladištenjem, prevozom (transportom), označavanjem, marketingom i kontrolom organski proizvedene hrane u skladu sa važećim međunarodnim standardima, posebno propisima EU, IFOAM (Međunarodna federacija za organsku poljoprivredu), kao i Zakona“.¹⁰⁰

Pored prethodno nabrojanih alternativnih metoda proizvodnje, koje se mogu sprovesti na područjima gde je ustanovljen odgovarajući stepen zaštite prirodnih resursa, sve značajniju primenu ima i integralni metod poljoprivredne proizvodnje. Ovaj metod poljoprivredne proizvodnje je zapravo jedan od koncepata održive poljoprivredne proizvodnje, koji je ustanovljen 1978. godine od strane Međunarodne organizacije za biološku kontrolu (International Organisation for Biological Control). Osnovne postavke ovog sistema čine:¹⁰¹

- holistički sistemski pristup koji uključuje čitavo gazdinstvo kao osnovnu jedinicu;
- centralna uloga ekosistema;

⁹⁹ Definition Of Organic Agriculture, International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM), dostupno na: <http://www.ifoam.org/en/organic-landmarks/definition-organic-agriculture>; datum pristupa linku: 01.04.2014.

¹⁰⁰ Pejanović, R. (2013): Ogledi iz agrarne i ruralne ekonomije, monografija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 225.

¹⁰¹ Boller, E. F., Avilla, J., Jörg, E., Malavolta, C., Wijnands, F., Esbjerg, P. (Ed.), (2004): Integrated Production: Principles and Technical Guidelines, IOBC WPRS Bull. Vol. 27 (2), dostupno na: http://www.iobc-wprs.org/ip_ipm/iobc_bas.pdf; datum pristupa linku: 27.04.2014.

- balansirani ciklusi hranljivih materija;
- dobrobit svih vrsta na životinjskom gazdinstvu.

Ciljevi integralne poljoprivredne proizvodnje podrazumevaju poljoprivredne sisteme koji:¹⁰²

- integrišu prirodne resurse i mehanizme regulacije u poljoprivredne aktivnosti da bi se postigla maksimalna zamena inputa izvan gazdinstva (đubriva, pesticidi, gorivo);
- osiguravaju održivu poljoprivrednu proizvodnju visokokvalitetne hrane i drugih proizvoda putem ekoloških i sigurnih tehnologija;
- održavaju prihod na gazdinstvu;
- eliminišu ili smanjuju izvore sadašnjeg zagađenja životne sredine koji nastaje zbog poljoprivrede;
- održavaju višestruke funkcije poljoprivrede (multifunkcionalnost).

2.1.6.2. Indikatori održive poljoprivrede

Za većinu zemalja OECD grupacije mesto poljoprivrede je marginalno u odnosu na celokupnu nacionalu ekonomiju članica, ali je ona značajna jer koristi znatan deo prirodnih resursa. U pojedinim slučajevima u ovim zemljama postavilo se pitanje ugrožavanje životne sredine koje je bilo uzrokovano dejstvom poljoprivrede. Usled pritiska javnosti u zemljama OECD razvijen je set indikatora za održivu poljoprivredu, tj. set agro-ekoloških indikatora. Tokom 1998. godine sastanak ministara poljoprivrede OECD-a naglasili su značaj analiziranja aktuelnih problema politike poljoprivrede i zaštite životne sredine, i ukazali da je potrebno podsticanje održivog razvoja kroz analizu i merenje efekata poljoprivrede, agro-ekološke politike i trgovinskih mera na životnu sredinu. Iste godine ministri za pitanja životne sredine u OECD zemljama dali su preporuku da je potrebno dalje razvijanje i usvajanje sveobuhvatnog seta indikatora za merenje razvoja održivog razvoja. Tokom 2001. godine **OECD je definisao set ekoloških indikatora za poljoprivredu**¹⁰³.

Ova lista indikatora ima četiri dela, a to su (tabela 5):

- I deo - poljoprivreda u širem ekonomskom, društvenim i ekološkom kontekstu;
- II deo - upravljanje gazdinstvom i okolina;
- III deo – korišćenje inputa i prirodnih resursa na gazdinstvu;
- IV deo - uticaj poljoprivrede na životnu sredinu.

OECD je identifikovao listu opštih kriterijuma koji indikatori treba da poseduju:

- relevantnost;
- merljivost;
- jednostavnost interpretacije.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Environmental Indicators for Agriculture Volume 3: Methods and Results, Executive Summary, Organisation for Economic Co-Operation and Development, Paris, France, 2001, dostupno na: <http://www.oecd.org/greengrowth/sustainable-agriculture/1916629.pdf>; datum pristupa linku: 21.12.2013.

U zemljama OECD-a primenjuje se konceptualni okvir koji je u funkciji razvoja agro-ekoloških indikatora. Naime, u tu svrhu se koristi Pokretačke snage-Stanje-Odgovor (D-S-R tj. *Driving force-State-Response*).

Tabela 5. Lista OECD ekoloških indikatora za poljoprivredu

POLJOPRIVREDA U ŠIREM EKONOMSKOM, DRUŠTVENIM I EKOLOŠKOM KONTEKSTU		
1. Kontekstualne informacije i indikatori		2. Finansijski resursi gazdinstva
Poljoprivredni BDP	Distribucija poljoprivrednika po polu i starosti	Prihod gazdinstava
Poljoprivredna proizvodnja	Broj gazdinstava	Agroekološki rashodi
Zapošljavanje na gazdinstvu	Poljoprivredna podrška	
Obrazovanje poljoprivrednika	Upotreba zemljišta	
UPRAVLJANJE GAZDINSTVOM I OKOLINA		
Celokupno upravljanje gazdinstvom	Upravljanje štetočinama	Navodnjavanje i vodoprivreda
Upravljanje hranjivim materijama	Upravljanje zemljištem	
KORIŠĆENJE INPUTA I PRIRODNIH RESURSA NA GAZDINSTVU		
Ravnoteža azota	Upotreba pesticida	Intenzitet korišćenja voda
Efikasnost azota	Rizik od pesticida	Efikasnost korišćenja voda
		Poteškoće sa korišćenjem voda
UTICAJ POLJOPRIVREDE NA ŽIVOTNU SREDINU		
1. Kvalitet zemljišta		
Rizik od erozije tla (vodom i vetrom)		
2. Kvalitet voda		
Indikator rizika kvaliteta vode	Indikator stanja kvaliteta vode	
3. Očuvanje zemljišta		
Kapacitet zadržavanje vode	Protok sedimenata u područja izvan farme	
4. Emisija gasova „staklene bašte“		
Bruto emisija gasova „staklene bašte“		
5. Biodiverzitet		
Genetska raznovrsnost	Raznovrsnost vrsta	Raznovrsnost ekosistema
6. Staništa divljih vrsta		
Staništa u intenzivnoj poljoprivrednoj proizvodnji	Staništa u polu-prirodnoj poljoprivrednoj proizvodnji	Neobrađena prirodna staništa
7. Pejzaž		
Struktura pejzaža	Upravljanje pejzažom	Pejzažni troškovi i koristi

Izvor: <http://www.oecd.org/greengrowth/sustainable-agriculture/1916629.pdf>

D-S-R (*Driving force-State-Response*) okvir identifikuje tri ključne vrste agro-ekoloških indikatora:

- Pokretačke snage (*Driving force*) – odnose na pitanja promena ekoloških uslova u poljoprivredi, kao što su npr. promene u upravljanju gazdinstvom, upotreba hranjivih materija, pesticida, zemljišta i vode:

- Stanja (*State*) – naglašavaju pitanja koja se odnose na efekte poljoprivrede na životnu sredinu (na zemljište, vodu, vazduh, biodiverzitet, staništa i predeli);
- Odgovor (*Response*) – identifikuje odgovor preduzetih akcija za životnu sredinu, kao npr. varijacije u agroekološkim rashodima.

D-S-R okvir se zasniva na drugom konceptualnom okviru koji se zove Pritisak-Stanje-Odgovor (P-S-R tj. *Pressure-State-Response*). Oba su nastala tokom devedesetih godina XX veka u okviru OECD grupacije, a kod PSR okvira, *pritisci* se odnose na ljudske aktivnosti (energetika, transport, industrija, poljoprivreda...), *stanje* na okruženje (voda, vazduh, zemljište...), a *odgovor* je delovanje društvene javnosti na ekološke probleme. Za razliku od PSR konceptualnog okvira koji je više fokusiran na ekološke probleme, DSR konceptualni okvir je fokusiran na ekonomske i socijalne aspekte održivog razvoja. U svakom slučaju pod ovim konceptualnim okvirima se identifikuju metodološki postupci u razvoju indikatora održivog razvoja. Za indikatore u okviru grupe – **poljoprivreda u širem ekonomskom, društvenom i ekološkom kontekstu** značajna su dva tematska pitanja (tabela 6). Jedno od tih pitanja čine **kontekstualne informacije i indikatori**, i direktno je vezano za poljoprivrednu proizvodnju kojoj je primarni cilj da efikasno i bezbedno proizvodi hranu i industrijsko bilje, da zadovolji svetsku rastuću potražnja bez degradiranja prirodnih resursa i životne sredine (npr. erozija zemljišta, iscrpljivanje i zagađenje vodnih resursa i sl.). Isto tako, poljoprivreda utiče na održavanje pejzaža i staništa za divlje životinje, kao i na ruralno zapošljavanje i sl. U okviru ovog tematskog pitanja se mogu identifikovati četiri problemska područja:

- ekonomske snage;
- društvene preferencije;
- procesi zaštite životne sredine, i
- korišćenje zemljišta.

Ekonomске snage oblikuju performanse poljoprivrednog sektora i njegove uloge u nacionalnim ekonomijama, uključujući i promene u nivoima poljoprivredne proizvodnje, prihod, zaposlenost, obrazovanje, struktura gazdinstva, uticaj tehnoloških promena i političkih odluka. Obim poljoprivredne proizvodnje značajno se povećao tokom devedesetih godina XX veka), ali doprinos poljoprivrede u bruto domaćem proizvodu (BDP) iznosi ispod 4 odsto za većinu zemalja OECD-a. U većini ovih zemalja poljoprivreda svoj dalji uticaj ostvaruje u povećanju ekonomske aktivnosti (kroz razvijenu prehrambenu industriju i sektor obezbeđenja inputa za poljoprivredu). Poljoprivreda čini značajnu stavku u izvozu zemalja OECD-a (oko 15 odsto ukupnog izvoza). Imajući u vidu trend povećavanja broja stanovnika procenjuje se da će dalja ekspanzija u poljoprivrednoj proizvodnji uvećati pritisak na životnu sredinu kroz intenziviranje i rasta proizvodnje na poljoprivrednim gazdinstvima. U istom periodu kretanje prosečnog godišnjeg neto prihoda na gazdinstvima od poljoprivrede su bila promenljiva i pokazuju oštar pad pogotovo na kraju tog perioda. Ovakvo kretanje prihoda je rezultat promene u makroekonomskim uslovima (kamatne stope, devizni kursevi). Uporedo sa tim, povećao se značaj prihoda od nepoljoprivrednih delatnosti u zemljama OECD-a, a pogotovo od seoskog turizma. Opadanje uloge poljoprivrede u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti ogleda se u padu zaposlenosti na gazdinstvu, mada poljoprivreda i dalje čini najveći činilac zaposlenosti u ruralnim oblastima. Takođe, smanjuje se broj zaposlenih poljoprivrednika, što

je rezultat njihovog ranijeg penzionisanja. Taj pad broja zaposlenih poljoprivrednika je rezultanta istovremene migracije iz ruralna u urbana područja, pri čemu to smanjenje se nije kompenzovalo uvođenjem novih proizvodnih učesnika u poljoprivredi. U najvećem broju zemalja OECD grupacije poljoprivrednici pripadaju starosnom kontingentu od preko 55 godina. U vezi sa tim postoji problem oko obezbeđivanja mlađih poljoprivrednika sa boljom edukacijom koji bi bili sposobniji da reaguju na promene ekološke, društvene i ekonomske prirode. Takođe, usled rasta produktivnosti došlo do pada broja gazdinstava, što je rezultovalo povećanjem veličine gazdinstva. Tendencija ka većoj koncentraciji u proizvodnji dovela je do zamene mešoviti poljoprivrednih preduzeća sa više specijalizovanim preduzećima što je pokrenulo pitanja o uticaju promene strukture poljoprivrednih gazdinstava na životnu sredinu.

Tabela 6. Definicije indikatora koji se odnose na grupu poljoprivreda u širem ekonomskom, društvenom i ekološkom kontekstu

Indikator	Definicija
<i>Kontekstualne informacije i indikatori</i>	
Poljoprivredni BDP	Udeo poljoprivrede u BDP
Poljoprivredna proizvodnja	Promene u vrednosti finalnih poljoprivrednih proizvoda
Zapošljavanje na gazdinstvu	Udeo poljoprivrede u ukupnom zapošljavanju
Distribucija poljoprivrednika po polu i starosti	Udeo novih poljoprivrednika koji se počinju baviti poljoprivredom
Obrazovanje poljoprivrednika	Obrazovni nivo poljoprivrednika
Broj gazdinstava	Promene u ukupnom broju gazdinstava
Poljoprivredna podrška	Promene u % podršci proizvođača
Upotreba zemljišta	
- Zalihe poljoprivrednog zemljišta	Udeo poljoprivrednog zemljišta u ukupnoj nacionalnoj površini zemljišta
- Promene poljoprivrednog zemljišta	Promene u poljoprivrednim površinama
- Korišćenje poljoprivrednog zemljišta	Udeo poljoprivrednog zemljišta po kategorijama korišćenja zemljišta
<i>Finansijski resursi farme</i>	
Prihod gazdinstava	Neto prihod farme
Agroekološki rashodi	
- Javni i privatni agroekološki rashodi	Investicije i krediti za agroekološke proizvode i usluge, i konverzaciju za poboljšanje kvaliteta životne sredine
- Rashodi za agroekološka istraživanja	Udeo javnog i privatnog sektora u rashodima namenjenim za agroekološka istraživanja u odnosu na ukupna istraživanja

Izvor: <http://www.oecd.org/greengrowth/sustainable-agriculture/1916629.pdf>

Društvene preferencije značajno utiču na poljoprivredu, u smislu zahteva javnosti za obezbeđivanje zdravstveno bezbedne hrane, ali i obezbeđivanje ostalih funkcija poljoprivrede (rekreativne, kulturne i dr.), kao i zahtev ruralnih zajednica da poljoprivreda doprinosi ruralnoj održivosti. Ovakva promena preferencija nastala je kao rezultat rasta prihoda, povećanja slobodnog vremena, veće lične mobilnosti, boljeg obrazovanja i veće zastupljenosti ovih pitanja u medijima. Oblast sve većeg interesovanja u zemljama OECD-a vezana je za

brigu oko ruralne vitalnosti, naročito kod kreiranja ruralne zaposlenosti i održavanje seoske zajednice (starosna struktura poljoprivredne radne snage, obrazovne i menadžerske veštine poljoprivrednika, i sl.). *Procesi zaštite životne sredine* odnose se na interakciju između poljoprivrednih aktivnosti i prirodnih biofizičkih procesa. Poljoprivredna delatnost je tesno povezana sa prirodnim procesima zaštite životne sredine i predstavlja deo ekosistema, za razliku od većine drugih privrednih delatnosti. *Korišćenje zemljišta* predstavlja integrišući element uticaja poljoprivrede na ekonomske, društvene aspekte i aspekte zaštite životne sredine, ali i njihovog povratnog uticaja na poljoprivredu. U okviru zemalja OECD-a desile su se značajne promene u obrascu korišćenja zemljišta. Za veliki broj zemalja iz ove grupacije glavni oblik korišćenja zemljišta su trajni pašnjaci, ali su značajne i one funkcije zemljišta gde se ono koristi za proizvodnju obnovljive energije iz biomase, za poboljšanje funkcije biodiverziteta, za održavanje staništa i sl. **Drugo tematsko pitanje** u okviru grupe – poljoprivreda u širem ekonomskom, društvenom i ekološkom kontekstu su **finansijski resursi gazdinstva**. Ovi resursi su ključni pokretač aktivnosti poljoprivrednika, ali nisu direktno vezani sa ekološkim osobinama. Gazdinstva mogu ostati profitabilna na štetu životne sredine, pa se stoga u okviru investicionih odluka element zaštite životne sredine mora uzeti u obzir. Osim toga, veća raspoloživost ovih resursa utiče na: primenu različitih poljoprivrednih praksi i mogućnost primene različitih ekoloških proizvodnih metoda u poljoprivredi. U skladu sa tim definiše se prihod gazdinstva, odnosno neto prihod gazdinstva kao razlika između vrednosti bruto proizvodnje i svih troškova (uključujući troškove amortizacije na nivou gazdinstva) od poljoprivredne delatnosti. Bruto proizvodnja je zbir prihoda od: valorizacije poljoprivredne proizvodnje ostvarene na tržištu, direktnih plaćanja, i ostalih prihoda od poljoprivrednih aktivnosti. Rashodi obuhvataju intermedijarne izdatke (robe i usluge koje se troše u procesu proizvodnje, kao što su: semena, stočna hrana, đubrivo, pesticidi i sl.), porezi, naknade zaposlenih (plate i dnevnice), rentu, kamatu, i amortizaciju. Ipak, godišnje promene u neto prihodu gazdinstva pruža delimičnu sliku njenih ukupnih prihoda, koji pored prihoda od poljoprivrednih aktivnosti imaju prihode iz nepoljoprivrednih izvora (ruralni turizam, ulaganje na berzama, prihodi od ostalih članova gazdinstva izvan poljoprivrede). Indikator neto prihoda je mera produktivnosti gazdinstva, i jedan je od ključnih indikatora održivosti poljoprivrede na finansijsku održivost. Takođe, agroekološki rashodi (javni i privatni) su zapravo investicije i krediti za agroekološke robe i usluge, kao i za konverzaciju za poboljšanje stanja životne sredine. Ovi rashodi se usmeravaju na programe tj. mere koje imaju za cilj: promenu poljoprivredne prakse (prelazak sa organsku proizvodnju); subvencionisanje ekoloških investicija, direktna plaćanja poljoprivrednicima za obezbeđivanje usluga u korist životne sredine. Privatna agroekološka potrošnja uključuje izdatke poljoprivrednika i interesnih grupa (industrija, ekološki lobi i sl.). Ukupni agroekološki rashodi su opšti pokazatelj sposobnosti i preferencija finansijskih napora jedne zemlje za rešavanje kvaliteta životne sredine u poljoprivredi. U vezi sa tim su i rashodi za agroekološka istraživanja, koje na primer uključuju istraživanja usmerena na ublažavanje negativnih uticaja poljoprivrede na životnu sredinu (npr. zagađenja vode iz pesticida), ili na povećanje poljoprivredne aktivnosti koje imaju pozitivni uticaji na životnu sredinu (npr. očuvanje staništa).

Indikatori iz grupe **upravljanje gazdinstvom i okolinom** uglavnom se odnose na upravljanje (menadžment) gazdinstva koje je pod uticajem ekoloških propisa, ali i od: mera

poljoprivredne podrške; investicija u istraživanja; obrazovanja i savetodavnih usluga, i specifičnih ekoloških uslova.

Indikatori iz grupe **korišćenje inputa i prirodnih resursa na gazdinstvu** najviše su fokusirani na tri grupe inputa; hranljive materije, pesticidi i voda. Postoji znatan broj indikatora iz grupe koja prate **uticaj poljoprivrede na životnu sredinu**, a odnose na: kvalitet zemljišta; kvalitet voda; očuvanje zemljišta; emisiju gasova „staklene bašte“; biodiverzitet; staništa divljih vrsta, i pejzaž. Svi indikatori iz ove grupe imaju prvenstveno fizičku dimenziju održivosti poljoprivrede, ali se posredno može dodeliti i ekonomska dimenzija, ako se u procenu poslovanja gazdinstva uvrste i troškovi u vezi sa degradacijom ili benefiti u vezi sa poboljšanjem uslova životne sredine. U pojedinim zemljama OECD grupacije ekonomski indikatori održive poljoprivrede su specifični, pa tako za Australiju i Novi Zeland se utvrđuju pokazatelji vezani za dugoročan realni neto prihod gazdinstva, zatim za menadžerske veštine, kao i pokazatelji koji imaju socio-ekonomski uticaj^{104,105}. U prvu grupu su uvršteni sledeći:

- realni neto prihod gazdinstva (utvrđuje se na regionalnom i nacionalnom nivou);
- ukupna faktorska produktivnost (utvrđuje se na nacionalnom nivou);
- uslovi trgovanja za poljoprivrednike (utvrđuje se na regionalnom i nacionalnom nivou);
- prosečan realni neto prihod gazdinstva (utvrđuje se na regionalnom i nacionalnom nivou);
- sposobnost servisiranja duga (utvrđuje se na regionalnom i nacionalnom nivou).

U drugu grupu koja se odnosi na menadžerske veštine uvršteni su sledeći indikatori:

- nivo obrazovanja poljoprivrednika (utvrđuje se na regionalnom i nacionalnom nivou);
- stepen učešća u obukama (utvrđuje se na regionalnom i nacionalnom nivou);
- primena praksi održivosti (utvrđuje se na regionalnom i nacionalnom nivou).

U treću grupu pokazatelja uvršteni su indikatori koji daju informacije o socio-ekonomskom uticaju koja ima širi opseg delovanja, a to su:

- starosna struktura poljoprivredne radne snage (utvrđuje se na regionalnom i nacionalnom nivou), i
- dostupnost ključnih usluga (utvrđuje se na regionalnom nivou).

U Kanadi se na regionalnom nivou prikupljaju podaci o efikasnosti poljoprivredne proizvodnje kao najrelevantniji indikator održive poljoprivrede za ekonomsku dimenziju, dok u njenoj provinciji Manitoba primenjuju se još indikatori održivosti koji se utvrđuju na

¹⁰⁴ Ibid., str. 34.

¹⁰⁵ Duncombe-Wall, Deborah, Moran, P., r Heysen, C., Kraehenbuehl, D (1999): Agricultural Sustainability Indicators for regions of South Australia, Primary Industries and Resources SA, National Landcare Program, pp. 12-18, dostupno na: http://www.pir.sa.gov.au/data/assets/file/0018/151056/NRMHist_AgSusIndicators.pdf; datum pristupa linku: 10.04.2014.

regionalnom nivou, a to su¹⁰⁶: neto prihod gazdinstva; broj, veličina i tip gazdinstva, i skup standarda kvaliteta hrane.

U Švajcarskoj se primenjuju indikatori koji imaju različite aspekte dostupnosti podataka, kao što su¹⁰⁷:

- promene u neto vrednosti kombinovano sa pasivom/aktivom;
- odnos novčanog toka i neto investicija;
- indeks održivosti.

Prva dva indikatora se utvrđuju na nivou gazdinstva, regije i nacionalnog nivoa, dok se treći utvrđuje samo na nacionalnom nivou.

U okviru **organizacije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih Nacija (FAO)**¹⁰⁸ izgrađen je sistem SAFA indikatora¹⁰⁹, kao univerzalni okvir za procenu održivosti sistema za hranu i poljoprivredu. Nakon petogodišnjeg rada na izradi SAFA sistema indikatora predstavljen je zemljama članicama FAO grupacije u oktobru 2013. godine. SAFA indikatori pružaju sveobuhvatni okvir za održivost biljne i stočarske proizvodnje, ribarstva, akvakulture i šumarstva, kao i za njihovu doradu, preradu, distribuciju i marketing. Ovaj sistem indikatora se oslanja na četiri glavne dimenzije, a to su:

- društvo;
- okruženje;
- upravljanje, i
- ekonomija.

Indikatori SAFA metodologije za održivu poljoprivredu treba da zadovolje nekoliko važnih metodoloških principa, a to su:¹¹⁰

- funkcionalnost;
- relevantnost;
- uverljivost;
- efikasnost;
- orijentisanost ka cilju;
- transparentnost;
- prilagodljivost;
- sklonost ka kontinuiranom poboljšanju.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Food and Agriculture Organization of the United Nations.

¹⁰⁹ SAFA Indicators, Sustainability Assessment Of Food And Agriculture Systems, Food an Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2013; dostupno na: http://www.fao.org/fileadmin/templates/nr/sustainability_pathways/docs/SAFA_Indicators_final_19122013.pdf; datum pristupa linku: 06.12.2014.

¹¹⁰ Safa Guidelines, Sustainability Assessment of Food and Agriculture systems, Food an Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2013; dostupno na: http://www.fao.org/fileadmin/templates/nr/sustainability_pathways/docs/SAFA_Guidelines_Final_122013.pdf; datum pristupa linku: 16.01.2013.

Tabela 7. Indikatori SAFA za dimenziju-društveno blagostanje

DIMENZIJA: DRUŠTVENO BLAGOSTANJE		
Teme	Podteme	Indikatori
Korektna sredstva za život	Kvalitet života	Pravo na kvalitet života, Nivo zarada
	Razvoj kapaciteta	Razvoj kapaciteta
	Korektan pristup sredstvima za proizvodnju	Korektan pristup sredstvima za proizvodnju
Praksa korektne trgovine	Odgovornost kupaca	Korektne cene i transparentni ugovori
	Prava dobavljača	Prava dobavljača
Pravo na rad	Odnosi u zapošljavanju	Odnosi u zapošljavanju
	Prinudni rad	Prinudni rad
	Dečiji rad	Dečiji rad
	Sloboda udruživanja i pravo na pregovaranje	Sloboda udruživanja i pravo na pregovaranje
Pravičnost	Nediskriminacija	Nediskriminacija
	Jednakost polova	Jednakost polova
	Podrška ugroženim licima	Podrška ugroženim licima
Ljudska bezbednost i zdravlje	Bezbednost na ranom mestu i zdravstveno osiguranje	Sigurnost na radnom mestu, poslovi i objekti Zdravstveno osiguranje i pristup medicinskim uslugama
	Javno zdravlje	Javno zdravlje
Kulturna različitost	Autohtono znanje	Autohtono znanje
	Prehrambeni suverenitet	Prehrambeni suverenitet

Izvor: <http://www.fao.org>

Tabela 8. Indikatori SAFA za dimenziju-dobro upravljanje

DIMENZIJA: DOBRO UPRAVLJANJE		
Teme	Podteme	Indikatori
Korporativna etika	Izjava o misiji	Jasna misija
		Misija vodilja
Odgovornost	Dužna pažnja	Dužna pažnja
	Holistička revizija	Holistička revizija
	Odgovornost	Odgovornost
Participacija	Transparentnost	Transparentnost
	Dijalog zainteresovanih strana	Identifikacija zainteresovanih strana, Angažovanje zainteresovanih strana, Barijere u angažovanju, Efikasno učešće
	Žalbeni postupci	Žalbeni postupci
Vladavina zakona	Rešavanje konflikata	Rešavanje konflikata
	Legitimitet	Legitimitet
	Pravni lek, restauracija i prevencija	Pravni lek, restauracija i prevencija
	Gradanska odgovornost	Gradanska odgovornost
Holističko upravljanje	Prisvajanje resursa	Besplatni, prethodni i informisani pristanak Mandatno pravo
	Plan za održivo upravljanje	Plan za održivo upravljanje
	Detaljna evidencija troškova	Detaljna evidencija troškova

Izvor: <http://www.fao.org>

Tabela 9. Indikatori SAFA za dimenziju-integritet životne sredine

INTEGRITET ŽIVOTNE SREDINE		
Teme	Podteme	Indikatori
Atmosfera	Gasovi staklene bašte	Određivanje redukcija gasova staklene bašte Praksa ublažavanja gasova staklene bašte Bilans gasova staklene bašte
	Kvalitet vazduha	Određivanje redukcije zagađenja vazduha Prakse prevencije zagađenja vazduha Koncentracija zagađujućih materija u vazduhu
Voda	Korišćenje voda	Određivanje konzervacija vode Praksa konzervacije vode Korišćenje površinskih i podzemnih voda
	Kvalitet vode	Određivanje čistoće voda Praksa prevencije zagađenja vode Koncentracija zagađujućih materija u vodi Kvalitet otpadnih voda
Zemljište	Kvalitet zemljišta	Praksa poboljšanja zemljišta Fizička struktura zemljišta Hemijski kvalitet zemljišta Biološki kvalitet zemljišta Organska materija u zemljištu
	Degradacija zemljišta	Plan očuvanja zemljišta i rehabilitacije Prakse konzervacije zemljišta i rehabilitacije Neto gubitak/dobitak produktivnog zemljišta
Biodiverzitet	Diverzitet ekosistema	Plan očuvanja staništa (predeli i mora) Praksa unapređenja ekosistema Strukturni diverzitet ekosistema Povezivanje ekosistema Upotreba zemljišta i promena površinskog sloja zemljišta
	Diverzitet vrsta	Plan očuvanja vrsta Praksa očuvanja vrsta Diverzitet i bogatstvo ključnih vrsta Diverzitet produkcije vrsta
	Genetski diverzitet	Unapređenje prakse genetske raznovrsnosti divljih vrsta Agrobiodiverzitet in-situ očuvanje Adaptacija vrsta i podvrsta na području Očuvanje semena i rasa
Sirovine i energija	Upotreba sirovina	Praksa potrošnje sirovina Bilans hranljivih materija Obnovljive i reciklažne sirovine Intenzitet upotrebe sirovina
	Upotreba energije	Određivanje upotrebe obnovljivih izvora energije Praksa uštede energije Potrošnja energije Obnovljivi izvori energije
	Odlaganje i redukcija otpada	Određivanje redukcije otpada Praksa redukcije otpada Uklanjanje otpada Gubitak hrane i redukcija otpada
Dobrobit životinja	Zdravlje životinja	Praksa zdravstvene nege životinja Zdravlje životinja
	Redukcija stresa	Praksa upravljanja domaćim životinjama Odgovarajuća stočarska proizvodnja Redukcija stresa

Izvor: <http://www.fao.org>

U okviru svake dimenzije definisane su teme i podteme, na osnovu kojih su razvrstani podrazumevani indikatori (tabele 7, 8, 9. i 10). Isto tako, u implementaciji ove metodologije indikatori treba da zadovolje tri važna zahteva:

- zasnovanost na postojećim programima;
- održivost u otvorenom sistemu učenja;
- pristupačnost.

Tabela 10. Indikatori SAFA za dimenziju-ekonomska elastičnost

DIMENZIJA: EKONOMSKA ELASTIČNOST		
Teme	Podteme	Indikatori
Investicije	Interne investicije	Interne investicije
	Investicije u zajednicu	Investicije u zajednicu
	Dugoročne investicije	Dugoročna profitabilnost Poslovni plan
	Profitabilnost	Neto prihod Troškovi proizvodnje Određivanje cena
Nestabilnost	Stabilnost proizvodnje	Garantovanje nivoa proizvodnje Raznovrsnost proizvoda
	Stabilnost snabdevanja	Kanali nabavke Stabilnost u odnosima sa dobavljačima Zavisnost od glavnog dobavljača
	Stabilnost tržišta	Stabilnost tržišta
	Likvidnost	Neto novčani tok Bezbedna mreža
	Upravljanje rizikom	Upravljanje rizikom
Kvalitet proizvoda i informacije	Bezbednost hrane	Mere kontrole Štetnost pesticida Zagađenje hrane
	Kvalitet hrane	Kvalitet hrane
	Informacije o proizvodu	Obeležavanje proizvoda Sistem sledljivosti Sertifikovana proizvodnja
Lokalna ekonomija	Stvaranje vrednosti	Radna snaga u regionu Fiskalne obaveze
	Lokalne nabavke	Lokalne nabavke

Izvor: <http://www.fao.org>

Od nacionalnih metodologija za održivu poljoprivredu značajna je ona koju je formulisalo **Ministarstvo Velike Britanije Za poljoprivredu, ribarstvo i hranu**¹¹¹. U okviru toga je izgrađen set pilot indikatora koji se koriste za identifikovanje, merenje i evaluaciju efekata održivog razvoja u poljoprivredi. U tu svrhu je izabrana lista od 35 indikatora uzimajući u obzir i njihovu dostupnost za izračunavanje, i grupisani su u sledeće grupe:

- Poljoprivreda unutar ruralne ekonomije i društva (tabela 11);
- Sistemi upravljanja gazdinstvom (tabela 12);

¹¹¹ Towards Sustainable Agriculture, A Pilot Set of Indicators, Ministry of Agriculture Fisheries and Food, 2000, dostupno na: <http://www.adlib.ac.uk/resources/000/015/650/pilotindicators.pdf>; datum pristupa linku: 10.11.2013.

- Korišćenje inputa (tabela 13);
- Korišćenje resursa (tabela 14);
- Očuvanje vrednosti poljoprivrednog zemljišta (tabela15).

Poenta čitavog sistema održivosti u poljoprivredi zasniva se da ona mora biti ekonomski održiva. Na tome se zasniva i Agenda 2000 gde je podrška agrarnom sektoru podeljena na tzv. „dva stuba“, prvi stub koji treba da služi kao cenovna podrška poljoprivrednicima, i drugi stub koji uključuje integrisanu politiku ruralnog razvoja. Da bi se obezbedila ekonomska održivost poljoprivrede potrebno je da vrednost imovine bude više nego dovoljna da se obezbedilo pokriće obaveza. Ukupna aktiva u održivoj poljoprivredi podrazumeva osnovna i obrtna sredstva. Zemljište i zgrade predstavljaju najznačajniji deo osnovnih sredstava, kao i biljke, stoka (uzgoj), mehanizacija, vozila. Tekuća sredstva podrazumevaju razmenu stoke i useva, magacine, dužnike i novčane depozite. Obaveze sastoje se od bankarskih kredita i prekoračenja, i ostale dugoročne i kratkoročne obaveze. Neto vrednost u ovom slučaju predstavlja razliku između ukupnih sredstava i ukupnih obaveza.

Zastupljenost svih starosnih uzrasta je značajna u funkciji obezbeđenja optimalne strukture ruralnog društva. U tu svrhu se koristi indikator starosna struktura poljoprivrednika (osoba koja upravlja poljoprivrednim imanjem). U Agendi 2000 uključene su mere ranog penzionisanja, pomoć za mlade poljoprivrednike koji ulaze u poljoprivredni sektor, kao i pružanje obuke. Potrebno je voditi računa da promene u starosnoj distribuciji u kratkom vremenskom periodu su najčešće indikator za druge promene u poljoprivredi.

Tabela 11. Indikatori za održivu poljoprivredu (tema-poljoprivreda unutar ruralne ekonomije i društva)

Oblast	Indikator
Struktura poljoprivredne proizvodnje	Poljoprivredna sredstva i obaveze Starost poljoprivrednika % poljoprivrednih imanja u zakupu
Finansijski resursi gazdinstva	Procena podrške proizvođačima ¹¹² Isplata poljoprivrednicima za agroekološke svrhe Ukupan prihod od poljoprivrede Prosečna zarada poljoprivrednih radnika
Produktivnost u poljoprivredi	Produktivnost u poljoprivredi
Zaposlenost u poljoprivredi	Zaposlenost u poljoprivredi

Izvor: <http://www.adlib.ac.uk/resources/000/015/650/pilotindicators.pdf>

Zakup zemljišta obezbeđuje sredstva poljoprivrednicima da prilagode veličinu svog poslovanja u skladu sa promenama na tržištu ili u odnosu na neke lične okolnosti. Isto tako, ovaj indikator ukazuje i na mogućnost ulaska novih poljoprivrednika u granu. Veći zakup na tržištu zemljišta u cilju prilagođavanja u okviru sektora pomaže da se unapredi konkurentnost, a na taj način i održivost.

Poljoprivredna politika se određuje na nivou EU, a indikator procene podrške proizvođačima za EU kao celinu meri količinu direktnih subvencija datih za poljoprivredne

¹¹² EU Producer Support Estimate (PSE).

proizvođače, kao i finansijski efekti planova koji bi trebalo da poboljšaju cene poljoprivrednih proizvoda. U tumačenju ovog indikatora treba uzimati u obzir i kretanje cena poljoprivrednih proizvoda na svetskom tržištu, kao i procenu domaćih subvencija.

Direktna plaćanja za poboljšanje ili održavanje ekoloških karakteristika imaju za cilj da nadoknadi neuspeh tržišta u plaćanju ovih usluga koja se visoko vrednovana u društvu. Direktna plaćanja za specifične agroekološke akcije uopšteno se smatraju manje distorzivnim, u odnosu na one cenovne mehanizme za ekološke usluge.

Ukupan prihod od poljoprivrede predstavlja zapravo ukupan prinos od poljoprivredne delatnosti (posmatrano kao u preduzetničkoj delatnosti: kao na primer, poljoprivrednici, njihovi partneri, direktori i njihovi bračni partneri i članovi porodice koji su zaposleni na gazdinstvu). Ovaj indikator je prepoznat kao osnovni pokazatelj ekonomskog zdravlja ove grane. U tom slučaju se računa i prihod koji se ostvari od pružanja usluga prenoćišta na gazdinstvu. Ovi prihodi van poljoprivrede imaju tendenciju da budu stabilniji od prihoda u poljoprivredi, i kada su prihodi od poljoprivrede niski, onda ovi prihodi rastu.

Ekonomski održiv poljoprivredni sektor zahteva visoko motivisanu radnu snagu sa neophodnim veštinama i fleksibilnošću koji su u funkciji da brzo reaguju na promene uslova poslovanja. U tu funkciju se koristi indikator koji izražava prosečnu zaradu poljoprivrednika.

Indikator produktivnosti u poljoprivredi daje meru efikasnosti kojom poljoprivreda konvertuje inpute u outpute. Zaposlenost u poljoprivredi (uključujući i samozapošljavanje) značajan je zbog svog doprinosa u stvaranju održivog ruralnog stanovništva. Tu se podrazumevaju da se prikupljeni podaci odnose na zapošljavanja kako na puno radno vreme, skraćeno radno vreme, tako i na sezonske i povremene poslove. Ovde se ne uključuje angažovanje menadžera ili bračnih partnera poljoprivrednika, kao ni njihovih partnera i direktora.

Tabela 12. Indikatori za održivu poljoprivredu (tema-sistemi upravljanja gazdinstvom)

Oblast	Indikator
Upravljanje	Usvajanje sistema upravljanjem gazdinstvom
Organska proizvodnja	Površine pod organskom proizvodnjom
Kodeksi prakse	Poznavanje pravila dobre poljoprivredne prakse

Izvor: <http://www.adlib.ac.uk/resources/000/015/650/pilotindicators.pdf>

Sistemi upravljanja gazdinstvom treba da je dizajniran da preduzeća treba da uzimaju u obzir uticaj njihovih odluka i akcija na životnu sredinu, a što je značajno sa stanovišta održive poljoprivrede. Ciljevi ovakvih sistema variraju u zavisnosti od toga koje različite potrebe se zadovoljavaju. U tom kontekstu upotrebljava se pojam integrisanog upravljanja useva¹¹³ koji je formiran tako da maksimizira efikasnost inputa sa minimalnom uticajem na životnu sredinu.

Koristi od organske poljoprivrede za životnu sredinu su brojne, ali posebno su značajne one prednosti koje se odnose na raznovrstan pejzaž i staništa. Organska poljoprivreda čvrsto je zasnovana na principu da se koristi minimum neobnovljivih resursa, da se ne ugrožava dobrobit životinja uz zaštitu okruženja gazdinstva i divljih staništa.

¹¹³ Integrated crop management (ICM).

Poznavanje pravila dobre poljoprivredne prakse (za zaštitu voda, vazduha i zemljišta) su potrebna da bi se izbegla zagađenja, a da pri tom gazdinstvo i dalje posluje rentabilno. Ovaj pokazatelj je jednako koristan kako poljoprivrednicima, tako i savetodavcima, agencijama za sprovođenje.

Grupa indikatora koji su razvrstani u temu upotrebe inputa podeljeni su na tri oblasti: upotreba pesticida, hraniva, emisija gasova staklene bašte i energija, i oni su direktno vezani za tehnologiju proizvodnje u održivoj poljoprivredi.

Tabela 13. Indikatori za održivu poljoprivredu (tema-upotreba inputa)

Oblast	Indikator
Upotreba pesticida	Prisustvo pesticida u rekama Prisustvo pesticida u podzemnim vodama Količina aktivne materije pesticida u upotrebi Tretiranost površine („sprej“ oblast“) pod pesticidima Rezidue pesticida u hrani
Hranljive materije	Gubitak nitrata i fosfora iz poljoprivredne proizvodnje Nivo fosfora u gornjem sloju poljoprivrednog zemljišta Upravljanje stajnjakom Emisija amonijaka iz poljoprivrede
Emisija gasova staklene bašte	Emisija metana iz poljoprivrede
Energija	Direktna potrošnja energije po gazdinstvu Trendovi u indirektnim energetske inputima u poljoprivredi

Izvor: <http://www.adlib.ac.uk/resources/000/015/650/pilotindicators.pdf>

Osim toga, u okviru ove metodologije postoji grupa indikatora koji su direktno usmereni na postojeće resurse u poljoprivredi, kao i grupa fokusirana na vrednost očuvanja poljoprivrednog zemljišta. Između ostalog, za ruralnu ekonomiju je od značaja proizvodnja neprehrambenih useva, ali to u svakom slučaju treba da bude praćeno kroz strateške ciljeve na nacionalnom nivou. Sa druge strane, očuvanje životne sredine prati se indikatorom koji ukazuje koliki je broj poljoprivrednika koji učestvuju u planovima očuvanja sela i životne sredine. U tom smislu se obezbeđuju plaćanja na različitim nivoima da bi se nadoknadili troškovi učešća poljoprivrednika u ovim planovima, a i da im se obezbede podsticaji za dalje učešće.

Tabela 14. Indikatori za održivu poljoprivredu (tema-upotreba resursa)

Oblast	Indikator
Voda	Korišćenje vode za navodnjavanje
Zemljište	Sadržaj organske materije u gornjem sloju poljoprivednog zemljišta Akumulacija teških metala u gornjem sloju poljoprivednog zemljišta
Poljoprivredno zemljište	Površine poljoprivrednog zemljišta Promena namene korišćenja poljoprivrednog zemljišta za urbani razvoj
Neprehrambeni usevi	Setva neprehrambenih useva

Izvor: <http://www.adlib.ac.uk/resources/000/015/650/pilotindicators.pdf>

Tabela 15. Indikatori za održivu poljoprivredu (tema-vrednost očuvanja poljoprivrednog zemljišta)

Oblast	Indikator
Očuvanje životne sredine	Površine poljoprivrednog zemljišta koje su predviđene za zaštitu okruženja
Pejzaž	Karakteristične osobine obradivog zemljišta
Staništa	Površine (margine) poljoprivrednog zemljišta pod žitaricama koje su u funkciji zaštite okruženja Površine pod polu-prirodnim travnjacima
Biodiverzitet	Populacija ptica u obradivom regionu

Izvor: <http://www.adlib.ac.uk/resources/000/015/650/pilotindicators.pdf>

Većina ovih indikatora se utvrđuju na nacionalnom nivou, jedino se procena podrške proizvođačima (PSE) određuje na nivou EU.

U Italiji postoji nacionalni set indikatora za održivu poljoprivredu, koja se zasniva na tri osnovne dimenzije (društvena, ekonomska i ekološka).¹¹⁴ Indikatori u ekonomskoj dimenziji su podeljeni u tri osnovne grupe:

- Efikasnost:
 - profitabilnost rada;
 - profitabilnost zemljišta;
 - produktivnost rada;
 - produktivnost zemljišta.
- Održivost:
 - marginalizacija¹¹⁵;
 - diverzifikacija aktivnosti na gazdinstvima.
- Konkurentnost:
 - udeo dodatne vrednosti iz poljoprivrede u ukupnoj dodatnoj vrednosti;
 - stalne investicije u poljoprivredi.

Isto tako, značajno je istaći i socijalnu dimenziju održive poljoprivrede, a indikatori koji se koriste u tu svrhu su:

- Humani kapital:
 - zaposlenost u poljoprivredi;
 - starosni indeks za poljoprivrednike;
 - obrazovni nivo poljoprivrednika.
- Ravnopravne mogućnosti:
 - struktura radnika u poljoprivredi;
 - stanovništvo u ruralnim zajednicama.

¹¹⁴ Measuring Sustainability, Indicators for Italian Agriculture, National Institute of Agricultural Economics, 2004, dostupno na: http://www2.toulouse.inra.fr/lerna/chercheurs/thomas/projets/rappsost_ing.pdf; datum pristupa linku: 10.04.2014.

¹¹⁵ Ovaj indikator se dovodi u vezu sa rastućom nesposobnošću gazdinstva za ostvarenje adekvatnog prihoda usled pogoršanja ekonomskog ili fizičkog okruženja. U tom pogledu se prati broj smanjenja malih farmi, što je uobičajena pojava u mnogim razvijenim zemljama.

Ekološki indikatori održive poljoprivrede u Italiji fokusirani su na pojedine teme, kao što su: zemljište, atmosfera, vodni resursi (kvalitet), vodni resursi (kvantitet), biodiverzitet, pejzaž.

U Finskoj je takođe prisutni setovi pokazatelja za održivu poljoprivredu koji se utvrđuju na regionalnom nivou¹¹⁶. Jedan od njih su pokazatelji ruralnih socio-ekonomskih resursa, kao što su:

- učešće radne snage u primarnoj proizvodnji;
- udeo stanovništva u starosnoj grupi od 0-4 godine u ukupnom broju stanovnika;
- udeo penzionera u ukupnom broju stanovnika;
- udeo stanovnika sa visokim obrazovanjem u ukupnom broju stanovnika;
- razni pokazatelji u funkciji gustine naseljenosti;
- nezaposlenost, i
- kvalitet stanovanja.

Isto tako, u Finskoj postoji set socio-ekonomskih indikatora za održivu poljoprivredu:

- broj aktivnih poljoprivrednika;
- saradnja između farmi;
- ekološki svesno ponašanje.

U Francuskoj postoje dve grupe indikatora koji se utvrđuju na nivou gazdinstva, a to su:¹¹⁷

- *društveno-ekonomski indikatori*:
 - kvalitet proizvoda;
 - kvalitet objekata i pejzaža;
 - pristup zemlji;
 - društvene strukture;
 - vrednost prodaje putem direktnog marketinga;
 - društvene usluge i usluge vezane za poljoprivredu (agroturizam);
 - doprinos zapošljavanju;
 - zajedničko korišćenje resursa;
 - mogućnost postojanja gazdinstva na duži period;
 - uvoz stočne hrane iz zemalja u razvoju;
 - broj nedelja sa prekoračenom radnom normom;
 - subjektivna procena kvaliteta života, i
 - subjektivno osećanje izolovanosti.
- *ekonomski indikatori*:
 - održivost;
 - specijalizacija;
 - finansijska samostalnost;
 - zavisnost od direktnih plaćanja;

¹¹⁶ A Framework for Indicators for the Economic and Social Dimensions of Sustainable Agriculture and Rural Development, European Commission, 2001, pp. 31, dostupno na: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/sustain/index_en.pdf; datum pristupa linku: 21.12.2013.

¹¹⁷ Ibid.

- uloženi kapital, i
- efikasnost.

2.1.6.3. Indikatori održive poljoprivrede i ruralnog razvoja

Poljoprivreda je glavni korisnik resursa ruralnih oblasti u svetu, i takođe je važna komponenta zaštite životne sredine. Rast populacije u budućnosti je neizbežan na globalnom nivou i usled toga raste pritisak na raspoložive resurse. Stoga imajući u vidu ovakva kretanja, u svetu se pojavila dilema da li je moguć pozitivan ishod u domenu zaštite životne sredine, ako se povećanom poljoprivrednom proizvodnjom nastoji obezbediti potrebe rastuće populacije. Ova problematika je bila jedan od elemenata u okviru Agende 21, koji je kao akcioni plan održivog razvoja donet 1992. godine u Riu de Žaneiru. Agenda 21 je pristupila tom izazovu kroz primenu modela **održiva poljoprivreda i ruralni razvoj (SARD)**¹¹⁸, u smislu prilagođavanja poljoprivredne proizvodnje, zaštite životne sredine, kako na nacionalnom, tako i na internacionalnom nivou. Glavni cilj SARD je povećanje poljoprivredne proizvodnje na održiv način, kao i povećanje bezbednosti poljoprivrednih proizvoda. Uspeh ovog modela moguć je kroz tehničku i naučnu saradnju na međunarodnom i nacionalnom nivou, uključujući učešće i podršku javnog i privatnog sektora, kao i ruralnog stanovništva. U okviru Agende 21 je uključeno 12 programa:¹¹⁹

- Pregled poljoprivredne politike, planiranje i integrisano programiranje u okviru multifunkcionalne poljoprivrede (posebno u pogledu bezbednosti hrane i održivog razvoja);
- Obezbeđivanje učešća ljudi i promovisanje ljudskih resursa za održivu poljoprivredu;
- Unapređenje poljoprivredne proizvodnje i poljoprivrednih sistema kroz diverzifikaciju poljoprivrednih gazdinstava, zapošljavanje van poljoprivrede i razvoj infrastrukture;
- Planiranje zemljišnih resursa i obrazovanje u poljoprivredi;
- Očuvanje i rehabilitacija zemljišta;
- Upotreba vode za održivu proizvodnju hrane i održivi ruralni razvoj;
- Očuvanje i održivo korišćenje genetičkih resursa biljaka;
- Integrisano upravljanje i kontrola štetočina;
- Održiva ishrana biljaka u funkciji povećanja proizvodnje hrane;
- Energija u cilju poboljšanja produktivnosti;
- Evaluacija efekata ultraljubičastog zračenja na biljke i životinje izazvanog iscrpljivanjem ozonskog omotača.

Ključni element održive poljoprivrede i ruralnog razvoja je multifunkcionalna poljoprivreda. Uopšteno se ovaj pojam vezuje činjenica da postoje koristi (benefiti) od poljoprivrede, a da pritom nisu uvek direktno vezani za proizvodnju hrane. Tu se pre svega

¹¹⁸ Sustainable Agriculture And Rural Development (SARD).

¹¹⁹ Agenda21, United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 1992; dostupno na: <http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>; datum pristupa linku: 16.01.2013.

radi o koristima koji imaju/nemaju tržišnu vrednost, i u zavisnosti od primenjenih poljoprivrednih praksi mogu biti: jačanje vitalnosti ruralne zajednice, biološki diverzitet, razvoj rekreativnih aktivnosti i turizma, očuvanje prirodnih resursa, pejzaža i sl. I pored toga što je ovaj termin kvalifikovan da je jedan od načina na koji EU sprovodi protekcionizam, ali u prikrivenom vidu, koncept multifunkcionalne poljoprivrede je opšte prihvaćen. Sadašnji razvoj snaga u svetu kada je reč o održivom razvoju poljoprivrede i ruralnog razvoja ima bipolarne karakteristike, odnosno tzv. prelazne neodrživosti. Tako na primer, u zemljama u razvoju u poljoprivredi su prisutne tendencije koji ne uvažavaju zaštitu životne sredine, dok sa druge strane postoji mali broj razvijenih zemalja koje imaju izgrađenu svest i jasne protokole i implementaciji održivog razvoja u ovom sektoru. FAO je nakon Svetske konferencije o agrarnoj reformi i ruralnom razvoju održane 1979. godine definisala tzv. Vodič za monitoring i evaluaciju agrarne reforme i ruralni razvoj 1988. godine, koji je nakon nekoliko transformacija dvadeset godina kasnije je uobličen u dokument "Tracking results in agriculture and rural development in less-than-ideal conditions" koji počiva na tri elementa održivosti (ekonomski, socijalni i ekološki). Ovaj dokument je nastao kao rezultat zajedničkog rada FAO, Svetske banke i Globalne donorske platforme za ruralni razvoj gde je definisano 19 indikatora koji pokrivaju oblast poljoprivrede i ruralnog razvoja. Ovi indikatori su podeljeni u tri grupe:¹²⁰

1. Sektorski indikatori za poljoprivredu i ruralni razvoj:
 - a. Javna potrošnja za poljoprivredu kao procenat ostvarenog BDP iz sektora poljoprivrede;
 - b. Javna potrošnja na poljoprivredne subvencije kao procenat ukupne javne potrošnje na poljoprivredu;
 - c. Procenat pothranjene dece mlađe od 5 godina u ruralnim područjima;
 - d. Indeks proizvodnje hrane;
 - e. Godišnji rast u poljoprivrednoj dodatnoj vrednosti;
 - f. Ruralno siromaštvo kao udeo od ukupnog broja siromašnih.
2. Posebni indikatori za podsektore poljoprivrede i ruralnog razvoja:
 - a. Promena u prinosima glavnih useva;
 - b. Godišnji rast dodate vrednosti u sektoru stočarstva;
 - c. Ostvarena proizvodnja ribe kao udeo ribljeg fonda;
 - d. Udeo površina pod šumama;
 - e. Procenat seoskog stanovništva koji koristi finansijske usluge od strane zvaničnih bankarskih institucija;
 - f. Javne investicije u poljoprivredna istraživanja kao procenat BDP-a za sektor poljoprivrede;
 - g. Udeo navodnjavanih površina zemljišta u ukupnim obradivim površinama;
 - h. Promena u prodaji/prometu poljoprivrednih preduzeća.
3. Indikatori za tematske oblasti koji se odnose na poljoprivredu i ruralni razvoj:
 - a. Procenat poljoprivrednika koji su članovi proizvođačkih organizacija;

¹²⁰ Global Donor Platform for Rural Development, Food and Agriculture Organization of The United Nations, The World Bank (2008): Tracking results in agriculture and rural development in less-than-ideal conditions, A sourcebook of indicators for monitoring and evaluation, dostupno na: <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/011/i0380e/i0380e.pdf>; datum pristupa linku: 26.04.2014.

- b. Korišćenje vode u poljoprivredne svrhe kao procenat od ukupne količine korišćene vode;
- c. Udeo površina koja su proglašena kao zaštićena područja;
- d. Promene u eroziji zemljišta usled dejstva slivova;
- e. Procenat površine zemljišta za koje postoji zakonski priznat oblik zakupa zemljišta.

Evropska unija je usvojila 1988. godine je donela strateški dokument - "The Future of Rural Society", što je jedan od prvih koraka ka uvođenju integrisanog pristupa održivog ruralnog razvoja. Ono što je bilo suštinski važno u "The Future of Rural Society" što se ruralno društvo označava složena socijalna i ekonomska struktura u okviru koje se nalazi čitav niz aktivnosti, kao što su: poljoprivreda, mala i srednja velika industrija, trgovina i usluge. Isto tako, ruralno društvo sačinjavaju regije, područja, krajolici, gde osim površina sa poljoprivrednom namenom, tu su uključena još i sela, mali gradovi, regionalni centri, industrijalizovana ruralna područja, kao i prirodno okruženje. Osim toga ovaj dokument ukazuje na sve izraženiju diverzifikaciju ruralne ekonomije u EU, gde je došlo do relativnog smanjenja ekonomskog značaja poljoprivrede. Devedesetih godina prošlog veka EU je u okviru svojih reformi potvrdila značaj održive poljoprivrede i ruralnog razvoja. Njihova međuzavisnost je aktuelizovana prilikom reforme CAP „Agenda 2000“. U okviru ove reforme je istaknut značaj multifunkcionalnosti poljoprivrede, kao i integralnog pristupa u razvoju ruralne ekonomije, što je potvrđeno daljom reformom CAP iz 2003. godine, kao i strategijom Evropa 2020. Multifunkcionalna poljoprivreda prebacuje težište sa proizvodnje hrane na upravljanje životnom sredinom i na obezbeđivanje usluga u ruralnim područjima. Ovde se radi zapravo o prelazu od „poljoprivrede radi proizvodnje“ (agriculture of production) na „poljoprivredu radi zaštite“ (agriculture of protection).¹²¹ U EU problem održivosti poljoprivrede direktno se vezuje sa ruralnim razvojem, pri čemu ova problematika ima dva pristupa: sektorski (poljoprivreda) i teritorijalni (ruralna područja), kojim se analiziraju ekonomske i socijalne dimenzije. Tokom 2001. godine Evropska komisija je oba pristupa objedinila kroz dokument¹²² koji daje okvire za obe dimenzije održive poljoprivrede i ruralnog razvoja. Analiza socijalne dimenzije je donekle ograničena jer se ne postoje pokazatelji za šire društvene teme kao što je razvoj kulturnog kapitala. Ekološka dimenzija održive poljoprivrede u EU je pokrivena drugim dokumentom¹²³ koji je donet od strane Evropske Komisije 2000. godine. Ovim dokumentom je objedinjen skup agro-ekoloških pokazatelja koji su u funkciji: pružanja informacija o stanju životne sredine u poljoprivredi; razumevanja i praćenja veza između poljoprivrednih praksi i njihovih efekata na životnu sredinu; obezbeđivanja informacija u pogledu raznovrsnosti agro-ekosistema EU; procene stepena u kojem politika poljoprivrede i ruralnog razvoja promovišu ekološke i održive

¹²¹ Pejanović, R. Vujović, S. (2008): Ruralni razvoj i agroturizam, *Agroekonomika*, br. 37-38, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 5-14.

¹²² A Framework for Indicators for the Economic and Social Dimensions of Sustainable Agriculture and Rural Development, European Commission, 2001, dostupno na: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/sustain/index_en.pdf; datum pristupa linku: 21.12.2013.

¹²³ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, Commission of the European Communities, dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0144:FIN:EN:PDF>; datum pristupa linku: 23.12.2013.

poljoprivredne aktivnosti, i obaveštavanja o proceni globalnog procesa održivosti poljoprivrede. U okviru **agro-ekoloških indikatora Evropske unije** postoji 35 pokazatelja, kao što su: 1) površine pod agro-ekološkom zaštitom; 2) regionalni nivoi dobre poljoprivredne prakse; 3) regionalni nivo ekoloških ciljeva; 4) područje pod zaštitom prirode; 5) tržišni signali: premijumske cene za proizvođače u organskoj proizvodnji; 6) tehnologija i veštine: nivo obuke; 7) površine pod organskom proizvodnjom; 8) količine upotrebljenih azotnih i fosfornih đubriva; 9) potrošnja pesticida; 10) intenzitet korišćenja voda; 11) korišćenje energije; 12) korišćenje zemljišta (topološka promena); 13) korišćenje zemljišta (obrasci za useve i stoku); 14) upravljanje; 15) trendovi (intenziviranje, ekstenziviranje i specijalizacija); 16) trendovi (specijalizacija, diverzifikacija); 17) trendovi (marginalizacija); 18) balans hranljivih materija u zemljištu; 19) emisija metana; 20) kontaminacija zemljišta pesticidima; 21) zagađenje vode; 22) apstrakcija podzemnih voda; 23) erozija zemljišta; 24) iscrpljivanje resursa: promena površinskog sloja zemljišta; 25) genetska raznovrsnost vrsta; 26) oblast visoke prirodne vrednosti, travnjaci, i slično; 27) proizvodnja obnovljivih izvora energije; 28) bogatstvo vrsta; 29) kvalitet zemljišta; 30) nitrati i pesticidi u vodi; 31) nivo podzemnih voda; 32) pejzaž; 33) uticaj na staništa i biodiverzitet; 34) udeo poljoprivrede u: emisiji gasova, kontaminaciji nitrita, u korišćenju voda; 35) uticaj na pejzažne raznolikosti. Nezavisno od toga što se u različitim dokumentima analiziraju tri dimenzije održive poljoprivrede, u implementaciji politike održivog razvoja uzimaju se sva tri aspekta i posmatraju međusobno. Koncept održivosti poljoprivrede i ruralnog razvoja u EU se zasnivaju na tri osnovna koraka, a to su: održavanje zaliha kapitala (prirodnih, ljudskih i stvorenih), postizanje efikasnosti i pravičnosti tj. jednakosti (tabela 16).

Tabela 16. Osnovni koraci u konceptu održive poljoprivrede Evropske unije

	Ekološka dimenzija	Ekonomska dimenzija	Socijalna dimenzija
Zalihe	Održavanje dovoljne zalihe kapitala (prirodnih, ljudskih i stvorenih), zapošljavanje, kulturni kapital, socijalna kohezija		
Efikasnost	<ul style="list-style-type: none"> ekološka efikasnost 	<ul style="list-style-type: none"> optimalno korišćenje faktora proizvodnje, posebno rada uz povećanje produktivnosti poljoprivrede garantovanje dostupnosti hrane konkurentni poljoprivredni sektor održivost gazdinstava 	<ul style="list-style-type: none"> održavanje i stvaranje zaposlenosti; institucionalna efikasnost (regulatorni okvir, neformalni odnosi i upravljački mehanizam)
Pravičnost	<ul style="list-style-type: none"> određivanje referentnog nivoa kao osnove za primenu principa „zagađivač plaća“ 	<ul style="list-style-type: none"> doprinosi održivosti ruralnih oblasti/uravnoteženi obrazac razvoja/ održavanje vitalne i aktivne ruralne zajednice 	<ul style="list-style-type: none"> pravičan standard za život poljoprivrednih i ruralnih zajednica; jednake mogućnosti; uslovi rada; metodi etičke proizvodnje i dobrobit životinja

Izvor: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/sustain/index_en.pdf

U tom kontekstu definisani su indikatori održive poljoprivrede koji uvažavaju ekonomsku i socijalnu dimenziju, a to su: indikatori zalihe kapitala, indikatori efikasnosti (poljoprivredni output i potrošnja hrane, konkurentnost i sadašnje strukture sektora), kao i indikatori jednakosti (tabela 17, 18, 19. i 20).

Tabela 17. Indikatori zalihe kapitala za održivu poljoprivredu i ruralni razvoj (ekonomska i socijalna dimenzija)

Ekonomska i socijalna dimenzija	
Oblast indikatora	Implementacija
<i>Ljudski kapital (kvantitativni aspekt)</i>	
Stanje: <ul style="list-style-type: none"> • Broj ljudi koji su zaposleni u poljoprivredi (m/ž) • Starosna struktura poljoprivredne radne snage (m/ž) 	
Kretanje: ¹²⁴ <ul style="list-style-type: none"> • Promena broja zaposlenih u poljoprivredi (m/ž) 	Prosečna promena u toku prethodnog desetogodišnjeg perioda
<i>Ljudski kapital (kvalitativni aspekt)</i>	
Stanje: <ul style="list-style-type: none"> • Nivo obuke poljoprivrednih proizvođača 	Praktično iskustvo, osnovna obuka, celovita poljoprivredna obuka
Kretanje: ¹²⁵ <ul style="list-style-type: none"> • Obuka i edukacija u poljoprivredi (uključujući i alternativne metode proizvodnje) 	
Ekonomska dimenzija	
Oblast indikatora	Implementacija
<i>Stvoreni kapital</i>	
Stanje: <ul style="list-style-type: none"> • Osnovna sredstva i zalihe u poljoprivredi • Osnovna sredstva poljoprivrednika izvan osnovne delatnosti (npr. turistička infrastruktura) 	
Kretanje: ¹²⁶ <ul style="list-style-type: none"> ▪ Promena osnovnih sredstava i zaliha u poljoprivredi ▪ Stopa obnavljanja kapitala na gazdinstvu ▪ Promene u osnovnim sredstva poljoprivrednika izvan osnovne delatnosti (npr. turistička infrastruktura) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Neto investicije u osnovna sredstva (bruto fiksni kapital-amortizacija) + promena zaliha ▪ Prosečni kapital gazdinstva/bruto investicije

Izvor: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/sustain/index_en.pdf

¹²⁴ Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike u okviru razvojno-istraživačkih programa: zapošljavanje koje je direktno ili indirektno u funkciji gazdinstva ili preduzeća, i to žena (%), i mladih ljudi (%); broj angažovanja mladih poljoprivrednika, broj rano penzionisanih poljoprivrednika.

¹²⁵ Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike: broj sati stručne obuke u podržanim programima.

¹²⁶ Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike: investicione podrške, i investicije delimično podržane.

Tabela 18. Indikatori efikasnosti za održivu poljoprivredu i ruralni razvoj (ekonomska i socijalna dimenzija)-poljoprivredni output i potrošnja hrane

Ekonomska dimenzija		Socijalna dimenzija	
Oblast indikatora	Implementacija	Oblast indikatora	Implementacija
Poljoprivredni output (prehrambeni i neprehrambeni)		Institucionalna efikasnost	Regulatorni okviri, neformalni odnosi i upravljački mehanizmi
<i>Kvantitet</i>			
Količina (u energetske smislu)	Energija oličena u outputu u PJ (petadžulima)		
<i>Kvalitet</i> ¹²⁷		Indikatori zaliha: zaposlenost (humani kapital)	
Kršenje propisa o reziduama i kontaminata			
Organska poljoprivreda	Usevi: UAA ¹²⁸ , UAA u konverziji; stočarski sektor: broj farmi		
Proizvodi koji nose registrovane proizvođačke oznake	Broj/prodaja/udeo na tržištu proizvoda koji nose PDO/PGI/TSG oznake ¹²⁹	Indikatori zaliha: zaposlenost (humani kapital)	
Potrošnja hrane			
<i>Kvantitet</i>			
Kvantitet	Potrošnja u PJ/zahtevi u kalorijama u PJ		
<i>Kvalitet</i>			
Kvalitet	U fazi razvoja		
Potrošnja hrane			
Produktivnost kapitala	Bruto dodata vrednost po tržišnim cenama/ukupan kapital (u stalnim cenama)		
Produktivnost rada	Bruto dodata vrednost po tržišnim cenama/AWU ¹³⁰ (u stalnim cenama)		
Produktivnost zemljišta	Bruto dodata vrednost po tržišnim cenama/UAA (u stalnim cenama) ¹³¹		
Energetska efikasnost	Energija u proizvodima u PJ/Energija u neobnovljivim inputima u PJ		

Izvor: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/sustain/index_en.pdf

¹²⁷ Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike: (investiciona pomoć): bruto prodaja proizvoda sa podrškom za poboljšanje kvaliteta i udeo proizvoda sa podrškom u cilju prodaje sa oznakom dodatnog kvaliteta; (poboljšanje prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda: učešće investicija koje su imale podršku za poboljšanje nutritivnog i higijenskog kvaliteta proizvoda za ljudsku ishranu.

¹²⁸ Utilised agricultural area – korišćena poljoprivredna površina.

¹²⁹ Ove oznake su u EU u funkciji podsticanja raznovrsne poljoprivredne proizvodnje, zaštite imena proizvoda od zloupotrebe i imitacije, i da se omogući potrošačima informacije o specifičnom karakteru proizvoda. PDO (protected designation of origin) označava zaštićenu oznaku porekla, PGI (protected geographical indication) označava zaštićeno geografsko poreklo, TSG (traditional speciality guaranteed) označava garantovano tradicionalni specijalitet.

¹³⁰ Annual work unit – godišnja jedinica rada.

¹³¹ Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike: (promocija prilagođavanja i razvoj ruralnih područja): učešće gazdinstava sa unapređenjem poljoprivrede zahvaljujući programima.

Većina predloženih indikatora su osmišljeni da je njihovo praćenje i evaluacija u skladu sa različitim elementima politike CAP.

U okviru predloženih indikatora za održivu poljoprivredu i ruralni razvoj data su dva tipa indikatora, a to su:

- opisni indikator (koji imaju i deo implementacija koji daje sugestije u odnosu na konkretnu formulaciju pokazatelja), i
- indikator politike koji pokazuje kako mere politike reaguju na probleme održivosti.

Indikator EU socio-ekonomske dimenzije za poljoprivredu i ruralni razvoj treba da zadovolje sledeće kriterijume: relevantnost; idejna ispravnost; definisanost na odgovarajućem nivou agregacije; efektivnost; statistička validnost; analitička ispravnost; tehnička izvodljivost, i ekonomičnost.

Osim toga, indikator treba da su ograničeni u manjem broju, i da su jednostavni i laki za tumačenje u cilju donošenja odluka.

Tabela 19. Indikatori efikasnosti za održivu poljoprivredu i ruralni razvoj (ekonomska i socijalna dimenzija)-konkurentnost i održivost sadašnje strukture sektora

Ekonomska dimenzija		Socijalna dimenzija	
Oblast indikatora	Implementacija	Oblast indikatora	Implementacija
<i>Konkurentnost</i> ¹³²		Indikatori zaliha: zaposlenost (humani kapital)	
Dodata vrednost	Neto dodata vrednost gazdinstva/AWU ¹³³ Neto dodata vrednost/UAA ¹³⁴		
Struktura farme prema prihodu domaćinstva	Prihodi: gazdinstva, povezanih sa gazdinstvom i van gazdinstva		
Sopstvena sredstva	Neto vrednost (ukupna imovina-obaveze) stvorenih u toku godine/ukupna neto vrednost po regionima		
Javne zalihe	Javne zalihe (količine i vrednosti)		
Uslovi trgovine	Indeks plaćenih cena (srednja potrošnja)/indeks cena (finalni poljoprivredni proizvodi)		
Održivost sadašnje strukture sektora		Indikatori zaliha: zaposlenost (humani kapital)	
Promene sopstvenih resursa gazdinstva	Promena u neto vrednosti (broj gazdinstava sa pozitivnom vrednošću/ broj gazdinstava sa negativnom vrednošću)		
Finansijske poteškoće	Odnos servisiranja duga		

Izvor: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/sustain/index_en.pdf

¹³² Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikator politike: ukupna CAP podrška (cenovna i necenovna)/AWU (po regionu u poređenju sa prosekom u EU), i ukupna podrška CAP (cenovna i necenovna)/UAA (po regionu u poređenju sa prosekom u EU).

¹³³ Po regionu u poređenju sa prosekom u EU.

¹³⁴ Po regionu u poređenju sa prosekom u EU.

Tabela 20. Indikatori jednakosti za održivu poljoprivredu i ruralni razvoj (ekonomska i socijalna dimenzija)

Ekonomska dimenzija		Socijalna dimenzija	
Oblast indikatora	Implementacija	Oblast indikatora	Implementacija
<i>Uravnotežen razvoj područja</i>		<i>Jednakost u sektorima</i> ¹³⁵	
<i>Stanovništvo</i>		<i>Prihod</i>	
Broj stanovništva	Muška/ženska populacija	Faktor prihod po osobi	Bruto dodata vrednost po AWU/BDP po osobi ¹³⁶
Napredak	Prosečna promena populacije ¹³⁷	<i>Jednakost u prostoru</i>	
Migratorna ravnoteža		Distribucija prihoda	Odnos primljenih prihoda od najviše zarade do najniže zarade
Starosna struktura	Za različite starosne grupe (% za oba pola)	Stopa siromaštva	Udeo stanovništva ispod linije siromaštva
Veštine	Udeo stanovništva sa obrazovanjem preko proseka	Domaćinstva sa nezaposlenim osobama	Udeo domaćinstava u kome nijedan član nije zaposlen
<i>Proizvodnja</i>		Ranije napuštanje školovanja	Učešće stanovništva u uzrastu od 18-24 sa nižim stepenom srednjeg obrazovanja
BDP	BDP po stanovniku	Nivo obrazovanja (m/ž)	
Udeo poljoprivrede u BDP	Bruto dodata vrednost poljoprivrede /BDP ^{138,139}	Radno vreme (m/ž)	
Udeo prehrambene industrije u BDP	Bruto dodata vrednost prehrambene industrije /BDP ¹⁴⁰		

¹³⁵ Na relaciji poljoprivreda-ostatak ruralne ekonomije.¹³⁶ Uzimaju se vrednost bruto dodate vrednost i BDP u faktorskim troškovima.¹³⁷ U proteklom desetogodišnjem periodu.¹³⁸ Uzimaju se bruto dodate vrednost i BDP po tržišnim cenama.¹³⁹ Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike: Udeo CAP podrške (cenovna i necenovna) u regionalnim finalnoj poljoprivrednoj proizvodnji.¹⁴⁰ Uzimaju se bruto dodate vrednost i BDP po tržišnim cenama.

<i>Nastavak tabele 20.</i>			
<i>Zaposlenost</i>		<i>Etičnost</i>	
Veličina i struktura radnog stanovništva ¹⁴¹	Zaposlena lica u starosti od 15-64	Uslovi rada (u sektorima) ¹⁴²	
	Zaposlenost u javnom/privatnom sektoru	Dobrobit životinja (poljoprivreda) ¹⁴³	
Zaposlenost u poljoprivredi/ukupna (ruralna) zaposlenost			
Zaposlenost u prehrambenoj industriji/ukupna (ruralna) zaposlenost			
Uticaj radne snage	Populacija u starosnoj kategoriji od 5-14/populaciju od 55-64		
Nezaposlenost	Stopa nezaposlenost (po polu i starosti)		
<i>Infrastruktura</i>			
Broj i veličina gradova			
Udaljenost od urbanih centara			
Indikatori infrastrukture i usluga: transport, telekomunikacije, zdravstvo ¹⁴⁴			

Izvor: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/sustain/index_en.pdf

Takođe, postoji i Globalna strategija za poboljšanje poljoprivredne i ruralne statistike koja se zasniva na velikom broju zainteresovanih aktera, uključujući: ministarstva poljoprivrede velikog broja zemalja, internacionalne organizacije, kao i nacionalne statističke

¹⁴¹ Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike koji su deo istraživačko-razvojnih programa: postojeća/stvorena zaposlenost koja su u direktnoj/indirektnoj funkciji gazdinstava i preduzeća.

¹⁴² Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike: poboljšanje uslova rada zahvaljujući investicionoj pomoći, kao i promene uslova na radnom mestu zahvaljujući pomoći za razvoj prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda.

¹⁴³ Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike: udeo životinja koja imaju poboljšane pokazatelje blagostanja (dobrobiti) zahvaljujući investicijama, ili pomoći za razvoj prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda.

¹⁴⁴ Za ovaj nivo indikatora postoje povezani indikatori politike koji su u funkciji prilagođavanja i razvoja ruralnih područja: udeo gazdinstava/domaćinstava/preduzeća koja imaju pristup telekomunikacionoj opremi ili uslugama; poboljšanja u transportu ili u putovanju usled usmerenih aktivnosti na njihovom poboljšanju (u uštedi kilometara ili sati); udeo ruralnog stanovništva koja imaju pristup društvenim i kulturnim aktivnostima i sadržajima koji su podržani, kao i udeo ruralnog turističkog smeštaja koji ima poboljšanja koja su nastala kao rezultat podrške.

zavode i regionalne organizacije. Ova strategija je nastala 2011. godine pod vođstvom radne grupe koju su sačinjavale sledeće institucije: Statistička uprava UN, FAO, Svetska banka, Eurostat, Ministarstvo poljoprivrede SAD i Međunarodni statistički institut. Takođe, u osnovi Globalne strategije za poboljšanje poljoprivredne i ruralne statistike značajno mesto zauzima konceptualni okvir održivog razvoja koji se temelji na tri dimenzije (ekonomska, sociološka i ekološka). U okviru ovog dokumenta utvrđeno je 33 indikatora koji su podeljeni u četiri grupe:¹⁴⁵

1. Sektorski indikatori za poljoprivredu i ruralni razvoj: bruto domaći proizvod (BDP); rast BDP, kroz poljoprivrednu dodatnu vrednost; iznos javne potrošnje za poljoprivredu, subvencije, i infrastrukturu; iznos javne za ruralnu infrastrukturu, uključujući zdravstvo i obrazovanje; promena ulaganja u osnovni kapital; demografija poljoprivrednog i seoskog stanovništva; udeo ruralnog siromaštva u ukupnoj populaciji siromašnih; udeo ruralne pothranjenosti u ukupnoj populaciji siromašnih; indeks proizvodnje hrane, i promene u vrednosti uvoza i izvoza.
2. Indikatori za podsektore poljoprivrede i ruralnog razvoja: produktivnost u proizvodnji useva mereno visinom prinosa useva; promena komponenti bilansa useva; dodatna vrednost iz stočarstva; promena komponenti u bilansu stočarstva, po vrstama; promena produktivnosti u ostvarenoj proizvodnji riba; promena produktivnosti u akvakulturi; promena komponenti u bilansu riba; promena komponenti u bilansu šuma; indeksi cena; indeksi potrošačkih cena, i upozorenja u promeni bezbednosti hrane.
3. Klimatske promene, zemljište i životna sredina: promena i upotreba površinskog sloja zemljišta; promena udela zemljišta koji su pod šumama, stopa deforestizacije; promena udela zemljišnih i vodnih resursa na kojima je ustanovljen status zaštićenog područja; udeo navodnjavanih površina u ukupnim obradivim površinama, kao i produktivnost navodnjavanja korišćenje vode u poljoprivredne svrhe kao procenat od ukupne količine korišćene vode; promene u eroziji zemljišta usled dejstva slivova, i promene uticaja poljoprivrednih inputa na životnu sredinu.
4. Poljoprivredna i ruralna ekonomija: broj članova porodice i unajmljenih radnika na gazdinstvu; broj članova domaćinstva koji su angažovani u poljoprivrednim i nepoljoprivrednim aktivnostima; promena prihoda gazdinstva iz poljoprivrednih i nepoljoprivrednih izvora; procenat ruralnog stanovništva koji koriste zvanične bankarske usluge; promene u prodaji poljoprivrednih preduzeća.

2.1.6.4. Indikatori ruralnog razvoja

Postoje tri osnovne dimenzije ruralnog razvoja koje su važne prilikom identifikovanja ruralnih indikatora, pa je ruralni razvoj:

¹⁴⁵ World Bank, FAO and UNSC (2011), Global Strategy to Improve Agricultural and Rural Statistics. Report no 56719-GLB. WorldBank, Washington DC, dostupno na: http://www.fao.org/fileadmin/templates/ess/documents/meetings_and_workshops/ICAS5/Ag_Statistics_Strategy_Final.pdf; datum pristupa linku: 26.04.2014.

- **prostorni (teritorijalni) koncept** – u osnovi ruralni razvoj se bavi teritorijalnim razlikama, bilo u pozitivnom (diverzitet) ili u negativnom smislu (disparitet);
- **sektorski koncept** – ruralni razvoj se bavi širokim spektrom demografskih, ekonomskih, društvenih i ekonomskih problema;
- **dinamičan koncept** – u okviru ruralnog razvoje sagledavaju se istorijska dinamika u promeni tehnološkog razvoja, ekonomske strukture, socijalnih stavova i shvatanja i sl.

Do 1990. godine u politici vođenja ruralnog razvoja je bio uglavnom zastupljen **sektorski pristup**. Ovaj pristup je favorizovao poljoprivrednike kako bi se podsticale strukturne promene u okviru poljoprivrede, koji je primenjivan u smeru top-down (kada se odlučivalo sa vrha na nacionalnom i regionalnom nivou). To je podrazumevalo da zainteresovane strane na lokalnom nivou nisu bile podsticane da stiču veštine koje bi im omogućile efikasniju ulogu u ruralnom razvoju. Tek kada je LEADER program pokrenut 1991. godine počinje značajnije uključivanje lokalnih zajednica, kada se počinje primenjivati pristup bottom-up pristup. Naime, to podrazumeva primenu tzv. **teritorijalnog pristupa** koji ima širi opseg interesovanja (osim poljoprivrede, težište se prebacuje na zaposlenost, obrazovanje, turizam, saobraćaj, IT tehnologije, preduzetništvo i sl.). Tendencije u savremenom razvoju ukazuju da poljoprivreda nije glavna ekonomska delatnost u ruralnim područjima najrazvijenijih zemalja sveta. U tom kontekstu poljoprivredni proizvođači su praktično manjina u ruralnim predelima, pogotovo nakon izrazitih antiurbanizacionih kretanja, a većina ruralne populacije je radno aktivno u sekundarnom i tercijarnom sektoru privrede.

Zemlje iz OECD grupacije su izrazit primer ovakvih kretanja, a u tom pravcu tokom 90-tih godina XX veka definisane su opšte teme koji pokrivaju oblast ruralnog razvoja.¹⁴⁶

OECD indikatori ruralnog razvoja treba da zadovoljavaju tri osnovna principa: značajnost, pouzdanost i realnost, a lista ovih indikatora zadovoljava tri nivoa dostupnosti:

- dostupnost u kratkoročnom periodu;
- mogućnost u srednjoročnom periodu;
- poželjnost u dugoročnom periodu.

Prva tema obuhvata set indikatora koji su svrstani u temu – **populacija i migracije**:

- Gustina naseljenosti – predstavlja ključni indikator za analizu ruralnog razvoja u zemljama OECD grupacije i ukazuje na teritorijalne razlike.
- Promena stanovništva – daje osnovne informacije kao što su: ukupne neto promene, prirodni priraštaj i neto migracije.
- Struktura stanovništva – gde se posmatraju podaci stanovništva po polu, i po starosti (razvrstani u različitim starosnim grupama). U tom pogledu su značajni podaci kao što su: indeks zavisnosti ili indeks vitalnosti stanovništva.

¹⁴⁶ UNECE, FAO, OECD, WB, Eurostat (2007): Rural Households' Livelihood and Well-Being, Statistics on Rural Development and Agriculture Household Income, The Wye Group Handbook, United Nations, New York and Geneva, dostupno na: <http://www.fao.org/docrep/015/am085e/am085e00.htm>; datum pristupa linku: 01.04.2014.

- Domaćinstva – ovde je moguća analiza teritorijalnih razlika, kao npr. veličina domaćinstva, ili udeo domaćinstava gde su deca sa samohranim roditeljem.
- Zajednica – kao indikator koji je vezan za društvenu organizaciju u ruralnim područjima od velike je važnosti jer daje informacije o učešću stanovnika koji žive u lokalnim zajednicama.

Druga tema obuhvata set indikatora koji se odnose na temu – **ekonomska struktura i performanse**:

- Radna snaga – u okviru ovog pokazatelja mogu se dobiti informacije o promenama u ukupnoj radnoj snazi i polna struktura.
- Zaposlenost – ovaj pokazatelj ukazuje na tendencije u rastu zaposlenosti i kretanje stope zaposlenosti.
- Učešće sektora – u okviru ovog pokazatelja se dobijaju informacije za primarni, sekundarni i tercijarni sektor koji se odnose na strukturu zaposlenosti i proizvodnje (bruto dodata vrednost).
- Produktivnost – u teritorijalnom pogledu ovaj pokazatelj je važan u determinisanju razlika na osnovu postojećih podataka o zaposlenosti i proizvodnji jer ukazuje na različita strukturna prilagođavanja u okviru ili unutar pojedinih delova jedne zemlje.
- Investicije – ovde postoji izvesno ograničenje u dostupnosti podataka, ali podrazumeva prepoznavanje različitih tipova investicija (javnih i privatnih).

Treća tema obuhvata set indikatora koji su specifični za temu – **socijalno blagostanje i pravičnost**:

- Prihod – najčešće korišćeni pokazatelj za ocenu socijalnih razlika je visina prihoda po glavi stanovnika. U tom kontekstu se najviše koristi bruto domaći proizvod po glavi stanovnika, ali je mnogo pouzdanija analiza ako se koristi raspoloživi lični dohodak;
- Stanovanje – uslovi stanovanja su važni pokazatelji procene uslova života u ruralnim predelima. Ovde postoje izvesna ograničenja u merenju i poređenju podataka, ali kao polazni pokazatelji mogu biti broj članova po domaćinstvu, ili procenat domaćinstava sa savremenim toaletom, koji bi omogućili početne naznake teritorijalnih dispariteta.
- Obrazovanje – udeo stanovništva sa višim stepenom obrazovanja je pokazatelj dispariteta u ruralnim predelima. Zbog specifičnosti procesa obrazovanja u pojedinim zemljama, obično se uzima podatak o udelu populacije koje je starije preko 25 godina sa višim ili visokim stepenom obrazovanja.
- Zdravlje i bezbednost – kao najčešće korišćeni pokazatelji koriste se: stopa smrtnosti (odročadi) i stopa kriminaliteta.

Četvrta tema obuhvata set indikatora koji se odnose na temu - **životna sredina i održivost**:

- Topografija i klima – ovaj pokazatelj ukazuje na kako na prirodne uslove, tako i pogodnost i atraktivnost nekog lokaliteta za rad, život i rekreaciju. Kao

potencijalno relevantni indikatori koriste se udeo planinskog okruženja (preko 600 m nadmorske visine), ili dužina vegetacionog perioda.

- Korišćenje zemljišta – ovde se najčešće sagledavaju promene u korišćenju zemljišta koji je dobar pokazatelj ekonomskih kretanja (npr. za sektor poljoprivrede), ali i kao indikator koji ukazuje na stanje životne sredine.
- Staništa i vrste – za ove pokazatelje analizira se udeo zaštićenih područja (npr. nacionalnih parkova).
- Zemljište i voda – ovde se koriste pokazatelji koji su direktno povezani sa očuvanjem zemljišta i sa zaštitom podzemnih i površinskih voda.
- Kvalitet vazduha – u ovom kontekstu prikupljaju se podaci o emisiji štetnih materija u vazduhu, kao što su: sumpor-dioksid i ugljen-dioksid.

EU indikatori ruralnog razvoja predstavljani su u okviru projekta PAIS (Proposal on Agri-Environmental Indicators) koji je usmeren na identifikovanju indikatora za praćenje stanja u agrookruženju.¹⁴⁷ Prvobitno je bilo više od 500 pokazatelja u okviru ovog projekta, da bi se pristupilo užoj selekciji od 55 izabranih pokazatelja koji predstavljaju dobru praksu u analizi ruralnih područja EU. Ovi indikatori imaju i specifične kriterijume koje treba da zadovolje, a to su: standardni kriterijum osetljivosti; analitička ispravnost; razumljivost, referentna vrednost i relevantnost. Ovi indikatori su grupisani u tri teme: stanovništvo i migracije; društveno blagostanje, i ekonomska struktura i performanse.

Prva tema **populacija i migracije** usmerena je na demografsku strukturu i promenu. Obično se ovde analiziraju starosna i polna struktura, kao i status domaćinstva. U tom kontekstu operacionalizuje se sa različitim starosnim kontingentima stanovništva, kao što su: udeo stanovništva ispod 18 godina, udeo stanovništva iznad 65 godina, udeo mlade populacije u starosnom periodu od 15-30 godina. Iz ovih podataka dobijaju se različiti indikatori koji daju sledeće informacije:

- Stopa zavisnosti (stanovništvo 0-14 + populacija preko 64)/(stanovništvo 15-64)*100;
- Društveni značaj mlade populacije (stanovništvo 0-14)/(stanovništvo 15-64)*100;
- Stopa podmlađivanja (populacija preko 65 godina)/(0-14 populacija)*100;
- Stopa supstitucije (stanovništvo 15-24)/(55-64 stanovnika)*100;
- Demografski indeks tržišta rada koji pokazuje koliko će novih radnih mesta biti potrebno u narednih 10 godina u cilju sprečavanja migracije i pada broja stanovnika (stanovništvo 5-14)/(populacija 55-64)*100.

Kada je u pitanju kretanje stanovništva ovde su najznačajniji sledeći indikatori:

- Neto migracije;
- Prosečna godišnja stopa promene stanovništva (prirodna ravnoteža i migracije);
- Desetogodišnja promena stanovništva (godišnja stopa).

¹⁴⁷ Specifični fokus bio je usmeren na tri glavne grupe tema: ruralni predeli, poljoprivredna praksa i ruralni razvoj.

Druga tema **društveno blagostanje** definiše indikatore kvaliteta života, kao što su na primer: nivo kriminaliteta, pristup obrazovnim i zdravstvenim uslugama i sl. Uopšteno u okviru ove teme sagledavaju se sledeći ruralni pokazatelji:

- Ruralna sigurnost;
- Životna sredina;
- Dohodak;
- Usluge okrenute ka potrošačima;
- Uslovi stanovanja.

Treća tema **ekonomska struktura i performanse** usmerena je na pokazatelje diverzifikacije ruralne ekonomije koja uključuje aspekt multifunkcionalne poljoprivrede (gde se funkcije poljoprivrede proširuju i na ostale sfere, kao npr. životna sredina i ostale društveno-ekonomske funkcije), kao i na mogućnost obavljanja nepoljoprivrednih delatnosti. U ovoj temi je identifikovano šest područja, a to su:

- Struktura i performanse tržišta rada;
- Preduzetništvo i inovacije;
- Turizam i rekreacija;
- Multifunkcionalnost poljoprivrede;
- Poslovna infrastruktura.

Tržište rada u ruralnim područjima obuhvata sledeće indikatore:

- Stopa nezaposlenosti;
- Stopa participacije;
- Samozapošljavanje;
- Promena u dugoročnoj nezaposlenosti;
- Stopa dostignutog obrazovanja.

Preduzetništvo i inovacije su predmet interesovanja kako u EU okvirima, tako i unutar nacionalnih politika regionalnog razvoja. Poslovna infrastruktura obuhvata dve grupe indikatora, a to su:

1. Nivo obezbeđenja:
 - a. Broj internet provajdera u okviru teritorije;
 - b. Obezbeđenje ISDN¹⁴⁸ i ADSL¹⁴⁹ na teritoriji na osnovu kapaciteta i brzine;
 - c. Godišnji troškovi pretplate za ISDN, ADSL i druge širokopolasne tehnologije;
2. Nivo korišćenja:
 - a. Broj ISDN, ADSL i kablovskih pretplatnika po preduzećima u okviru teritorije;
 - b. Broj internet servera i poslovnih pretplatnika digitalnih usluga;
 - c. Promet poslovanja ostvaren preko interneta;

¹⁴⁸ Integrated Services for Digital Network (ISDN) je oznaka za digitalnu telefonsku tehnologiju koja omogućava dve odvojene telefonske linije za različite namene i uštedu vremena.

¹⁴⁹ Asymmetric digital subscriber line (ADSL) je asimetrična digitalna pretplatnička linija koja omogućava brz prenos digitalnih informacija preko standardnih telefonskih linija uz nezavisno korišćenje telefonske veze.

d. Broj kućnih i poslovnih internet korisnika (e-mail korisnika).

Turizam je ključna nepoljoprivredna aktivnost u ruralnim područjima i utiče na niz sektorskih politika: zapošljavanje, regionalni razvoj, obrazovanje, životna sredina, zaštita potrošača, zdravlje, bezbednost, kultura, nove tehnologije, prevoz, finansije i oporezivanje. Postoji ograničenja u kvantifikovanju turizma, a glavna statistika prikuplja se na osnovu ponude i tražnje. Različite dimenzije turizma mogu se sažeti putem podataka o:

- fizičkim karakteristikama potrošnje;
- fizičkim karakteristikama snabdevanja;
- funkcijama zapošljavanja;
- ostalim funkcijama, npr. turistički rashodi.

Multifunkcionalna poljoprivreda uključuje tri ključna socio-ekonomska indikatora: zaposlenost u okviru poljoprivrednog domaćinstva; diverzifikacija poljoprivrednih aktivnosti, kao i struktura gazdinstva (input) i produktivnost (output).

Za period od **2007-2013. godine definisan je Zajednički okvir za monitoring i evaluaciju**¹⁵⁰ svih ruralnih razvojnih intervencija. U tom pogledu su **definisani ruralni indikatori za ovaj programski period** koji imaju naglašenu održivu funkciju, a to su:¹⁵¹

- značaj ruralnih područja;
- socio-ekonomsko stanje u ruralnim područjima;
- ekonomsko-sektorski pokazatelji;
- životna sredina;
- diverzifikacija i kvalitet života u ruralnim područjima;
- Leader inicijative.

Tematska grupa - **značaj ruralnih područja** analizira se preko dva indikatora: definisanje ruralnih područja i njihov značaj. Kod definisanja ruralnih područja na nivou NUTS 5, ili na nivou LAU¹⁵² 2 podrazumeva teritorijalne jedinice kao što su opštine u okviru EU. U tom pogledu koriste se tri stepena urbanizacije za LAU 2: gusto naseljene oblasti (gradovi, velika urbana područja), oblasti sa srednjom gustom naseljenosti (gradovi, predgrađa i mala urbana područja), i retko naseljene oblasti (ruralna područja).

Ovakva tipologija LAU 2 je značajna zbog njihove upotrebe u raznim istraživanjima kao što su ankete o radnoj snazi, ili o prihodima i životnim uslovima. Osim toga, tokom 2010. godine Evropska komisija usaglasila je novu tipologiju ruralnih područja na predominantno ruralne, mešovito ruralne i predominantno urbane regione koja se koristi i u metodologiji OECD zemalja.

¹⁵⁰ The Common Monitoring and Evaluation Framework (CMEF).

¹⁵¹ European Commission (2013): Rural Development in the EU, Statistical and Economic Information, Report 2013, dostupno na: http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf; datum pristupa linku: 01.05.2014.

¹⁵² Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica (NUTS je akronim od engleskog izraza Nomenclature of Territorial Units for Statistics. Prvobitno je EU odredio postojanje pet nivoa ovih jedinica, ali su od 2003. godine NUTS 4 i 5 preimenovani u LAU (lokalne administrativne jedinice; eng. local administrative units – LAU).

Tabela 21. Indikatora socio-ekonomskog stanja u ruralnim područjima

Socio-ekonomsko stanje ruralnih područja-	Indikatori	Merenje indikatora
	Gustina naseljenosti	% populacije u starosnim grupama (0-14; 15-64; ≥65 godina starosti)
	Ekonomski razvoj	BDP/stanovniku
	Struktura privrede	% udeo bruto dodate vrednosti po grani ¹⁵³
	Struktura zaposlenosti	% zaposlenosti po granama ¹⁵⁴
	Stopa zaposlenosti	Udeo zaposlenih kao udeo ukupnog stanovništva ¹⁵⁵
	Nezaposlenost	Stopa nezaposlenosti (kao % od aktivne populacije)
	Dugoročna nezaposlenost	% dugoročne nezaposlenosti (kao % od aktivne populacije)

Izvor: http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf

Tabela 22. Indikatori ekonomsko-sektorskih pokazatelja

Ekonomski pokazatelji za sektor	Indikatori	Merenje indikatora
	Zaposlenost u primarnom sektoru	Zaposlenost u primarnom sektoru
	Ekonomski razvoj primarnog sektora	Bruto dodata vrednost u primarnom sektoru
	Upotreba poljoprivrednog zemljišta	% obradivih površina/travnjaka/stalnih useva
	Struktura gazdinstva	Broj farmi, UAA, Prosečna veličina i distribucija gazdinstva; Prosečna ekonomska veličina i distribucija gazdinstva, Radna snaga
	Značaj polu-naturalne proizvodnje	Broj farmi koji imaju manje od 1 ESU ¹⁵⁶
	Obuka i obrazovanje u poljoprivredi	% poljoprivrednika sa elementarnim i potpunim poljoprivrednim obrazovanjem
	Starosna struktura u poljoprivredi	Odnos: % poljoprivrednika <35 godina/≥ od 55 godina
	Produktivnost rada u poljoprivredi	Bruto dodata vrednost/AWU (ukupno i po sektorima) ¹⁵⁷
	Bruto investicije u osnovna sredstva u poljoprivredi	Bruto investicije u osnovna sredstva u poljoprivredi
	Produktivnost rada u prehrambenoj industriji	Bruto dodata vrednost/zaposlenom licu u prehrambenoj industriji
	Bruto investicije u osnovna sredstva u prehrambenoj industriji	Bruto investicije u osnovna sredstva u prehrambenoj industriji
	Zaposlenost u prehrambenoj industriji	Zaposlenost u prehrambenoj industriji
	Ekonomski razvoj prehrambene industrije	Bruto dodata vrednost u prehrambenoj industriji
	Struktura u šumarstvu	Površina šuma dostupna za nabavku drveta; Vlasništvo; Prosečna veličina privatnog šumskog gazdinstva
	Produktivnost u šumarstvu	Prosečni neto godišnji zapreminski prirast
	Produktivnost rada u šumarstvu	Bruto dodata vrednost/zaposlenom licu u šumarstvu
Bruto investicije u osnovna sredstva u šumarstvu	Bruto investicije u osnovna sredstva u šumarstvu	

Izvor: http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf

Indikator značaj ruralnih područja sačinjen je od četiri podindikatora: udeo (%) teritorije u ruralnim područjima; udeo (%) stanovništva u ruralnim područjima; udeo (%) bruto dodate vrednosti u ruralnim područjima, i udeo (%) zaposlenih u ruralnim područjima. U tematsku grupu – **socio-ekonomsko stanje** uvršteni su sledeći indikatori: gustina naseljenosti; starosna struktura; ekonomski razvoj; struktura privrede; struktura zaposlenih u

¹⁵³ Za primarni, sekundarni i tercijarni sektor privrede.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ Ovde se kod poređenja uzima ista starosna grupa i za zaposlene i za ukupno stanovništvo.

¹⁵⁶ European Size Unit (ESU); 1 ESU=1.200 € standardne bruto marže (razlika između prosečne vrednosti outputa i određenih troškova za svaki poljoprivredni proizvod).

¹⁵⁷ Annual work unit – godišnja jedinica rada.

ruralnim područjima; stopa zaposlenosti; stopa nezaposlenosti, i dugoročna nezaposlenost (tabela 21).

Tematska grupa **ekonomsko-sektorskih pokazatelja** posmatra se kroz nekoliko indikatora, kao što su: zaposlenost u primarnom sektoru; ekonomski razvoj primarnog sektora; upotreba poljoprivrednog zemljišta; struktura gazdinstva; značaj polunaturalne proizvodnje u novim članicama; obuka i obrazovanje u poljoprivredi; starosna struktura u poljoprivredi; produktivnost rada u poljoprivredi; bruto investicije u osnovna sredstva u poljoprivredi; produktivnost rada u prehrambenoj industriji; bruto investicije u osnovna sredstva u prehrambenoj industriji; zaposlenost u prehrambenoj industriji; ekonomski razvoj prehrambene industrije; struktura u šumarstvu; produktivnost u šumarstvu; produktivnost rada u šumarstvu, i bruto investicije u osnovna sredstva u šumarstvu (tabela 22).

U okviru tematske grupe **diverzifikacija i kvalitet života u ruralnim područjima** analiziraju se sledeći indikatori: poljoprivrednici sa drugim dohodovnim aktivnostima; razvoj zapošljavanja u nepoljoprivrednom sektoru; ekonomski razvoj nepoljoprivrednog sektora; razvoj samozapošljavanja; turistička infrastruktura; internet infrastruktura; internet korisnici; razvoj sektora usluga; neto migracije; obrazovni nivo, i doživotno učenje (tabela 23).

Tabela 23. Indikatora diverzifikacije i kvaliteta života u ruralnim područjima

	Indikatori	Merenje indikatora
Ekonomski pokazatelji za sektor	Poljoprivrednici sa drugim dohodovnim aktivnostima	% poljoprivrednika sa drugim dohodovnim aktivnostima
	Razvoj zapošljavanja u nepoljoprivrednom sektoru	Zaposlenost u sekundarnom i tercijarnom sektoru
	Ekonomski razvoj nepoljoprivrednog sektora	Bruto dodata vrednost u sekundarnom i tercijarnom sektoru
	Razvoj samozapošljavanja	Broj samozaposlenih lica
	Turistička infrastruktura	Broj smeštajnih kapaciteta (hoteli, kampovi i sl.)
	Internet infrastruktura	Pokrivenost ADSL tehnologijom
	Internet korisnici	% stanovništva koji su pretplatnici ADSL usluga
	Razvoj sektora usluga	Bruto dodata vrednost u sektoru usluga
	Neto migracije	Stopa neto migracije
	Obrazovni nivo	% odraslih osoba (starosti od 25-64 godine) sa srednjim i visokim stepenom stručne spreme
	Doživotno učenje	% stanovništva (odraslih) koji učestvuju u obrazovanju i obuci

Izvor: http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf

Konačno, u okviru zadnje tematske grupe **LEADER** razmatra se razvoj lokalnih akcionih grupa (ovde se meri udeo stanovništva koji su angažovani u lokalnim akcionim grupama).

Indikatori za tematsku grupu – **životna sredina** obuhvataju sledeće: zemljište; manje favorizovana područja (eng. Less favoured areas-LFA); oblasti sa ekstenzivnom poljoprivredom; oblasti sa NATURA 2000¹⁵⁸; biodiverzitet-populacija ptica u poljoprivrednim oblastima; biodiverzitet-područja visoke prirodne vrednosti u poljoprivrednim oblastima; biodiverzitet-sastav šumskih vrsta; biodiverzitet-zaštićene šume; razvoj šumskog područja; zdravlje šumskih ekosistema; kvalitet vode; kvalitet vode-bruto bilans nutritijenata; kvalitet

¹⁵⁸ Natura 2000 je ekološka mreža Evropske unije koja obuhvata područja važna za očuvanje važnih ugroženih biljnih i životinjskih vrsta.

vode-zagađenje nitratima i pesticidima; upotreba vode; zaštićene šume-koje se tiču prvenstveno zemljišta i vode; zemljište-oblasti od rizika erozije zemljišta; zemljište-organska proizvodnja; klimatske promene-proizvodnja obnovljive energije iz poljoprivrede i šumarstva; klimatske promene-UAA¹⁵⁹, klimatske promene-emisija gasova staklene bašte iz poljoprivrede.

Pored ovih, značajni su **indikator ruralnog razvoja kreirani od strane Svetske banke** koji za zemlje u razvoju predlažu sledeće teme, kao što su:¹⁶⁰

- Osnovni socio-ekonomski podaci;
- Omogućavanje uslova za ruralni razvoj;
- Široko zasnovan ekonomski rast u cilju smanjenja ruralnog siromaštva;
- Upravljanje prirodnim resursima i biodiverzitetom;
- Socijalno blagostanje (obrazovanje i zdravstvo).

Isto tako, i **FAO je kreirao set indikatora ruralnog razvoja** koji obrađuju nekoliko tematskih oblasti:¹⁶¹

- Smanjenje siromaštva i jednakost;
- Pristup zemljištu, vodi i ostalim prirodnim resursima;
- Pristup inputima, tržištu i uslugama;
- Razvoj nepoljoprivrednih ruralnih aktivnosti;
- Obrazovanje, obuka i savetodavstvo;
- Razvoj.

2.2. REGIONALNI RAZVOJ, REGIONALNA EKONOMIJA I REGIONALNA KONKURENTNOST RURALNIH PODRUČJA

Problematika definisanja regiona je višeslojna, ali se u literaturi naglašava „klasičan pristup“, koji se zasniva na sledećim kriterijumima:¹⁶²

- ujednačena veličina teritorije i broj stanovnika;
- privredna zaokruženost;
- istorijski i tradicionalni aspekt;
- sposobnost upravljanja resursima;
- specifičnosti kulture (oblici umetnosti, izgrađene institucije, religija, jezik, običaji, folklor, simboli) i mentaliteta;
- multietnički sastav.

U literaturi se navode određeni ključni elementi koji karakterišu regione. „Region je srednje područje: on označava područje veće od onog na kom se obavljaju poslovi lokalne

¹⁵⁹ Utilised agricultural area – korišćena poljoprivredna površina.

¹⁶⁰ UNECE, FAO, OECD, WB, Eurostat (2007): Rural Households' Livelihood and Well-Being, Statistics on Rural Development and Agriculture Household Income, The Wye Group Handbook, United Nations, New York and Geneva, dostupno na: <http://www.fao.org/docrep/015/am085e/am085e00.htm>; datum pristupa linku: 01.04.2014.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Milenković, D., Veljković, I., Živković, J. (2009): Regionalizacija u interesu Srbije, priručnik za regionalizaciju, RARIS, Zaječar.

prirode (kao što su domen radne snage ili stanovništva), ali je sam deo nekog većeg nacionalnog ili državnog područja. Iako definicija regiona zavisi od kriterijuma koji se upotrebe, izgleda da se razne promenljive vrednosti (prirodne, društvene, kulturne ili ekonomske) više ili manje podudaraju, tako da se konkretna područja mogu identifikovati kao regionu. Ekonomska organizacija takođe ima teritorijalni vodeći princip: kada ekonomski subjekti širenjem svojih aktivnosti modifikuju svoje teritorijalno okruženje, dodatni resursi koje oni ulivaju u to okruženje doprinose da određena teritorijalna struktura postane atraktivnija¹⁶³.

„Region predstavlja teritorijalno zaokruženi deo, koji ima, sa jedne strane, skup karakteristika koji ga povezuju sa celinom države, a sa druge strane (drugih) karakteristika koje ga čine specifičnim. Regionalizacija označava razčlanjivanje, izdvajanje i ograničavanje prostora na manje individualne i specifične celine. Cilj regionalizacije je podela nekog prostora na način koji omogućava za neki dati period optimalnu organizaciju, korišćenje i zaštitu regiona“¹⁶⁴.

U Republici Srbiji je sprovedeno istraživanje čija je svrha bila usklađivanje sa evropskim standardom EU (NUTS) za prikupljanje, obradu, prikazivanje i analizu podataka na nivoima prostornih jedinica. U tom kontekstu predložena je „Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica“ (NSTJ) na tri nivoa koja je istovetna evropskom standardu prema populacionom kriterijumu (tabela 24).

Ova nomenklatura polazi od postojeće administrativne podele Republike Srbije, pa se pod NSTJ 1 podrazumevaju dve funkcionalne celine (Srbija-sever i Srbija-jug); NSTJ 2 čini pet funkcionalnih celina: Beogradski region, region Vojvodine, region Šumadije i Zapadne Srbije, region Južne i istočne Srbije, i region Kosovo i Metohija. NSTJ 3 čine 30 oblasti koje korespondiraju sa upravnim okruzima.

Tabela 24. Kriterijumi definisanja NSTJ u Republici Srbiji¹⁶⁵

Nivo	Najmanji broj stanovnika	Najveći broj stanovnika
NSTJ 1	3.000.000	7.000.000
NSTJ 2	800.000	3.000.000
NSTJ 3	150.000	800.000

Izvor: <http://webrzs.stat.gov.rs>

Kriterijumi koji se koriste kod grupisanja NSTJ nivoa baziraju se na opštim kriterijumima, a utvrđeni su standardima EU:¹⁶⁶

- broj stanovnika;

¹⁶³ Original: Perrin, J. C. (1985) “La région revisitée”, str. 175-195 u *Région et aménagement du territoire. Mélanges offerts au Doyen Joseph Lafugie*, Ed. Bière, Bordeaux; Akademie für Raumforschung und Landesplanung (1995), *Handwörterbuch der Raumordnung*, Verlag der ARL, Hanover, članak naslovljen “Region” autora Manfred Sinz, str. 805-808; citirano po Komšić, J (2007): *Principi evropskog regionalizma, Asocijacija multietničkih gradova jugoistočne Evrope – Philia*, Novi Sad, str. 128-129.

¹⁶⁴ Adžić, Sofija (2011): *Regionalna ekonomija Evropske unije*, Ekonomski fakultet, Subotica, str. 7.

¹⁶⁵ Metodologija istraživanja „Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica – NSTJ“, Republički zavod za statistiku Republike Srbije, dostupno na:

<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/Opsti%20podaci%20u%20Republici%20Srbiji/dokumenti/razno/Metodologija%20NSTJ.pdf>, datum pristupa linku: 02.07.2014.

¹⁶⁶ Ibid.

- geopolitička pozicija;
- prirodni potencijali;
- postojeća teritorijalna organizacija,
- kulturno-istorijsko nasleđe.

U klasifikaciji regiona se uglavnom koriste sledeći kriterijumi: (1) na osnovu polova rasta; (2) na osnovu značaja njihove izvozne aktivnosti na proizvodnju i razvoj drugih regiona; (3) po preovlađujućoj proizvodnoj strukturi. Tako, pol rasta označava jednu samostalnu veliku ekonomsku jedinicu ili skup jedinica čiji razvoj povlači za sobom razvoj drugih ekonomskih jedinica odnosno skupova ekonomskih jedinica u geografskom i ekonomskom prostoru. Na osnovu toga, regioni se mogu podeliti na *razvijene regione* (sa natprosečnim nivoom razvijenosti i sa veoma razvijenom NTIOK¹⁶⁷ infrastrukturom, gde je visok društveni standard, prisutan rast novostvorene vrednosti i zaposlenosti i sl.); *prenaseljene regione* (sa visokim nivoom privredne razvijenosti i ekstremno visokom urbanom koncentracijom stanovništva, infrastrukture i privrednih aktivnosti); *depresirani regioni* koji ne raspolažu pokretačkim privrednim aktivnostima (gde je prisutno povećane nezaposlenosti i pad novostvorene vrednosti (dohotka); i *nerazvijeni regioni* (sa nepovoljnom privrednom strukturom gde dominiraju niže faze prerade, nepostojanje polova rasta, nedovoljna zaposlenost, veliki mehanički odliv stanovništva, nerazvijena fizička i NTIOK infrastruktura i nizak nivo društvenog standarda). Na osnovu značaja izvozne aktivnosti regioni se dele na: *izvozno aktivne regione* (sa izvozno orijentisanom privrednom strukturom); *izvozno pasivne regione* (privredna struktura namenjena zadovoljenju potreba lokalnog tržišta); *uravnotežene regione* (postoji ravnoteža između proizvodnje za spoljna i lokalna tržišta, pa se njeni ukupni efekti ne prelivaju na druge regione). Na osnovu preovlađujuće proizvodne strukture regioni se dele na: industrijske, poljoprivredne i turističke regione.¹⁶⁸

Regionalna ekonomija je poslednjih pet decenija aktuelna problematika u ekonomskim modelima rasta. Stoga, regionalni razvoj često se posmatra ne samo kao pitanje ostvarivanja efikasnosti u ekonomskoj politici na regionalnom nivou, već se težište pomera na pitanje prostorne varijabilnosti. Prateći ekonomsku dimenziju regionalnog razvoja u literaturi može se identifikovati nekoliko važnih modela regionalnog rasta: neoklasični; „centar-periferija“; nova teorija rasta, kao i model nove ekonomske geografije.^{169,170} Ključne pretpostavke neoklasičnog modela je da su glavne determinante na strani ponude, gde su razlike u regionima uslovljene različitim stopama rasta kapitala i rada, kao i u produktivnosti kapitala, što je zapravo odraz napretka u tehnologiji.¹⁷¹ U okviru modela „centar-periferija“ za

¹⁶⁷ NTIOK – Nauka; Tehnologija; Informacije; Obrazovanje; Organizacija; Telekomunikacije.

¹⁶⁸ Adžić, Sofija (2011): Regionalna ekonomija Evropske unije, Ekonomski fakultet, Subotica, str. 19-20.

¹⁶⁹ Abrham, J. (2011): Rural development and regional disparities of the new EU Member States; *Agricultural Economics*, 57(6), pp. 288-296, link dostupan na: <http://www.agriculturejournals.cz/publicFiles/42329.pdf>; datum pristupa linku: 01.03.2015.

¹⁷⁰ Fingleton, B., Fischer, M., M. (2010): Neoclassical theory versus new economic geography: competing explanations of cross-regional variation in economic development. *The Annals of Regional Science*, 44(3), 467-491, link dostupan na: <http://link.springer.com/article/10.1007/s00168-008-0278-z>; datum pristupa linku: 01.03.2015.

¹⁷¹ Petrakos, G., Dimitris, K., Ageliki, A. (2007): A generalized model of regional economic growth in the European Union, No. DYNREG12, link dostupan na:

razliku od neoklasičnog koncepta regionalnog rasta polazna tačku u analizi čine fluktuacije unutar ekonomskog sistema, koje se posmatraju kao dugoročni fenomen. U skladu sa tim, očekivan je dalji ekonomski jaz između nerazvijenih i razvijenih regiona, i za razliku od neoklasičnog pristupa dovodi se u pitanje mobilnosti kapitala i radne snage. Nova teorija rasta (endogena teorija rasta) je praktično proširena verzija neoklasičnog pristupa. U osnovi ovog modela se daje veći značaj humanom kapitalu (znanje i ljudski potencijal), gde se kao glavni faktori privrednog rasta na regionalnom nivou ističu ulaganja u istraživanje i razvoj, inovacije, obrazovanje, menadžment znanja i sl. Model nove ekonomske geografije teži da pronađe odgovore regionalnog rasta na osnovu regionalne specijalizacije, konkurentnosti i dinamike rasta industrije.

U okviru teorijskih principa vezanih za regionalnu ekonomiju postoje četiri značajne grupe:^{172,173,174,175}

- Lokacijske teorije koje su grupa starijih teorija regionalne ekonomije, razvijene početkom XX veka koja se bavi ekonomskim mehanizmima u okviru prostorne distribucije poslovnih aktivnosti u cilju definisanja udaljenosti i transportnih troškova. U okviru ovih teorija se postavljaju pitanja aglomeracije, dostupnosti i hijerarhije: Hotelling (kod međuzavisnosti u izborima lokacije), von Thünen (lokacija poljoprivrednih aktivnosti), Alonso (lokacija preduzeća unutar grada), Christaller (geografski pristup hijerarhiji urbanih sistema) i Lösch (ekonomski pristup hijerarhiji urbanih sistema).
- Teorije regionalnog rasta (razvoja) razvijane su tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka. Koristi se koncept tzv. „diskretnog prostora“ i omogućava da se on deli u regije kao „područja ograničene fizičko-geografske veličine“. U okviru ove grupe se nalazi neoklasična teorija rasta (Borts, Stein) i Kejnzijanska teorija regionalnog rasta (North).
- Teorije lokalnog razvoja koje imaju za cilj identifikaciju determinanti lokalnog razvoja posmatranih kroz teritorijalnu konkurentnost. U suštini ovih teorija nastalih 70-tih godina XX veka, polazi od toga da postoji koncentracija koja stvara lokacijske prednosti, a koja privlači nova preduzeća, pri čemu se podstiču prednosti aglomeracije (Perroux, Lipietz, Blomstrom, Kokko, Hägerstrand, Becattini, Camagni, Maillat, Lundvall).
- Teorije lokalnog razvoja koje su nastale tokom 90-tih godina prošlog veka koje uključuju rastuće prinose u modelima makroekonomskog rasta. U okviru ovih teorija se nalaze sledeće: „novu ekonomsku geografiju“ i modeli endogenog

https://www.esri.ie/research/research_areas/international_economics/dynreg/papers/Working_Paper_No._12.pdf; datum pristupa linku: 01.03.2015.

¹⁷² Capello, R. (2011): Location, Regional Growth and Local Development Theories, Aestimum, 1-25, link dostupan na: <http://www.fupress.net/index.php/ceset/article/download/9559/8912>; datum pristupa: 01.03.2015.

¹⁷³ Capello, R., Nijkamp, P. (2010): Handbook of regional growth and development theories, Edward Elgar Publishing, link dostupan na: <http://herzog.economia.unam.mx/cedrus/descargas/Capello%20-%20HB%20of%20Regional%20Growth%20and%20Development%20Theories%20-%202009.pdf>; datum pristupa linku: 01.03.2015.

¹⁷⁴ Barca, F., McCann, P., Rodríguez-Pose, A. (2012): The case for regional development intervention: place-based versus place-neutral approaches, Journal of regional science, 52(1), 134-152, link dostupan na: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9787.2011.00756.x/epdf>; datum pristupa linku: 01.03.2015.

¹⁷⁵ Capello, R. (2014): Regional economics, Routledge, New York, pp. 15-250.

rasta¹⁷⁶ koje se baziraju na pretpostavci da se proizvodne aktivnosti koncentrišu oko određenih „polova“ razvoja, stvarajući nejednakosti u nivoima i stopama rasta dohotka unutar iste regije (Myrdal, Kaldor, Krugman, Lucas, Romer).

Problematika koja je usko vezana za pojam regiona je **regionalni razvoj**. OECD grupacija definiše regionalni razvoj kao: „...sveobuhvatno nastojanje smanjenja regionalnih razlika kroz podršku ekonomskim aktivnostima u regionima (uključujući zapošljavanje i aktivnosti generisanja bogatstva) uz delovanje međusobno povezanih sledećih oblasti kao što su: ruralni razvoj, regionalna konkurentnost, urbana politika, delovanje različitih nivoa vlasti“.¹⁷⁷ Politike i instrumenti javne politike unapređenja regionalnog (kao i ruralnog razvoja) su bili različiti tokom vremena i u različitim zemljama, kao što su:¹⁷⁸

- tradicionalni pristup-koji koristi isključivo ekonomske instrumente kao što su grantovi, doprinosi, krediti, poreske olakšice, finansijske mere usmerene na mala preduzeća, savetodavni i informacioni servisi. Ovakva nastojanja teže da obezbede određene subvencije poljoprivredi, industriji i drugim sektorima, podršku stvaranju novih radnih mesta, olakšavanju pristupa kapitalu, sprovođenju inicijativa za povećanje investicija u ciljnim regionima i sl.
- inovacije i tehnološki razvoj-ovde su prisutni sledeći instrumenti: investicije u istraživanje i razvoj, poreske povlastice, različiti oblici finansijske podrške određenim preduzećima ili delatnostima, marketinška podrška za inovativne proizvode i usluge, podrška razvoju inovacionih klastera, ulaganje u veštine i sl.
- ekonomski razvoj zajednica i društvena ekonomija – ovaj pristup polazi od toga da je regionalni razvoj baziran na lokalnom razvoju, gde se lokalnim inicijativama stvaraju ekonomske mogućnosti na održivim osnovama (podrška lokalnom ekonomskom razvoju kroz aktivnosti neprofitnih lokalnih organizacija). U ovom pristupu primenjuju se sledeće mere: jačanje finansijskog kapitala kroz pristup kreditima, ulaganja za sticanje veština i znanja, podrška za održivo upravljanje resursima i sl.
- razvoj zajednica i izgradnja kapaciteta-kao celoviti pristup razvoja lokalne zajednice kroz razvoj ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije. Ovaj pristup uključuje politike i instrumente koji imaju za cilj povećanje imovine pojedinaca i zajednice, jačanje investicija u društveni kapital.
- novi modeli upravljanja-predstavljaju različite objedinjene pristupe kroz različite vidove institucionalne i finansijske podrške.

U vezi za definisanjem regiona, često se postavlja pitanje stepena njihove razvijenosti. Kao jedan od indikatora regionalne razvijenosti koristi se **regionalna konkurentnost**, koji u novije vreme predstavlja sve veći predmet interesovanja ekonomskih politika većine

¹⁷⁶ Stimson, R. J., Stough, R., Nijkamp, P. (2011): Endogenous regional development: perspectives, measurement and empirical investigation, Edward Elgar Publishing.

¹⁷⁷ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), link dostupan na: <http://www.oecd.org/gov/regional-policy/regionaldevelopment.htm>; datum pristupa: 13.05.2014.

¹⁷⁸ Goldenberg, M. (2008): A review of rural and regional development policies and programs, Canadian Policy Research Networks, link dostupan na: http://www.cprn.org/documents/49496_EN.pdf; datum pristupa: 13.05.2014.

razvijenih zemalja. Dispariteti pojedinih regiona u okviru jedne nacionalne ekonomije se mogu najbolje sagledati na osnovu pojedinih aspekata konkurentnosti. Većina analiza regionalnih konkurentnosti direktno se odnose na ruralne regione, pa se u istom kontekstu istovremeno sagledavaju elementi ruralne konkurentnosti. Konkurentnost u literaturi se često posmatra kao ključni pokazatelj uspeha ili neuspeha primenjenih mera poslovne politike preduzeća, dok je situacija znatno složenija kad se težište analize prebacuje sa mikroekonomskog na makroekonomski nivo.

Posmatrajući u okvirima regionalnog razvoja, ruralni regioni su češće prepoznati kao „pasivni primaoci“ urbano-vođenih procesa rasta, nego kao aktivni „saradnici“ u stvaranju konkurentskih prednosti svih regiona. Pomak u poimanju regionalne politike i ruralnih područja predstavlja pristup „nova ruralna paradigma“ koja se bazira na dva principa: fokus na teritorije (umesto na sektore), i na investicije (umesto na subvencije). Ciljevi novog pristupa su sledeći: konkurentnost ruralnih područja, valorizacija lokalnih sredstava, iskorišćavanje neiskorišćenih potencijala. Ključni sektori su iz domena ruralne ekonomije (npr. ruralni turizam, zanatstvo, informacije i komunikacije, tehnologija, industrija itd.), a ključni akteri novog pristupa su različiti nivoi vlasti (nacionalni, regionalni, lokalni), kao i veliki broj tzv. stejkholdera ili zainteresovanih subjekata (javni, privatni, nevladine organizacije).¹⁷⁹

Krugman¹⁸⁰ ima kritički stav prema primeni konkurentnosti na nacionalnom i regionalnom nivou. Njegovi argumenti ukazuju da ne postoji analogija konkurentnosti upoređujući nacionalni nivo (ili regionalni) sa preduzećem. Po njemu, prvo, neuspešna preduzeća napuštaju poslovanje, što se nikad ne dešava sa državom, ili regionom. Kao drugo, uspeh preduzeća može da se zasniva na štetu nekog drugog, dok konkurencija između zemalja može biti višestruko korisna.¹⁸¹

Thompson et al (2005) definiše konkurentnost kako na nivou preduzeća, tako i na nacionalnom nivou:¹⁸²

- na nivou preduzeća – konkurentnost je sposobnost proizvodnje roba i usluga, po odgovarajućoj ceni i u odgovarajućem vremenu. To podrazumeva da se izlazi u susret potrebama potrošača na najefikasniji i najefektivniji način od drugih preduzeća;
- na nacionalnom nivou – po uzoru na definiciju OECD, konkurentnost se definiše kao stepen do kojeg se mogu proizvoditi robe i usluge koji zadovoljavaju zahteve međunarodnog tržišta (po fer i slobodnim tržišnim uslovima), uz istovremeno održavanje i proširenje realnog dohotka u dugoročnom periodu.

¹⁷⁹ Ward, N., Brown, D. (2009): Placing the Rural in Regional Development, *Regional Studies*, 43(10), 1237-1244, link dostupan na: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00343400903234696>; datum pristupa linku: 01.03.2015.

¹⁸⁰ Paul Krugman (1953-), američki ekonomista i profesor ekonomije i međunarodnih odnosa na univerzitetu Princeton (Prinston).

¹⁸¹ Krugman, P. (1996): *Pop Internationalism*, MIT Press, Cambridge MA.

¹⁸² Thompson, N., Ward, N. (2005): *Rural Areas and Regional Competitiveness*, Centre for Rural Economy Research Report, Report to Local Government Rural Network, University of Newcastle Upon Tyne, pp. 3, link dostupan na: <http://www.ncl.ac/cre/publish/researchreports/competitivenessreport.pdf>; datum pristupa: 13.05.2014.

Konkurentnost ruralnih oblasti može da se posmatra na tri različita načina: 1) kao sposobnost ruralnih industrija da se uspešno konkurišu na nacionalnim i međunarodnim tržištima; 2) kao sposobnost ruralnih područja u privlačenju privrednih aktivnosti koji su udaljeni od metropolitanskog područja¹⁸³ u državi; 3) kao sposobnost ruralnih oblasti da poboljša blagostanje i održavanje osnovne infrastrukture.¹⁸⁴ Porter¹⁸⁵ u analizi problema regionalne konkurentnosti ruralnih regiona u SAD polazi od toga da je potrebno meriti ekonomske rezultate, kao i osnovne uzroke.¹⁸⁶ Kao polazna osnova u oceni konkurentnosti regiona Porter uzima kao parametar produktivnost njihovih ekonomija, pri čemu se prostorna konkurentnost sagledava preko njene dinamike, što uključuje i postojanje inovacija. U tom kontekstu, Porter daje listu varijabli pomoću koje se mogu pratiti ekonomski razvoj regiona i njihov progres (tabela 25).

Tabela 25. Varijable ekonomskog razvoja regiona prema Porteru

Sadašnji ekonomski razvoj	Inovativni razvoj
Zaposlenost/rast zaposlenosti	Patenti/porast broja patenata
Učešće radne snage	Preduzetničke investicije (rizik)
Stopa nezaposlenosti	Nove institucije (porast broja institucija)
Prosečne zarade/rast prosečnih zarada	Preduzeća s velikom stopom rasta
Troškovi života	Inicijalna javna ponuda na 1.000 preduzeća
Stopa siromaštva	
BDP po zaposlenom u ruralnom području	
Regionalni nivo izvoza/godišnji rast izvoza	
Unutrašnje poslovne investicije	

Izvor: Porter, M. i sar., 2004

U EU se konkurentnost regiona definiše kao sposobnost generisanja relativno visokog dohotka i nivo zaposlenosti, u uslovima izloženosti spoljne konkurencije, što podrazumeva da je važno obezbediti kvalitet i kvantitet poslovnih aktivnosti.¹⁸⁷

Tako, EU izdvaja nekoliko osnovnih faktora regionalne konkurentnosti:

- Jaz u primeni tehnologije (kao što je broj primljenih zahteva za patente i troškovi istraživanja);
- Broj malih i srednjih preduzeća;
- Strane direktne investicije;
- Saobraćajna infrastruktura;
- Dostupnost pouzdanih izvora energije;
- Institucionalni faktori.

¹⁸³ Metropolitensko područje čini gradski prostor i njegova šira okolina koja sa tim gradom ima organizacionu, ekonomsku i trgovinsku saradnju.

¹⁸⁴ Drabenstott, M., Welch, Kelly (1991): "Rural America's competitive challenge: strategies for the future", Increasing understanding of public problems and policies (USA), dostupno na: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/17471/1/ar910040.pdf>; datum pristupa linku: 06.05.2014.

¹⁸⁵ Michael Porter (1947-), američki ekonomista i univerzitetski profesor (menadžment i ekonomija) na Harvardu.

¹⁸⁶ Porter, E. M., Ketels, C., Miller, Kaia, Bryden, T. R. (2004): Competitiveness in Rural U.S. Regions: Learning and Research Agenda, Institute for Strategy and Competitiveness, Harvard Business School, USA, dostupno na: http://www.isc.hbs.edu/pdf/EDA_RuralReport_20040621.pdf; datum pristupa linku: 04.05.2014.

¹⁸⁷ European Commission (1999): Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation of Regions in the EU. European Commission, Directorate-General for Regional Policy and Cohesion, Brussels, dostupno na: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/irmo_en.pdf; datum pristupa linku: 04.05.2014.

Izbor varijabli za merenje konkurentnosti ruralnih regiona zavisi pre svega od specifičnosti posmatranog ruralnog područja.

U literaturi se navode sledeći činioci ruralnog razvoja koji su ujedno osnova za analizu ruralne konkurentnosti u EU (tabela 26).¹⁸⁸

Tabela 26. Činioci ruralnog razvoja i pokazatelji ruralne konkurentnosti

Kvalitet života i društveno blagostanje	
	Karakteristike životne sredine, dostupnost usluga (zdravstvo, obrazovanje, lokalna uprava), uslovi stanovanja, bezbednost, dohodak
Ekonomska struktura i performanse	
Opšte	Udeo sektora, preduzeća, investicije, karakteristika radne snage, konkurentnost, poslovna infrastruktura, povezanost industrija
Aktivnost primarnog sektora	Multifunkcionalnost poljoprivrede, diverzifikacija i produktivnost, finansijski resursi
Aktivnost turističkog sektora	Fizička karakteristike potrošnje, fizička obeležja ponude, funkcije zapošljavanja, ostale monetarne funkcije
Demografija	
	Gustina naseljenosti, promene i struktura, obrasci migracije (i dnevne), kulturni aspekt

Izvor: Bryden, J., 2002

Takođe, u Finskoj se koristi model merenja konkurentnosti ruralnih regiona (na nivou NUTS 4) koji se sastoji od četiri elementa (tabela 27):¹⁸⁹

- Ljudski kapital – kao ključni faktor ekonomskog rasta u modernom društvu zasnovanom na znanju;
- Inovativnost – kao pokazatelj tehnološkog napretka;
- Aglomeracije;
- Pristupačnost ruralnih regiona – blizina tržišta, kvalitet infrastruktura i sl.

Tabela 27. Elementi regionalne konkurentnosti ruralnih područja

Ljudski kapital	Inovativnost
1. Visokoobrazovano stanovništvo 2. Broj studenata i studenata tehničkog usmerenja 3. Radna snaga – udeo radnog kontingenta stanovništva i stopa participacije	1. Broj patenata 2. Troškovi za istraživanje i razvoj 3. Inovativne institucije i preduzeća 4. Sektori sa visokom tehnologijom, udeo dodate vrednosti
Aglomeracije	Pristupačnost ruralnih područja
1. Gustina naseljenosti 2. Aglomeracijski sektori 3. Sektori potpore 4. Specijalizacija	1. Saobraćajna dostupnost prema tržištima 2. Vazдушna pristupačnost 3. Institucije zadužene za spoljnu trgovinu

Izvor: Huovari, J. i sar., 2001

¹⁸⁸ Bryden, J. (2002): Rural development indicators and diversity in the European Union. Measuring Rural Diversity, dostupno na: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.199.4439&rep=rep1&type=pdf>; datum pristupa linku: 06.05.2014.

¹⁸⁹ Huovari, J., Kangasharju, A. and Alanen, A. (2001): Constructing an Index for Regional Competitiveness, Pellervo Economic Research Institute, Helsinki, Finland, Working Paper No. 44, dostupno na: <http://www.p-j-b.com.ar/03/competitiveness/ICR%20Finlandia.pdf>, datum pristupa linku: 04.05.2014.

U ovom modelu za izračunavanje regionalne konkurentnosti ruralnih područja u Finskoj predložena je sledeća formula:

$$\text{Indikator } X_i = \frac{x_i}{\bar{x}} \frac{p_i}{P} * 100;$$

gde je X_i vrednost regionalne konkurentnosti posmatranog ruralnog područja; x_i je vrednost odabrane varijable za analizirano područje; \bar{x} je vrednost varijable na nacionalnom nivou; p_i je broj stanovnika u posmatranom području, a P je broj stanovnika na nacionalnom nivou. U slučaju da se koriste procentualni iznosi za pojedine varijable, onda je formula sledeća:

$$\text{Indikator } X_i = x_i / \bar{x} * 100;$$

gde je X_i vrednost regionalne konkurentnosti posmatranog ruralnog područja; x_i je vrednost odabrane varijable za analizirano područje; \bar{x} je vrednost varijable na nacionalnom nivou.

Takođe, kvantifikovanje ruralne konkurentnosti Zagrebačke županije u Hrvatskoj urađeno je sa ciljem otkrivanja nedostataka i prednosti njihovih ruralnih područja, kao važnog elementa u donošenju odluka u ruralnoj politici (po ugledu na pomenut finski model). U toj oceni ruralne konkurentnosti korišćena su sledeća četiri elementa:¹⁹⁰

- Ljudski resursi – sa varijablama: zaposlenost, visoka obrazovanost; mlađi kontigent stanovništva (0-20 godina), i gustina naseljenosti;
- Nepoljoprivredni sektor – sa varijablama: bruto dodata vrednost; izvoz, investicije, i prosečni dohodak;
- Poljoprivredni sektor – prosečna veličina porodična poljoprivredna gazdinstava¹⁹¹; bruto dodata vrednost; izvoz; investicije, i prosečni dohodak;
- Zastupljenost dopunskih delatnosti u poljoprivrednim domaćinstvima – sa varijablama: turizam; zanatstvo, prerada poljoprivrednih proizvoda, i udeo domaćinstava koji zarađuju na osnovu bavljenja dopunskih delatnosti.

U okviru projekta DORA (Dynamics of rural areas) u Švedskoj koji je sproveden 2000. godine, analizirana je grupa od deset faktora („opipljivih i neopipljivih“) koji imaju izrazit značaj na ekonomske rezultate ruralnih područja (tabela 28).

Cilj ovog projekta je identifikacija faktora koji utiču na sličnost ruralnih područja u pogledu ekonomskih, društvenih i ekoloških karakteristika.¹⁹²

¹⁹⁰ Kumrić, Ornella, Franić, Ramona (2008): „Kako ocijeniti konkurentnost ruralnog područja?“, Proceedings. 43rd Croatian and 3rd International Symposium on Agriculture. Opatija. Croatia, pp. 215-219, dostupno na: http://bib.irb.hr/datoteka/323512.sa2008_0216.pdf; datum pristupa linku: 15.05.2014.

¹⁹¹ U originalu je korišćen izraz OPG kao skraćenica za obiteljska poljoprivredna gospodarstva., što odgovara našem definisanju porodičnih poljoprivrednih gazdinstava.

¹⁹² Persson, L. O (project leader), Ceccato, V. A. (2001): DORA - Dynamics of rural areas: National Report – Sweden, Nordregio - Nordic Centre For Spatial Development, dostupno na: <http://www.nordregio.se/en/Publications/Publications-2001/DORA---Dynamics-of-rural-areas-National-Report--Sweden/>; datum pristupa linku: 06.05.2014.

Tabela 28. Faktori ruralne konkurentnosti Švedske u okviru DORA projekta

	Grupe	Faktori
„Opipljivi“ faktori:	Prirodni resursi	Dostupnost prirodnih resursa, Vlasnička struktura zemljišta i cena, Zakonodavstvo životne sredine i ograničenje planiranja
	Ljudski resursi	Demografska struktura i promena, Struktura radne snage i stopa participacije, Humani kapital (edukacija, treninzi, obuke)
	Infrastruktura	Saobraćajna infrastruktura, Infrastruktura u funkciji poslovanja Infrastruktura u funkciji potrošača, Turistička infrastruktura, Regionalna politika i odlučivanje
	Investicije	EU strukturni fondovi, Izdaci za poljoprivredu u EU, Izdaci na nacionalnom nivou uključujući transfere opštinama, Izdaci okružnih i opštinskih uprava, Raspoloživi resursi iz RGA ¹⁹³
	Ekonomska struktura i organizacija	Struktura i promena zaposlenosti po sektorima delatnosti, Miks grana i veza u lokalnoj ekonomiji, Oblik proizvodnje (preduzetništvo)
	Institucije	Samostalnost institucija, Institucionalna saradnja, Institucionalna odgovornost i efikasnost
„Manje opipljivi“ faktori:	Tržišne performanse	Performanse tržišta kapitala, Performanse tržišta prirodnih resursa Tržište dobara i usluga
	Mreže	Lokalna povezanost, Globalne komunikacije, Informacione tehnologije i inovacije
	Zajednice	Forme zajednice i identiteta, Religija, Vrednosti, uverenja i stavovi
	Kvalitet života	Životni standard i bezbednost, Kvalitet životne sredine i rekreacija Multikulturalnost

Izvor: <http://www.nordregio.se>

U Češkoj se primenjuje model procene razvoja i kategorizacije ruralnih područja sa posebnim aspektom na poljoprivredu i ruralni razvoj. Ova procena zasniva se na četvorodelnoj grupi indikatora (koja je praćena tokom 2004-2008. godine): demografija; društveni položaj; ekonomija (proizvodnja), i infrastruktura (tabela 29) koji se izračunavaju na nivou NUTS 4.¹⁹⁴ U okviru ovog modela mogu se rangirati okruzi unutar veće regionalne jedinice.

U tom kontekstu kao kompozitni indikator korišćen je tzv. ratio metod koji daje najbolju procenu kod rangiranja ruralnih područja, a formula za izračunavanje je:

$$CI_i = \frac{\sum_{j=1}^m y_{ij}}{m}; \text{ gde je } y_{ij} = \frac{x_{ij}}{\bar{x}_j}, \text{ pri čemu je}$$

¹⁹³ Regional Growth Agreements je regionalni razvojni program u Švedskoj.

¹⁹⁴ Hlavsa, T. (2010): The Possibilities of Complex Assessment of the Development and Categorization of Rural Areas, Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, Volume LVIII, No. 6, pp. 151-160, dostupno na: http://www.mendelu.cz/dok_server/slozka.pl?id=45392;download=71992; datum pristupa linku: 13.05.2014.

CI_i kompozitni indikator za region, indeks i predstavlja broj regiona, pri čemu je $i= 1, \dots, n$; indeks j predstavlja varijable, pri čemu je $j= 1, \dots, m$, gde je m broj varijabli; y_{ij} je modifikovana vrednost i-tog regiona, i j-te varijable; x_{ij} je originalna vrednost i-tog regiona, i j-te varijable, a \bar{x}_j medijana za date varijable.

Tabela 29. Činioci razvoja i kategorizacije ruralnih područja u Češkoj

Demografski indikatori	Društveni indikatori
Prosečna starost stanovnika	Stopa regionalne nezaposlenosti
Indeks starosti	Prosečna mesečna zarada
Udeo stanovnika sa visokom školskom spremom	Prosečan broj registrovanih zaposlenih lica
Prirodni priraštaj	Učešće zaposlenosti u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu
Migracioni bilans	Prosečne mesečne zarade u poljoprivredi
Prosečna starost zaposlenih u poljoprivredi	Broj kandidata za jedno ponuđeno radno mesto
Porast imigracije	Učešće zaposlenosti u industriji i građevinarstvu
Gustina stanovništva	
Ekonomsko-proizvodni indikatori	Indikatori infrastrukture
Učešće poljoprivrednog zemljišta u regionu	Broj ležaja u glavnim smeštajnim kapacitetima
AWU ¹⁹⁵ /ha korišćene poljoprivredne površine	Broj stanovnika na jednog lekara
Učešće gazdinstava u kategoriji od 100 ha i više u ukupnom broju gazdinstava	Broj opština sa osnovnom školom u okrugu (isključujući grad u okrugu)
Koeficijent obradivog zemljišta	Broj stanova u novogradnji na 1000 stanovnika
Intenzivnost stočarske proizvodnje	Broj stanovnika po jednom predškolskom objektu
Prosečna veličina farme	Broj zdravstvenih ustanova po stanovniku u okrugu (isključujući grad u okrugu)
Koeficijent manje povoljnih područja	Broj izgrađenih stanova na 1000 stanovnika
Broj farmi	Broj stanovnika po jednoj osnovnoj školi

Izvor: Hlavsa, T., 2010

2.3. NACIONALNI PARKOVI I ODRŽIVI RAZVOJ

2.3.1. ZAŠTIĆENA PODRUČJA

Procesi globalizacije su ključni elementi koji su obeležili period s kraja prošlog i ovog veka. Ovi procesi su zahvatili sve aspekte ljudskog društva: socijalni, ekonomski i ekološki. U skladu sa tim postavlja se pitanje kakvo je stanje prirodnih resursa. U tom kontekstu, prisutan je problem negativnog antropogenog uticaja, pre svega ispoljenog kroz neracionalno korišćenje prirodnih resursa uzrokovano neadekvatnim ekonomskim i političkim odlukama. Stoga, racionalno upravljanje i zaštita prirodnih resursa je neodvojivo od koncepta održivog razvoja. Zavisnost ljudskog društva od prirodnih resursa, ne menja svoj značaj ni u savremenom dobu, pa je otuda primena održivog razvoja ključna, ali ovaj put preoblikovana u brizi za očuvanje prirode jer je stepen degradacije ovih resursa izuzetno velik.

Naše zakonodavstvo zaštitu prirodnih resursa sprovodi preko postojanja zaštićenih područja, zaštićenih prirodnih vrsta, kao i pokretnih zaštićenih prirodnih dokumenata.^{196,197}

¹⁹⁵ Annual work unit – godišnja jedinica rada.

¹⁹⁶ Zakon o zaštiti prirode, („Službeni glasnik RS“, br. 36/2009 i 88/2010).

¹⁹⁷ Zaštićene vrste su one divlje vrste koju su ugrožene ili mogu postati ugrožene, i maju poseban značaj sa genetičkog, ekološkog, ekosistemskog, naučnog, zdravstvenog, ekonomskog i drugog aspekta, i štite se kao strogo zaštićene biljne vrste ili kao zaštićene biljne vrste.

Zaštićena područja predstavljaju područja koja imaju izraženu geološku, biološku i ekosistemsku i/ili predeonu raznovrsnost i koja su značajna kao staništa ptica i drugih migratornih vrsta značajnih u skladu sa međunarodnim propisima. Međunarodna unija za zaštitu prirode (IUCN)¹⁹⁸ definiše zaštićena područja kao: „deo kopna i/ili mora koji posebno namenjen zaštiti i održavanju biološke raznovrsnosti, kao i prirodnih i povezanih kulturnih dobara, kojim se upravlja zakonskim ili nekim drugim efikasnim merama“.¹⁹⁹ Isto tako, nešto kasnije IUCN uspostavlja modifikovanu definiciju zaštićenih područja, koja podrazumeva da je to : „...jasno definisan geografski prostor, prepoznatljiv, namenjen očuvanju i održavanju, putem zakonskih i drugih efikasnih mera, u cilju postizanja dugoročne zaštite prirode u sprezi sa ekosistemskim uslugama i kulturnim vrednostima.²⁰⁰ Takođe, zaštićena područja treba da budu upisana u Svetsku bazu zaštićenih područja (WCPA)²⁰¹. Postoje različite grupe zaštićenih područja, a svrha njihovog osnivanja se svodi na:

- Naučna istraživanja;
- Zaštita živog sveta;
- Genetička raznolikost;
- Obezbeđivanje uloga u životnoj sredini;
- Zaštita specifičnih prirodnih i kulturnih oblika;
- Turizam i rekreacija;
- Obrazovanje;
- Usaglašeno korišćenje resursa iz prirodnih ekosistema;
- Očuvanje kulturnih i tradicionalnih karakteristika.

Prema IUCN kategorizaciji zaštićenih područja postoje sledećih šest pojavnih oblika:

- **Ia**-Strogi rezervat prirode (Zaštićeno područje koje je predviđeno samo za naučna istraživanja);
- **Ib**-Područje divljine (Zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi zaštite divljine);
- **II**-Nacionalni park (Područje na kojem su dopušteni turizam i rekreacija, pored zaštite prirode i naučnih istraživanja);
- **III**-Spomenik prirode (Zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi očuvanja posebnih prirodnih karakteristika);
- **IV**-Područje upravljanja staništem (Zaštićeno područje koje služi za očuvanje odabranih vrsta ili grupa vrsta na nekom staništu na kojem je neophodno vršiti intervenciju u cilju njihovog opstanka);

Pokretna zaštićena prirodna dokumenta su delovi geološkog i paleontološkog nasleđa, kao i biološka dokumenta koja imaju izuzetan naučni, obrazovni i kulturni značaj.

¹⁹⁸ The World Conservation Union – IUCN.

¹⁹⁹ IUCN Commission on National Parks and Protected Areas, World Conservation Monitoring Centre (1994): Guidelines for Protected Area Management Categories, IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, dostupno na: <https://portals.iucn.org/library/efiles/edocs/1994-007-En.pdf>; datum pristupa linku: 19.05.2014.

²⁰⁰ Dudley, N. (Ed.), (2008): Guidelines for applying protected area management categories. IUCN, Gland, Switzerland; dostupno na: <https://portals.iucn.org/library/efiles/edocs/PAPS-016.pdf>; datum pristupa linku: 19.05.2014.

²⁰¹ World Database on Protected Areas (WCPA).

- **V-Zaštićeni predeo** (Zaštićeno područje u kojima se štiti neki predeo zbog izuzetnih prirodnih vrednosti, ali gde je izražen uticaj čoveka. Ovde je zastupljena rekreacija i turizam, uz naravno primarnu funkciju zaštite);
- **VI-Zaštićena područja** za upravljanje resursima (delovi prirode kojima treba zaštita, ali u kojima u kojima postoje određeni resursi, gde je dozvoljena njihova eksploatacija, ali samo u okvirima održive upotrebe prirodnih ekosistema.

Kod nas je važeća sledeća kategorizacija zaštićenih područja koja je istovremeno uvrstila i IUCN kategorizaciju:

- Strogi i specijalni rezervat prirode (područja sa neizmenjenim prirodnim odlikama ili sa neznatno izmenjenom prirodom);
- Nacionalni park (područje sa većim brojem raznovrsnih prirodnih ekosistema od nacionalnog značaja, istaknutih predeonih odlika i kulturnog nasleđa);
- Spomenik prirode (manje neizmenjena ili delimično izmenjena prostorna celina, objekat ili pojava jedinstvenih reprezentativnih obeležja);
- Zaštićeno stanište (područje koje obuhvata jedan ili više tipova prirodnih staništa značajnih za očuvanje jedne ili više populacija divljih vrsta i njihovih zajednica);
- Park prirode (područje da dobro očuvanim prirodnim vrednostima sa pretežno očuvanim prirodnim ekosistemima i živopisnim pejzažima).

2.3.2. NACIONALNI PARKOVI

Najpopularniji oblik zaštićenih područja su nacionalni parkovi i imaju poseban značaj u prezentaciji prirodnog i kulturnog nasleđa jedne zemlje. Takođe, pojedini nacionalni parkovi koji imaju izrazite prirodne, ambijentalne i kulturne vrednosti prevazilaze nacionalne okvire i imaju veći međunarodni značaj. Oni su takođe važni i za razvijanje ekološke svesti, kroz zaštitu prirodnog i kulturno-istorijskog nasleđa, kako za sadašnje, tako i za buduće generacije. Premda je zaštitna uloga nacionalnih parkova prioritetna, aspekt informisanja i edukacije posetilaca je važna njihova osobina. Nacionalni parkovi kao deo korpusa zaštićenih područja definisani su prvi put na Međunarodnoj konferenciji za zaštitu flore i faune 1933. godine u Londonu. Nešto kasnije, u Vašingtonu 1940. godine, na Konvenciji zaštite prirode i očuvanja divljih vrsta zapadne hemisfere, nacionalni parkovi postali su sastavni deo njihove terminologije zaštićenih područja (koji je stupio na snagu 1942. godine). Tokom 1959. godine Savet UN za ekonomska i socijalna pitanja prepoznaje nacionalne parkove kao važne faktore u pravilnom korišćenju prirodnih resursa. Nekoliko godina kasnije, 1962. godine održana je prva svetska konferencija o nacionalnim parkovima u Sijetlu (SAD), na kome je predstavljena svetska lista nacionalnih parkova i rezervata. Na generalnoj skupštini IUCN u Nju Delhiju (Indija) 1969. godine nacionalni park je definisan kao relativno velik prostor gde jedan ili više ekosistema nisu fizički izmenjeni od strane ljudske delatnosti ili nastanjivanja.²⁰² Danas je široko prihvaćena definicija nacionalnog parka kao: „velika prirodna područja izdvojena sa svrhom zaštite celokupnih ekosistema, procesa koji se u njima odvijaju i vrsta koje one

²⁰² Dudley, N., Stolton, S. (2007) (ed.): Defining Protected Areas: s: An International Conference in Almeria, Spain, IUCN, Gland, Switzerland, dostupno na: <https://portals.iucn.org/library/efiles/edocs/2008-106.pdf>; datum pristupa linku: 22.05.2014.

podržavaju, tako da ona istovremeno pružaju osnovu za prirodno i kulturološki prihvatljive duhovne, naučne, edukativne, rekreativne i turističke aktivnosti“. Primarni cilj njihovog osnivanja je zaštita biodiverziteta, kao i promovisanje obrazovanja i rekreacije. Nacionalni parkovi u tom kontekstu mogu značajno da doprinesu ekonomskom razvoju područja kome pripadaju, kroz rekreaciju i turizam, kako na lokalnom, tako i na nacionalnom nivou.²⁰³

U Republici Srbiji nacionalni parkovi definisani su preko dva zakonska okvira, i to:

- Zakonom o zaštiti prirode koji definiše nacionalni park kao područje sa većim brojem raznovrsnih prirodnih ekosistema od nacionalnog značaja, istaknutih predeonih odlika i kulturnog nasleđa u kome čovek živi usklađeno sa prirodom, namenjeno očuvanju postojećih prirodnih vrednosti i resursa, ukupne predeone, geološke i biološke raznovrsnosti, kao i zadovoljenju naučnih, obrazovnih, duhovnih, estetskih, kulturnih, turističkih, zdravstveno-rekreativnih potreba i ostalih aktivnosti u skladu sa načelima zaštite prirode i održivog razvoja.²⁰⁴
- Zakonom o nacionalnim parkovima koji definiše nacionalni park kao:^{205,206}
 - područje posebnih prirodnih vrednosti i odlika od ekološkog, naučnog, kulturnog, obrazovnog i zdravstveno-rekreativnog značaja stavlja se, kao dobro od opšteg interesa, pod zaštitu države kao nacionalni park;
 - područje koje po svojim ekološkim, biogeografskim i drugim karakteristikama predstavlja prirodnu celinu izuzetnog značaja sa ekosistemima i predelima posebne vrednosti u pogledu izvornosti i raznovrsnosti vegetacije, flore i faune i ako ima jednu ili više sledećih odlika: reprezentativne biološke, geomorfološke, geološke, hidrološke i druge pojave i procese kulturno-istorijske vrednosti sa reprezentativnim oblicima tih vrednosti nastalih u interakciji čoveka i njegovog prirodnog okruženja.

Prvi pokušaji da se na nacionalnom nivou zaštite prirodne vrednosti vezan je za proglašenje doline Josemit kao državnog parka. Naime, Kongres SAD je 1864. godine dodelio Kaliforniji ovaj park na čuvanje. Prvi osnovan nacionalni park u svetu je nacionalni park Jeloustoun. Uspostavljanje ovog nacionalnog parka vezuje se za 1872. godinu kada je američki kongres doneo Akt o proglašenju u cilju zaštite divljeg sveta i jedinstvenih geotermalnih izvora.²⁰⁷ U tom Aktu je praktično prvi put upotrebljen termin: nacionalni park, i u njemu se striktno navodi da se zabranjuje svaki poduhvat koji bi narušio izgled ovog predela. Tokom 1916. godine u SAD se usvaja tzv. Organski akt i osniva se Služba nacionalnih parkova (National Park Service). Ova služba i danas radi na unapređenju zaštite i popularizaciji zaštićenih područja u SAD, kao i na informisanju što većeg broja stanovništva

²⁰³ Dudley, N., Stolton, S. (Ed.) (2007): Defining Protected Areas: s: An International Conference in Almeria, Spain, IUCN, Gland, Switzerland, pp. 16, dostupno na: <https://portals.iucn.org/library/efiles/edocs/PAPS-016.pdf>; datum pristupa linku: 19.05.2014.

²⁰⁴ Zakon o zaštiti prirode, („Službeni glasnik RS“, br. 36/2009 i 88/2010).

²⁰⁵ Zakon o nacionalnim parkovima, („Službeni glasnik RS“ 39/93, 44/93).

²⁰⁶ Zakon o nacionalnim parkovima prestao jeda važi 23.05.2009. godine, i to stupanjem na snagu Zakona o zaštiti prirode, osim odredbi člana 6. i 7., i opisa područja nacionalnih parkova, a do donošenja posebnih zakona.

²⁰⁷ The History of Yellowstone Park, Yellowstone National Park, dostupno na: <http://www.yellowstonepark-trip.com/history-of-yellowstone-park.php>; datum pristupa: 26.05.2014.

o prirodnim i drugim vrednostima ovih zaštićenih područja.²⁰⁸ Prema drugim autorima^{209,210}, Nacionalni park – Bogd Khan Uul je zapravo prvi nacionalni park koji je ustanovljen na svetu, koji se nalazi u Mongoliji. Ovo područje prvobitno dobilo status zaštićenog područja 1778. godine, a 1783. godine je Vlada Mongolije dodelila status nacionalnog parka (oko 100 pre proglašenja Jeloustonea). Nešto kasnije osnivaju se nacionalni parkovi u: Australiji (1879. godine - Royal National Park²¹¹), u Kanadi (1887. godine - Banff National Park²¹²), na Novom Zelandu (1887. godine – Tongariro National Park²¹³). U Evropi prvi nacionalni parkovi osnovani su u Švedskoj, gde je 1909. godine proglašeno čak devet nacionalnih parkova.²¹⁴ Proglašenje prvog nacionalnog parka u Africi dogodilo se 1925. godine u Kongu (Virunga National Park).²¹⁵

U zavisnosti od regionalnog razmeštaja nacionalnih parkova mogu se sresti tri tipa nacionalnih parkova na osnovu funkcije, motiva zaštite i namene zaštićene teritorije: američki, evropski i kombinovani.²¹⁶ Američki tipovi nacionalnih parkova (u SAD i Kanadi) imaju turističku funkciju, i gde je turizam usaglašen sa zaštitom životne sredine. Evropski tip nacionalnih parkova (nacionalni parkovi zapadne Evrope) namenjeni su konzervaciji i naučno-istraživačkom radu gde se ove aktivnosti ne usaglašavaju sa turizmom, već im se daje prioritetni značaj. Danas je sve više zastupljen mešoviti tip nacionalnih parkova, gde jedan deo ovog područja je namenjen isključivo konzervaciji, a drugi deo za turističku svrhu. Kombinovani tip je najviše zastupljen u Aziji, Africi, Južnoj Americi, Australiji.

²⁰⁸ Organic Act of 1916, National Park Service, dostupno na: <http://www.nps.gov/aboutus/history.htm>, datum pristupa linku: 27.05.2014.

²⁰⁹ Krittayanavaj, B.: Rural living and wonderful natural landscapes in Mongolia, Asia-Pacific Housing Journal, dostupno na: http://www.gbhhomecenter.com/journal/download.php?file=1129Sep11RA2fgKy.89-94_Rural%20living%20and%20wonderful%20natural%20landscapes%20in%20Mongolia.pdf; datum pristupa: 28.05.2014.

²¹⁰ Jamsranjav, J (2003): Protected Area Status in Mongolia, Mongolian Journal of Biological Sciences, Vol. 1(2): 49-54, dostupno na: <http://mjbs.100zero.org/archive/papers/Vol001Issue02/mjbs001-02-07.pdf>; datum pristupa linku: 28.05.2014.

²¹¹ Mosley, J. G (2012): The first national park: a natural for world heritage, Envirobook, on behalf of Sutherland Shire Environment; Sutherland, dostupno na <http://www.firstnationalpark.org.au/downloads/First%20National%20Park.pdf>; datum pristupa linku: 27.05.2014.

²¹² Kumar, A. (2013): Geology and Scenery of The Banff National Park, Canada, Earth Science India, Popular Issue, VI (IV), October, 2013, p. 1-19, dostupno na: <http://www.earthscienceindia.info/popular%20archival/download.php?file=pdf-54.pdf>; datum pristupa linku: 27.05.2014.

²¹³ Walks in and around Tongariro National Park, Department of conversation, New Zeland; dostupno na: <http://www.doc.govt.nz/Documents/about-doc/concessions-and-permits/conservation-revealed/tongariro-national-park-lowres.pdf>; datum pristupa: 27.05.2014.

²¹⁴ Sveden's 29 National Parks, A Guide to Our Finest Landscapes, Swedish Environmental Protection Agency, dostupno na: <http://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer6400/978-91-620-8654-1.pdf?pid=8311>; datum pristupa linku: 27.05.2014.

²¹⁵ WWF, Daelberg (2013): The Economic Value Of Virunga National Park, WWF International, Gland, Switzerland, dostupno na: <http://awsassets.panda.org/downloads/the-economic-value-of-virunga-national-park-lr-1.pdf>; datum pristupa linku: 27.05.2014.

²¹⁶ Redžić, Vesna (2012): Valorizacija turističkih potencijala nacionalnog parka „Šar-planina“ i njegova implementacija u regionalni razvoj Siriničke župe, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, str. 48-51.

2.3.3. NACIONALNI PARKOVI U REPUBLICI SRBIJI

U Republici Srbiji postoji pet nacionalnih parkova koji zauzimaju oko 30 % površine zaštićenih područja, i imaju dve glavne funkcije (tabela 30):²¹⁷

- zaštita prirode odnosno sprovođenje neophodnih mera za očuvanje retkih vrsta i staništa;
- korišćenje šuma.

Upravljanje nacionalnim parkovima u Republici Srbiji povereno je pravnom licu – upravljaču. Upravljač treba da ispunjava stručne, kadrovske i organizacione uslove za obavljanje poslova čuvanja, unapređenja, promovisanja prirodnih i drugih vrednosti, kao i održivog korišćenja.

Kada je reč o finansiranju nacionalnih parkova, postoji nekoliko modaliteta, i to:²¹⁸

- budžetska sredstva (republika, pokrajina, lokalna samouprava);
- sredstva Fonda za zaštitu životne sredine;
- naknade za korišćenje zaštićenog područja²¹⁹;
- prihodi proistekli iz obavljanja delatnosti i upravljanja zaštićenim područjem;
- sredstva iz namenskih planova, programa i projekata za zaštitu životne sredine;
- donacije, pokloni, pomoći.

Tabela 30. Nacionalni parkovi Republike Srbije

Nacionalni park	Površina u ha	Datum proglašenja	Upravljač	Vrsta upravljača
Fruška gora	25.393	1960	JP NP Fruška gora, Sremska Kamenica	Javno preduzeće (republičko)
Đerdap	63.608	1974	JP NP Đerdap, Donji Milanovac	Javno preduzeće (republičko)
Tara	19.175	1981	JP NP Tara, Bajina Bašta	Javno preduzeće (republičko)
Kopaonik	11.810	1981	JP NP Kopaonik, Kopaonik	Javno preduzeće (republičko)
Šar planina	39.000	1986	JP NP Šar planina, Štrpce	Javno preduzeće (republičko)

Izvor: Strategija biološke raznovrsnosti Republike Srbije za period od 2011. do 2018. godine, 2011

Nacionalni park Fruška gora nalazi se na severu Srbije, u Vojvodini i predstavlja najstariji nacionalni park u Srbiji. Ovaj park odlikuje se velikim bogatstvom i raznovrsnošću biljnog i životinjskog sveta. Specifičnost ovog nacionalnog parka ogleda se u tome da ima složeni geološki sastav, gotovo iz svih geoloških perioda. Osim toga, značajne antropogene

²¹⁷ Strategija biološke raznovrsnosti Republike Srbije za period od 2011. do 2018. godine, Republika Srbija, Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Beograd, 2011.

²¹⁸ Zakon o zaštiti prirode, („Službeni glasnik RS“, br. 36/2009 i 88/2010), čl. 69 i 70.

²¹⁹ Naknade se plaćaju upravljaču na osnovu: delatnosti koje se obavljaju na tom prostoru; korišćenja vikendica i drugih nekomercijalnih objekata za odmor u prirodi; korišćenja vozila na motorni pogon; organizovanja raznih manifestacija; korišćenja usluga, uređenih terena, objekata i imovine upravljača, kao i sprovedenih poseta na zaštićenom području.

vrednosti oličene su kroz prisustvo brojnih spomenika kulture, od kojih su najznačajniji pravoslavni manastiri podignuti u periodu od XV do XVIII veka nove ere.

Nacionalni park Đerdap je najveći nacionalni park u Srbiji, lociran je u severoistočnom delu Srbije, blizu same granice sa Rumunijom. Nacionalni park Đerdap još zovu i rečni nacionalni park, pošto značajan deo Đerdapa čini reka Dunav. Prirodnu baštinu čine bogati biljni i životinjski svet, kao i geonasleđe. Ovaj nacionalni park ima bogatu kulturnu baštinu (neolitni, antički, srednjevekovni, savremeni kulturni elementi), a najpoznatije lokacije su Trajanova tabla, Lepenski vir, rimsko utvrđenje Diana, Golubačka tvrđava i ostali. Za turističke svrhe nacionalni park Đerdap je dostupan tokom cele godine u formi ekoturizma, lovnog i ribolovnog turizma.

Nacionalni park Tara nalazi se u zapadnom delu Srbije. Očuvani šumski kompleksi, velika raznovrsnost biljnog i životinjskog sveta su ključne karakteristike ovog nacionalnog parka. Kao najznačajnija specifičnost izdvaja se prisustvo pančičeve omorike kao značajne endemično-reliktno biljne vrste.²²⁰ Takođe, u okviru ovog nacionalnog parka nalaze se kulturno-istorijska dobra, poput manastira Rača i lokaliteta Mramorje. Nacionalni park Tara je pogodan za različite vidove turističkih aktivnosti: lov, ribolov, biciklizam, planinarenje, zimski sportovi i sl.

Nacionalni park Kopaonik nalazi se u centralnom delu Srbije koji se odlikuje značajnim bogatstvom biljnih i životinjskih vrsta, a karakteriše se raznovrsnom geološkom građom sa stenama različitog nastanka i starosti. Takođe, ovde su prisutna rudna bogatstva (rude metala gvožđa, olova, cinka, srebra, zlata i minerala volastonita, fluorita i azbesta).

Nacionalni park Šar planina nalazi se na Kosovu i Metohiji, i predstavlja granicu između Republike Srbije i Republike Makedonije. Ovaj nacionalni park odlikuje se velikim bogatstvom i raznovrsnošću živog sveta, sa velikim brojem reliktnih i endemičnih vrsta. Ovaj nacionalni park značajan i po svojim antropogenim vrednostima, usled prisustva značajnih spomenika kulture, a od kojih su najznačajniji manastiri i crkve podignutih u periodu od XII do XVI veka nove ere.

2.3.4. EVROPSKI NACIONALNI PARKOVI U OKRUŽENJU REGIONA FRUŠKE GORE

Evropski nacionalni parkovi su karakteristični po tome što su namenjeni konzervaciji i naučno-istraživačkom radu, pri čemu ove aktivnosti imaju prioritetni značaj u odnosu na turističke delatnosti. Jednim delom razlog ovakvim tendencijama je mala površina Evrope u odnosu na američki kontinent, a sa druge strane ova područja su tokom razvoja ljudske civilizacije su mnogostruko bila izložena procesima urbanizacije. Pojedini nacionalni parkovi koji su locirani u Poljskoj, Češkoj i Slovačkoj imaju nacionalne parkove poput američkih.

U bližem okruženju Republike Srbije (i nacionalnog parka „Fruška gora“) nalaze se nacionalni parkovi Mađarske, Rumunije, Bugarske, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije.

²²⁰ Reliktna vrsta je vrsta u koja u daljoj ili bližoj prošlosti bila široko rasprostranjena, a čije je današnje rasprostranjenje po pravilu svedeno na manja područja, a ređe su raspoređeni u širom području. Endemične biljne vrste su vrste sa ograničenim prirodnim raspostranjenjem.

U Mađarskoj postoji deset nacionalnih parkova: Aggtelek, Balaton Uplands, Bükk, Duna–Dráva, Duna-Ipoly, Fertő–Hanság, Hortobágy, Kiskunság, Körös–Maros, i Órség. Aggtelek nacionalni park je kao primarni zadatak u upravljanju izdvojio istraživanje, zaštitu i očuvanje prirodnih i kulturnih dobara koji su usaglašeni sa razvojem ekoturizma. Pored toga, u okviru zaštitne zone ovog nacionalnog parka se potencira ruralni razvoj, a među zvanično sertifikovanim proizvodima su poljoprivredno-prehrambeni proizvodi (džemovi, pečurke, pića i sl.). Balaton Uplands nacionalni park ima značajna prirodna i kulturna dobra koja su razmeštena u šest celina tj. pejzaža, a specifičnost ovog nacionalna parka su vlažna staništa što je potvrđeno Ramsarskom konvencijom. Bükk je planinski tip nacionalnog parka koji promoviše ekoturizam na osnovu značajnih prirodnih, ali i kulturnih vrednosti, a u okviru svojih aktivnosti ovaj nacionalni park obavlja ruralno planiranje u skladu sa potrebama zainteresovanih subjekata. Duna–Dráva nacionalni park je lociran duž reka Dunava i Drave u ravničarskom regionu i graniči se sa Srbijom i Hrvatskom. Raznovrsnost prirodnih i kulturnih bogatstava ovog nacionalnog parka predstavlja osnovu za razvoj turizma, a lokalno stanovništvo koje živi u zaštitnoj zoni se najčešće bavi poljoprivredom (voćarstvom), ribolovom, stočarstvom i pčelarstvom. Duna-Ipoly nacionalni park smešten je u centralnom delu Mađarske usred industrijskog područja sa razvijenom infrastrukturom, što je uslovalo njihovo opredeljenje u cilju zaštite prirodnih i kulturnih vrednosti od postojećih ekoloških pretnji. Fertő–Hanság nacionalni park je lociran na severozapadu Mađarske gde su očuvana područja u većoj meri, a u zaštitnoj zoni sprovodi se tradicionalna poljoprivreda i turizam. Hortobágy je najveći nacionalni park u Mađarskoj, prostire se na 800 km², a najveći do njegove površine pripada ravnici. Zahvaljujući ovakvim karakteristikama ovaj nacionalni park je očuvao genetski fond autohtonih rasa sivih goveda, ovaca, mangulica i poludivljih konja. Organska poljoprivreda u ovom nacionalnom parku uspostavljena je 1992. godine sa nekoliko stotina ha, da bi danas ove površine činile više od 1.000 ha koje još uključuju dodatne površine pod organskom proizvodnjom poljoprivrednih gazdinstava i preduzeća u zaštitnoj zoni. Kiskunság nacionalni park proteže se između Dunava i Tise, i sastoji se od devet pojedinačnih teritorija, poseduje značajna vlažna staništa. Jedinstvenost ovog nacionalnog parka je karakterističan pejzaž sa kombinacijom izolovanih poljoprivrednih gazdinstava. Turističke aktivnosti u ovom nacionalnom parku zasnivaju se na komplementarnosti ekoturizma i ruralnog turizma. Körös–Maros nacionalni park nalazi se u jugoistočnom delu Mađarske i predstavlja značajno stanište ptice velike droplje, pored toga ovaj nacionalni park poznat je i po očuvanoj tradiciji bavljenja poljoprivredom. Órség nacionalni park nalazi se u južozapadnom delu Mađarske i poseduje značajne prirodne i kulturne vrednosti. Ovaj nacionalni park je poznat kao voćarski region, a razvoj turizma se zasniva na sadržajima seoskog i ekoturizma.²²¹

U Hrvatskoj postoji osam nacionalnih parkova (Brioni, Kornati, Krka, Mljet, Paklenica, Plitvička jezera, Risnjak, i Sjeverni Velebit) koji zauzimaju oko 8 % ukupne teritorije Hrvatske. Brioni (Brijuni) predstavljaju grupu ostrva koji su smešteni uz obalu Istre, osim prisustva specifične flore i faune, ovaj nacionalni park poseduje geološko-paleontološku

²²¹ Više informacija na: <http://anp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://bfnp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://en.bnpi.hu/>, <http://www.ddnp.hu/>, <http://dinp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://fhnp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://www.hnp.hu/>, <http://knp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://www.kmnp.hu/>, <http://onp.nemzetipark.gov.hu/>; datum pristupa linkovima: 30.11.2014.

i kulturnu vrednost. Sportski, nautički, kongresni i ekoturizam su najzastupljeniji oblici turističkih aktivnosti u ovom nacionalnom parku. Nacionalni park Kornati je sačinjen od većeg broja ostrva koji su uglavnom nenaseljeni. Tradicionalna poljoprivreda je ovde bila svedena na ekstenzivno stočarstvo koje se održavalo u kontinuitetu sve do početka XX veka, uz razvoj ribarstva. Nautički i ekoturizam su najznačajniji oblici turizma koji su prisutni u ovom nacionalnom parku. Nacionalni park Krka je dobio ime po reci Krki koja obuhvata značajnu površinu ovog zaštićenog područja. Nacionalni park Krka je poznato po očuvanim i gotovo neizmenjenim ekosistemima, što je uslovalo razvoj sledećih aktivnosti: naučnih, kulturnih, vaspitno-obrazovnih, rekreativnih i turističkih. U ovom nacionalnom parku se neguje tradicija poljoprivredne proizvodnje kroz održavanje predavanja, radionica, i pružanja podrške lokalnim poljoprivrednim proizvođačima. Ostrvo Mljet na krajnjem jugu Hrvatske u blizini Dubrovnika zahvaljujući očuvanim prirodnim i kulturnim vrednostima je dobilo status nacionalnog parka. Nacionalni park Paklenica predstavlja najočuvanije i najveće šumsko područje Dalmacije sa značajnim prirodnim i kulturnim vrednostima koje su osnova za razvoj turizma. Plitvička jezera je najistaknutiji nacionalni park u Hrvatskoj koji je ušao u popis UNESCO svetske baštine. Glavnu atrakciju ovog parka čini šesnaest malih jezera međusobno povezanih slapovima. Nacionalni park Risnjak je šumoviti gorski masiv u blizini grada Rijeke i Kvarnera. Geografski položaj ovog područja uslovio je ispreplitanje čak četiri vrste različitih klimatskih uslova gde su očuvana prirodna i kulturna bogatstva. Ovaj nacionalni park posvećuje značajnu pažnju revitalizaciji tradicionalne poljoprivrede i zanata. Nacionalni park Sjeverni Velebit je najmlađi nacionalni park u Hrvatskoj ustanovljen 1999. godine sa izuzetno očuvanim šumskim ekosistemima.²²²

Rumunija poseduje trinaest nacionalnih parkova: Domogled-Valea Cernei, Rodna, Retezat, Cheile Nerei-Beuşniţa, Semenic-Cheile Caraşului, Călimani, Cozia, Piatra Craiului, Munţii Măcinului, Defileul Jiului, Ceahlău, Cheile Bicazului-Hăşmaş, i Buila-Vânturariţa. Domogled-Valea Cernei nacionalni park se nalazi u jugozapadnom delu zemlje i predstavlja najveći nacionalni park u Rumuniji i poznat je po brojnim termalnim pećinama, termomineralnim izvorima, kao i prisustvom endemske flore i faune. Turistički sadržaji su podređeni očuvanju biljnih i životinjskih vrsta i ekosistema. Rodna je drugi po veličini nacionalni park na severu Rumunije. U ovom nacionalnom parku se podstiče razvoj rekreativnog, banjskog, kulturnog, ruralnog i ekoturizma. Pojedini nacionalni parkovi kao što su npr. Retezat, Piatra Craiului, Călimani, Cozia, Ceahlău, Cheile Bicazului-Hăşmaş, Buila-Vânturariţa su nacionalni parkovi karpatskog planinskog područja sa očuvanim prirodnih i kulturnim vrednostima, gde se osim ekoturizma promoviše kulturni i ruralni turizam. Cheile Nerei-Beuşniţa nacionalni park se nalazi u jugozapadnom delu Rumunije, Osnovni cilj osnivanja je očuvanje biodiverziteta, flore, faune, pejzaža, lokalne tradicije, promovisanje turizma i ekološko obrazovanje. Semenic-Cheile Caraşului je nacionalni park lociran u jugozapadnom delu Rumunije, a u okviru ovog područja osim zaštite prirodnih i kulturnih vrednosti sprovodi se tradicionalna poljoprivreda (vočarstvo i stočarstvo), ruralni i ekoturizam. Munţii Măcinului nacionalni park je od izuzetnog značaja kad je reč o planinskim područjima Rumunije zbog izuzetnih geoloških, botaničkih i zooloških vrednosti. U okviru

²²² Više informacija na: <http://www.brijuni.hr/>, <http://www.npkrka.hr/>, <http://www.np-kornati.hr/>, <http://www.np-paklenica.hr/>, <http://np-risnjak.hr/>, <http://www.np-sjeverni-velebit.hr/>; datum pristupa linkovima: 30.11.2014.

ovog nacionalnog parka promovišu se prirodni, istorijski, kulturni, ruralni resursi. Defileul Jiului nacionalni park odlikuje se bogatstvom biljnih i životinjskih vrsta sa pretežnom orijentacijom na ekoturizam.²²³

U Bugarskoj postoji tri nacionalna parka: Pirin (koji se nalazi na UNESCO-ovoj listi svetskih prirodnih dobara), Rila i Centralni Balkan. Pirin nacionalni park obuhvata veći deo planine Pirin (jugozapadni deo Bugarske) na površini od 40.000 ha u okviru koje postoje endemske biljne i životinjske vrste, sa pretežnom orijentacijom na razvoj ekoturizma i ruralnog turizma. Rila je najveći bugarski nacionalni park (oko 81.000 ha) i nalazi se u jugozapadnom delu te zemlje. Ovaj park poseduje značajne prirodne (retke i ugrožene biljne i životinjske vrste) i kulturne vrednosti.²²⁴ Osim promocije ekoturizma, ovaj nacionalni park podstiče razvoj kulturnog i banjskog turizma. Nacionalni park Centralni Balkan smešten je u centralnom delu Bugarske i uspostavljen je 1991. godine. U ovom nacionalnom parku se poseban značaj pridaje razvoju održivog turizma, kao tradicionalnih delatnosti i zanata.

U Bosni i Hercegovini (BiH) postoje tri nacionalna parka, od koji se dva nalaze u entitetu Republike Srpske (Kozara i Sutjeska), i jedan u Federaciji BiH. Sutjeska je najstariji i najveći nacionalni park u BiH i uspostavljen je 1965. godine na površini od oko 17.350 ha. Nacionalni park Kozara uspostavljen je 1967. godine sa ciljem zaštite prirodnih i kulturnih vrednosti planine Kozare. Nacionalni park Una je uspostavljen 2008. godine, a ime je dobio po reci Uni koja predstavlja najveću vrednost ovog nacionalnog parka, i omogućava razvoj nautičkog turizma.²²⁵

U Crnoj Gori postoji pet nacionalnih parkova: Durmitora, Biogradske gore, Skadarskog jezera, Lovćena i Prokletija, koji čine oko 10 % njene ukupne površine. Crnogorski nacionalni parkovi su uspostavljeni pre svega zbog zaštite, upravljanja i kontrole korišćenja prirodnih i kulturnih resursa. Nacionalni park Durmitor prostire se na oko 39.000 ha površine. Ovaj nacionalni park je uspostavljen 1952. godine, a od 1980. nalazi se na UNESCO-voj listi svetske prirodne baštine. Nacionalni park Skadarsko jezero uspostavljeno je 1983. godine i prostire se na površini od oko 40.000 ha. Ovaj nacionalni park je 1995. godine je upisan na Svetsku listu močvara od međunarodnog značaja (RAMSAR). Nacionalni park Biogradska gora prostire se na površini od 5.650 ha i uspostavljen je 1952. godine. Iste godine je uspostavljen nacionalni park Lovćen na ukupnoj površini od oko 6.220 ha. Nacionalni park Prokletije je najmlađi nacionalni park u Crnoj gori, i obuhvata površinu od oko 16.000 ha. Ovi nacionalni parkovi osim ekoturizma promovišu različite oblike ruralnog turizma.²²⁶

U Makedoniji postoje tri nacionalna parka: Galičica, Mavrovo i Pelister. Galičica je planinski tip nacionalnog parka (uspostavljen 1958. godine) čiji jedan deo pripada Albaniji. Ovaj park se odlikuje prisustvom endemskih biljnih vrsta i prostire se između dva jezera:

²²³ Više informacija na: <http://www.theactivetimes.com/europes-national-parks-romanias-protected-treasures-0>, <http://www.domogled-cerna.ro/>, <http://www.parcrodna.ro/>, <http://retezat.ro/>, <http://en.infocheileneroi.ro/>, <http://www.pnsc.ro/>, <http://www.calimani.ro/>, <http://www.cozia.ro/>, <http://www.pcr.ai.ro/>, <http://www.parcmacin.ro/>, <http://www.defileuljiului.ro/>, <http://www.ceahlaupark.ro/>, <http://www.cheilebicazului-hasmas.ro/>, <http://www.buila.ro/>; datum pristupa linkovima: 30.11.2014.

²²⁴ Više informacija na: <http://pirin.bg>, <http://rilanationalpark.bg/>, <http://visitcentralbalkan.net/>; datum pristupa linkovima: 30.11.2014.

²²⁵ Više informacija na: <http://www.npsutjeska.net/>, <http://www.npkozara.com/>, <http://nationalpark-una.ba>, datum pristupa linkovima: 30.11.2014

²²⁶ Više informacija na: <http://www.nparkovi.me>; datum pristupa linkovima: 30.11.2014.

Ohridskog i Prespanskog jezera. Nacionalni park Mavrovo uspostavljen je 1949. godine i odlikuje se očuvanim bogatstvom flore i faune, geološkim i hidrološkim resursima, kao i kulturnim vrednostima. Nacionalni park Pelister je najstariji nacionalni park i obuhvata površinu od 12.500 ha. Pored izuzetnih prirodnih bogatstava makedonski nacionalni parkovi se odlikuju bogatom kulturnom baštinom, pa u novije vreme postaju atraktivne turističke destinacije.²²⁷

2.3.5. PRIVREDNE AKTIVNOSTI U OKVIRU GRANICA NACIONALNOG PARKA I NJIHOVIH ZAŠTITINIHZONA

Nacionalni parkovi usled višestrukog značaja (ekološkog, naučnog, kulturnog, obrazovnog i zdravstveno-rekreativnog) predstavljaju dobra od opšteg interesa u Republici Srbiji. U skladu sa zakonom, u nacionalnim parkovima se uspostavljaju zone zaštite tj. režimi zaštite (I, II i III), za koje se posebno izrađuje prostorni plan. Ovim prostornim planovima utvrđuju se granice nacionalnog parka, kao i njene zaštitne zone. Na osnovu prostornih planova dalje se izrađuju urbanistički planovi za uređenje pojedinih lokacija.

Uopšteno u zaštićenim područjima sprovode se sledeći režimi zaštite:²²⁸

- **Ia stepen zaštite:** stroga zaštita se sprovodi na delu zaštićenog područja sa izvornim, neizmenjenim ili malo izmenjenim ekosistemima izuzetnog naučnog i praktičnog značaja;
- **I b stepen zaštite:** stroga zaštita se sprovodi na delu zaštićenog područja sa izvornim, neizmenjenim ili malo izmenjenim ekosistemima velikog naučnog i praktičnog značaja. U Ib stepenu zaštite moguća su isključivo naučna istraživanja, kontrolisana edukacija i aktivnosti usmerene ka očuvanju i unapređenju postojećeg stanja ekosistema (kontrolisano pašarenje, košenje, izmuljivanje, regulisanje vodnog režima i drugo);
- **II stepen zaštite:** zaštita se sprovodi na delu zaštićenog područja sa delimično izmenjenim ekosistemima velikog naučnog i praktičnog značaja. U ovom stepenu zaštite su moguće upravljačke intervencije u cilju restauracije, revitalizacije i ukupnog unapređenja prirodnog dobra bez posledica po primarne vrednosti njegovih prirodnih staništa, populacija i ekosistema, kao i kontrolisane tradicionalne delatnosti koje tokom svog odvijanja nisu ugrozile primarne vrednosti prostora;
- **III stepen zaštite:** zaštita se sprovodi na delu zaštićenog područja sa delimično izmenjenim i/ili izmenjenim ekosistemima od naučnog i praktičnog značaja. U ovom stepenu zaštite dozvoljeno je: selektivno i ograničeno korišćenje prirodnih resursa, upravljačke intervencije u cilju restauracije, revitalizacije i ukupnog unapređenja prirodnog dobra, održivo korišćenje, razvoj i unapređenje seoskih domaćinstava, uređenje objekata kulturno-istorijskog nasleđa i tradicionalnog graditeljstva, očuvanje tradicionalnih delatnosti lokalnog stanovništva, razvoj infrastrukture usklađene sa vrednostima, potencijalima i kapacitetima zaštićenog

²²⁷ Više informacija na: <http://www.galicica.org.mk>, <http://www.npmavrovo.org.mk>, <http://park-pelister.com>; datum pristupa linkovima: 30.11.2014.

²²⁸ Zakon o zaštiti prirode, („Službeni glasnik RS“, br. 36/2009 i 88/2010).

prostora namenjene razvoju ekološkog, ruralnog, zdravstvenog, sportsko-rekreativnog i ostalih vidova turizma u skladu sa principima održivog razvoja.

U nacionalnim parkovima se ograničavaju ili zabranjuju pojedine aktivnosti. Tako, u nacionalnim parkovima je zabranjena seča drveća, žbunja i ostale vegetacije, unošenje neautohtonih divljih biljnih i životinjskih vrsta. Zabranjena je gradnja objekata, a u režimu III stepena zaštite gradnja se ograničava, i dozvoljava se samo ako je u funkciji zaštite od erozije, bujica i poplava i za potrebe vodosnabdevanja i hidroenergije. Kada je reč o eksploataciji mineralnih sirovina u nacionalnim parkovima to nije dozvoljeno, osim u III režimu zaštite ako je određeno prostornim planom područja nacionalnog parka. Zabranjuje se izgradnja putne infrastrukture u režimu I i II stepena zaštite, osim kada je to predviđeno prostornim planom područja nacionalnog parka. Kada je reč o obavljanju delatnosti koje bi imale negativan uticaj na prirodu ili obeležja nacionalnog parka, tada se zabranjuju takve privredne aktivnosti.

U pogledu dozvoljenih privrednih aktivnosti u okviru nacionalnih parkova najviše se izdvajaju poljoprivreda i turizam.

Kada je reč o poljoprivredi tu se podrazumevaju poljoprivredni sistemi visoke prirodne vrednosti koji imaju sledeće karakteristike:²²⁹

1. **Upotreba zemljišta niskog intenziteta** — biološka raznovrsnost je najčešće veća na poljoprivrednim zemljištima gde je način upravljanja niskog intenziteta. Što je intenzivnija upotreba mehanizacije, đubriva i pesticida i/ili prisustvo velikog broja grla po jedinici površine pašnjaka, to se više smanjuje broj i obilje vrsta na obradivim zemljištima i pašnjacima;
2. **Prisustvo poluprirodne vegetacije** — vrednost biološke raznovrsnosti poluprirodne vegetacije, kao što su neobrađene travnate površine koje se koriste za ispašu, značajno je veća nego na intenzivno obrađivanom poljoprivrednom zemljištu. Osim toga, prisustvo prirodnih i poluprirodnih karakteristika predela, kao što su velika stabla, žbunje, nekultivisani delovi zemljišta, bare i potoci, komadi stena, itd. u mnogome povećava broj ekoloških niša u kojima biljni i životinjski divlji svet koegzistira sa poljoprivrednim aktivnostima;
3. **Raznovrsnost zemljišnog pokrivača, upotrebe zemljišta i useva** — biološka raznovrsnost značajno je veća tamo gde postoji „mozaik“ zemljišnog pokrivača i upotrebe zemljišta tj. useva i kultura, uključujući obradive površine niskog intenziteta, ugarene njive, poluprirodnu vegetaciju i brojne karakteristike predela. Na ovaj način stvaraju se mnogo raznovrsnija staništa i izvori hrane za divlji životinjski i biljni svet, a samim tim podržava se mnogo kompleksnija ekologija nego što su pojednostavljeni predeli, koji se povezuju sa intenzivnom poljoprivrednom proizvodnjom.

Prema tim karakteristikama može se definisati tri tipa poljoprivrednog zemljišta visoke prirodne vrednosti²³⁰

²²⁹ Cooper, T., Pezold, T. (eds.), Keenleyside, C., Đorđević-Milošević, S., Hart, K., Ivanov, S., Redman, M., Vidojević, D. (2010): Razvoj nacionalnog agro-ekološkog programa za Srbiju, Gland, Švajcarska i Beograd, Srbija: IUCN Programaska kancelarija za jugoistočnu Evropu, str. 25.

²³⁰ Ibid., str. 26-27.

- **Tip 1: Poljoprivredno zemljište visoke prirodne vrednosti - Veliki udeo poluprirodne vegetacije**
Kod poluprirodne vegetacije je nizak intenzitet ispaše stokom, i to sa tradicionalnim rasama. Poluprirodni travnjaci često nisu vlasništvo poljoprivrednog gazdinstva, već je u državnom vlasništvu. Stočarske farme u ovom tipu mogu imati više od jedne vrste useva krmnog bilja koje se koristi ili za ispašu, ili za proizvodnju sena. Osim travnjaka, ovde su zastupljene i druge površine (šipražje i šuma).
- **Tip 2: Poljoprivredno zemljište visoke prirodne vrednosti - Mešavina poluprirodne vegetacije i obradivih površina pod niskim intenzitetom korišćenja i obrade**
Ovde je udeo zemljišta pod poluprirodnom vegetacijom manji, a udeo oranica je veći. Ove oranice ako se koriste manjim intenzitetom, uz poluprirodnu vegetaciju čine mozaik.
- **Tip 3: Poljoprivredno zemljište visoke prirodne vrednosti - Intenzivni usevi i travnate površine koje koriste određene retke vrste**
Ovde karakteristike zemljišnog pokrivača i intenzitet poljoprivredne proizvodnje nije u tipu poljoprivredne proizvodnje visoke vrednosti, ali na tim površinama je moguće očuvanje određenih vrsta.

Zapaža se da se u najvećem broju slučajeva insistira na povećanju poljoprivrednih sistema visoke vrednosti, kao jedne od prihvatljivijih modela bavljenja poljoprivredom u zaštićenim područjima. Međutim, sa druge strane stiže se utisak da se u praksi teško takvi sistemi implementiraju, uglavnom zbog nedostatka zainteresovanosti svih zainteresovanih strana (poljoprivredni proizvođači, lokalne zajednice, nacionalni nivo), pa je često između zaštićenih područja i poljoprivrede postoje negativne korelacione veze.

Uopšteno nedovoljan napredak u zaštiti staništa i biodiverziteta u većem delu sveta je posledica nedostatka uvažavanja njihovog značaja za nacionalne prioritete, posebno za proizvodnju hrane. Osim toga zaštićena područja mogu značajno doprineti lokalnim zajednicama, naciji i na globalnom nivou preko dve vrste benefita: dobara i usluga. Jačanje pozitivnih veza između poljoprivrede i zaštićenih područja preporučuje da²³¹:

- ekonomski sektor treba uložiti veći napor u merenju prednosti zaštićenih područja za poljoprivredu;
- upravljači zaštićenih područja prepoznaju ulogu tradicionalne poljoprivrede u stvaranju i održavanju biodiverziteta;
- upravljači zaštićenih područja ustanove mere koji podržavaju poljoprivredu, gde god je to moguće;
- naučni sektor treba izvršiti identifikaciju autohtonih biljnih i životinjskih vrsta u okviru svakog zaštićenog područja;

²³¹ McNeely, J. A. (1995): "The role of protected areas for conservation and sustainable use of plant genetic resources for food and agriculture", In: Engels JMM (ed.), In Situ Conservation and Sustainable Use of Plant Genetic Resources for Food and Agriculture in Developing Countries: Report of a DSE/ATSAF/IPGRI Workshop, Bonn-Rottgen, Germany.

- vladin sektor (ministarstvo poljoprivrede) aktivno učestvuje u upravljanju zaštićenog područja, najznačajnije u poljoprivredi;
- poljoprivrednici treba da prepoznaju ulogu zaštićenih područja kroz podršku u poljoprivredi;
- urbano-planski sektor prepoznaje komplementarnu ulogu poljoprivrede i zaštićenih područja, i da ugrade ovu komplementarnost u planu upotrebe zemljišta.

Stoga, **organska tj. eko-održiva poljoprivreda** je posebno pogodna za farme koje se nalaze u okvirima nacionalnih parkova, jer u tom slučaju ne postoji podlaganje zagađenju iz okoline. Osim toga, organska poljoprivreda promovira biodiverzitet, poboljšava biološke veze i stvara idealna staništa za život, pa farmeri u ovom slučaju imaju aktivnu ulogu „čuvara/sluga prirode“.²³²

Sa druge strane, turističke aktivnosti unutar nacionalnih parkova su znatno više zastupljene, a u zavisnosti pojedinačnih prostornih planova za svaki nacionalni park u Srbiji, određuje se u kojima režimima zaštite je moguće obavljanje ove delatnosti. Pri tom ne treba izgubiti iz vida da i turizam kao privredna delatnost može imati negativne posledice na prirodne resurse. Upravo zbog toga, na globalnom planu kada je reč o zaštićenim područjima (npr. nacionalni parkovi) najviše se ističe **značaj održivog turizma**. Održivi razvoj turizma kao koncept se pojavljuje tokom 1992. godine i njegov nastanak se vezuje za dokument „Agenda 21“.

„Principi održivog turizma odgovaraju normama koji regulišu mesto, ulogu i način delovanja turizma u zaštićenim prostorima. Održivi turizam i ekoturizam se u svojim planovima ne bave samo problemima opstanka geografskog omotača u datom trenutku, već se u osnovama njihovog programa nalazi dominantni krajnji cilj: održavanje visokog nivoa stanja resursa i doživljaja turista i u budućnosti. Održivi turizam važi za sve sredine i podrazumeva prilagođavanje principa održivosti specifičnostima, osobenostima svakog pojedinačnog prostora. S druge strane, ekoturizam je samo vid specifičnog uklapanja održivog turizma u režim zaštite datog prostora. Dakle, ekoturizam označava samo jednu konkretniju kategoriju održivog turizma, odnosno oblik turizma koji je formiran za potrebe turizma u prostorima pod režimom zaštite. Održivi turizam je kategorija primenljiva na odnos turizma i geografske sredine uopšte, prema tome, i zaštićenih predela.“²³³

„Za uspešno sprovođenje održivog turizma u praksi je veoma značajno da lokalna zajednica prepozna koristi koje će imati od toga i da se uspostavi neka vrsta partnerskog odnosa između privatnog sektora i lokalne zajednice. Održivi turizam zahteva napore svih

²³² Grandi, Cristina, Triantafyllidis, A. (2010): Organic Agriculture in Protected Areas, The Italian Experience, Natural Resources Management And Environment Department, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, pp. 4., dostupno na: <http://www.fao.org/docrep/012/al412e/al412e00.pdf>; datum pristupa: 07.07.2014.

²³³ Romelić, J., Tomić, P. (2002): Održivi turizam u zaštićenim prirodnim predelima Vojvodine, Turizam, broj 6, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad, str. 19-21, dostupno na: <http://www.dgt.uns.ac.rs/turizam/arhiva/turizam6.pdf>; datum pristupa: 07.07.2014.

zainteresovanih strana u razvoju turizma, ali je garant očuvanja kako ekonomskih tako i ekoloških i kulturnih vrednosti“.²³⁴

U okvirima nacionalnih parkova kao zaštićenih područja postavlja se zadatak uspešnog usaglašavanja poljoprivredne i turističke aktivnosti u onoj meri da su obe delatnosti komplementarne sa zahtevima održivosti prirodnih i drugih resursa. U tom kontekstu se u literaturi spominje tzv. sektorski pristup u upravljanju zaštićenih područja. „Zaštićena područja moraju biti sastavni deo socio-ekonomskih razvojnih planova, isto kao što razvojni planovi moraju biti integrisani sa strateškom procenom uticaja na životnu sredinu. Razvoj i zaštita predstavljaju dva nerazdvojna procesa, koji se ne isključuju, nego međusobno dopunjuju. Razvoj zahteva tražnju za korišćenjem zaštićenih dobara sa jedne strane, dok sa druge strane neophodno je da upravljanje zaštićenim dobrima obezbede sigurne uslove i instrumente za održivo i odgovarajuće korišćenje prostora. Drugim rečima, kapitalna prirodna dobra u zaštićenim prirodnim područjima ne smeju biti degradirana, već se moraju održavati i učiniti dostupnim iz razloga jer u dugoročnom smislu obezbeđuju razvoj i povraćaj sredstava uloženi u zaštitu“.²³⁵ Pri tom, treba imati u vidu da je sektorska analiza podjednako usmerena kako na poljoprivredu, vodoprivredu, šumarstvo, energetiku, infrastrukturu, turizam i sl.

U našem zakonodavstvu je definisan prostor koji okružuje zaštićena područja, i koji predstavlja zaštitnu zonu. U tom kontekstu zaštitna zona je: „prostor izvan granica zaštićenog područja, ekološki značajnog područja i/ili ekološkog koridora koji može biti određen prilikom ustanovljavanja tih područja, radi sprečavanja, odnosno ublažavanja spoljnih uticaja“.²³⁶

U literaturi se za zaštićene zone koristi izraz "buffer-zone" („tampon zone“). Definicije ove zone variraju u zavisnosti od autora:

- „Svaka oblast, često na periferiji zaštićenih područja, unutar ili izvan, u kojima se sprovode aktivnosti ili se upravlja tom oblašću sa ciljem jačanja pozitivnih i smanjenje negativnih uticaja na očuvanje susednih zajednica...“.²³⁷
- „Mesta u blizini zaštićenih područja, na kojima korišćenje zemljišta je delimično ograničeno da bi se obezbedio dodatni nivo zaštite zaštićenog područja i pri tom obezbeđujući vredne benefite (koristi) za susedne lokalne zajednice“.²³⁸
- „Oblast izvan zaštićenog područja koji su dizajnirani da se štite parkovi“.²³⁹

²³⁴ Bošković, Tatjana (2008): Održivi turizam kao savremeni koncept razvoja turizma, Škola biznisa, broj 4, Visoka poslovna škola stručnih studija, Novi Sad, dostupno na: <http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2008/4.16.pdf>; datum pristupa linku: 07.07.2014.

²³⁵ Milić, Đ., Stefanović, Ivana (2007): Pristup za održivo planiranje na primeru zaštićenog dobra, Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“, SANU, br. 57, str. 365-373.

²³⁶ Zakon o zaštiti prirode, („Službeni glasnik RS“, br. 36/2009 i 88/2010).

²³⁷ Wild, R. G., & Mutebi, J. (1996): Conservation through community use of plant resources. People and Plants working paper, 5, UNESCO, Paris, dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001117/111731e.pdf>; datum pristupa linku: 07.07.2014.

²³⁸ Original: Mackinnon, J., Mackinnon, K., Child, G. & Thorsell, J. (1986): Managing protected areas in the tropics, IUCN, Gland; citirano prema: Wild, R. G., & Mutebi, J. (1996): Conservation through community use of plant resources. People and Plants working paper, 5, UNESCO, Paris, dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001117/111731e.pdf>; datum pristupa linku: 07.07.2014.

²³⁹ Original: Wind, J. & Prins H. H. T. (1989): Buffer zone and research management for Indonesian National Parks: Inception Report. World Bank National Park Development Project, DHV-RIN Consultancies, Bogor, Indonesia; citirano prema: Wild, R. G., & Mutebi, J. (1996): Conservation through community use of plant

- „Periferne oblasti nacionalnih parkova ili ekvivalentnih rezervata, gde se postavljaju ograničenja u korišćenju resursa, ili postoje posebne mere razvoja koje su preduzete da se poboljša konzervatorska vrednost područja;²⁴⁰
- „To je prostor unutar ili pored zaštićenog područja gde postoji harmoničan odnos između prirodne sredine i ljudi...“;²⁴¹
- „...to su relativno uske rake zemljišta na granici parkova, gde je održivo korišćenje prirodnih resursa dozvoljeno“²⁴².

Zaštitne zone su od velikog značaja za stanovništvo koje naseljava tu oblast, jer oni zavise od prisutnih ekonomskih delatnosti, kao što su poljoprivreda, turizam i sl.²⁴³ Ekonomske koristi od "buffer zone" tj. zaštitne zone mogu biti višestruke, od kojih se kao direktni navode:²⁴⁴

- mogućnosti novog zapošljavanja;
- promene u produktivnosti;
- poboljšanje usled uvođenja novih useva i/ili tehnologija;
- stvaranje prihoda od tranzitnih kretanja od i do nacionalnog parka (direktna prodaja, ugostiteljski i hotelski kapaciteti...).

Ako se u osnovi posmatraju nacionalni parkovi kao zaštićena područja u funkciji ograničenih resursa, onda u tom smislu njima raste značaj. Naime, korišćenje ovog prostora uslovljava nastajanje konfliktnih situacija, jer ne postoji idealna ravnopravna podela među zainteresovanim korisnicima usled postojanja strogih mera kontrole zaštite svih resursa. Zaštitne zone oko nacionalnih parkova predstavljaju u suštini prostor na kome se primenjuje

resources. People and Plants working paper, 5, UNESCO, Paris, dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001117/111731e.pdf>; datum pristupa linku: 07.07.2014.

²⁴⁰ Original: Sayer, J. (1991): Buffer zones in rainforest, fact or fantasy, *Parks* 2(2): 20-24; citirano prema: Wild, R. G., & Mutebi, J. (1996): Conservation through community use of plant resources. People and Plants working paper, 5, UNESCO, Paris, dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001117/111731e.pdf>; datum pristupa linku: 07.07.2014.

²⁴¹ Original: Brown, M. & Wyckoff-Baird, B. (1992): Designing Integrated Conservation and Development Projects. Biodiversity Support Programme, WWF/USAID/IDB, Washington D.C.; citirano prema: Wild, R. G., & Mutebi, J. (1996): Conservation through community use of plant resources. People and Plants working paper, 5, UNESCO, Paris, dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001117/111731e.pdf>; datum pristupa linku: 07.07.2014.

²⁴² Wells, M., Brandon, K. & Hannah, L. (1992): Linking protected area management with local communities, World Bank, World Wildlife Fund and US Agency for International Development, Washington, D.C; dostupno na:

http://www.researchgate.net/publication/237634998_Conservation_through_community_use_of_plant_resources_Establishing_collaborative_management_at_Bwindi_Impenetrable_and_Mgahinga_Gorilla_National_Parks_Uganda; datum pristupa linku: 07.07.2014.

²⁴³ Che Bon, A., Jamalunlaili, A., Jasmee, J. (2013): Community Perspectives on Buffer Zone for Protected Areas: A preliminary study: *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 85, pp. 198-205; dostupno na: http://www.sciencedirect.com/science?ob=ArticleListURL&method=list&ArticleListID=608002100&st=5&filterType=&searchtype=a&originPage=rslt_list&origin=&mlktType=&md5=50fc2f99758ca53e0e9a5d2628beaedc; datum pristupa linku: 07.07.2014.

²⁴⁴ Ebreget, A., de Greve, P. (2000): "Buffer zones and their management", Policy and best practices for terrestrial ecosystems in developing countries, Theme Studies Series 5, International Agriculture Centre and the National Reference Centre for Nature Management, Wageningen, Netherlands, dostupno na: <http://www.cbd.int/doc/pa/tools/Buffer%20zones%20and%20their%20management%20policies%20and%20best%20practices.pdf>; datum pristupa: 07.07.2014.

selektivna zaštita prostora da bi se eliminisali ili smanjili negativni uticaji i zagađenja iz okruženja.

3. REGION FRUŠKE GORE

3.1. OPŠTE KARAKTERISTIKE REGIONA FRUŠKE GORE I NACIONALNOG PARKA „FRUŠKA GORA“

3.1.1. PRIRODNI I KULTURNI POTENCIJALI REGIONA FRUŠKE GORE

Region Fruške gore obuhvata površinu od 139.430,01 ha. U obuhvatu ovog regiona nalaze se sledeće opštine: Sremski Karlovci, Petrovaradin (u sastavu grada Novog Sada) i Beočin, sa njihovom celokupnom površinom. Pojedini delovi opština Iriga, Indije, Šida, Bačke Palanke i grada Sremske Mitrovice su, takođe, u sastavu ovog regiona (tabela 31).

Tabela 31. Obuhvat regiona Fruške gore u okviru Prostornog plana²⁴⁵

Opština	Površina u ha			Broj KO		Broj naselja	
	ukupna	u obuhvatu	%	ukupno	u obuhvatu	ukupno	u obuhvatu
Bač. Palanka	57.865,24	4.360,11	7,53	15	2	14	2
Beočin	18.590,04	18.590,04	100	8	8	8	8
Indija	38.458,46	24.683,55	64,18	9	6	11	7
Irig	23.028,25	21.230,95	92,20	14	11	12	10
Petrovaradin	8.925,33	8.925,33	92,20	4	4	5	5
Ruma	58.206,00	3.477,12	5,97	18	2	17	2
Sr. Karlovci	5.054,32	5.054,32	100	1	1	1	1
Sr. Mitrovica	76.152,98	23.596,64	30,99	23	8	26	10
Šid	68.703,46	29.511,67	42,96	19	12	19	12
Ukupno	354.984,08	139.430,01	39,28	111	54	113	57

Prostorni plan područja posebne namene Fruške gore do 2022, 2004

U samom središtu ovog regiona nalazi se „Nacionalni park Fruška gora“ sa ukupnom površinom od 25.520 ha. Ovaj nacionalni park osnovan je 23.12.1960. godine, upravo zbog značajnih prirodnih vrednosti Fruške gore, kao i zbog potrebe za njihovim očuvanjem. Tokom 1989. godine „Nacionalni park Fruška gora“ je stekao i međunarodni značaj kada je uključena u IBA projekat, a od 2009. godine ovo područje je proglašeno kao značajno stanište dnevnih leptira u Srbiji.²⁴⁶ Takođe, Fruška gora predstavlja značajno IPA područje.²⁴⁷ Pored šumskih ekosistema u ovom nacionalnom parku, ova oblast poseduje značajna stepska i šumsko stepska staništa, kao i staništa i populacije divlje flore od nacionalnog i evropskog značaja. Takođe, ovaj region je značajno stanište za preko dvesta vrste ptica i pojedinih predstavnika ugroženih sisara (npr. tekunica). Osim toga, ovaj region ima značajne lokalitete sa geološkim tvorevinama i nalazištima fosila. Takođe, specifičnost ovog područja je i

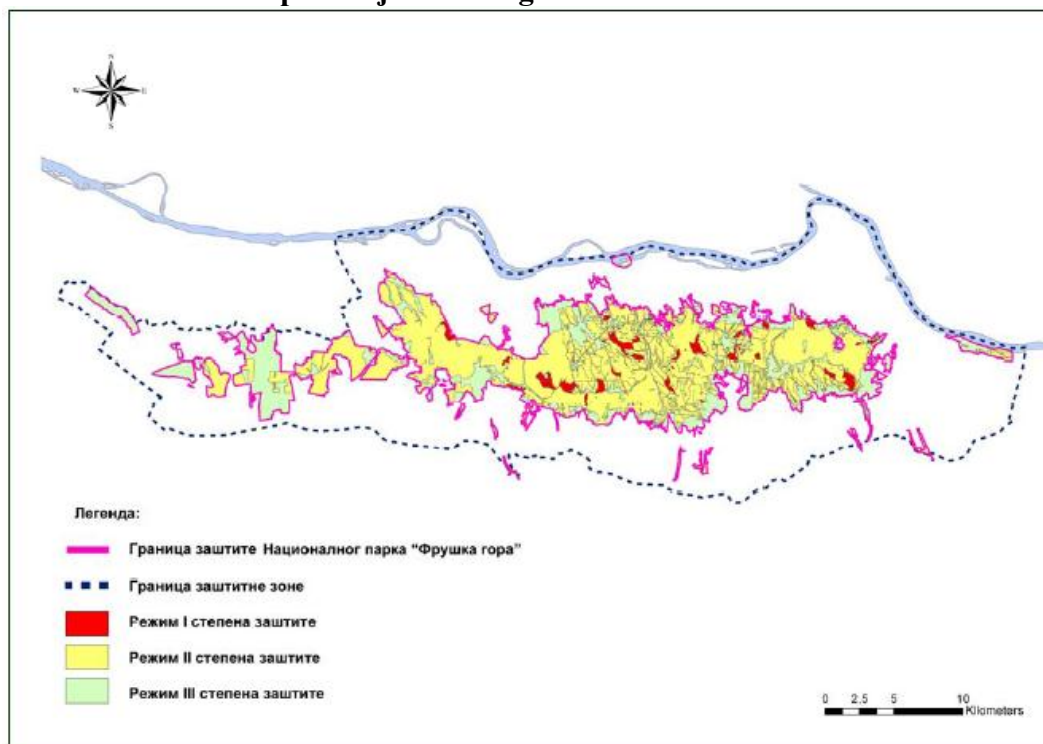
²⁴⁵ Prostorni plan područja posebne namene Fruške gore do 2022. godine („Sl. List AP Vojvodine broj 16/2004“).

²⁴⁶ IBA područja predstavljaju značajna područja za ptice i koja su proglašena kao globalno važno stanište za očuvanje populacije ptica.

²⁴⁷ IPA područja su značajna botanička područja i predstavljaju deo mreže međunarodnog IPA projekta.

prisustvo brojnih padina i proplanaka, vinograda i voćnjaka, reka Dunav, raznih izvorišta voda, kao i vlažnih staništa.

Slika 5. Režimi zaštite na području Fruške gore

Izvor: Pokrajinski zavod za zaštitu prirode, 2011

U okviru ovog nacionalnog parka se sprovodi trostepeni sistem zaštite (slika 5). U okviru prvog stepena obuhvaćeno je oko 3,7 %, u okviru II stepena 67 %, i u okviru III stepena 29,3 % od ukupne površine, a šume čine najveći deo nacionalnog parka.²⁴⁸ U okviru prvog režima zaštite su uvršteni najvredniji, uglavnom šumsku lokaliteti. U okviru ovog režima zaštite zabranjeno je:²⁴⁹

- korišćenje prirodnih resursa i izgradnja objekata, kao i
- svih radova i aktivnosti osim:
 - naučnih istraživanja i praćenja prirodnih procesa,
 - kontrolisanih poseta u obrazovne i opšte kulturne svrhe,
 - sprovođenja zaštitnih, sanacionih i drugih neophodnih mera u slučaju požara, elementarnih nepogoda i udesa, pojava biljnih i životinjskih bolesti i prenamnožavanja štetočina,
 - posebnih interventnih mera na zaštiti ekosistema.

U okviru drugog režima zaštite obuhvaćen je veći deo šuma, sa delimično izmenjenim ekosistemima, koji imaju veliki naučni i praktični značaj. Upravljačke funkcije su u ovom

²⁴⁸ Pokrajinski zavod za zaštitu prirode (2011): „Nacionalni park „Fruška gora“, Predlog za uspostavljanje zaštite prirodnih vrednosti, u postupku izrade Zakona o nacionalnom parku „Fruška gora, dokumentaciona osnova.

²⁴⁹ Ibid., str. 71.

režimu zaštite svedene na restauraciju, revitalizaciju i na ukupno unapređenje zaštićenog područja. U okviru ovog režima zabranjeno je.²⁵⁰

- izgradnja novih javnih puteva;
- narušavanje i uništavanje površina pod travnom vegetacijom, njihovo preoravanje i uspostavljanje poljoprivredne proizvodnje;
- uklanjanje travnog pokrivača sa površinskim slojem zemljišta, i
- noćenje stada i postavljanje čobanskih skloništa.

Značajan broj aktivnosti se u ovom režimu zaštite ograničavaju, kao što su: izgradnja objekata i infrastrukture; pašarenje; košenje; lov; ribolov; turizam i ostalo. Sve ove aktivnosti se sprovode po posebnim programima, koji su prostorno i vremenski ograničeni i usklađeni su sa potrebama očuvanja vrednosti nacionalnog parka.

U trećem režimu zaštite su obuhvaćeni izmenjeni ekosistemi, kao i postojeći objekti i infrastruktura, turističke i vikend zone, i prostori održivog korišćenja prostora.

U okviru ovog režima zabranjene su sledeće aktivnosti:

- izgradnja objekata za deponovanje radioaktivnog i drugog opasnog otpada i drugih objekata;
- uznemiravanje, neplansko sakupljanje i uništavanje divljih životinja;
- uništavanje i neplansko uklanjanje i sakupljanje divljih biljaka i gljiva;
- unošenje alohtonih vrsta (alohotna vrsta je vrsta unesena u stanište u kojem do tada nije obitavala) životinja u otvorenom delu lovišta;
- zamena sastojina autohtonih vrsta drveća alohtonim i vršenje seče autohtonih šumskih sastojina, osim za potrebe revitalizacije staništa;
- seča izdvojenih i reprezentativnih jedinki i grupa autohtonih vrsta drveća;
- pošumljavanje i preoravanje travnih staništa, livada i pašnjaka;
- isušivanje ili zatrpavanje vlažnih staništa;
- uzimanje geološkog i paleontološkog materijala, osim za potrebe naučnih istraživanja;
- eksploatacija mineralnih sirovina, osim podzemnih voda;
- hemijsko i fizičko zagađivanje, deponovanje čvrstog i tečnog otpada;
- ispuštanje neprečišćenih otpadnih voda;
- korišćenje lokalnih šumskih puteva za javni saobraćaj;
- uništavanje mobilijara uređenih izletišta, informativnih tabli, izletničkih staza, turističkih punktova i kulturno-istorijskih sadržaja;
- vožnja vozila na motorni pogon, drugih vozila i prevoznih sredstava izvan puteva, staza i prostora koji su za to namenjeni, osim za službene potrebe;
- napasanje stoke u šumama i na šumskim livadama, osim po posebnim aktivnostima revitalizacije,
- obavljanje ostalih aktivnosti kojim bi se mogle narušite prirodne vrednosti Nacionalnog parka.

²⁵⁰ Ibid., str. 71-72.

Takođe, i u ovom režimu zaštite ograničavaju se pojedine aktivnosti, kao što su: izgradnja objekata i infrastrukture; promena namene površina, aktivnosti na kopovima; pašarenje, košenje, paljenje vegetacije, upotreba hemijskih sredstava u funkciji suzbijanja invazivnih bolesti i vrsta, osvetljavanje prostora; parkiranje motornih vozila i/ili kamp prikolica; ribolov; turističke aktivnosti i ostalo.

Zaštitna zona „Nacionalnog parka Fruška gora obuhvata površinu od granice nacionalnog parka do granica ovog područja koji su definisani prostornim planom. Zaštitna zona područja Fruške gore obuhvata površinu od 56.650 ha. Takođe, treba imati u vidu je predviđeno proširenje granica zaštićenog područja Fruške gore za ukupno 1.279 ha u daljem periodu.²⁵¹ Realno je očekivati da će se ova zaštitna povećavati i dalje, jer je Prostornim planom Republike Srbije predviđeno da se sa sadašnjih 5,8 % učešće zaštićenih područja poveća na 12 %. Ova zaštitna zona je značajna za zaštitu „Nacionalnog parka Fruška gora“ usled velikog uticaja urbanog i poljoprivrednog okruženja. Na području zaštitne zone nacionalnog parka ograničava se:²⁵²

- izgradnja novih industrijskih i prerađivačkih pogona, kao i turističkih i drugih sadržaja koji su potencijalni izvori povišenog nivoa buke, vibracija i/ili uznemiravanja živog sveta osvetljavanjem, na udaljenost veću od 500 m od granice Nacionalnog parka;
- lov u pojasu od 300 m oko Nacionalnog parka u saradnji sa nadzornom službom Nacionalnog parka;
- korišćenje staništa nacionalne ekološke mreže na aktivnosti koje su u skladu sa potrebama očuvanja stanišnih tipova prioriternih za zaštitu i prohodnosti ekoloških koridora;
- unošenje alohtonih vrsta, na vrste koje na osnovu stručne literature nisu invazivne u Panonskom regionu;
- korišćenje šuma u priobalnom pojasu Dunava širine 20 m, na gajenje i obnovu autohtonih vrsta.

Područje Fruške gore je zahvaljujući bogatstvu prirodnih dobara dobilo status prvog nacionalnog parka u Republici Srbiji. Ovaj region ima umereno-kontinentalnu klimu. Takođe, na ovom području postoje sledeći tipovi zemljišta: inicijalna zemljišta (sirozemi); rendzine i pararendzine, humusno-silikatno zemljište (ranker), černozem (karbonantni, erodirani, zaruđeni i ogajnjačeni), gajnjača, kiselo-smeđa zemljišta i aluvijalno-deluvijalna zemljišta. Ono što je jedinstvena karakteristika ovog regiona je činjenica da se mogu locirati lokaliteti gde je zabeležen istorijat formiranja ovog masiva od postanka zemljine kore do danas, pa se sa pravom ova oblast naziva još i „ogledalo geološke prošlosti“. Osim toga, na ovom području postoje nalazišta termalnih i mineralnih voda (Vrdnik, „Topli izvor“ kod Hopova, Slankamenačka banja, bušotine u Inđiji).²⁵³

Hidrološka mreža Fruške gore je gusta i relativno dobro raspoređena. Površinske vode su naviše zastupljene u vidu izvora, vrela, guste rečne mreže, bara i veštačkih jezera. Flora

²⁵¹ Ibid., str. 49.

²⁵² Ibid., str. 76.

²⁵³ Prostorni plan područja posebne namene Fruške gore do 2022. godine („Sl. List AP Vojvodine broj 16/2004“).

Fruške gore je raznovrsna i specifična sa retkim i reliktnim vrstama u okviru zeljaste i šumske vegetacije. U okviru uže zone nacionalnog parka nalazi se oko 1.000 vrste biljaka, a sa biljkama u okviru zaštitne zone na ovom području nalazi se preko 1.500 vrste biljaka (u okviru njih je znatan broj lekovitih biljaka) U okviru florističkih karakteristika najznačajniji su predstavnici iz grupe biljaka: papratnjača (*Pteridophyta*), golosemenica (*Gymnospermae*), skrivenosemenica (*Angiospermae*) (slika 6).²⁵⁴

Slika 6. Predstavnici flore u regionu Fruške gore²⁵⁵

Izvor: <http://www.naturefg.com/>

Slika 7. Predstavnici faune u regionu Fruške gore²⁵⁶

Izvor: <http://www.naturefg.com/>

²⁵⁴ Prirodne vrednosti, JP „Nacionalni park Fruška gora“, dostupno na: <http://www.npfruskagora.co.rs/cir/prirodne-vrednosti.html>, datum pristupa linku: 11.07.2014.

²⁵⁵ Prikazane biljne vrste (u smeru od gore-levo prema dole-desno): Muški rogoz (*Typha angustifolia* L.); zlatan (*Lilium martagon* L.); paprat navala (*Dryopteris filix-mas* (L.) Schott); Mačkovo uho (*Ophrys oestrifera* M.Bieb.), Istočna tuja (*Thuja orientalis* L.).

²⁵⁶ Prikazane životinjske vrste (u smeru od gore-levo prema dole-desno): Ris (*Lynx lynx*); Jelen lopatar (*Dama dama*); Šumska žaba (*Rana dalmatina*); Tekunica (*Spermophilus citellus*); Orao krstaš (*Aquila heliaca* Savigny); Konjska pijavica (*Haemopsis sanguisuga*).

Najveći deo vegetacije u sadašnjem momentu čine livade, utrine, njive, vinogradi i voćnjaci koji su nastali krčenjem šuma u davnoj prošlosti ovog područja. Šumske zajednice, po kojima je Fruška gora prepoznatljiva, uglavnom su mešovitoj ili čistog sastava, od kojih su najzastupljenije sledeće vrste: hrast kitnjak, bukva, lipa, grab. U pogledu faune na području Fruške gore prisutna je velika raznovrsnost, od beskičmenjaka, kičmenjaka, sisara i ptica (slika 7). Na ovom području se nalaze retke vrste vodozemaca, gmizavaca, ptica i sisara (kako za područje Vojvodine, tako i za područje cele Srbije). Takođe, za ovo područje se vezuje i prisustvo gljiva koje su prisutne na pašnjacima, livadama i šumama, i registrovano je preko 500 vrsta.

Područje Fruške gore je ne zaostaje i po svojim kulturnim vrednostima. Kako je ovo područje vrlo rano bilo naseljavano, a materijalni dokazi postoje još iz perioda mezozolita i neolita.

Slika 8. Kulturne vrednosti regiona Fruške gore²⁵⁷

Izvor: <http://www.naturefg.com/>, Lazar Lazić

Prva naseljavanja ovog područja uglavnom su bila vezana za lokalitete u priobalju Dunava, Save i pritoka koje su se spuštale sa fruškogorskih padina. U antičkom periodu, ovo područje postaje centar istočnog dela Rimskog carstva gde je Sirmijum (sadašnja Sremska Mitrovica) bila jedna od četiri rimske prestonice u svetu. Osim ovog lokaliteta, materijalni dokazi iz rimskog perioda prisutni su na području Fruške gore: Surduka (rimski Pittium), Slankamen (rimski Acumicum), Banoštor (Malata Bononia), ostaci rimskog puta od Zemuna do Novih Banovaca (Burgunac). Tokom ovog perioda ovo područje je nosilo naziv Alma Mons (plodno brdo). Dalja istorija ovog područja je vezana za naseljavanje Kelta, Avara, Huna i Slovena, kao i nadiranje Turaka čime je obeležena era Srednjeg veka. U tom periodu u Banoštoru se krajem XII veka osniva benediktanski manastir. Tokom Srednjeg veka izgrađeni su manastiri, koji ili nisu sačuvani, ili su izgubili od svog prvobitnog izgleda. Isto tako, očuvan je znatan broj javnih objekata (civilnih i vojnih), kao što su Sremski Karlovci,

²⁵⁷ Prikazane kulturne vrednosti Fruške gore (u smeru od gore-levo prema dole-desno): Manastir Grgeteg; Vrdnička kula; manastir Novo Hopovo; Sremski Karlovci; Iriški venac.

Petrovaradin i Irig koji kao čitava naselja svedoče o prošlim vremenima. Od sakralnih objekata koji se izdvajaju su pravoslavni manastiri koji su nastali u periodu od XV do XVIII veka. Od ukupno 35 izgrađenih manastira sačuvan je manji broj, kao što su: Krušedol, Petkovića, Rakovac, Velika Remeta, Divša, Novo Hopovo, Staro Hopovo, Jazak, Mala Remeta, Grgeteg, Beočin, Privina Glava, Šišatovac, Kuvežedin, i Vrdnik - Ravanica. Noviji period istorije regiona Fruške gore vezan je za period od II svetskog rata sa brojnim spomen obeležjima, od kojih je najznačajniji spomenik na Iriškom vencu (slika 8).

3.1.2. PRIVREDNI POTENCIJALI FRUŠKE GORE

Postoji poteškoća oko identifikacije svih mogućih privrednih potencijala regiona Fruške gore, pre svega što ne postoji mogućnost praćenja na nivou obuhvatnosti regiona Fruške gore. Naime, u okviru ovog regiona, šest opština se delimično nalazi u ovom području, dok samo tri opštine su u celini u obuhvatu područja Fruške gore. Stoga u analizi privrednih potencijala korišćeni su podaci na celokupnoj teritoriji svih devet opština. Uopšteno na ovom području prisutno je nekoliko delatnosti:²⁵⁸

- poljoprivreda;
- šumarstvo;
- turizam;
- ugostiteljstvo;
- rudarstvo;
- trgovina;
- zanatstvo;
- industrija;
- saobraćaj;
- komunalna privreda i dr.

U okviru samog nacionalnog parka, generalno se sve delatnosti podeliti u dve grupe:²⁵⁹

- Osnovne delatnosti:
 - zaštita, očuvanje i unapređivanje biogeografskih obeležja područja, ekosistema i raznovrsnosti izvorne flore, faune i fungije, kao i sprečavanje aktivnosti koje mogu narušiti osnovna obeležja i druga svojstva nacionalnog parka;
 - naučno-istraživačka aktivnost;
 - kulturno-obrazovna aktivnost;
 - prezentacija i popularizacija vrednosti nacionalnog parka;
 - projektovanje i uređivanje područja, kao i sanacija i revitalizacija ugroženih delova nacionalnog parka.
- Sporedne delatnosti:
 - uzgoj, zaštita i iskorišćavanje šuma;

²⁵⁸ Prostorni plan područja posebne namene Fruške gore do 2022. godine („Sl. List AP Vojvodine broj 16/2004“).

²⁵⁹ Delatnosti, JP „Nacionalni park Fruška gora“, dostupno na: <http://www.npfruskagora.co.rs/cir/2010-10-05-10-29-02.html>, datum pristupa linku: 11.07.2014

- uzgoj divljači i organizovanje lova;
- ribarstvo na jezerima i ribnjacima;
- turističko posredovanje;
- trgovina: prodaja raznih prehrambenih (divljač, riba, gljive, lekovito bilje, šumski plodovi...) i neprehrambenih proizvoda (građevinsko, ogrevno i celulozno drvo).

Prema prostornom planu područja posebne namene Fruške gore pojedine karakteristike postojećih delatnosti Fruške gore su sledeće:

- prisutan je različit nivo razvijenosti pojedinih privrednih oblasti u odnosu na raspoložive resurse, komparativne prednosti područja i realno iskazane potrebe;
- prisutna je koncentracija stanovništva, kapaciteta industrije, trgovine, uslužnih delatnosti i ugostiteljstva u naseljima Beočin, Sremski Karlovci, Petrovaradin, Šid i Irig, kao rezultat postojeće sirovinke osnove i povoljnih uslova za saobraćajnu povezanost sa širim okruženjem;
- nepotpuno i neravnomerno je korišćenje prirodnih i radom stvorenih komparativnih prednosti područja naročito u oblasti poljoprivrede (voćarstvo, vinogradarstvo, stočarstvo) i turizma i ugostiteljstva;
- isključujući privrednu razvijenost na potezu Sremski Karlovci-Petrovaradin-Beočin-Šid, u principu može se uočiti da područje ima sliku nedovoljno razvijene i monofunkcionalne privrede u stagnaciji;
- poljoprivreda predstavlja dominantnu aktivnost.

Poljoprivreda je dominantna delatnost kako prema angažovanim površinama, tako i prema broju aktivno zaposlenog stanovništva u poljoprivredi. Učešće poljoprivrednih površina čini oko 69,68 % (97.158 ha), dok učešće površina pod šumama je oko 21,01 % (29.293,79 ha), a u kategoriji neplodnog zemljišta je oko 9,31 % u ukupnoj površini ovog područja. Učešće njiva i vrtova u ukupnim površinama ovog područja je oko 55,52 % (77.410,00 ha), a najviše su prisutni u opštinama Šid, Indija, Sremska Mitrovica i Irig. U pogledu raspodele površina pod voćnjacima najveće učešće pod voćarskim kulturama imaju Sremska Mitrovica (oko 25 %), zatim sledi Irig (oko 20 %), Indija (oko 14 %), i Beočin (oko 11 %). Kada je reč o vinogradarskim površinama, opština Irig ima najveće učešće ovih površina (oko 22 %), a zatim Šid (oko 19,5 %), Petrovaradin (oko 18 %) i Irig (oko 14 %). U ukupnim površinama područja Fruške gore udeo pašnjaka i livada iznosi 10.460,87 ha (oko 7,5 %), dok je učešće trstika i močvara najmanje sa ukupnom površinom od oko 245,95 ha (oko 1,76 %). Ovakva struktura površina ukazuje na komparativnu prednost za proizvodnju voćarstva i vinogradarstva, što ukazuje i duga tradicija gajenja ovih kultura na ovom području. Međutim, ove grane poljoprivrede su nedovoljno razvijene, što je pre svega posledica neodgovarajuće posedovne strukture gde preovlađuju mala gazdinstva.²⁶⁰

Turizam u region Fruške gore zasniva se na prisustvu izuzetnih prirodnih i kulturnih vrednosti, ali i specifičnog turističko-geografskog položaja. Takođe, na ovom području je izgrađen velik broj turističkih i ugostiteljskih objekata. Identifikacija njihovog tačnog broja je

²⁶⁰ Prostorni plan područja posebne namene Fruške gore do 2022. godine („Sl. List AP Vojvodine broj 16/2004“), str. 28-29.

teža usled zatvaranja pojedinih objekata, ili usled promene njihove namene. Razvoj turizma je bio različit u zavisnosti od posmatranih perioda, ali je generalno bio prateća ili sporedna privredna delatnost. Shodno tome, za razvoj turizma na području Fruške gore može se reći da je bilo samo aktivnosti koji su srodni turizmu, a primene savremenog turizma gotovo da nije bilo. Najzastupljenije aktivnosti su đačke i druge organizovane ekskurzije (Stražilovo, fruškogorski manastiri), planinarske aktivnosti i samoinicijativni izleti.²⁶¹

Rudarstvo Fruške gore zasniva se na prisustvu mineralno-sirovinskih resursa, i to prvenstveno nemetala i uglja, dok se metalne sirovine mogu oceniti na (osnovu sadašnje istraženosti) nivou pojava. Metalne sirovine su brojne i prvenstveno se mogu naći na Fruškoj gori: cementni laporci, krečnjaci, dolomiti, pešćare, latiti (trahiti), dacitsko-andezitske stene, neolitski i drugi tufovi, bentoniti, opekarske gline, magneziti, peskovi, juvelirske sirovine, azbest silikovani serpentinit. Nakon zatvaranja rudnika mrkog uglja u Vrdniku 1968. godine, nemetali su jedine sirovine koje se eksploatišu na području Fruške gore. Ovakvo prisustvo nemetalnih sirovina kao značajnih sirovina za građevinarstvo je značajan preduslov za razvoj građevinske industrije.²⁶²

Prisustvo šuma u nacionalnom parku (koje čini oko 92,3 % od njegove površine) je značajan preduslov razvoja **šumsko-privredne osnove** Fruške gore. U celokupnom obuhvatu plana ukupne površine pod šumama i šumskim zemljištem čine oko 21,01 %. Najveći broj šuma u nacionalnom parku su u državnom vlasništvu (oko 98 %), a ostale su u privatnom vlasništvu. U nacionalnom parku „Fruška gora“ postoji trideset tri tipa šume među kojima dominiraju tipovi mešovitih šuma lužnjaka, tipovi šuma kitnjaka i graba, čistog kitnjaka, bukve, cera i medunca.²⁶³

Lovstvo Fruške gore koncipirano je na zastupljenosti krupne divljači. Međutim gustina populacije je u opadanju kod najvažnijih vrsta: srna, divlja svinja i jelen. Kad je reč o sitnoj divljači (zec, poljska jarebica), postoji znaci povećanja populacije za razliku od fazana čija je populacija smanjena usled smanjenog unosa fazana u lovišta. Pojedine lokacije kao što je ribnjak u Suseku se prazni tokom godine, pa je neodgovarajuće stanište za divlje patke. Ono što je dobra karakteristika da u okviru lovišta nacionalnog parka postoje dobri uslovi za gajenje i razvoj divljači, a osim toga u svim lovištima postoje brojni lovno-tehnički i lovno-proizvodni objekti koji su u dobrom stanju i funkciji.²⁶⁴

Industrija na području Fruške gore je raznovrsna (po zastupljenim granama, veličinama kapaciteta i broju zaposlenih). Postoje značajne razlike u pogledu koncentracije industrije na ovom području i broja zaposlenih u njoj, pa se kao pojedinačne enklave industrijskog razvoja smatraju opštine Beočin, Petrovaradin, Sremski Karlovci, Irig i Šid. Takođe, u ovom području prisutni su i manji kapaciteti industrije. To su uglavnom kapaciteti male privrede sa karakteristikama industrijske proizvodnje. Pored njih, zastupljeni su i pogoni za primarnu preradu poljoprivrednih proizvoda i za proizvodnju stočne hrane. Međutim, ovi manji kapaciteti su od manjeg ekonomskog značaja za date opštine u kojima su oni locirani.²⁶⁵

²⁶¹ Ibid., str. 32-33.

²⁶² Ibid., str. 33-36.

²⁶³ Ibid., str. 37-41.

²⁶⁴ Ibid., str. 41-42.

²⁶⁵ Ibid., str. 29.

Trgovina u regionu Fruške gore je najviše fokusirana na one aktivnosti koju su u funkciji zadovoljavanja uglavnom svakodnevnih, a nešto manje povremenih i izuzetnih potreba stanovništva. Za svakodnevne potrebe stanovnika objekti su uglavnom maloprodajnog karaktera, sa malom prodajnim površinom, sa klasičnim sistemom usluživanja, bez dovoljno rashladnih prostora, i sa neadekvatnim magacinskim prostorom. Najveća distribucija ovih objekata je u opštinama Beočin, Petrovaradin, Sremski Karlovci, Irig i Šid (oko 60 % od ukupnog broja prodajnih objekata).²⁶⁶

U okviru Fruške gore zastupljeni su svi vidovi **saobraćajnog kapaciteta** različitog hijerarhijskog značaja, pa se geo-saobraćajni položaj ovog područja može smatrati povoljnim. Koridor koji se pruža pravcem sever-jug, odnosno od Baltika ka Mediteranu, prolazi područjem Republike Srbije (pravac puta E-75) i Fruške gore, što je značajan deo evropskih sistema TEM puteva (Trans European Motorways je projekat Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Evropu u cilju subregionalne saradnje zemalja centralne, istočne i jugoistočne Evrope u pogledu saobraćajne infrastrukture). Osim toga, kroz Frušku goru prolaze E-75 i E-70 putevi, koji čine sastavni deo tzv. E-puteva (evropske mreže međunarodnih puteva). Ostali značajni pravci čine magistralni pravci: M-21, M-22/1, M-18, M-18/1, kao i mreža regionalnih i lokalnih puteva. Najznačajniji magistralni plovni put u Fruškom gori čini reka Dunav, a prisutne su i dve značajne međunarodne železničke linije.²⁶⁷

Vodoprivreda Fruške gore bazira se na prisustvu značajnog broja vodotokova (kojih ima ukupno 52), kao i akumulacija (10 akumulacija i 4 mikroakumulacije) koje su nastale u periodu od 1965-1986. godine. Ove akumulacije građene su zbog odbrana od bujičarskih voda, akumulisanja vode radi navodnjavanja, poljoprivrednih kultura, rekreacije i turizma, ribogojstva, gušćarstva, industrije, itd. Međutim, u najvećem broju slučajeva kapacitet ovih akumulacija nije iskorišćen. Većina naselja nema izgrađenu kanalizacionu mrežu, osim Petrovaradina, Sremskih Karlovaca, Sremske Kamenice, Sremske Mitrovice, Beočina i delom Iriga, ali i ova naselja nemaju potpune sisteme za odvođenje i tretiranje otpadnih voda.²⁶⁸

3.2. PROFIL OPŠTINA I GRADOVA U SASTAVU FRUŠKE GORE

U obuhvatu regiona Fruške gore opštine Sremski Karlovci, Petrovaradin (u sastavu grada Novog Sada) i Beočin ulaze sa celokupnom površinom, dok samo pojedini delovi opština Iriga, Inđije, Šida, Bačke Palanke, kao i grada Sremske Mitrovice su u sastavu ovog regiona.

3.2.1. SREMSKI KARLOVCI

Prvi pisani podaci o postojanju Sremskih Karlovaca datiraju od XIV veka. Tako, prema prvim pisanim podacima pojavljuju se njegovi opisi kao grad (*oppidum*), ili kaštel (*castrum*) *Karom*, još 1308. godine. Tokom turskih osvajanja, dolazi do permanentnog naseljavanja Srema srpskim stanovništvom, pa tada Karlovci postaju jedno od najvećih i

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ Ibid., str. 42-43.

²⁶⁸ Ibid., str. 43-44.

najznačajnijih gradskih naselja. Otprilike oko 1532. godine po prvi put se spominje i sadašnji naziv ovog grada, u rukopisnom Otačniku manastira Krušedola. Pod turskom vlašću, Karlovci su postojali do 1688. godine, do Velikog Bečkog rata (1683-1699). Posle 1699. godine Karlovci postaju značajno trgovačko naselje, jer se preko ovog mesta usmeravaju trgovački putevi prema Turskoj. Od 16. veka Karlovci su postali jedno od crkvenih središta srpskog naroda. Godine 1726. u Sremskim Karlovcima otvara se prva škola. Najznačajniji period u istoriji ovog grada započeo je od stupanja na položaj mitropolita Pavla Nenadovića 1749. godine. Oživeo je zapuštene škole, osnovao poseban crkveno narodni fond iz kojeg su se finansirali učitelji i sveštenici, osnovao je štampariju, podigao katedralnu (sabornu) crkvu, obnavljao je fruškogorske manastire. Isto tako, Sremski Karlovci dobijaju novu rimokatoličku crkvu 1768. godine. U ovom periodu Karlovci su imali najviše zanatskih radionica i trgovačkih radnji (1770. godine bilo je 36 dućana i 144 zanatlije, oko 30-40 kafana i nekoliko hiljada jutara pod zasadima vinograda). Sremski Karlovci, na žalost, tokom XVIII veka su pretrpeli velike gubitke tokom požara (1788. godine), ali se brzo obnavlja. Tada se osniva Karlovačka gimnazija (1791. godine). Bogoslovija se osniva 1794. godine, a 1798. i internat. Majska Skupština održana tokom 1848. godine, značajna je pre svega jer se tada proglašava sloboda i nezavisnost srpskog naroda u okviru austrijsko-ugarske monarhije. Sve do II svetskog rata broj stanovnika je rastao, pa je pred Drugi svetski rat u Karlovcima živelo više od 6.000 stanovnika. Danas Sremski Karlovci predstavljaju važan kulturni i duhovni centar srpskog naroda zahvaljujući bogatoj prošlosti.²⁶⁹

Sremski Karlovci leže na krajnjem severoistoku Srema i padinama Fruške gore. Udaljenost od Novog Sada, administrativnog, obrazovnog i kulturnog centra Vojvodine je 10 km. Udaljenost od Beograda, glavnog grada Srbije je 57 km, dok je udaljenost od aerodroma Beograd oko 70 km. Sremski Karlovci imaju povoljan saobraćajno-geografski položaj (blizina Dunava (međunarodni plovni put), međunarodna železnička pruga Budimpešta-Novi Sad-Sofija i državni put prvog reda M-22/I Subotica-Novi Sad-Beograd).

Privredne delatnosti koje su zastupljene u Sremskim Karlovcima su raznovrsne, a prema obimu proizvodnje i kvalitetu usluga izdvajaju se sledeće delatnosti: industrija građevinskog materijala, preduzeća koja se bave metaloprerađom, tekstilna industrija, transport i trgovina. Dominiraju mala i srednja preduzeća. Najvažnija preduzeća i radnje u Sremskim Karlovcima su sledeća: IGM Stražilovo (industrija građevinskog materijala); Panteks AD (tekstilna industrija); AS Komerc d.o.o. (metaloprerađiva - poseduje i luku za pretovar robe); Gumaplast VP d.o.o. (metaloprerađiva); Metalpromet d.o.o. (metaloprerađiva); BM Art d.o.o. (metaloprerađiva); Pro mont d.o.o. (metaloprerađiva); Lampone d.o.o. (metaloprerađiva, proizvodnja žice); Mašinoplast s.z.r. (metaloprerađiva); MM – Komerc d.o.o. (tekstilna industrija); Megaplast s.z.r. (proizvodnja plastičnih masa); Javor d.o.o. (autotransport); Martom – promet d.o.o. (trgovina alatima i poljoprivrednim repromaterijalom); Dragojlović d.o.o. (trgovina građevinskim materijalom); Efekton d.o.o. (trgovina alatima); Živković d.o.o. (trgovina građevinskim materijalom); Company trans d.o.o. (špedicija); Ika AM d.o.o. (trgovina robom široke potrošnje i ugostiteljstvo); Braća Ivanović HUP d.o.o. Turistički kapaciteti u Sremskim Karlovcima su u razvoju.

²⁶⁹ Opština Sremski Karlovci, istorija; dostupno na: <http://www.sremski-karlovci.org.rs/www/index1.php?kat=2>, datum pristupa linku: 23.7.2014.

Na teritoriji opštine Sremski Karlovci se nalaze dva hotela i dva privatna objekta za smeštaj (manjih kapaciteta), i manji broj restorana domaće kuhinje. Na teritoriji opštine Sremski Karlovci postoji radna zona površine 5 ha koja se nalazi u građevinskom rejonu uz magistralni put M-22 i za nju je urađen detaljan plan regulacije. Na periferiji opštine predviđena je radna zona koja je definisana generalnim planom i smeštena je van građevinskog rejona. Ova radna zona se nalazi na obali Dunava i u njenom sklopu se nalazi pristanište za brodove i železnička stanica. Njena površina je oko 45 ha. Zona za sportsko-rekreativne i turističke objekte predviđena je na obali Dunava i njena površina je 20 ha. Za ovu zonu urađen je kompletan plan detaljne regulacije. U perspektivi razvoja Sremskih Karlovaca su i lokacije predviđene za izgradnju hotela i pratećih objekata na Stražilovu, poznatom izletištu. Marina koja bi bila locirana na prostoru Starog Dunava je takođe definisana generalnim urbanističkim planom.²⁷⁰

Kad je reč o poljoprivredi, strateška opredeljenja Sremskih Karlovaca su da:²⁷¹

- proizvodi biološki vredniju hranu (izgradnjom hortikulture teritorije; razvojem programa plasteničke proizvodnje povrća);
- unapredi voćarstvo i vinogradarstvo i poveća njihovu proizvodnju;
- unapredi stočarsku proizvodnju (kroz program podsticanja proizvodnje ovčijeg i kozijeg sira);
- unapredi razvoj pčelarstva.

Kada je reč o ostalim oblastima, strateška opredeljenja Sremskih Karlovaca je usmeravanje sledećih aktivnosti:²⁷²

- razvoj turizma (kulturni i verski, kongresni i poslovni, tematski);
- unapređenje energetike (primena novih tehnologija za uštedu energije, proizvodnja obnovljivih izvora energije);
- razvoj male privrede (lokalni ekonomski razvoj, podsticanje preduzetništva, razvoj ponude tradicionalnih proizvoda, razvoj kvaliteta ugostiteljskih usluga, razvoj domaće radinosti);
- zaštite i unapređenje životne sredine (unapređenje upravljanja otpadom, uređenje parkova, uređenje priobalja Dunava, zaštita parkova prirode, zaštita izvora pijaće vode, unapređenje kvaliteta vode za navodnjavanje u poljoprivredi, zaštita tekućih voda);
- razvoj infrastrukture (unapređenje saobraćaja na nivou opštine i ruralne zone, obnova fasada i trgova, razvoj zone priobalja i obodnih zona opštine, razvoj zone Stražilova i biciklističkih staza);
- razvoj kulture (unapređenje kulturnih manifestacija...), obrazovanja, sporta, zdravlja i socijalne zaštite.

²⁷⁰ Opština Sremski Karlovci, privreda, dostupno na: <http://www.skgo.org/municipalities/152/privreda>; datum pristupa linku: 23.7.2014.

²⁷¹ Strateški plan razvoja opštine Sremski Karlovci 2010-2020, dostupno na: <http://www.sremski-karlovci.org.rs/www/index1.php?kat=11>; datum pristupa linku: 23.7.2014.

²⁷² Ibid.

3.2.2. PETROVARADIN

Petrovaradin je jedna od dve opštine koje ulaze u sastav grada Novog Sada. Međutim, često se postavlja pitanje njegovog statusa jer se njeno postojanje u sadašnjim uslovima tretira samo kao formalno-pravno, u cilju zadržavanja statusa Novog Sada kao grada. U okviru ove opštine nalaze se sledeća naseljena mesta: Petrovaradin, Bukovac, Ledinci, Stari Ledinci i Sremska Kamenica, koja su sastavni deo fruškogorske oblasti.

Petrovaradin je zapravo sremski deo grada Novog Sada. Kroz naselje prolaze međunarodni put i železnička pruga, koji povezuju srednju sa jugoistočnom Evropom, a tuda idu i putevi od tranzitnog značaja Novi Sad - Ruma i Novi Sad - Beočin - Ilok.

Ljudska civilizacija u kontinuitetu nastanjuje prostor Petrovaradinske stene od praistorije do danas. Petrovaradin-gornja i donja Tvrđava sa podgrađem, predstavlja prostornu celinu, mesto od velike kulturne i istorijske vrednosti. Petrovaradinska tvrđava - „Gibraltar na Dunavu”, građena je u periodu od 1692. do 1780. godine, po sistemu Sebastijana Vobana i prema planovima Marsiljija, Kajzersfelda i Vamberga. Prostire se na površini od 112 ha. Nakon Prvog svetskog rata, Petrovaradinska tvrđava je izgubila svoj strateški značaj i namenu. Od 1951. godine je otvorena za posetioce, a od 1957. godine ima vodičku službu kroz podzemne galerije. Danas je prostor Tvrđave revitalizovan mnogobrojnim ateljeima, galerijama, klubovima i drugim sadržajima. Tu se nalaze: Muzej Grada Novog Sada, Akademija umetnosti, Opservatorija i Istorijski arhiv Grada Novog Sada. U podgrađu je smeštena rimokatolička crkva Sv. Juraja, sagrađena 1714. godine, a samostan uz crkvu podignut je 1734. godine. Tvrđava je poznata po najvećem muzičkom festivalu u jugoistočnoj Evropi – EXIT-u. Takođe, barokni gradić u podgrađu Tvrđave postaje sve značajniji prostor za kulturna i turistička dešavanja.²⁷³ U sklopu grada Novog Sada najveći broj je malih (oko 95 %), dok je broj srednjih i velikih preduzeća najviše lociran upravo u opštini Novi Sad. Nekadašnja velika preduzeća „Pobeda“ (proizvodnja mašina i opreme) i „Navip“, danas su bleđa senka privredne aktivnosti opštine Petrovaradin. MK grupa²⁷⁴ preuzela je kontrolu nad „Pobeda holdingom“ preuzimanjem 90 odsto akcijskog kapitala tog preduzeća. Sada je ovo preduzeće orijentisano na proizvodnju kiper prikolica za traktore i spojnice. Pobeda holding je u 2011. godini imao 14 zaposlenih, i poslovne prihode od 60,5 miliona dinara i neto dobit od oko četiri miliona dinara.²⁷⁵ Navip Fruškogorac u Petrovardinu je zajedno sa podrumom u Zemunu tokom 1964. godine činio začetak današnjeg Navipa. Najpoznatije vino iz ovog je preduzeća je karlovački rizling.²⁷⁶ Najznačajnija turistička manifestacija muzički festival EXIT (najveći u jugoistočnoj Evropi) koji se na Petrovaradinskoj tvrđavi održava od 2001. godine, dovodi neke od najpoznatijih svetskih muzičara, ali i posetioce sa svih kontinenata. Dnevno Festival poseti oko 50.000 ljudi.

²⁷³ Grad Novi Sad, profil zajednice, Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj, Novi Sad, 2011, dostupno na: <http://www.novisad.rs/lat/profil-zajednice-grada-novog-sada-0>; datum pristupa linku: 23.7.2014.

²⁷⁴ MK grupa je sistem od 36 preduzeća koji zapošljava oko 500 ljudi u Srbiji i Ukrajini. Bavi se strateškim vođenjem poslovanja i korporativnim upravljanjem u oblastima poljoprivrede i poljoprivredne industrije, turizma, upravljanja nekretninama, informacionih tehnologija i finansija.

²⁷⁵ MK grupa preuzima Pobedu iz Petrovaradina, dostupno na: http://www.rtv.rs/sr_ci/vojvodina/novi-sad/mk-grupa-preuzima-pobedu-iz-petrovaradina_372702.html, datum pristupa linku: 23.7.2014.

²⁷⁶ Videti više na: <http://www.navip.co.rs/pogoni.html>; datum pristupa linku: 23.7.2014.

3.2.3. BEOČIN

Opština Beočin nalazi se u centralnom delu AP Vojvodine, teritorijalno pripada severnom delu Srema, dok je administrativno deo Južno-bačkog okruga. Od Novog Sada kao administrativnog centra AP Vojvodine, Beočin je udaljen 17 kilometara. Površina opštine iznosi 186 km² i jedna je od najmanjih opština u Južno-Bačkom okrugu. Ukupan broj stanovnika po popisu iz 2011. godine je 15.726, a ukupan broj domaćinstava 5.577. Na području opštine ima osam katastarskih opština: Beočin, Rakovac, Čerević, Banoštor, Susek, Sviloš, Grabovo i Lug. U kameno i metalno doba su na teritoriji današnjeg Beočina postojala praistorijska naselja. U ovom području se nalazilo naselje Jasita za vreme Rimljana. Beočin se u Srednjem veku spominje kao jedno od utvrđenja sagrađenih radi otpora Turcima. Nastanak današnjeg Beočina se vezuje za 1839. godinu kada je izgrađena fabrika cementa braće Orenštajn. Osnivači i prvi stanovnici ovog naselja bili su rudari i radnici koji su gradili fabriku. Kasnije od te male fabrike nastaje Beočinska fabrika cementa – sadašnji Lafarž BFC. Ova cementara je najstarija cementara na Balkanu i među najstarijim u Evropi. Blizina grada Novog Sada i reka Dunav su velike prednosti ove opštine. Kroz samu opštinu ne prolazi ni jedan međunarodni niti važniji pokrajinski put, a postojeća izgrađenost puteva na lokalnom nivou omogućava odvijanje saobraćaja na zadovoljavajućem nivou. Regionalni putevi koji prolaze teritorijom ove opštine su: put Novi Sad - Beočin – granica Hrvatske (na svega 15 km od opštine, na zapadu, nalazi se granični prelaz sa Hrvatskom kod Iloka), zatim put Irig - Vrdnik - Rakovac, koji je važna saobraćajnica ovog dela Srema i put do Sremske Mitrovice. Kvalitetnim lokalnim putem Beočin - Petrovaradin, opština je povezana sa starim novosadskim putem sa Beogradom, koji je udaljen 78 km od Beograda. Najznačajnija saobraćajnica je auto put Beograd - Novi Sad koji je udaljen 17 km od opštine. Ovim auto putem se uspostavlja veza sa severnim delom Srbije preko auto puta Novi Sad - Subotica, kao i sa južnim i zapadnim delom Srbije preko auto puta Beograd - Niš i Ibarske magistrale.²⁷⁷

Već godinama unazad po zvaničnim pokazateljima, opština Beočin je svrstana u prvu grupu ekonomski razvijenih opština. Najzastupljenije privredne delatnosti u opštini Beočin su: prerađivačka industrija, poljoprivreda i trgovina, a ovim delatnostima se bavi skoro 70 % stanovništva. Prerađivačka industrija u opštini zapošljava najveći broj radno sposobnog stanovništva, što se prvenstveno odnosi na Fabriku cementa Lafarž BFC, koja čini osnovu celokupne privrede opštine. Manji broj zaposlenih obavljaju trgovinske i uslužne delatnosti i dr. Na teritoriji opštine posluje još jedna velika inostrana kompanija – Alas Rakovac, deo austrijske kompanije Asamer Holdinga.

Učešće poljoprivrednih površina u ukupnoj teritoriji opštine u iznosi 45 %. Posebno je karakteristično značajno veće učešće voćnjaka i vinograda, što ovom području daje sve karakteristike voćarsko-vinogradarskog rejona, i pored relativno malih površina u odnosu na ukupno obradivo zemljište. Prema katastarskim podacima, voćnjaci i vinogradi su najvećim delom locirani na kvalitetnom zemljištu, prve do treće klase, dok se oranice pretežno prostiru na zemljištu četvrte do šeste klase. Petinu poljoprivrednog zemljišta čine kvalitetni pašnjaci (preko dve trećine pašnjaka nalazi se na zemljištima treće i četvrte klase). Stočarstvo ima važnu ulogu u strukturi proizvodnog potencijala poljoprivrede opštine Beočin, naročito ako se

²⁷⁷ Profil zajednice Beočin, Kancelarija za lokalno ekonomski razvoj opštinske uprave Beočin, 2013, str. 3-5, dostupno na: http://www.beocin.rs/sr/?m=a1&nav=table_left&id=22; datum pristupa linku: 23.7.2014.

ima u vidu visoka zastupljenost livada i pašnjaka (pogotovo organska stočarska proizvodnja). Pčelarstvo predstavlja ogroman potencijal koji trenutno nije dovoljno iskorišćen.²⁷⁸ Turizam Beočina zasniva se na prisustvu prirodnih i kulturnih resursa opštine. Stoga, ovi resursi podrazumevaju dobre potencijale za razvoj seoskog, vinskog, eko i geo, etno, manastirskog, nautičkog, lovnog, ribolovnog, izletničkog, manifestacionog turizma.²⁷⁹

3.2.4. BAČKA PALANKA

Bačka Palanka je opština koja pripada administrativno Južnobačkoj oblasti. Ova opština ima razvijenu poljoprivrednu proizvodnju, značajne industrijske kapacitete i poseduje povoljne uslove za razvoj turizma. U okviru ove opštine samo dva naselja ulaze u obuhvat područja Fruške gore, a to su: Vizić i Neštin. Naime, oba naselja su, za razliku od ostalih naselja koje ulaze u sastav ove opštine, locirana na sremskoj strani. U okviru bačkopalanačkog atara postoje ostaci materijalne kulture iz doba Rimljana, upravo na lokalitetima Vizić i Neštin. Neštin je jedan od četiri ribolovna područja u ovoj opštini. Muzej „Sremska kuća“ i Ikonostas pravoslavne crkve predstavljaju značajne primerke kulturno-istorijske baštine u Neštinu. U okviru ova dva naselja prostire se deo fruškogorskih šuma, a zastupljena je i vinogradarska proizvodnja, sa dugom i uspešnom tradicijom u proizvodnji grožđa i vina. Procenjuje se da je površina od 110 ha, pod zasadima vinograda u posedu individualnih poljoprivrednih proizvođača iz Neština i Vizića. Takođe, u okviru svojih strateških opredeljenja opština Bačka Palanka planira Vizić i Neštin kao lokacije za koje se planiraju projekti za izgradnju distributivnih centara za povrće.²⁸⁰

3.2.5. INDIJA

Opština Indija geografski je locirana na južnim obroncima Fruške gore, na ukupnoj površini od 384 km². U okviru ove opštine nalazi se oko jedanaest naselja, od kojih sedam pripadaju području Fruške gore. To su: Beška, Novi Slankamen, Krčedin, Čortanovci, Maradik, Stari Slankamen i Slankamenački vinogradi. Indija ima povoljan geografski položaj, jer se nalazi na pola puta između Beograda i Novog Sada (na mestima ukrštanja značajnih evropskih koridora – autoput E-75 i reka Dunav). Kroz Indiju prolazi železnička pruga Beograd-Novog Sada-Subotica, te Beograd-Stara Pazova-Ruma-Sremska Mitrovica. Pored Indije prolazi i međunarodni auto-put Beograd-Novog Sada-Subotica-Budimpešta. Od reke Dunav i naselja Stari Slankamen, udaljena je 19 km.

Indija kao naselje se prvi put spominje još 1455. godine. Početkom XIX veka počinju da se doseljavaju Česi i Nemci, a krajem veka i Mađari. Pred Drugi svetski rat u Indiji od ukupno 7.900 stanovnika, oko 5.900 je činilo nemačko stanovništvo. Indija je u to vreme je bilo najrazvijenije mesto u Vojvodini, i predstavljalo je duhovni i kulturni centar Nemaca u

²⁷⁸ Ibid., str. 30-47.

²⁷⁹ Program razvoja turizma opštine Beočina za period 2012-2017. godine, dostupno na: <http://www.beocin.rs/openpdf.php?path=sr/Files/File/download/&pdf=Program-razvoja-turizma-opstine-Beocin.pdf>; datum pristupa linku: 23.7.2014.

²⁸⁰ Strategija razvoja opštine Bačka Palanka 2010-2014. godine, Skupština opštine Bačka Palanka, Bačka Palanka 2009, dostupno na: <http://www.bačkapalanka.rs/pdf/sluzbenilist/2009/slist19.pdf>; datum pristupa linku: 23.7.2014.

Sremskom regionu. Posle Drugog svetskog rata etnička struktura se menja, i danas oko 75 % populacije čine Srbi. Industrijski razvoj Indije vezan je za razvoj železničke infrastrukture (1883. godine), a takođe na dalji razvoj je uticalo što je Indija imala prvi moderan put u Srbiji (tzv. Međunarodni put Novi Sad-Beograd) još 1939. godine. Industrijski razvojni pravci su u Indiji započeti osnivanjem mlinova tokom sredine XIX veka (mlin na paru), a zatim su sledile su fabrike od cigle, pogoni za proizvodnju tepiha i nameštaja. Na početku XX veka osnovana je poznata fabrika za proizvodnju krzna. Posle Drugog svetskog rata, osnovani su mnogi novi industrijski pogoni, a od druge polovine XX veka, Indija beleži nagli razvoj malih i srednjih preduzeća.

Današnja privreda opštine Indija smatra se jednom od najrazvijenijih opština Srbije. Dominantne privredne grane su poljoprivreda, industrija, mala privreda (proizvodno i uslužno zanatstvo), trgovina i turizam. Indija je takođe jedan od najuspešnijih gradova u Srbiji po pitanju privrednog razvoja, i važi za izvanrednu odrednicu za privredna ulaganja (investicije). I pored značajnog broja podsticaja od strane opštine za poljoprivredu (subvencioniranje kamate za preduzeća), u Indiji postoji niz poteškoća, a to su:²⁸¹

- niska produktivnost malih i srednjih preduzeća (pogotovo iz sektora poljoprivrede);
- nekonkurentnost usled korišćenja zastarelih tehnologija;
- slabo povezivanje između preduzetnika i sl.

Kada je reč o poljoprivredi, strateška opredeljenja opštine Indija su:²⁸²

- izgradnja fabrike za preradu voća i povrća;
- osnivanje kluba poljoprivrednika;
- nabavka protivgradnih sistema;
- rejonizacija u voćarstvu i vinogradarstvu;
- povećanje prinosa i kvaliteta poljoprivrednih proizvoda;
- edukacija i informisanje o mlekarstvu;
- izgradnja sušare i skladišta (skladišta);
- unapređenje genetskog potencijala u govedarstvu.

Slična situacija je i sa turizmom ove oštine (neorganizovanost, neiskorišćenost kapaciteta, loša promocija turističkih kapaciteta, nedostatak smeštajnih kapaciteta i sl.), i pored postojanja značajnih turističkih potencijala (Dunav, lovni turizam, Fruška gora...).²⁸³

3.2.6. IRIG

Veći deo teritorije opštine Irig pripada području Fruške gore, odnosno sledeća naseljena mesta: Irig, Velika Remeta, Vrdnik, Grgeteg, Jazak, Krušedol Prnjavor, Krušedol Selo, Mala Remeta, Neradin i Rivica. Premda postoje arheološki nalazi na teritoriji naselja Irig, ono se prvi put spominje u XII veku kada je osnovan katolički manastir. Samo naselje je

²⁸¹ Strateški plan opštine Indija, Skupština opština Indija, Indija, 2006, dostupno na: <http://www.indjija.net/PageCyr.aspx?id=175>, datum pristupa linku: 24.07.2014.

²⁸² Ibid.

²⁸³ Ibid.

u blizini važne saobraćajnice koja polazi od Novog Sada, i ide preko Iriškog venca, pa se spušta do Rume. Poljoprivreda je dominantna privredna delatnost (ratarstvo, vinogradarstvo, voćarstvo, stočarstvo). Od ratarskih kultura najzastupljenije kulture su kukuruz i pšenica. Iriški vinogradi čine oko 10 % od ukupnih vinogradarskih površina na području Fruške gore. Osim toga, u Irigu postoji fabrika „Podrum“ za preradu voća, sa pogonima za klanje stoke i proizvodnje stočne hrane. Međutim, ovaj pogon je u teškom finansijskom stanju, proizvodnja je prekinuta i rukovodstvo ove fabrike je zatražilo pomoć vojvođanske vlade u potrazi za adekvatnim strateškim partnerom.

Vrdnik je lociran na južnim padinama Fruške gore, a od ostalih naselja u opštini Irig se izdvaja što postoje i potencijali za razvoj turizma i industrije (fabrika za proizvodnju specijalnih industrijskih mašina za uređaje hemijske industrije, industrije cementa i drugog građevinskog materijala, kao i proizvodnja mašina za crnu i obojenu metalurgiju), a postoji realna mogućnost reaktiviranja rudarstva (koje je prestalo zatvaranjem rudnika mrkog uglja 1968. godine). Upravo u periodu od zatvaranja rudnika mrkog uglja došlo je do nastanka i izgradnje banje u Vrdniku. U 1997. godini banjaska ustanova dobija i zvanično status banje, a Vrdnik status turističkog mesta. Ostala naselja su pretežno sa zastupljenom poljoprivrednom delatnošću.

3.2.7. RUMA

Opština Ruma nalazi se u samom podnožju područja Fruške gore, koja je udaljena od Novog Sada oko 35, a od Beograda oko 50 km. U ovoj opštini je najrazvijenija poljoprivreda, ali su zastupljene i druge privredne grane: industrija kože, gume i obuće, građevinskog materijala, metalna, grafička i prehrambena industrija, saobraćaj, trgovina, zanatstvo i ugostiteljstvo. Od ukupno šesnaest mesnih zajednica koliko ima opština Ruma, samo Pavlovci i Stejanovci su sastavni deo područja Fruške gore sa ukupnom površinom od oko 3.477,12 ha.²⁸⁴ Naselja Pavlovci i Stejanovci su tipična poljoprivredna naselja, jer udeo poljoprivrednih površina kod njih čini i do 90 % od ukupne zemljišne površine. Takođe, oba naselja se neposredno oslanjaju na naselje Rumu, što je važno za njihov razvoj. Naselje Pavlovci je značajno po voćarsko-vinogradarskoj proizvodnji (u opštini Ruma ovo naselje ima najveće učešće voćnjaka i vinograda).²⁸⁵

3.2.8. SREMSKA MITROVICA

Teritorija grada Sremske Mitrovice je locirana je na tri različite morfološke celine: sremske ravnice i mačvanske ravnice i fruškogorskog pobrđa. Sremska Mitrovica je i centar Sremskog okruga (sa pripadajućim opštinama: Inđija, Irig, Pećinci, Ruma, Stara Pazova, Sremska Mitrovica i Šid). Sam grad usled toga ima povoljan geografski položaj i dobro je povezan putnim pravcima. Od privrednih delatnosti koje su najzastupljenije na području

²⁸⁴ Prostorni plan opštine Inđija, Skupština opštine Ruma, Ruma 2007, dostupno na: <http://www.ruma.rs/portal/dokumenta/PROSTORNI%20PLAN%20OPSTINE%20RUMA.pdf>; datu pristupa linku: 25.07.2014.

²⁸⁵ Ibid.

Sremske Mitrovice izdvajaju se: trgovina i prerađivačka industrija, a zatim poljoprivreda, građevinarstvo, saobraćaj. Takođe, postoje značajni potencijali za razvoj turizma.

Od ukupno 26 naselja na teritoriji grada Sremska Mitrovica, oko deset naselja je u sastavu područja Fruška gora, a to su: Bešenački Prnjavor, Ležimir, Divoš, Mandelos, Grgurevci, Bešenovo, Stara Bingula, Šišatovac, Čalma i Šuljam. Lokalna uprava je naselja Mandelos i Čalma definisala kao planinska naselja sa potencijalima za razvoj voćarstva i vinogradarstva, dok su Divoš, Ležimir i Grgurevci kao planinska naselja pogodna za razvoj turizma (bogato kulturno nasljeđe tj. manastiri i prirodne vrednosti). Isto tako, Stara Bingula, Šišatovac, Bešenovački Prnjavor i Šuljam su kao planinska naselja značajna za razvoj poljoprivrede (pre svega voćarstva) i za razvoj turizma. Bešenovo kao sremsko-ravničarsko naselje je od strane lokalne uprave Sremska Mitrovica prepoznato kao naselje sa značajnim poljoprivrednim potencijalima.²⁸⁶

3.2.9. ŠID

Jedanaest naselja šidske opštine pripadaju području Fruške gore: Šid, Bačinci, Berkasovo, Bingula, Gibarac, Erdevik, Kukujevci, Ljuba, Molovin, Privina Glava i Sot. Područje Fruške gore proteže se severnim delom ove opštine. Poljoprivreda i prehrambena industrija su najrazvijenije privredne delatnosti u ovoj opštini. U ovoj opštini najznačajnije poljoprivredne grane su ratarstvo (žitarice, industrijsko bilje, povrće, krmno bilje), vinogradarstvo i stočarstvo. Postoje potencijali i za razvoj lovstva (lovište Vorovo). Takođe, prisutni su turistički potencijali (tranzitni, kulturni, izletnički, rekreativni, lovni, ribolovni, vinski turizam, kao i turizam posebnih interesovanja).²⁸⁷

3.3. ODRŽIVI RAZVOJ REGIONA FRUŠKE GORE

Imperativ u upravljanju svakog zaštićenog područja je održivi razvoj. U tom kontekstu se može govoriti i o regionu Fruške gore. Ova potreba je prepoznata kako od strane upravljača ovog nacionalnog parka, tako i od strane Vlade Autonorne Pokrajine Vojvodine tokom 2010. godine, kada je inicirana izrada „Master plana održivog razvoja Fruške gore 2012-2022. godine“.²⁸⁸ Na izradi ovog strateškog plana održivog razvoja uključen je veliki broj eksperata iz multidisciplinarnih oblasti. Usvajanje ovog strateškog plana usledilo je 2011. godine, a početak njegove implementacije bio je predviđen tokom 2012. godine. Za sada ne postoji zvaničan podatak o realizaciji ciljeva koji su bili zacrtani u Master planu održivog razvoja. „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022. godine“ formulisan je tako da se navode jedanaest ključnih oblasti:

- zaštita i unapređenje životne sredine, prirodnih vrednosti i resursa;

²⁸⁶ Prostorni plan opštine Sremska Mitrovica do 2028. godine (Službeni list grada Sremska Mitrovica, broj 9/2009), dostupno na: <http://www.sremskamitrovica.org.rs/cir/prstrni-pln>; datum pristupa linku: 28.07.2014.

²⁸⁷ Prostorni plan opštine Šid, Opština Šid, 2010, dostupan na linku: http://www.sid.rs/index.php?option=com_phocadownload&view=category&id=22:prostorni-plan-opstine-sid; datum pristupa linku: 28.07.2014.

²⁸⁸ Nacionalni park Fruška gora je prešla u nadležnost AP Vojvodine u okviru utvrđivanja njenih nadležnosti tokom 2009. godine, da bi posle preporuke Ustavnog suda Srbije 2012. godine bila ponovo vraćena u nadležnost Republike Srbije.

- zaštita i prezentacija kulturno-istorijskog nasleđa;
- zaštita i prezentacija geonasleđa;
- šumarstvo i lovstvo;
- ribarstvo i pčelarstvo;
- turizam, u konstelaciji sa:
 - saobraćajnom, elektroenergetskom i telekomunikacionom infrastrukturom, i
 - zaštitom voda, uređenjem vodotokova komunalnom infrastrukturom.
- poljoprivreda;
- informacioni sistem;
- brendiranje područja i proizvoda;
- demografski razvoj,
- obnovljivi izvori energije.

Za svaku oblast su dati pregled trenutnog stanja i SWOT analiza, a zatim je predložen razvojni koncept, mere za ostvarenje ciljeva, i održivost predloženih rešenja sa ekonomskom analizom. U funkciji što boljeg prikaza trenutnog stanja, za izradu ovog plana korišćene su zakonske regulative i strategije kako sa republičkog nivoa, tako i sa pokrajinskog nivoa. Takođe, korišćene su liste planske dokumentacije, studije, elaborati, projekti i druga tehnička dokumentacija sa referencama koje su u funkciji Fruške gore. U okviru svakog predloženog rešenja date su vizije, sektorski ciljevi i operativni zadaci. Na osnovu ovih zadataka definisane su mere koje sadrže.²⁸⁹

- naziv mere;
- lokacija gde će se pojedinačna mera sprovoditi,
- vremenski okvir (u rasponu od 2012. godine do 2022. godine);
- institucije odgovorne za realizaciju;
- izvor finansiranja, i
- dodatne napomene.

Aspekti održivosti predloženih rešenja zasnivaju se na ekonomskoj analizi, gde upoređivanjem iznosa mogućih ukupnih troškova i prihoda se formira procena finansijske održivosti. Sveobuhvatna svrha izrade ovog plana je obezbeđivanje privrednog, ekonomskog i ekološkog rasta, pri čemu je misija usmerena na oblikovanje regiona Fruške gore koje je razvijenije i usklađeno sa standardima EU u funkciji blagostanja građana i zajednice. Spram toga, vizija ovog strateškog plana glasi: „Ostvariti održivi privredni i ekonomski rast uz očuvanje prirodnog bogatstva i kulturno-istorijskog nasleđa“.²⁹⁰

Aspekti održivosti regiona Fruške gore su u direktnoj povezanosti sa budućim pravcima razvoja ovog područja. Otuda, ovo područje je predmet prostornog planiranja. U literaturi se navodi da se za potrebe održivog razvoja Fruške gore pojedine tehnike prostornog planiranja moraju transformisati ili u potpunosti inovirati, da bi se obezbedila održiva rešenja.

²⁸⁹ „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, (2011). Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 7.

²⁹⁰ Ibid., str. 5.

„Glavni potencijali koji se mogu aktivirati i na kojima je razvoj moguće bazirati jesu u oblastima turizma, poljoprivrede i eksploatacije nemetaličnih sirovina. Unapređenje i izgradnja infrastrukture i saobraćajne mreže vide se kao podrška razvoju. Pri tom, uočava se negativan uticaj saobraćaja, a naročito transporta sirovina kroz područje Nacionalnog parka, pa se predlažu i posebna rešenja sa ciljem minimiziranja postojećih negativnih uticaja.“²⁹¹

3.3.1. ZAŠTITA I UNAPREĐENJE ŽIVOTNE SREDINE, PRIRODNIH VREDNOSTI I RESURSA REGIONA FRUŠKE GORE

U okviru ove oblasti su definisani nekoliko podoblasti. Prva od njih je vezana za **jačanje kapaciteta i opremljenosti upravljača**. U okviru ove podoblasti formulisano je nastojanje da nacionalni park Fruške gore kao preduzeće ima implementiran plan upravljanja posetiocima, što podrazumeva uspostavljanje dobro razvijenog plana prihoda i izgrađenost institucionalnih kapaciteta.²⁹² U tu svrhu predviđeno je uspostavljanje kontrolisanog boravka posetilaca, povećanje prihoda iz uslužnih delatnosti, izrada nove sistematizacije i organizacije preduzeća, kao i primena GIS tehnologije sa aktivnim uključivanjem u program NATURA 2000.²⁹³

Druga podoblast se odnosi na **unapređenje režima zaštite, kontrole i nadzora** koja teži da definiše ovaj region sa jasno uspostavljenom zakonskom regulativom, a koja je usklađena sa legislativom u EU, što između ostalog podrazumeva zoniranje sa IUCN kategorijom nacionalnih parkova i sistemom upravljanja (opremljenost sa savremenom čuvarskom službom). Da bi se to postiglo potrebna je realizacija sledećih zadataka: izrada zakona o zaštiti nacionalnog parka „Fruška gora“; revizija Prostornog plana posebne namene područja Fruška gora; obnova i rekonstrukcija prioriternih staništa; uređenje izletničkih, rekreativnih, turističkih prostora i uspostavljanje aktivnog boravka posetilaca; obezbeđenje prepoznatljivosti nacionalnog parka, postizanje međunarodnog statusa, i implementacija zaštite nacionalnog parka u postojeće sektorske strategije.²⁹⁴

Trećom podoblašću definišu se uslovi **proširivanja površina pod zaštitom**. U okviru proširenja površina pod zaštitom za Frušku goru predviđeno je ustanovljenje ekološke mreže, sa ciljem da se na ovom području sprovodi održivi razvoj, sa tradicionalnom organskom proizvodnjom i uz sprovođenje agroekoloških mera. Za realizaciju ovakve vizije potrebno je obezbediti: valorizaciju prirodnih resursa; saradnju zainteresovanih korisnika i lokalnog stanovništva; zaštitu fruškogorskog lesnog platoa; ustanovljenje ekološke mreže; podizanje javne svesti lokalnog stanovništva o potrebi očuvanja biološke raznovrsnosti, razvoj i usmeravanje tradicionalnih oblika korišćenja područja.²⁹⁵

Četvrta podoblast je fokusirana na **unapređenje odnosa upravljač-vlasnik-korisnik prostora**. Ovim se teži ostvariti osavremenjavanje politike komunikacije, obrazovanja i

²⁹¹ Brković Bajić, Milica (2010): Razvoj Fruške gore i otvorena pitanja održivosti, Arhitektura i urbanizam, no. 30, pp. 3-15.

²⁹² „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, (2011). Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 10.

²⁹³ Natura 2000 je najveća koordinisana mreža područja očuvanja prirode u svetu.

²⁹⁴ „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, (2011). Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 13-14.

²⁹⁵ Ibid., str. 18.

učešća javnosti, uz osnivanje edukativnog centra. Da bi se to postiglo planirani su sledeći zadaci: izrada inventara nekretnina u nacionalnom parku; saradnja u upravljanju područjem, i učešće u izradi prostornih planova na području Fruške gore.²⁹⁶ Peta podoblast se odnosi na problematiku **upravljanja otpadom**. U okviru toga postoji težnja da se ovaj prostor koncipira u budućnosti kao područje koje ima uspostavljenu komunalnu infrastrukturu sa uređenim sistemom upravljanja otpadom, koja uključuje postojanje razvijenih mreža za organizovanje sakupljanje i transport otpada, kao i regionalnih deponija i postrojenja za zbrinjavanje otpada. U funkciji postizanja ovakve vizije predviđeni su sledeći zadaci: uspostavljanje regionalnih centara za upravljanje otpadom; izrada studije upravljanja otpadom; uspostavljanje infrastrukture za sakupljanje otpada; priprema i sprovođenje kampanje o značaju odvojenog sakupljanja otpada, i razvoj ovih delatnosti i unapređenje sistema upravljanja otpadom.²⁹⁷ Za ove aspekte zaštite predviđena su ulaganja u vrednosti od 31.101.000 evra. Mogućnost priliva u okviru oblasti nije jasno definisana, ali je moguća putem:²⁹⁸

- omogućavanja prihoda lokalnog stanovništva i korisnika prostora, i
- povećanog priliva investicija na osnovu uređenosti područja;

3.3.2. ZAŠTITA I PREZENTACIJA KULTURNO-ISTORIJSKOG NASLEĐA REGIONA FRUŠKE GORE

Područje Fruške gore je prepoznatljivo po značajnom broju kako pokretnih, tako i nepokretnih kulturnih dobara koja se nalaze u zaštiti države, a to su:

- 414 arheološka lokaliteta iz perioda praistorije, antičkog Rima i srednjeg veka,
- dve prostorne kulturno-istorijske celine (istorijska jezgra Sremskih Karlovaca i Iriga) na području Fruške gore i šest na području grada Novog Sada,
- 14 objekata narodnog graditeljstva koji su zaštićeni kao kulturna dobra,
- 50 sakralnih objekata različitih konfesija zaštićenih kao kulturna dobra, koji pripadaju različitim epohama (srednji vek, poznovizantijska epoha, barok i drugo),
- 17 manastirskih kompleksa koji su zaštićeni kao nepokretna kulturna dobra, a koji su osnovani u periodu XV i XVI veka,
- devet objekata tehničke kulture, tri radničke kolonije u Beočinu i dve rudarske kolonije u Vrdniku, nastale u XIX i početkom XX veka,
- 95 spomenika, spomen-obeležja i znamenitih mesta vezanih za period NOB-a odnosno Drugog svetskog rata i 4 spomenika i znamenita mesta vezana za period XVII i XVIII veka,
- četiri dvorca i letnjikovca iz XIX i prve polovine XX veka, od kojih je Špicerov dvorac u Beočinu zaštićen kao kulturno dobro,
- tri fortifikacije,
- četiri spomenika kulture iz turskog perioda.²⁹⁹

²⁹⁶ Ibid., str. 21-22.

²⁹⁷ Ibid., str. 26-27.

²⁹⁸ Ibid., str. 261-262.

²⁹⁹ Ibid., str. 29.

Ovim su obuhvaćena dobra koja su u neposrednoj blizini područja Fruške gore kao što je: staro jezgro grada Novog Sada, kompleks Sinagoge i veći broj nepokretnih kulturnih dobara iz različitih istorijskih epoha. Vizija koja se direktno odnosi na ovu oblast održivog razvoja regiona Fruške gore formira mišljenje o ovom području kao uzornoj destinaciji sa integrisanom zaštitom kulturno-istorijskog bogatstva, uz jačanje kohezije društva.

U cilju postizanja ove vizije potrebno je izvršavanje sledećih zadataka: formiranje kulturnih i edukativnih ruta; izrada projekata istraživačkih radova, konzervacije i revitalizacije kulturnih dobara; izrada protokola posete kulturno-istorijskih i zaštićenih kompleksa; komunalno opremanje i uvođenje turističke signalizacije; formiranje virtuelnih tura kulturno-istorijskog nasleđa Fruške gore. Za zaštitu i prezentaciju kulturno-istorijskog nasleđa planirana su ulaganja u vrednosti od 9.463.500 evra.

U samom strateškom dokumentu se ne navode mogući prilivi na osnovu realizacije projekata koje se nalaze u definisanim merama za zaštitu kulturno-istorijskog nasleđa regiona Fruške gore. Međutim, sasvim je jasno da bolja prezentacija kulturno-istorijskog nasleđa ima svoje direktne implikacije na razvoj turizma na ovom području, koja omogućava povećanje prihoda ovog područja.³⁰⁰

3.3.3. ZAŠTITA I PREZENTACIJA GEONASLEĐA REGIONA FRUŠKE GORE

Geonasleđe je značajan element održivog razvoja regiona Fruške gore. „Master plan održivog razvoja 2012-2022. godine“ je ovu tematiku obradio u dve podoblasti.

Prva podoblast je posvećena **uređenju objekata geonasleđa**. U planovima za dalji period se očekuje da će objekti geonasleđa Fruške gore biti prepoznatljivi, što će se verifikovati kroz uključenje Fruške gore u evropsku mrežu geoparkova, kao i kroz uključenje u turističku ponudu Fruške gore. Stremeći ka tom cilju potrebno je ispuniti određene zadatke, kao što su: povećanje broja lokaliteta geonasleđa; zaštita lokaliteta geonasleđa izvan Fruške gore; uređenje objekata geonasleđa; formiranje geo-turističkih proizvoda; izrada i realizacija programa, planova i projekata za zaštitu i prezentaciju geonasleđa, i organizovanje promotivnih aktivnosti.

Druga podoblast u okviru zaštite i prezentacije geonasleđa Fruške gore je **rekulativacija napuštenih kopova u funkciji razvoja turizma**. Postoji nastojanje da se napušteni kopovi u budućnosti rekultiviraju i da nakon toga postanu atraktivni turistički, sportsko-rekreativni i edukativni lokaliteti. To podrazumeva ostvarenje sledećih zadataka: izrada projektne dokumentacije za najveći broj napuštenih kopova; uređenje i funkcionisanje površinskih kopova i njihova promocija; obezbeđenje sredstava za održavanje lokaliteta.³⁰¹

Za sve aktivnosti koje su predviđene kod zaštite i prezentacije geonasleđa potrebna su ulaganja u vrednosti od 19.422.250 evra, a planirani prilivi bi bili 22.238.000 evra, tako da je prisutna finansijska održivost ovih rešenja.³⁰²

³⁰⁰ Ibid., str. 263.

³⁰¹ Ibid., str. 37-43.

³⁰² Ibid., str. 263.

3.3.4. ŠUMARSTVO I LOVSTVO REGIONA FRUŠKE GORE

Najveći deo nacionalnog parka „Fruška gora“ čine šume. Ova oblast je obrađena kroz četiri podoblasti. Prva se odnosi na **podizanje novih šuma**, gde se planira povećanje šumovitosti.

Druga podoblast vezana je za problematiku **podizanja novih šuma**, a da bi se to realizovalo potrebno je ispuniti sledeće zadatke: određivanje novih površina za pošumljivanje; usklađivanje površina predviđenih za podizanje novih šuma sa ostalim sektorima; prilagođavanje postojećih rasadničkih kapaciteta za proizvodnju sadnog materijala prema potrebama, i obezbeđenje podrške od strane stručne savetodavne službe.

Treća podoblast obrađuje problematiku **održavanja mreže šumskih puteva**, gde se planira inoviranje postojeće mreže šumskih puteva i povećanje njihove funkcionalnosti za potrebe zaštite ovog područja, gde je potrebno obaviti utvrđivanje tačnog stanja ovih puteva, kao i definisanje puteva za rekonstrukciju i ispitivanje mogućnosti hemijske stabilizacije kolovoza mekih puteva.

Četvrta oblast je posvećena **uređenju i održavanju lovišta i lovno-tehničkih objekata**, što podrazumeva da je potrebno: promeniti način gazdovanja postojećim vrstama divljači uz afirmaciju onih vrsta koja su atraktivna za lovce; restrukturirati postojeće površine ograđenog lovišta, povećati broj divljači (jelena, divljih svinja...) do postizanja kapaciteta lovišta, izgraditi lovno, lovno-tehničke i lovno-proizvodne objekte, kao i osnivanje savetodavne službe za ove potrebe.³⁰³ Za ostvarenje svih ciljeva koji su postavljeni u strateškom planu održivog razvoja Fruške gore u oblasti unapređenja šumarstva i lovstva planirana su ulaganja u vrednosti od 79.418.820 evra, a planirani prilivi bi bili oko 38.164.315 evra (i to uglavnom od prihoda usled planirane seče šuma i prihoda nastalih iz lovnog turizma).³⁰⁴

3.3.5. RIBARSTVO I PČELARSTVO REGIONA FRUŠKE GORE

Bogatstvo regiona Fruške gore ogleda se u i potencijalima za razvoj **pčelarstva i ribarstva**. Ribarstvo u Fruškoj gori ima dugu tradiciju, pri čemu se planira da u narednom periodu ovo područje ima uređene ribnjake na manastirskim imanjima i na lokalitetu ribnjaka „Susek“, koje bi bilo praćeno sportsko-rekreativnim turizmom na postojećim vodenim površinama u regionu Fruške gore. Za naredni period planirano je da područje Fruške gore znatno poveća površine pod medonosnim biljkama uz višestruko povećanje proizvodnje meda i ostalih pčelinjih proizvoda. Realizacija ovog cilja podrazumeva da je potrebno: povećati proizvodnju semenskog i sadnog materijala medonosnog bilja; povećati površine pod medonosnim biljkama; povećati broja pčelinjih društava, uz osnivanje savetodavne službe za ove potrebe.³⁰⁵ Za potrebe razvoja pčelarstva i ribarstva na području Fruške gore potrebna su ulaganja u vrednosti od 13.484.110 evra. Ulaganje u razvoj pčelarstva i ribarstva obezbeđuje

³⁰³ Ibid., str. 45-55.

³⁰⁴ Ibid., str. 263-264.

³⁰⁵ Ibid., str. 57-63.

pozitivnu finansijsku održivost predloženih rešenja, jer su planirani prilivi projektovani u vrednosti od 18.362.430 evra.³⁰⁶

3.3.6. RAZVOJ TURIZMA U REGIONU FRUŠKE GORE

Turistički potencijali Fruške gore su brojni, ali su nedovoljno iskorišćeni.³⁰⁷ Osnovni razlog nedovoljno razvijenog turizma leži u činjenici da su u proteklim decenijama postojali neadekvatni društveno-ekonomski uslovi. U cilju prevazilaženja ovih ograničenja potrebna je aktivnija uloga javno-privatnih partnerstava u regionu Fruške gore, koji bi predstavljali značajniji izvor finansiranja.³⁰⁸

Pripadnost ovog regiona Dunavskom regionu predstavlja jedan od značajnih mogućnosti da se ekonomski revitalizuje ovo područje kroz razvoj turističkih potencijala.³⁰⁹ Uključivanje lokalnog stanovništva u formiranje turističke ponude najviše je izraženo kroz razvoj seoskog, eko, etno i vinskog turizma.^{310,311}

„Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022. godine“ je uvrstio ovaj izuzetno važan faktor održivog razvoja, i planira se ovo područje bude afirmisano na nacionalnom nivou, sa povećanim brojem kako domaćih, tako i stranih turista. Ovo područje treba da ima sa obeležja destinacije zaštićenog prirodnog dobra gde je turistički razvoj prilagođen sa kapacitetima životne sredine. To podrazumeva da je potrebno: razviti one oblike turizma koji podstiču zaštitu prirode; formirati konkretne, atraktivne i aktuelne itinerere³¹² i turističke proizvode; osavremeniti postojeće smeštajne kapacitete i izgradnja novih kapaciteta, kao i razvijanje turističke infrastrukture.³¹³

Potrebna ulaganja za potrebe razvoja turizma iznose oko 94.490.000 evra, a planirani prilivi su daleko veći što obezbeđuje finansijsku održivost predloženih rešenja, i kreću se oko

³⁰⁶ Ibid., str. 264-265.

³⁰⁷ Pejanović, R., Lazić, L., Antonić, D., Đukić, Sanja (2011): „Mogućnost razvoja turizma u ruralnim sredinama regiona Fruške gore“, Tematski zbornik, VI Međunarodni naučni skup „Mediterranski dani Trebinje 2011 Turizam i ruralni razvoj – savremene tendencije, problemi i mogućnosti razvoja“, Trebinje 07-08. Oktobar 2011, str. 412-419.

³⁰⁸ Pejanović, R., Đukić, Sanja, Demirović, Dunja, Radosavac, Adriana (2014): Wine Tourism as a Factor of Rural Development of Fruška gora (Vojvodina Province), Book of proceedings, Fifth International Scientific Agricultural Symposium „Agrosym 2014“, Jahorina, October 23 - 26, Faculty of Agriculture, East Sarajevo, pp. 1068-1073.

³⁰⁹ Đukić, Sanja, Glavaš-Trbić, Danica (2012): Opportunities for Development of Tourism within the Area of Fruška gora, Thematic Proceedings, International Scientific Meeting „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization within the Danube Region – preservation of rural values“, 6-8. December 2012, Tara, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, pp. 556-573.

³¹⁰ Njegovan, Z., Pejanović, R., Kosanović, N., Đukić, S. (2011): Ruralni razvoj u konceptu „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, Agroekonomika, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, vol. 49-50, br. 49-50, str. 77-87.

³¹¹ Pejanović, R., Popović – Vranješ, Anka, Belić, Branislava, Đukić, Sanja, Tomaš, Mirela (2011): „Zdrava hrana u funkciji razvoja etno-turizma u regionu Fruške gore“, Tematski zbornik, VI Međunarodni naučni skup „Mediterranski dani Trebinje 2011 Turizam i ruralni razvoj – savremene tendencije, problemi i mogućnosti razvoja“, 07-08. Oktobar 2011, Trebinje, str. 403-411.

³¹² Itinereri predstavljaju precizno obrađen pravac putovanja, koja detaljno sadrži pravac kojim se obavlja putovanje, i prikazuje mesta zadržavanja putnika u toku putovanja. Isto tako, itinereri je linija koja povezuje turistička mesta istih ili sličnih karakteristika.

³¹³ „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, (2011). Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 65-67.

408.900.000 evra.³¹⁴ Takođe, nacionalni park „Fruška gora“ prepoznala je značaj turizma, pa je u tom smeru 2014. godine izrađena Strategija održivog turizma Nacionalnog parka „Fruška gora“ sa akcionim planom. Naime, u ovoj strategiji se ističe značaj turističkog potencijala nacionalnog parka, ali je potrebno odrediti kapacitet pojedinih lokaliteta (u smislu humanih i infrastrukturnih resursa), a da pri tom ne dođe do negativnog opterećenja na životnu sredinu. Pogotovo se naglašava sve veća zainteresovanost lokalnog stanovništva za razvoj turizma gde se ova grana privrede posmatra kao jedan od pokretača privrede i ruralnog razvoja na ovom području.

3.3.7. RAZVOJ INFRASTRUKTURE U REGIONU FRUŠKE GORE

U strateškom dokumentu održivog razvoja Fruške gore infrastrukturi se posvetila značajna pažnja, uzimajući u obzir aspekte kako saobraćajne, elektroenergetske i telekomunikacione infrastrukture, tako i komunalne infrastrukture (objedinjeno sa zaštitom voda i uređenju vodotokova). Područje Fruške gore ima dobro razvijenu putnu mrežu, ali je neodgovarajućeg kvaliteta, dok je stanje telekomunikacione mreže manje razvijeno.³¹⁵ Naime, u realizaciji plana da područje Fruške gore se potpuno integriše sa izgrađenom saobraćajnom, elektroenergetskom i telekomunikacionom infrastrukturom, potrebno je ispunjenje određenih zadataka, kao što su:³¹⁶

- izgradnja puteva;
- izgradnja putnih objekata;
- rekonstrukcija i rehabilitacija puteva;
- zamena postojeće i implementacija nove putne opreme;
- izgradnja kontrolno-informativnih punktova;
- postavljanje turističke signalizacije;
- revizija bezbednosti na putevima;
- identifikacija i sanacija opasnih mesta na putevima;
- formiranje baze podataka o saobraćaju i putnoj infrastrukturi;
- razvoj saobraćajne regulative.

Za ove potrebe su potrebna ulaganja u vrednosti od 93.276.000 evra, dok su planirani prilivi znatno niži i kreću se oko 25.000.000 evra.³¹⁷ Premda su planirani prilivi daleko manji od potrebnih ulaganja, ne treba gubiti iz vida da je uloga ove vrste infrastrukture razvojnog karaktera, jer se time obezbeđuje funkcionisanje ostalih sektora, pa je u tom smislu prihodna strana daleko veća. Kad je reč o vodnim resursima i komunalnoj infrastrukturi koja je bazirana na tom resursu, u narednom periodu predviđeno je da područje Fruške gore bude

³¹⁴ Ibid., str. 265.

³¹⁵ Đukić, Sanja, Pejanović, Lj. (2014): Infrastructure as factor of rural development of the region of Fruška gora, Thematic Proceedings, International Scientific Meeting „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization within the Danube Region – rural development and un(limited) resources“, 5-6. June 2014, Belgrade, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, pp. 836-852.

³¹⁶ „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, (2011). Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 72.

³¹⁷ Ibid., str. 265.

prepoznatljivo po uspostavljenim merama zaštite i unapređenja i očuvanja vodnih resursa. To podrazumeva da su procesi degradacije voda i štete koje nastaju usled neuređenosti vodotokova redukovani. U implementaciji ove željene vizije potrebno je: obezbediti zaštitnu zonu izvorišta pijaćih voda; izvršiti uređenje vodotokova, obezbediti zaštitu od erozija i bujica; urediti priobalje Dunava i vodenih akumulacija, obezbediti snabdevanje vodom turističkih lokaliteta, i izvršiti regulisanje otpadnih voda putem kanalizacionih sistema i prečištača.³¹⁸ Implementacija aktivnosti koje vode ka željenom cilju zahteva ulaganja u vrednosti od 50.350.000 evra³¹⁹. Planirani prilivi nisu detaljno izraženi, ali je pretpostavka da se ovim merama sa jedne strane obezbeđuje zaštita, očuvanje i unapređenje prirodnih resursa, a sa druge strane efekata ovih mera se ogleda u boljim uslovima za privređivanje u drugim sektorima (poljoprivreda, turizam...).

3.3.8. RAZVOJ POLJOPRIVREDE U REGIONU FRUŠKE GORE

Poljoprivreda je osnovna ekonomska delatnost u regionu Fruške gore. Međutim, treba imati u vidu da na ovom prostoru nije značajno, u prethodnom periodu, potencirana organska proizvodnja, tako da se u okviru Master plana održivog razvoja Fruške gore može govoriti o počecima primene ovakvog modela poljoprivredne proizvodnje. Drugim rečima, pored nedovoljne zastupljenosti organske proizvodnje postoji niz drugih teškoća, kao što su:

- nedovoljna edukovanost i informisanost proizvođača i kadrova o ekološkim sistemima proizvodnje - sertifikovana organska proizvodnja;
- nedovoljne površine pod voćnjacima i vinogradima i starost dela ovih zasada;
- nedovoljno razvijena infrastruktura u ruralnim područjima;
- nepovoljni demografski trendovi u većini ruralnih opština Fruške gore;
- neadekvatan nivo podsticaja i subvencionisanja organske proizvodnje;
- nedovoljan broj prerađivačkih i distributivnih preduzeća;
- nerešeni imovinsko-pravni odnosi u oblasti ribarstva i nedovoljno iskorišćen potencijal geotermalnih voda u cilju razvoja mrestilišta na ribnjacima;
- nedovoljna zastupljenost medonosnih vrsta biljaka uz nepovoljan vremenski period pčelinje paše;
- nedovoljna organizovanost proizvođača i slično.³²⁰

Stoga, model održive poljoprivrede je imperativ kojim treba težiti u planiranju daljeg razvoja poljoprivrede. Ekonomska revitalizacija Fruška gora je moguća kroz razvoj potencijala održive poljoprivrede, imajući u vidu pripadnost ovog regiona Dunavskom regionu³²¹ (Dunavska strategija EU). Koncept održivog razvoja Fruške gore podrazumeva da

³¹⁸ Ibid., str. 78-80.

³¹⁹ Ibid., str. 265.

³²⁰ Pejanović, R., Lazić, B., Popović – Vranješ, Anka, Korać, Nada, Keserović, Z., Plavša, Nada, Čirković, M., Đukić, Sanja (2011): Production of health food-safe in concept of „Master plan for sustainable development Fruška gora 2012-2022.“, Book of proceedings, 22nd International Symposium „Food safety production“, Faculty of Agriculture, Novi Sad, Trebinje, Bosnia and Herzegovina, 19 – 25 June 2011, pp. 274-277.

³²¹ Đukić, Sanja, Glavaš-Trbić, Danica (2012): Opportunities for Development of Tourism within the Area of Fruška gora, Thematic Proceedings, International Scientific Meeting „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization within the Danube Region –

se sve oblasti posmatraju kompleksno, sistematično i sveobuhvatno. Održiv razvoj poljoprivrede na području Fruške gore u narednom periodu treba da obezbedi dobru tržišnu poziciju ovog regiona prepoznatog po proizvodnji zdravstveno-bezbedne hrane. Implementacija organskog modela proizvodnje treba da obezbedi: ekonomski profit i ekološki profit, uz obezbeđenje socijalne sigurnosti stanovništva. Ovaj koncept razvoja poljoprivrede na području Fruške gore omogućava da se uticaji poljoprivrede na prirodne resurse (zemljište, vodni resursi, životna sredina) svede na pozitivne efekte.³²² Pored organskog modela poljoprivrede, značajan je koncept integralne poljoprivredne proizvodnje. Stoga, značaj proizvodnje zdravstveno-bezbedne hrane ovog područja moguć je kroz primenu kako organskog, tako i integralnog modela poljoprivredne proizvodnje.³²³ Takođe, bitna komponenta razvoja agroprivrede Fruške gore pretpostavlja uvažavanje koncepta multifunkcionalne poljoprivrede, što treba da omogući: prehrambenu sigurnost stanovništva Fruške gore; očuvanje okoline; razvoj ruralnih područja (rast zaposlenosti, diverzifikacija privrednih delatnosti); socio-ekonomski razvoj (očuvanje kulturnog-istorijskog nasleđa, turizam, promovisanje tradicionalne gastronomije i slično).³²⁴ U „Master planu održivog razvoj Fruške gore 2012-2022. godine“ ova značajna privredna grana je predstavljena kroz nekoliko važnih elemenata, kao što su:

- ruralni razvoj;
- voćarstvo;
- vinogradarstvo;
- stočarstvo;
- povrtarstvo;
- valorizacija prostirki i stajnjaka;
- lekovito bilje;
- uređenje poljskih puteva, i
- navodnjavanje.

Za potrebe razvoja poljoprivrede predviđena su ulaganja u vrednosti od 607.069.675 evra, dok bi planirani prilivi bi trebali da budu u vrednosti od 960.848.183 evra (na osnovu priliva iz voćarske, vinogradarske, stočarske i povrtarske proizvodnje, kao i valorizacijom prostirki i stajnjaka i lekovitog bilja na području Fruške gore).³²⁵ U pogledu podsticanja

preservation of rural values“, 6-8. December 2012, Tara, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, pp. 556-573.

³²² Pejanović, R., Panjković, Biljana, Đukić, Sanja, Glavaš-Trbić, Danica (2012): Sustainable Development of the Region Fruška gora within AP Vojvodina, Book of Abstracts, International Symposium “Trends in the European Agriculture Development”, 17-18 May 2012, Timisoara, Romania, Faculty of Agriculture, pp. 102-103.

³²³ Pejanović, R., Đukić, S. (2011): Master plan održivog razvoja Fruške gore sa naglaskom na ekološke segmente, turizam i organsku proizvodnju, Zbornik radova, Peti forum o organskoj proizvodnji, Centar za organsku proizvodnju Selenča, Univerzitet u Novom Sadu, Selenča, 2011, str. 23-27.

³²⁴ Pejanović, R., Đukić, Sanja, Glavaš – Trbić, Danica: Ruralni i lokalni ekonomski razvoj u regionu Fruške gore – studija slučaja, Ekonomika poljoprivrede, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Implementation within Danube Region, knjiga I, vol LVIII, Banja Vrdnik, 2011, str. 172-179.

³²⁵ „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, (2011). Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 265-266.

ruralnog razvoja za planirani period predviđena su ulaganja u tvrdu i meku infrastrukturu, čijom operacionalizacijom treba da se postigne da ovo područje efikasno koristi savremene razvojne tokove i postojeću tradiciju. **Voćarska proizvodnja** u regionu Fruške gore u budućem periodu treba da se razvija na principu organske i integralne proizvodnje, istovremeno praćeno izgradnjom savremenih skladišnih i rashladnih kapacitetima. U ostvarivanju tog cilja potrebno je: izvršiti mikrorејonozaciju područja Fruške gore; trajno raditi na povećanju nivoa znanja proizvođača; organizovati izveštajno-prognoznu i savetodavnu službu; uvođenje integralnog i organskog koncepta u proizvodnju; uspostavljanje proizvodnje sertifikovanog sadnog materijala; uvođenje mehanizacije; povećanje skladišnih kapaciteta i mogućnosti za distribuciju voća; povećanje preradnih kapaciteta; povećanje ulaganja u marketing, i formiranje i jačanje proizvođača. U okviru buduće vizije razvoja **vinogradarske proizvodnje** planira se povećanje površina, kao i izdvajanje istih za organsku proizvodnju, uz razvijene i dobro povezane vinske puteve, a realizacija ovog cilja moguća je operacionalizacijom sledećih zadataka: podizanje novih zasada vinove loze; unapređenje tehnologije proizvodnje grožđa i vina; formiranje adekvatnog sortimenta; udruživanje proizvođača i razvoj savetodavne službe, kao i formiranje vinskih puteva. **Stočarstvo i povrtarstvo** u regionu Fruške gore u narednom periodu zasniva se na isključivoj primeni organskog modela proizvodnje. Kod stočarske proizvodnje planiraju se sledeće aktivnosti: stvaranje eko-farmi; formiranje fruškogorskog centra za organsku stočarsku proizvodnju (Beočin), kao i edukacija svih zainteresovanih strana. Primena **organskog povrtarstva** u narednom periodu treba da bude praćeno sledećim zadacima: razvoj njivske proizvodnje povrća po principu organske proizvodnje, kao i organska proizvodnja u plastenicima i multifunkcionalnim bio-baštama; razvoj programa starih sorti; formiranje fruškogorskih razvojnih centara (u okviru njih demonstracionih centara) za biljnu proizvodnju (Irig i Ruma); jačanje kadrovske strukture; udruživanje i edukacija. **Valorizacija prostirki i stajnjaka** na području Fruške gore je važan faktor održivog razvoja Fruške gore, jer očuvanje životne sredine upravo zavisi od sprečavanja njenog zagađivanja. U tom kontekstu proizvodnja kvalitetnog organskog đubriva koja su neophodna za odvijanje organske proizvodnje, obezbeđuju se kroz proizvodnju bioaktivnog komposta. U proizvodnji ovog organskog đubriva potrebno je iznaći odgovarajuća rešenja u okviru eko farmi (gradnja kompostane), sa primenom odgovarajućih savremenih tehnoloških postupaka. Potencijali razvoja **proizvodnje, kao i sakupljanja lekovitog bilja** do sada nisu bili znatnije iskorišćeni, ali strateškim planom održivog razvoja dobija na značaju. U cilju valorizovanja ovih potencijala potrebno je: izvršiti monitoring resursa za sakupljanje i gajenje lekovitog bilja; obezbediti primarnu doradu lekovitih bilja kroz planiranje investicija u opremu, i jačanje kadrovske potencijal. U okviru proizvodnje lekovitog bilja planira se proizvodnja eteričnih i hladno ceđenih ulja. **Uređenjem poljskih puteva** u regionu Fruške gore ostvarilo bi bolja usklađenost sa ostalim objektima u okolini, što bi omogućilo racionalizaciju proizvodnih operacija u okviru poljoprivrednih gazdinstava, što podrazumeva da je potrebno: obezbediti održavanje površine poljskih puteva; izvršiti izgradnju tvrde podloge na glavnim poljskim putevima, kao i formiranje novih mreža poljskih puteva u postupku komasacije zemljišta.³²⁶

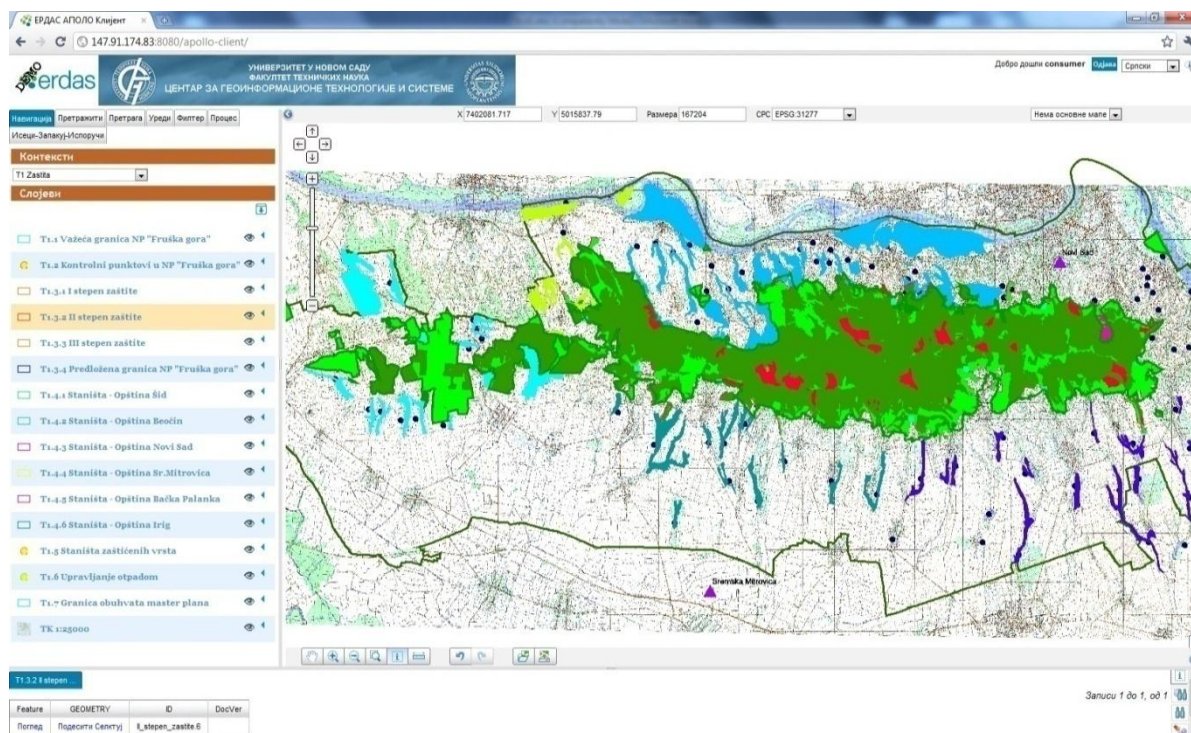
³²⁶ Ibid., str. 83-123.

3.3.9. USPOSTAVLJANJE INFORMACIONOG SISTEMA U REGIONU FRUŠKE GORE

Za potrebe održivog razvoja planirana je realizacija **geoinformacionog sistema (GIS) područja Fruške gore**, koja prati strukturu strateškog plana održivog razvoja Fruške gore. Ovaj geoinformacioni sistem treba da ima tzv. lejersku strukturu koja sadrži sledeće oblasti (slika 9):

- Master plan (sadrži sve podatke koji se odnose na Master plan);
- Zaštita i unapređenje životne sredine, prirodnih vrednosti i resursa;
- Zaštita kulturnog i istorijskog nasleđa;
- Zaštita i prezentacija geonasleđa;
- Šumarstvo i lovstvo;
- Ribarstvo i pčelarstvo;
- Turizam, infrastruktura i privredne delatnosti;
- Poljoprivreda;
- Brendiranje područja i proizvoda;
- Demografija;
- Obnovljivi izvori energije.³²⁷

Slika 9. Prikaz informacije o izabranoj oblasti održivog razvoja regiona Fruške gore u GIS-u

Izvor: „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, 2011

³²⁷ Ibid., str. 129.

Primena geoinformacionog sistema baziranog na odgovarajućim standardima je od velikog značaja za praćenje održivog razvoja regiona Fruške gore, jer se postiže bolja razmena geodataka na samom području, ali i u okviru drugih geoinformacionog sistema.

3.3.10. BRENDIRANJE PODRUČJA I PROIZVODA REGIONA FRUŠKE GORE

Uspešan održivi razvoj regiona Fruške gore zasniva se na primeni marketinških principa u valorizaciji svih vrednosti ovog područja. To podrazumeva da je ovaj region prepoznatljiv kako na nacionalnom, tako i na regionalnom nivou po brend vrednostima. U tom kontekstu planirano je da je izradi projektna dokumentacija za diferencijaciju proizvoda i područja. Na osnovu toga se formulišu integralni marketing planovi. Marketing strategija održivog razvoja regiona Fruške gore zasniva se na **izgradnji brenda za veći deo proizvoda tj. područja**, i to:

- **Vina Bermet (crno i belo) i Ausbruch;**
- **Sorta vinove loze Probus;**
- **Fruškogorska voda Jazak;**
- **Šumski plodovi i lekovito bilje;**
- **Autohtona sorta hrast „Kitnjak”;**
- **Lipov fruškogorski med;**
- **Gorski jelen;**
- **Orao krstaš;**
- **Ribarstvo (trofejni primerci kapitalnog šarana sa fruškogorskih jezera);**
- **Fruškogorsko organsko povrće – paradajz;**
- **Fruškogorski manastiri;**
- **Sremski kulen, šunka, sremska kobasica „Lukanika”;**
- **Sremski Karlovci;**
- **Izletnički turizam;**
- **Fruškogorski maraton;**
- **Fruškogorske termalne vode – Banja Vrdnik;**
- **Fruškogorski organski sir.³²⁸**

Troškovi brendiranja proizvoda i područja Fruške gore za planirani period treba da iznose oko 14.860.000 evra, pri čemu planirani prilivi od brendiranja ostvaruju se rastom privrednih aktivnosti i stvaranjem opšte dobrobiti za stanovnike ovog područja.³²⁹

3.3.11. DEMOGRAFSKI RAZVOJ REGIONA FRUŠKE GORE

Stanovništvo je limitirajući činilac održivog razvoja regiona Fruške gore, jer stanovništvo ima negativan prirodni priraštaj. Druga nepovoljna karakteristika je senilizacija stanovništva, jer je prosečna starost stanovništva ovog područja preko 40 godina. Zbog ovakve demografske slike potrebno je planirati adekvatan demografski razvoj u ovom

³²⁸ Ibid., str. 133-146.

³²⁹ Ibid., str. 268.

regionu. To podrazumeva ekonomsko jačanje ovog regiona sa ciljem stvaranja povoljnijeg ambijenta za rad, posebno mladih ljudi.³³⁰

U narednom periodu preporučuje se prilagođavanje planiranim demografskim promenama. To znači da pored mera populacione politike (produženje ljudskog veka, ograničavanje pristupa sredstvima kontrole rađanja, povećanje useljavanja i povećanja fertiliteta), budu uključene i one mere koje će pratiti proces „starenja stanovništva“. To podrazumeva da depopulaciona naselja treba transformisati u tzv. „penzionerska sela“ koja bi mogla da „regrutuju“ penzionere iz našeg okruženja, kao iz srpske dijaspore.³³¹ Za sprovođenje svih ovih mera potrebna su ulaganja za posmatrani vremenski okvir strateškog planiranja održivog razvoja Fruške gore oko 966.000 evra.

3.3.12. POTENCIJALI OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U REGIONU FRUŠKE GORE

Razvojni potencijali regiona Fruške gore su ogromni, tako da bi investicije u mnogobrojne projekte bile isplative. Obnovljivi izvori energije imaju svoju osnovnu svrhu koja se ogleda u povećanju energetske efikasnosti i ostvarivanja značajnih energetskih ušteda. Pri tom ova ušteda se najviše odnosi na smanjenje energetske zavisnosti od uvoza energenata, ali i sve učestalijih nestabilnih cena energenata (nafta, gas...). Međutim, osim direktnih ekonomskih rezultata uticaj ovih vidova energije je pozitivan u domenu zaštite životne sredine, pogotovo u davanju značajnog doprinosa u borbi protiv klimatskih promena.³³²

Aspekti iskorišćavanja potencijala obnovljivih energetskih izvora u regionu Fruške gore su skoncentrisani na tri modela njihove eksploatacije. Naime, prvi model uključuje **iskorišćavanje drvne mase iz šuma, voćnjaka, vinograda** u cilju proizvodnje ekološkog goriva. Drugi model se zasniva na **mogućnostima iskorišćavanja energije sunca** korišćenjem solarnih panela i fotonaponskih ćelija u proizvodnji toplotne i električne energije. Treći model odnosi se na iskorišćavanje resursa **geotermalne energije, termomineralnih voda i voda za piće** na području Fruške gore.³³³ Za realizaciju projekata iskorišćavanja obnovljivih izvora energije na području Fruške gore potrebna su ulaganja oko 4.401.000 evra, pri čemu se u strateškom planu navode planirani prilivi od proizvodnje ekološkog goriva u vrednosti od 2.008.500 evra³³⁴. Obuhvat planiranih priliva je svakako daleko veći uključujući i ostala dva vida iskorišćavanja obnovljivih energetskih potencijala, a čiji je efekat uočljiv kroz razvoj drugih privrednih aktivnosti na ovom području.

³³⁰ Pejanović, R., Đukić, Sanja, Njegovan, Z., Glavaš-Trbić, Danica (2012): Demographic Problems of Rural Development of the Region of Fruška gora, Book of Proceedings, Third International Scientific Symposium „Agrosym 2012“, Faculty of Agriculture, University of East Sarajevo, Republic of Srpska, Bosnia, Jahorina, 15-17 November 2012, pp. 619-624.

³³¹ „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, (2011). Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 147-150.

³³² Pejanović, R., Herak, S., Zubac, M., Belić, B., Đukić, S. (2012): Potencijali održivog razvoja regiona Fruške gore sa posebnim osvrtom na obnovljive izvore energije, Tematski zbornik radova, 1. Međunarodna naučno stručna konferencija „Obnovljivi i raspoloživi izvori energije“, Fruška gora, Andrevlje, 09-11. oktobar 2012, str. 26-34.

³³³ Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, (2011). Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 151-179.

³³⁴ Ibid. str. 268-269.

4. AGROEKONOMSKI FAKTORI ODRŽIVOG RAZVOJA FRUŠKE GORE

Na osnovu prethodno spomenutih metodologija utvrđivanja indikatora održive poljoprivrede, održive poljoprivrede i ruralnog razvoja, kao i indikatora ruralnog razvoja kreiran je model najznačajnijih agroekonomskih faktora održivog razvoja regiona Fruške gore. **Ovi faktori se u predloženom modelu analiziraju preko indikatora**, koje kao statističke varijable pomažu da se podaci transformišu u relevantne informacije.

U sprovedenoj analizi agroekonomskih faktora održivog razvoja Fruške gore postoje dva ključna ograničenja. Prvo, pojedini indikatori posmatrane problematike nemaju mogućnost kvantifikacije usled nedostatka zvaničnih statističkih podataka za pojedine opštine tj. gradove u okviru područja Fruške gore (učešće poljoprivrede i prehrambene industrije u bruto društvenom proizvodu opština (gradova), nivoi učešća poljoprivredne podrške u opštinama i slično). Drugo, za pojedine izračunate indikatore vrednosti odnose se na celokupnu teritoriju opština odnosno gradova koji su u obuhvatu područja Fruške gore, jer ne postoje dostupni podaci za pojedinačna naselja u opštinama.

Istraživački model agroekonomskih faktora održivog razvoja regiona Fruške gore zasniva se na sledećim socio-ekonomskim podacima: poljoprivredni i turistički potencijali, investicije u poljoprivredi, stanovništvo, kao i zaposlenost i zarade u poljoprivredi.

Ova klasifikacija elemenata se zasniva pre svega na dostupnim i statističkim podacima za istraživanu oblast, uzimajući u obzir dva nivoa posmatranja tj. u kontekstu održive poljoprivrede i ruralnog razvoja. Stoga je ovaj model agroekonomskih faktora održivog razvoja Fruške gore podložan daljim promenama u skladu sa većim stepenom dostupnosti podataka.

4.1. POLJOPRIVREDNI POTENCIJALI KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE

Poljoprivreda je prepoznata kao glavna ekonomska delatnost u regionu Fruške gore, i u okviru „Master plana održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“ najveći akcenat stavljen je na primenu modela organske proizvodnje, ali je malo poznato da li se sa njenom primenom počelo u značajnijem obimu. Stoga, analiza poljoprivrede kao agroekonomskog faktora regiona Fruške gore prvenstveno se odnosi na konvencionalnu poljoprivredu koja je uglavnom zastupljena u ovom području.

4.1.1. POTENCIJALI ZA BILJNU PROIZVODNJU U REGIONU FRUŠKE GORE

Poljoprivredno zemljište u regionu Fruške gore zauzima najveću površinu (od oko 95.606, ha), što čini oko 68,60 % od ukupne površine ovog područja. U daljem periodu očekuje se smanjenje ovih površina zbog realizacije planiranih mikroakumulacija i objekata za potrebe sistema za navodnjavanje i odvodnjavanje, kao i zbog planirane izgradnje saobraćajne infrastrukture. Procenjuje se da će doći do promene strukture korišćenja

poljoprivrednog zemljišta, pa će se povećati površine pod voćnjacima i vinogradima (tabela 32).³³⁵

Tabela 32. Površine pod vinogradima i voćnjacima na području Fruške gore

	Voćarsko vinogradarske zone		Plantaze	
	Površina u ha	%	Površina u ha	%
Bačka Palanka	84,74	1,20	475,38	7,69
Beočin	389,07	5,47	173,97	2,82
Indija	586,74	8,26	1.260,19	20,39
Irig	1.972,12	27,75	1.750,11	28,32
Petrovaradin	392,28	5,52	12,50	0,20
Ruma	96,11	1,35	69,67	1,13
Sr. Karlovci	1.429,94	20,12	-	-
Sr. Mitrovica	1.164,02	16,38	1.671,40	27,05
Šid	991,23	13,95	766,68	12,40
Ukupno	7.106,28	100,00	6.179,90	100,00

Izvor: Prostorni plan posebne namene područja Fruške gore, 2004

Miljković je podelio sva zemljišta na području regiona Fruške gore na sledeće proizvodne rejone: šumski, voćarsko-vinogradarski, i rejon ratarske proizvodnje (uzimajući u obzir proizvodni potencijal zemljišta).³³⁶ Prema pojedinim autorima postoje različite procene koliko su zastupljene voćarsko-vinogradarske površine. Tako, prema Dobrili voćarski podrejon Fruške gore prostire se na oko 22.000 ha, pri čemu su na višim lokacijama zastupljene kruške i breskve, a na nižim lokacijama zastupljene su ostale voćne vrste.³³⁷ U pogledu mogućnosti povećanja površina pod voćnjacima najveći potencijal ima opština Irig (11.443 ha), a zatim sledi Beočin (9.928 ha), Šid (8.669 ha), Sremska Mitrovica (8.594 ha), Novi Sad (sremski deo 8.080 ha), Indija (5.728 ha), Bačka Palanka (2.200 ha) i Ruma (595 ha).³³⁸ U ukupnoj proizvodnji voća na području Fruške gore najveći udeo ima opština Sremska Mitrovica (23,9 %), zatim Irig (22,4 %), Šid (15,5 %), Ruma (11,8 %), Indija (8,5 %) i Beočin (7,7 %), dok opština Sremski Karlovci (2,0%) ima najmanje učešće i pored dobrih proizvodnih uslova.³³⁹

Fruškogorsko vinogorje je na početku prošlog veka bilo karakteristično po vinskim sortama, i to prvenstveno za obojena vina, da bi posle Drugog svetskog rata ove sorte za obojena vina bile potisnute.³⁴⁰ Prema Laziću na području Fruške gore moguće je podići oko 55.000 ha vinograda, a nešto kasnije za ovaj rejon preporučuju se bele vinske sorte vinove loze.³⁴¹ U tom kontekstu, pojedini autori navode da je krajem prošlog veka oko 90 % površina

³³⁵ Prostorni plan područja posebne namene Fruške gore do 2022. godine („Sl. List AP Vojvodine broj 16/2004“).

³³⁶ Miljković, N. (1975): Zemljište Fruške gore, Matica Srpska, Novi Sad, 1975.

³³⁷ Dobrila, A. (1948): Voćarski rejoni Vojvodine, Vojvođanski poljoprivrednik, br. 8, Novi Sad.

³³⁸ Gvozdrenović, D., Vračević, B. (2007): Voćarstvo Srema, „Savremena poljoprivreda“, vol. 56, str. 62-70, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.

³³⁹ Ibid.

³⁴⁰ Lazić, S. (1982): Vinogradarstvo i vinarstvo Fruške gore, Matica Srpska, Novi Sad.

³⁴¹ Lazić, S. i sar. (1973): Rejonizacija vinogradarske proizvodnje u Vojvodini, Novi Sad.

regiona Fruške gore bilo pod belim vinskim sortama vinove loze.³⁴² Na osnovu ovakvih činjenica, može se zaključiti da je područje Fruške gore pretežno voćarsko-vinogradarski rejon.

Poređenje poljoprivrednih površina po opštinama koje ulaze u sastav ovog regiona u cilju kvantifikovanja različitih agrarnih potencijala je neadekvatno. Osnovni razlog leži u tome da pojedine opštine ne ulaze celokupnom površinom u sastav ovog područja, pa bi se ovim poređenjem dobila nerealna slika. Tako npr. naseljena mesta iz opština Ruma i Bačka Palanka koja ulaze u sastav područja Fruške gore čine svega oko 5,97 %, odnosno 7,53 % ovog regiona. U ostalim opštinama, osim Petrovaradina, Beočina i Sremskih Karlovaca, naseljena mesta čine od 30-92 % površine područja Fruške gore. Imajući to u vidu, kvantifikacija poljoprivrednih površina služi samo za delimičan uvid u agrarne potencijale za većinu opština.

Na osnovu Popisa poljoprivrede Republike Srbije iz 2012. godine struktura korišćenih poljoprivrednih površina u opštinama koje ulaze i sastav regiona Fruške gore ukazuju na dominaciju oranica i bašta. Značajnije učešće livada i pašnjaka prisutno je u Petrovaradinu i Beočinu. Značajniji udeo voćnjaka i vinograda imaju opštine Sremski Karlovci, Petrovaradin, Irig i Beočin (tabela 33).

Tabela 33. Korišćeno poljoprivredno zemljište po kategorijama po opštinama u regionu Fruške gore (2012)

	Korišćena poljoprivredna površina, ha	Oranice i bašte	Livade i pašnjaci	Voćnjaci i vinogradi	Ostalo, okućnice i bašte
Petrovaradin	2.071	51	30	17	1
Bačka Palanka	44.392	97	1	2	0
Beočin	5.325	72	18	10	0
Sr. Karlovci	998	54	6	38	0
Indija	30.343	91	3	5	1
Irig	11.242	78	8	13	0
Ruma	41.336	97	1	1	1
Sr. Mitrovica	54.443	92	6	1	1
Šid	36.608	94	2	4	1

Izvor: obračun autora na osnovu Popisa poljoprivrede Republike Srbije 2012

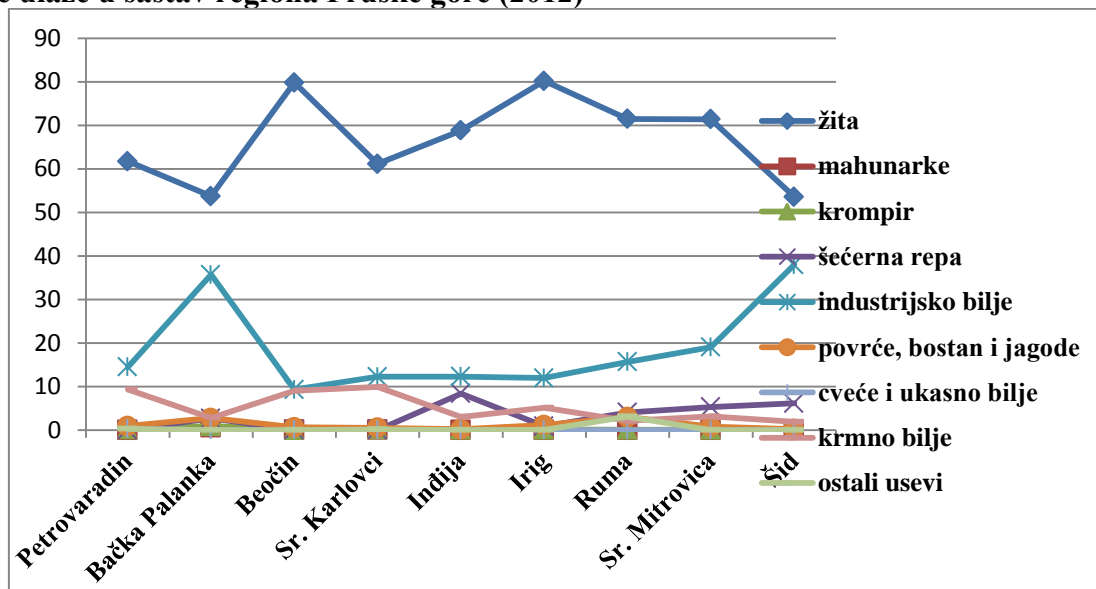
Prema Popisu poljoprivrede Republike Srbije za 2012. godinu, najveće učešće u oraničnim površinama imaju žita (od 54-80 %) u svim opštinama koje ulaze u sastav regiona Fruške gore, nešto manje je zastupljeno industrijsko i krmno bilje (grafikon 1).³⁴³ Na osnovu dostupnih podataka iz Popisa poljoprivrede Republike Srbije za 2012. godinu, u strukturi

³⁴² Paprić, Đ., Korać, Nada, Kuljančić, I., Medić, Mira, Ivanišević, D., Božović, P. (2008): Obojene vinske sorte i klonovi vinove loze u fruškogorskom vinogorju, Letopis naučnih radova, broj I, str. 88-93.

³⁴³ Posmatrane vrednosti su izračunate za celokupne teritorije opština koje ulaze u sastav regiona Fruške gore. Stoga se ova procena uzima kao relativni okvir o setvenoj strukturi na oraničnim površinama usled nedostatka relevantnih podataka za konkretno područje Fruške gore.

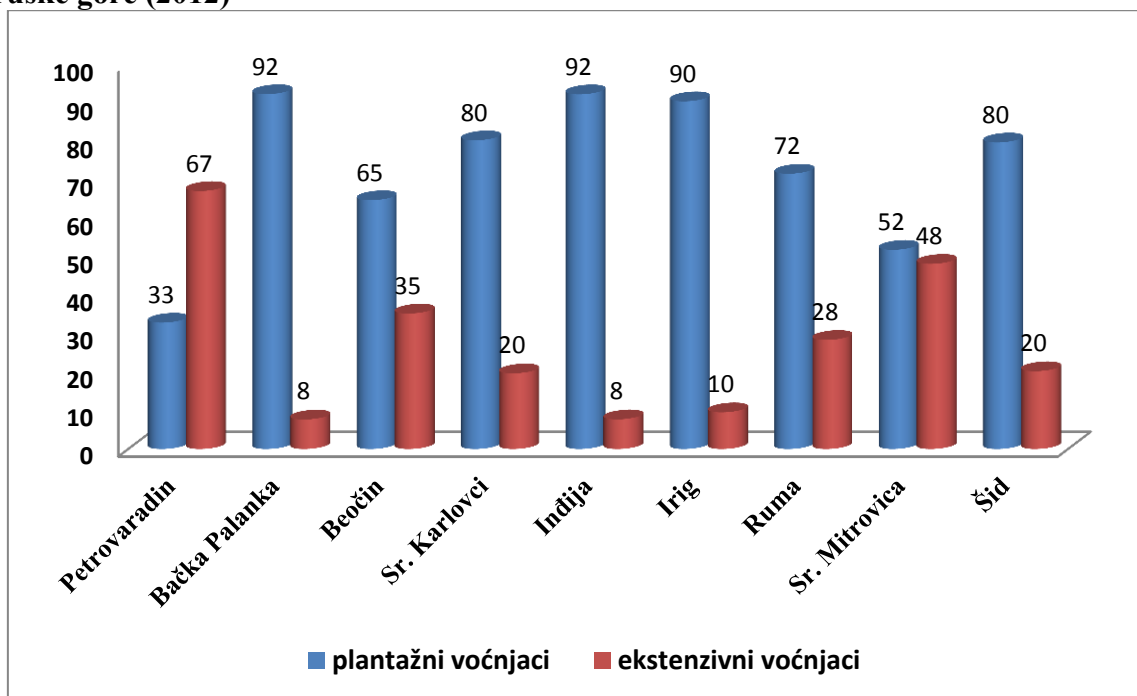
voćnjaka u okviru opština regiona Fruške gore dominiraju plantažni voćnjaci, osim u opštini Petrovaradin (grafikon 2). Jabuke, šljive i breskve su tri najzastupljenije voćne vrste u većini opština u regionu Fruške gore, nešto manje su prisutne kruške, višnje i kajsije, a košunjavo i bobičasto voće najmanje (grafikon 3).

Grafikon 1. Zastupljenost biljnih kultura (%) na oraničnim površinama po opštinama koje ulaze u sastav regiona Fruške gore (2012)

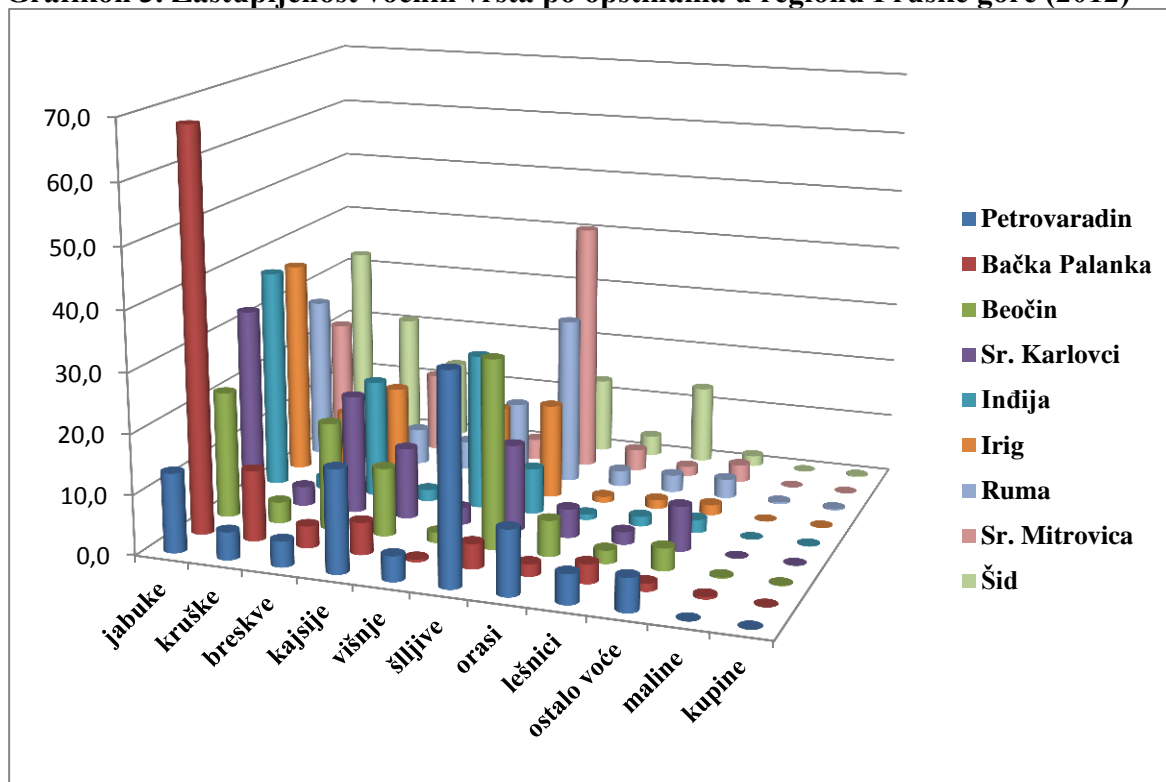

Izvor: obračun autora na osnovu Popisa poljoprivrede Republike Srbije 2012

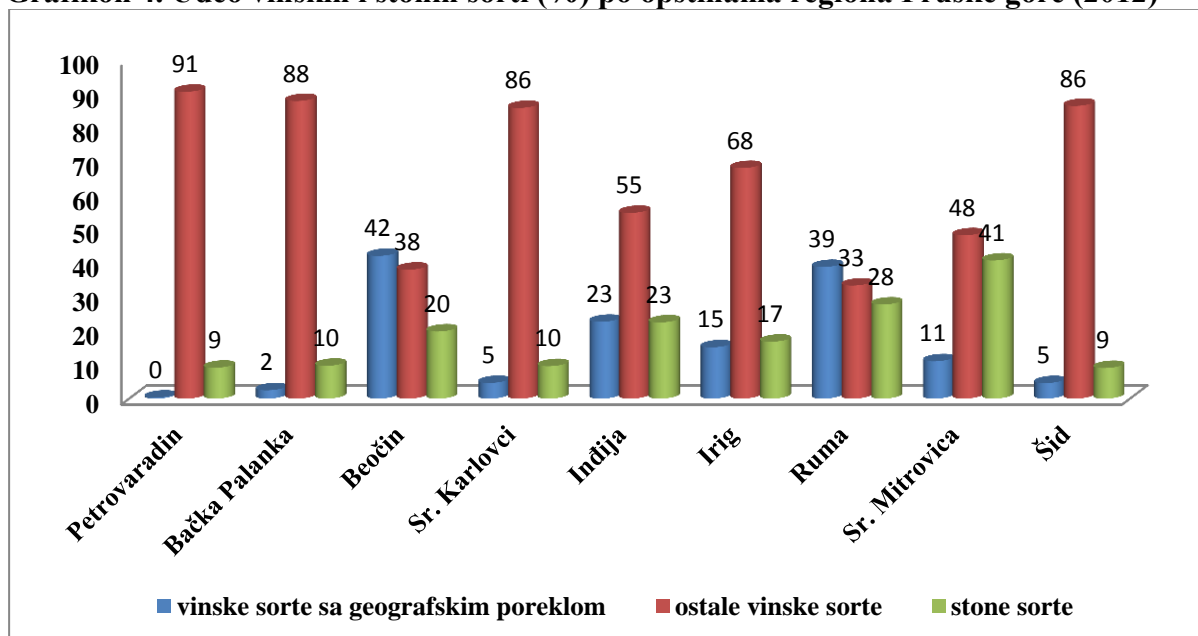
Grafikon 2. Udeo plantažnih i ekstenzivnih voćnjaka (%) po opštinama u regionu Fruške gore (2012)

Izvor: obračun autora na osnovu Popisa poljoprivrede Republike Srbije 2012

Grafikon 3. Zastupljenost voćnih vrsta po opštinama u regionu Fruške gore (2012)

Izvor: obračun autora na osnovu Popisa poljoprivrede Republike Srbije 2012

Grafikon 4. Udeo vinskih i stonih sorti (%) po opštinama regiona Fruške gore (2012)

Izvor: obračun autora na osnovu Popisa poljoprivrede Republike Srbije 2012

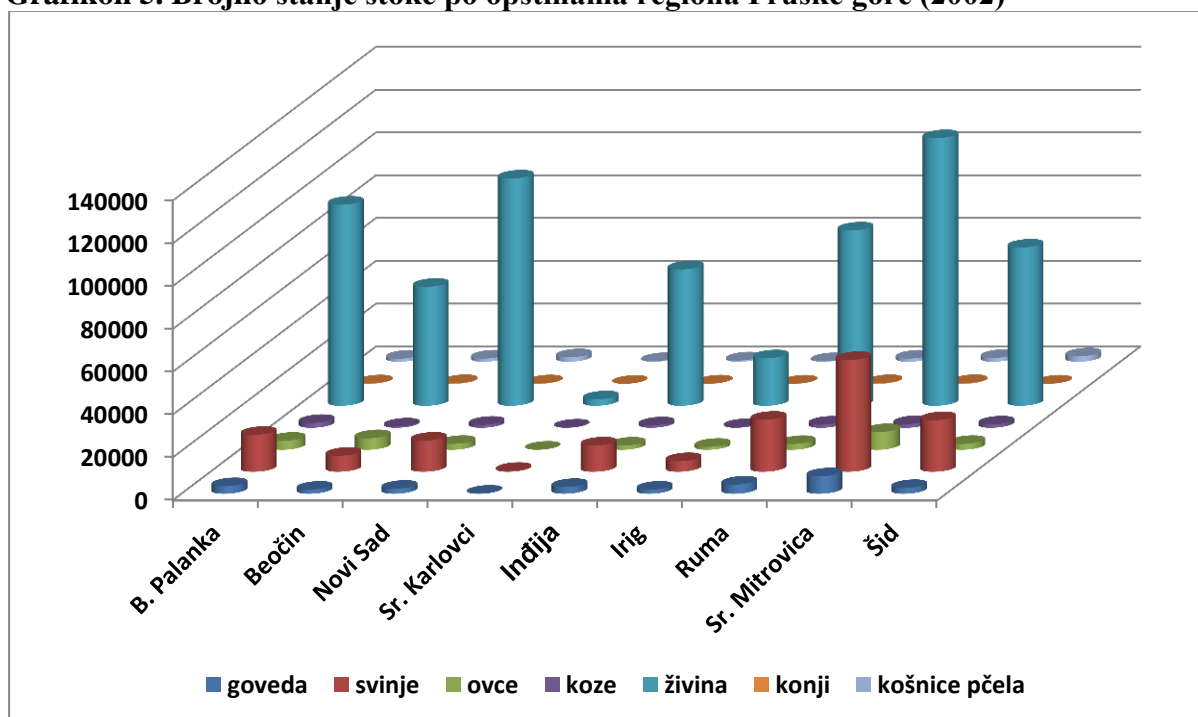
Isto tako, na osnovu istih dostupnih podataka o vinogradima po opštinama Fruške gore, uočava se dominantno učešće vinskih sorti grožđa. U opštinama Beočin, Indija, Irig i

Ruma zapaženo je znatnije učešće vinskih sorti sa zaštićenim geografskim poreklom (grafikon 4).

4.1.2. POTENCIJALI ZA STOČARSKU PROIZVODNJU U REGIONU FRUŠKE GORE

Prema Čobiću, stočarstvo na području Fruške gore uvek je predstavljalo faktor dopunske poljoprivredne proizvodnje, koja je usmerena na zadovoljavanje potreba ishrane lokalnog stanovništva, a znatno manje kao grana koja proizvodi za tržište.³⁴⁴ Najstariji sačuvani pisani podaci o razvoju stočarstva u regionu Fruške gore datiraju u periodu od XVII veka, pri čemu je konjarstvo, govedarstvo, ovčarstvo, živinarstvo, ribarstvo i pčelarstvo bilo dosta razvijeno, dok je svinjarstvo imalo svoje uspone i padove koji su bili uzrokovani tadašnjim društveno-političkim prilikama (pad proizvodnje pod turskom vlašću, a uspon tokom austro-ugarske vladavine). Na području Fruške gore u konjarstvu bile su prisutne sledeće rase: arapski konj, lipicanac i nonius. Govedarstvo je znatno slabije bilo prisutno u poređenju sa uzgojem konja, sa nepovoljnim rasnim sastavom. U govedarstvu Fruške gore prvobitno se uzgajala buša, a zatim podolska i simentalaska rasa. Uzgoj svinja u regionu Fruške gore u prošlosti bio je dosta ekstenzivan za orijentacijom na mangulicu, a kasnije je došlo do unapređenja rasnog sastava (pfajferova ili crna slavonska svinja). Pramenka (vlaška vitoroga pramenka) je prva domaća ovca na području Fruške gore, a najrasprostranjenija je bila cigaja. Živinarstvo Fruške gore je bilo dosta ekstenzivno. Razvoj ribarstva Fruške gore se zasnivao na izlovu riba dunavskih riba: šarana, soma, smuđa, štuke, kečige, i drugih vrsta.

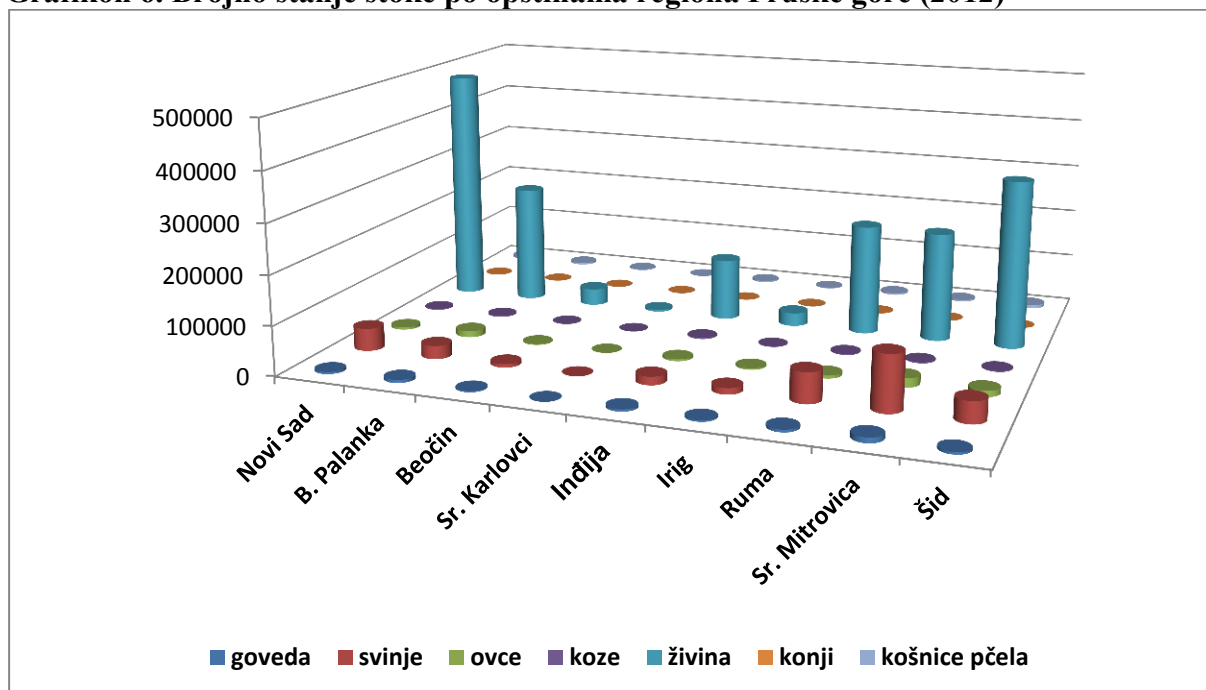
Grafikon 5. Brojno stanje stoke po opštinama regiona Fruške gore (2002)

Izvor: Popis poljoprivrede Republike Srbije, 2002

³⁴⁴ Čobić, T. (2005): Stočarstvo Fruške gore, Matica Srpska, Novi Sad, str. 13.

Grafikon 6. Brojno stanje stoke po opštinama regiona Fruške gore (2012)

Izvor: Popis poljoprivrede Republike Srbije, 2012

Posle Drugog svetskog rata došlo je do rasne preorijentacije, pa se u govedarstvu favorizovala simentalaska rasa i holštajn-frizijsko goveče, a u svinjarstvu jorkšir, holanski landras, durok i hempšir. Rasni sastav u živinarstvu je takođe bio unapređivano (uvođenje rasa White Rock, New Hampshire i druge rasne živine). U ribarstvu Fruške gore došlo je do izmena, jer se uvode vrste kao što su: beli amur, beli i sivi tolstolobik.³⁴⁵ Pad stočarske proizvodnje koje je prethodnih decenija bilo prisutno na našim prostorima, odrazilo se i na prostor Fruške gore. Ipak, uočava se da u pojedinim opštinama Fruške gore dolazi do revitalizacije stočarske proizvodnje posmatrajući brojna stanja stoke u prethodna dva popisa poljoprivrede. Tako npr. broj goveda i svinja se povećao u svim opštinama, osim u Irigu. Izuzimajući Novi Sad (u čije sastavu je opština Petrovaradin), sve opštine imaju zabeleženi rast broja ovaca, koza, živine i košnica pčela. Konjarstvo u regionu Fruške gore, na žalost, sudeći po rezultatima brojnog stanja obeleženo je negativnim razvojnim trendovima, jer je prisutan je rast broja konja samo u opštini Bačka Palanka (grafikon 5. i 6).

4.1.3. STRUKTURA POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA U REGIONU FRUŠKE GORE

Sitna posedovna struktura karakteristična je za Republiku Srbiju, stoga i region Fruške gore nije izuzetak u ovom slučaju. U svim opštinama koje ulaze u sastav regiona Fruške gore dominiraju gazdinstva veličine do 5 ha (grafikon 7):

- u Petrovaradinu – 80,31%;
- u Bačkoj Palanci – 70,48 %;

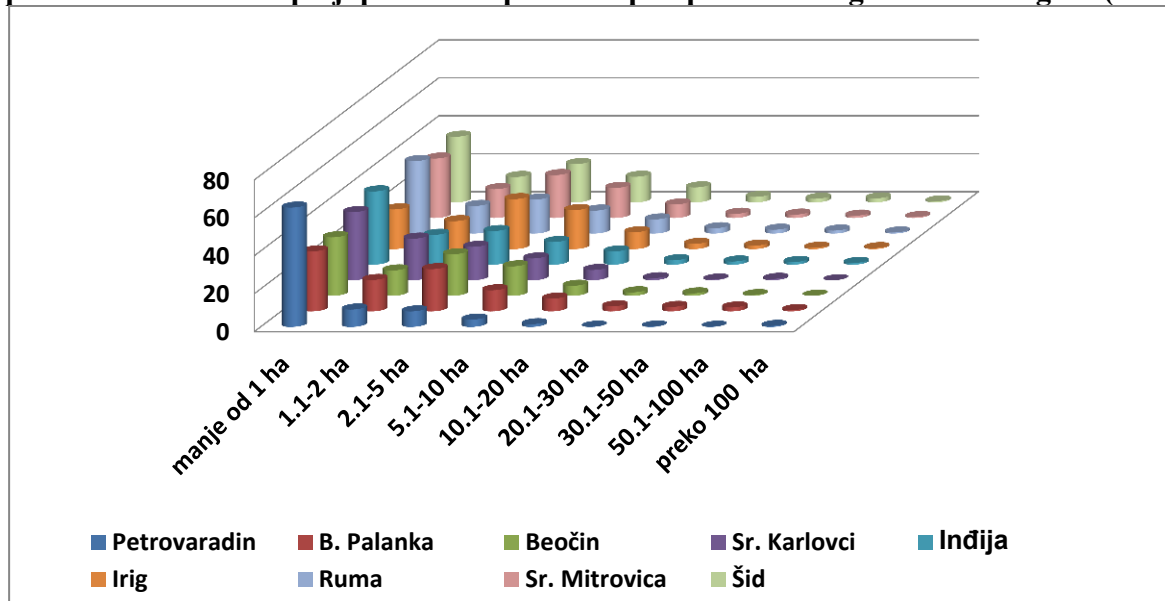
³⁴⁵ Ibid., str. 28-143.

- u Beočinu – 66,17 %;
- u Sremskim Karlovcima – 75,54 %;
- u Inđiji – 72,12 %;
- u Irigu – 62,06 %;
- u Rumi – 70,69 %;
- u Sremskoj Mitrovici – 69,18 %;
- u Šidu – 68,31 %.³⁴⁶

Ovakva sitna posedovna struktura pre svega predstavlja ograničavajući agroekonomski faktor održivog razvoja ovog regiona. Naime i pored prisutnih procesa deagrarizacije tokom prošlog veka, nije se iskoristila ova mogućnost da se posedovna struktura na Fruškoj gori poboljša. Ništa nije bolja situacija u još uvek aktuelnom procesu privatizacije, pri čemu manji broj investitora koji su se pojavljivali nisu bili zainteresovani za privatne posede tj. za sitna seljačka gazdinstva, i uglavnom su se fokusirali na velika imanja sa adekvatnom opremom i infrastrukturom. Sa druge strane, postoji tendencija rasta prihoda poljoprivrednog stanovništva u delatnostima izvan poljoprivrede. Sa jedne strane, to je nužna posledica neadekvatnog procesa urbanizacije koji je išao uporedo sa deagrarizacijom. Sa druge strane, ovo ukazuje na značajne potencijale koje svakako treba imati u vidu prilikom projektovanja mera ruralne politike za ovaj region.

Prerada voća i povrća, kao i prerada mleka u većini opština izdvaja se kao izvori dopunskih profitabilnih aktivnosti, nešto manje zastupljeni su dodatni prihodi u zavisnosti od rada na osnovu ugovora u poljoprivredi i u drugim oblastima, turizma, šumarstva, prerade mesa i ostalih poljoprivrednih proizvoda (grafikon 8). U ukupnom prihodu poljoprivrednih gazdinstava u regionu Fruške gore učešće dodatnih prihoda se kreće do 50 % (grafikon 9).

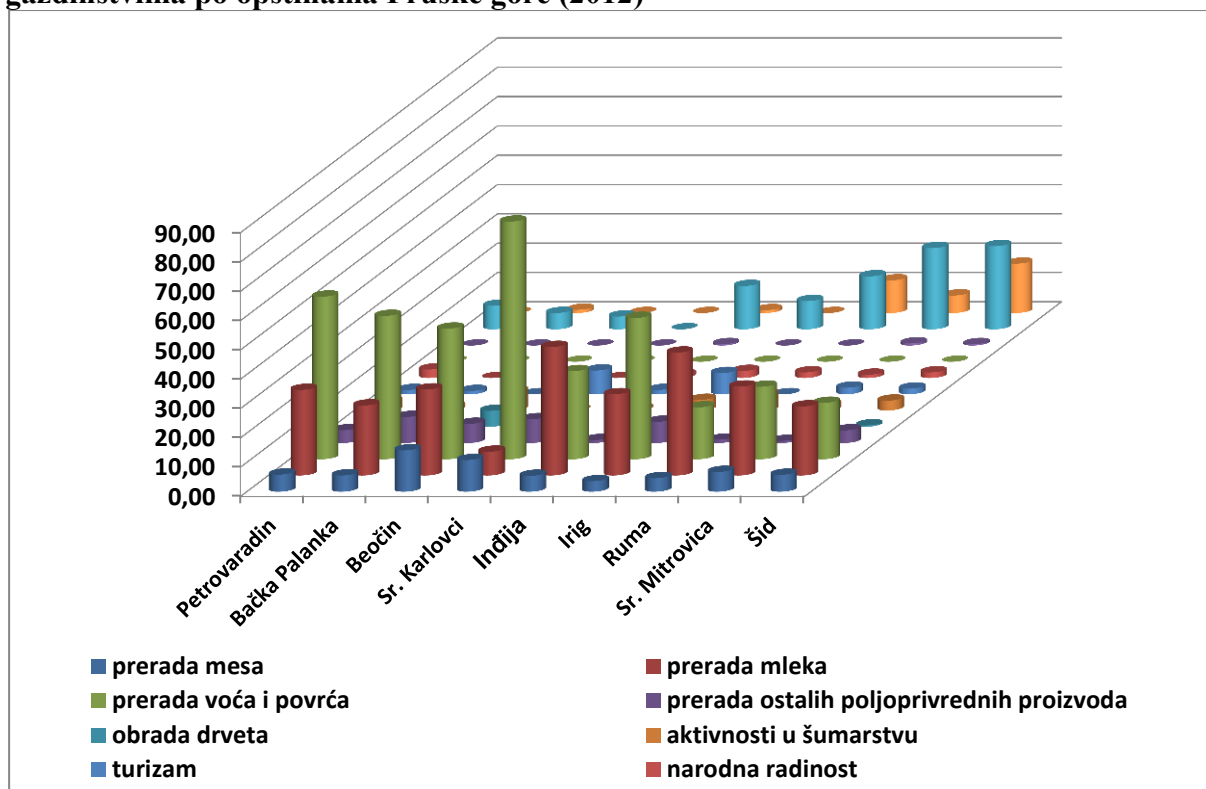
Grafikon 7. Struktura (u % od ukupnog broja gazdinstava) poljoprivrednih gazdinstava po veličini korišćene poljoprivredne površine po opštinama regiona Fruške gore (2012)

Izvor: obračun autora na osnovu Popisa poljoprivrede Republike Srbije 2012

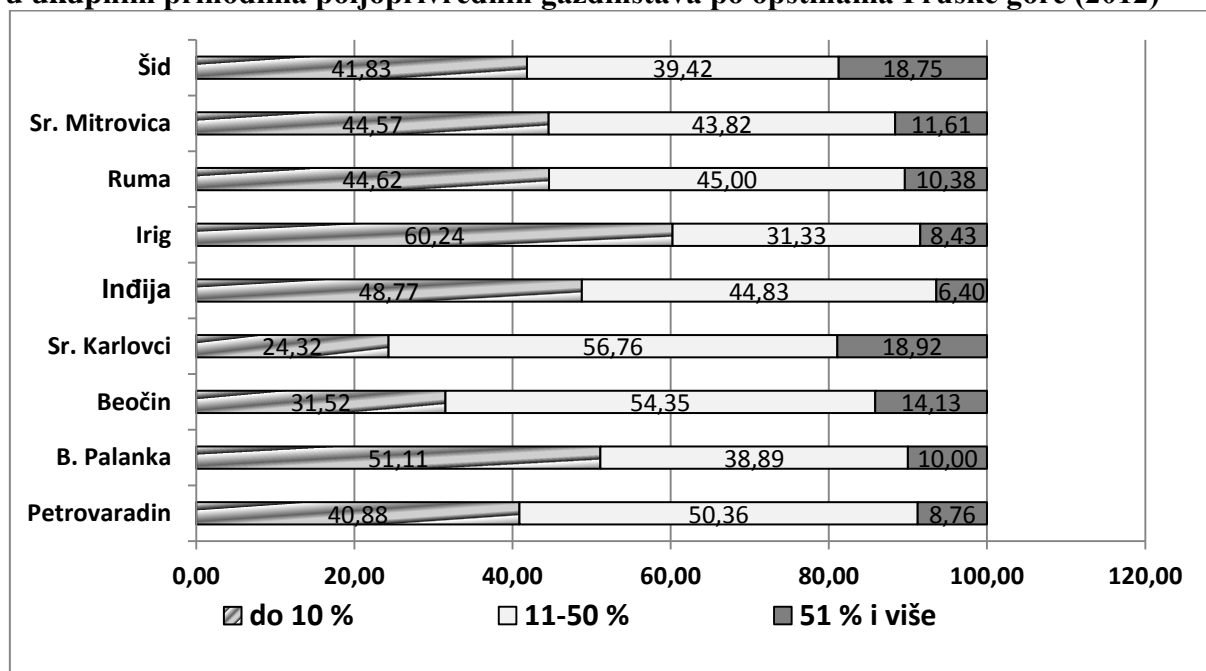
³⁴⁶ Proračun autora na osnovu dostupnih podataka Popisa poljoprivrede Republike Srbije, 2012.

Grafikon 8. Učešće (%) drugih profitabilnih aktivnosti na poljoprivrednim gazdinstvima po opštinama Fruške gore (2012)

Izvor: obračun autora na osnovu Popisa poljoprivrede Republike Srbije 2012

Grafikon 9. Učešće (%) prihoda od drugih profitabilnih aktivnosti (osim poljoprivrede) u ukupnim prihodima poljoprivrednih gazdinstava po opštinama Fruške gore (2012)

Izvor: obračun autora na osnovu Popisa poljoprivrede Republike Srbije 2012

4.2. TURISTIČKI POTENCIJALI KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE

Fruška gora poseduje brojne turističke atrakcije, ali one nažalost do sada nisu bile dovoljno aktivirane. Fruška gora je uglavnom kao jedna od dve planine u Vojvodini, prepoznata kao destinacija izletničkog turizma. Osnovna intencija kod planiranja različitih vidova turizma treba da budu u funkciji zaštite ovog regiona kao prirodnog dobra (nacionalni park).

Na Fruškoj gori mogu se identifikovati pet osnovnih zona ako se uzmu u obzir postojeći potencijali, sadržaji i aktivnosti:

I zona – **Podunavlje**, obuhvata krajnje severne rubne delove Fruške gore, odnosno, spuštajuće planinske padine prema Dunavu. Na zapadu ova zona obuhvata podunavska naselja Neštin, Susek, Banoštor i Čerević, prilično očuvanih ruralnih predeonih odlika. U centralnim delovima ova zona obuhvata šire novosadsko gradsko područje – Sremsku Kamenicu i Petrovaradin, a potom i Sremske Karlovce. Za turističku ponudu poseban značaj imaju ritovi Podunavlja (Koviljsko-petrovaradinski rit). Na istoku u sastav ove zone ulazi Stari Slankamen.

II zona – **Iriški venac**, uključuje centralni deo analiziranog područja, odnosno, prostor istočnog bila planine od Popovice preko Iriškog venca do južnih padina. Ovaj se potez nalazi u sastavu Nacionalnog parka i predstavlja jedan od najatraktivnijih za razvoj turizma. Kompleksi guste šume sa stazama odlični su za razvoj rekreacije, sportskih aktivnosti i ekološko-tematskih tura. Ovde se nalaze neki od najpoznatijih turističkih centara kao što su Stražilovo, Iriški venac, Vrdnik (banja), kao i Neradin – do sada neiskorišćeni potencijal u razvoju seoskog turizma. Potom, tu su i turistički centri II reda: Norcev, Zmajevac, Popovica i Brankovac. Manastiri Krušedol, Hopovo i Jazak, i pripadaju redu najposećenijih na Fruškoj gori.

III zona – **Crveni čot**, obuhvata centralne delove Fruške gore. Ova zona je delimično dislocirana u odnosu na glavne turističke pravce i lokalitete, što ne znači da je njen potencijal zanemarljiv. Prema preovlađujućem tipu potencijala ova zona je uglavnom predodređena za programe sportsko-rekreativnog i izletničkog turizma. Turistički centar I kategorije je Letenka, sa dugom tradicijom programa škole u prirodi. Turistički centri II reda su Testera, Andrevlje, Ležimir i Osovlje.

IV zona – **Zapadna Fruška gora**, obuhvata zapadni deo Fruške gore, koji u pogledu turističkog razvoja zaostaje za prethodno pomenutim zonama. Turistički centri ove zone su: Lipovača, Međeš, Vorovo i Sot.

V zona – **Fruškogorsko vinogorje**, obuhvata vinogradarske rejone na severnim i južnim padinama Fruške gore. Suštinski segment ponude su vinogradi i vinski podrumi. Kao potencijalni turistički centri ove zone ističu se: Sremski Karlovci, Irig, Neštin i Erdevik. Kako se radi o naseljima značajnog kulturnog potencijala i predeonih odlika (ušorene ulice, drvoređi, barokne crkve, znamenita zdanja), vinski turizam se dovodi u snažnu vezu s kulturnim turizmom.³⁴⁷

³⁴⁷ Dokumentaciona baza „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022. godine“.

Bogatstvo prirodnih i antropogenih vrednosti regiona Fruške gore daju solidnu osnovu za razvoj sledećih oblika turističkih aktivnosti:

1. Ekoturizam: u cilju zaštite biljnog i životinjskog sveta, odnosno svih resursa Nacionalnog parka, ekoturizam bi trebalo da bude jedan od vodećih oblika turizma na ovom prostoru. Za ljubitelje prirode, biljnog i životinjskog sveta, nacionalni park Fruška gora pruža široke mogućnosti uživanja kroz posmatranje i fotografisanje (foto safari) zaštićenih vrsta životinja i biljaka. S obzirom na to da se na Fruškoj gori može naći oko 1.500 vrsta biljaka i više stotina vrsta životinja, ekoturizam ovde nalazi izuzetne pogodnosti za svoj razvoj.

2. Zdravstveni (banjski) turizam: dva najznačajnija banjska resursa su banja Vrdnik i banja Stari Slankamen. U banji Vrdnik, pored termomineralnih voda koje su bile osnova za stvaranje balneološkog centra, postoji niz prirodnih i antropogenih vrednosti. U prirodne vrednosti spadaju: mikroklimatske specifičnosti sa karakteristikama vazdušne banje, kvalitetni i dobro očuvani šumski kompleksi i planinski travnjaci obrasli livadskim biljkama značajnih rekreativnih, estetskih i kuriozitetnih atraktivnih atributa, divljač koja zbog statusa nacionalnog parka, omogućava razvoj strogo selektivnog lovnog i fotosafari turizma. U bližoj i daljoj okolini ima i niz antropogenih vrednosti, kao što su: manastir Ravanica, Vrdnička kula vezana za boravak Rimljana u trećem veku nove ere, manji arheološki lokaliteti, naselje Vrdnik koje poseduje ambijentalne turističke kvalitete.

3. Sportsko-rekreativni turizam: sportsko-rekreativni lokaliteti su najbrojniji na Fruškoj gori, bilo da su namenjeni za aktivnu ili pasivnu rekreaciju. Hotel Norcević ima vrlo dobre sportske sadržaje (bazen, trim kabinet, teretana, trim staza, šetna staza), kao i Čortanovci, lokalitet Letenka (nekoliko sportskih terena), Lipovača (trim staza, teren za badminton i biciklističke staze). Ležimir i Brankovac imaju relativno najlošije sportsko-rekreativne sadržaje, koje bi trebalo obnoviti i izgraditi nove. Omladinski centar Letenka je dosta dobro turistički opremljen (parking, trgovinska radnja, klupe, informativne table), dok bi ostali lokaliteti trebalo to stanje da poboljšaju.

3. Izletnički turizam: na Fruškoj gori postoji veoma veliki broj izletničko-rekreativnih lokaliteta, jer su izletnici najmasovniji segment u strukturi posetilaca ove planine. Najveću turističku vrednost imaju lokaliteti Stražilovo i Iriški venac. Ostali značajni lokaliteti su Zmajevac, Osovlje, Zmajevac i Popovica. Na Iriškom vencu, značajan deo prostora pod šumama je iskrčen da bi se napravile otvorene čistine pogodne za izlete, a ovaj prostor je doživeo i značajnu degradaciju tokom bombardovanja 1999. godine. Što se tiče ambijenta, Stražilovo je okruženo izuzetno vrednim kompleksom šuma grabića, koje su u I stepenu režima zaštite. Takođe u I stepenu zaštite nalaze se i šume hrasta, graba i bukve na Zmajevcu. Proces planiranja turizma mora biti pažljivo vođen u odnosu prema ovim režimima zaštite.

4. Lovni i ribolovni turizam: bogat šumski kompleks predstavlja izuzetnu podlogu za razvoj ovog oblika turizma. Posebno se ističe lovni rezervat Vorovo. Lovni fond je dobrog kvaliteta. Lovnu osnovu čine jelen lopatar, muflon, divlje svinje. Pored ovih vrsta, u lovištu su zastupljeni i šakali, kune zlatice, jazavci, jastrebovi i dr. Za razvoj turizma je značajno da je lovište saobraćajno lako pristupačno, do njega se dolazi asfaltnim putem i svi njegovi punktovi su lako dostupni. U lovištu postoje dva objekta za smeštaj, dve vile, koje se trenutno ne koriste, ali koje bi trebalo rekonstruisati i uključiti u ponudu Nacionalnog parka. Osim Vorova, materijalnu bazu ovog vida turizma čini i ograđeno lovište „Karkuša“ kod Klenka. Na Fruškoj gori postoji četiri akumulaciona jezera i jedan lokalitet na Dunavu koji nude

moгуćnost ribolovnog turizma. Lokalitet Koruška, nedaleko od sela Susek, kao lokalitet na Dunavu ima velike mogućnosti za razvoj ribolobnog turizma. Svake godine ovde se održava takmičenje u lovu na šarana. Jezera Moharač, Sot i Bruja su bogata slatkovodnom ribom i to sledećim vrstama: šaran, smuđ, som, bela riba i dr. Jezero Mohač u tome prednjači i prema nekim istraživanjima poseduje 10.000 kg ribe po jednom hektaru površine. Najperspektivniji je sportski ribolov.

5. Vinski turizam: Fruška gora je poznata i po svojim vinima koja se mogu probati u jednom od preko 60 podruma privatnih proizvođača. Najveći broj podruma je u Sremskim Karlovcima, a podruma ima i u Irigu, Neštinu, Banoštoru i Erdeviku, tako da se sva ova naselja mogu uključiti u „put vina“, što bi bio jedan od turističkih proizvoda ovog prostora. Vinski centri imaju dobre uslove za proizvodnju vina i uslove za čuvanje i degustaciju. Autentično vino ovog kraja je bermet, koje su trgovci još pre 150 godina izvozili u SAD, a prema nekim podacima bermet se nalazio i na vinskoj karti „Titanika“.

6. Agroturizam: potencijali seoskih naselja na padinama Fruške gore još uvek su nedovoljno iskorišćeni. Fruška gora je planina koja na svojoj teritoriji ima 57 naselja, ali nijedno seosko naselje se ne nalazi na teritoriji Nacionalnog parka. Nekoliko njih se nalazi na obodu i može se reći da se teritorijalno dodiruju sa nacionalnim parkom. Najveću turističku vrednost ima Vrdnik, zatim slede Jazak, Neradin, Neštin i Čerević. Za sva naselja je primetno da su veoma loše turistički opremljena. Veoma značajne etnografske vrednosti imaju Neradin i Jazak. Programe razvoja svih oblika seoskog turizma bi trebalo vezivati za ekoturizam, jer je generalno evropski koncept razvoja ovih oblika turizma naklonjen njihovoj tesnoj povezanosti.

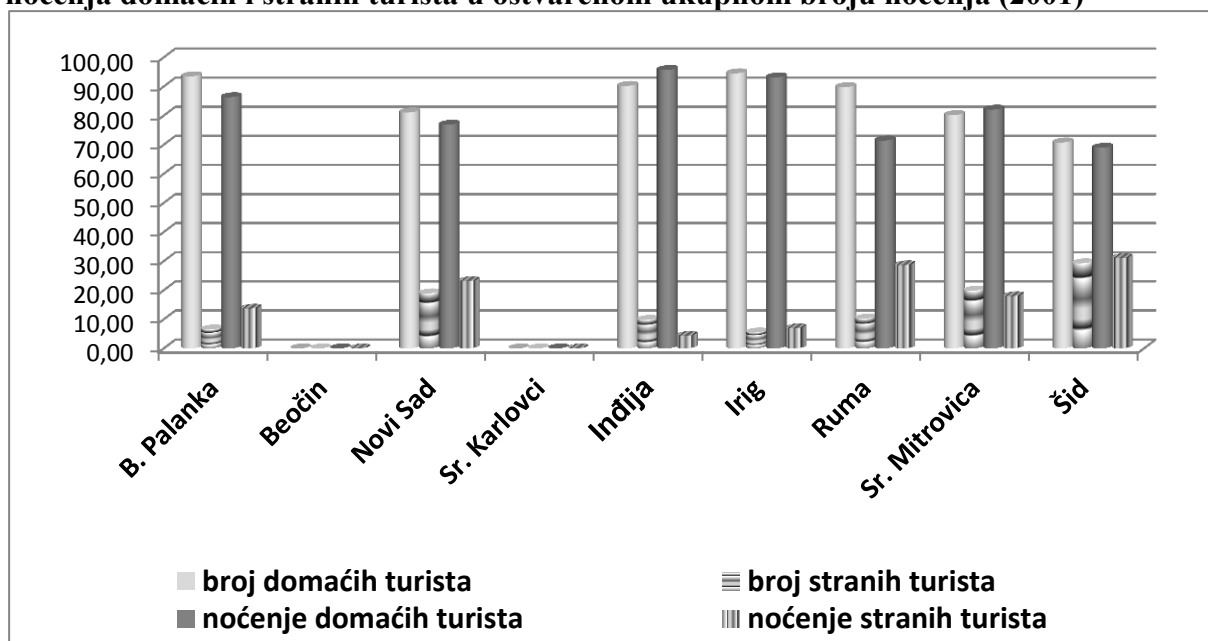
7. Kulturni turizam: Fruška gora predstavlja riznicu kulturnih dobara iz različitih vremenskih perioda, što nam govori da je ovaj prostor imao veoma burnu prošlost. Kroz njega su prošle i na njemu živele mnoge civilizacije o čemu govore brojni tragovi. Najznačajnija kulturna dobra su manastiri kojih na Fruškoj gori ima 16. Manastiri na Fruškoj gori su značajni istorijski, kulturni i umetnički svedoci jednog perioda istorije srpskog naroda. Većina manastira ima izvorne umetničke vrednosti. Nažalost, manastiri još uvek nisu dovoljno turistički opremljeni, niti su izgrađeni minimalni turistički objekti. Samo manji broj manastira ima postavljene putokaze i informativne table (Vrdnik, Grgeteg, Hopovo, Krušedol, Velika Remeta, Mala Remeta). Malo je manastira koji imaju uređena odmorišta za posetioce ili druge objekte za pružanje minimalnih turističko-ugostiteljskih usluga. Pored manastira, najinteresantnija su arheološka nalazišta iz rimskog perioda, stara jezgra gradova Iriga i Sremskih Karlovaca, kao i znamenito mesto Stražilovo. Tu su zatim i brojni spomenici etnografske baštine posebno u selima (Neradin, Jazak, Neštin, Čerević...). Organizovanih turističkih manifestacija kulture na Fruškoj gori je vrlo malo („Brankovo kolo“), iako postoje dobri uslovi za njihovu organizaciju. Turistička ponuda kulturnog turizma može biti uobličena predstavljanjem nasleđa iz NOB-a.

8. Manifestacioni turizam: na području postoji veći broj manifestacija, a jedna od najpoznatijih je Fruškogorski maraton. Ona okuplja svake godine veliki broj učesnika iz zemlje i inostranstva. To je idealan način da se, pored takmičarskog dela, upoznaju prirodne i kulturne vrednosti Fruške gore, uključujući, pre svega, manastire i izletišta. Tu su i brojne

druge manifestacije: Karlovačka berba grožđa i Brankovo kolo u Sremskim Karlovcima, Dositejevi dani i Pudarski dani u Irigu, Lipa i med u Beočinu, Rivička bostanijada u Rivici.³⁴⁸

Praćenje turističkih pokazatelja je otežano, jer za pojedine godine gotovo da ne postoji nijedan podatak za pojedine opštine (kao npr. Sremski Karlovci) za koje se zna da imaju realizaciju turističkih atrakcija. Jedan od razloga koji može biti uzrok je i neadekvatno praćenje turističkih aktivnosti od same lokalne zajednice, kao i neadekvatan sistem kvantifikovanja onih turista koja ne ostvaruju noćenja u datim opštinama. Ohrabrujući podatak je da u unazad nekoliko godina sve opštine beleže rast broja turista (pogotovo stranih) i ostvarenih noćenja. Takođe, visoko učešće domaćih turista tokom posmatranog perioda imaju opštine Sremski Karlovci, Inđija, Irig, Šid i grad Novi Sad. (grafikoni 10, 11. i 12).

Grafikon 10. Učešće (%) domaćih i stranih turista u njihovom ukupnom broju, kao i noćenja domaćih i stranih turista u ostvarenom ukupnom broju noćenja (2001)

Izvor: Republički zavod za statistiku³⁴⁹

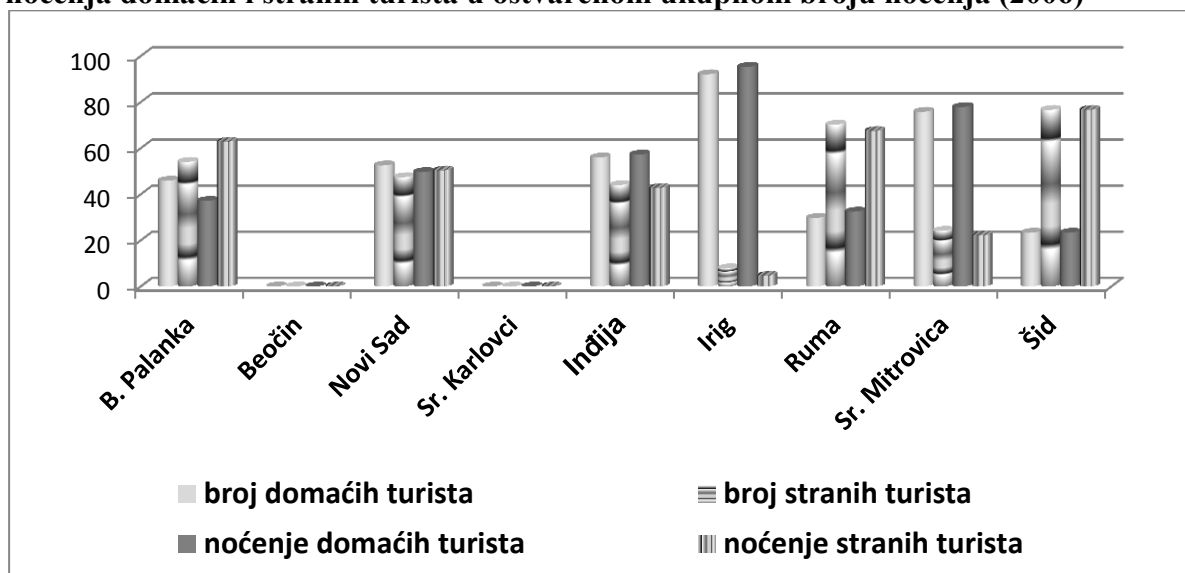
Najznačajniji smeštajni kapaciteti na Fruškoj gori su: hotel „Norcev“, hotel „Termal“, motel „Vojvodina“, Omladinsko naselje na Letenci, Odmaralište za decu na Testeri, Dom PTT-a na Brankovcu, Andrevlje – Centar za privredno-tehnološki razvoj Vojvodine i drugi. Takođe, značajni su planinarski domovi na Popovici, Stražilovu, Čortanovcima, Zmajevcu i Glavici, kao i objekti koji nisu u obuhvatu nacionalnog parka, kao npr. hotel „Boem“ i hotel „Dunav“ u Sremskim Karlovcima. U okviru samog nacionalnog parka locirani su značajni restoranski objekti, kao npr: Čarda i Vinski podrum u Čarda u Sremskim Karlovcima; Vinski podrum u Irigu; restoran Koruška u Koruškoj; restoran Lipovača u Lipovači; restoran Brankov čardak na Stražilovu i drugi.

³⁴⁸ Ibid.

³⁴⁹ Opštine u Srbiji, 2001, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, Beograd, 2002; Opštine u Srbiji, 2006, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, Beograd, 2007; Opštine i regioni u Srbiji, 2012, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, Beograd, 2013.

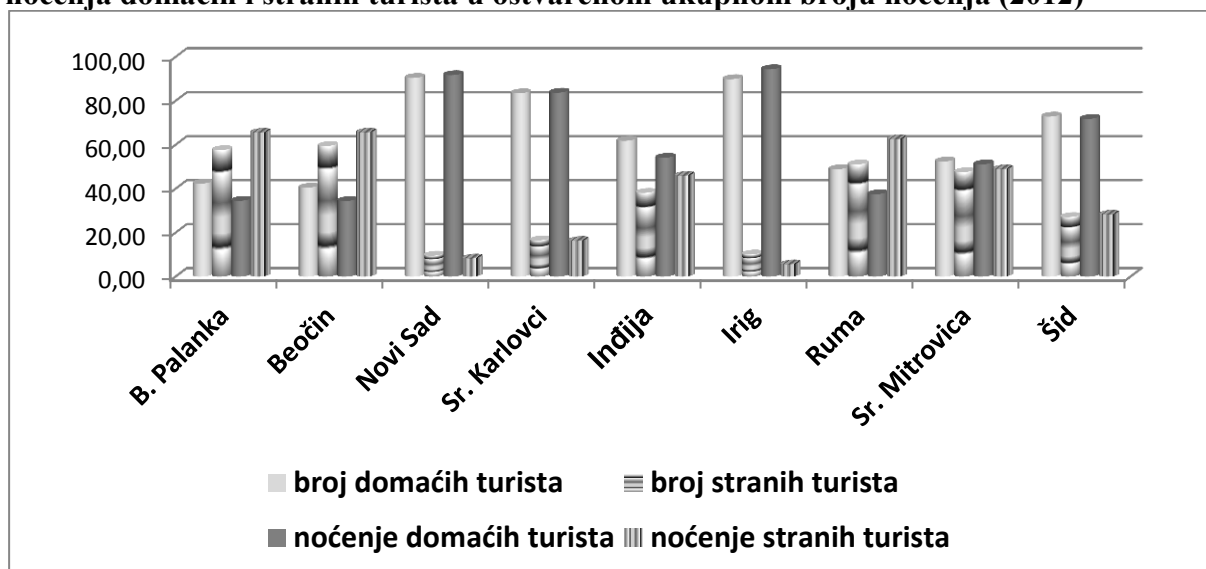
Međutim, broj i struktura receptivnih objekata do sada su bili dovoljni za potrebe pružanja usluga turistima, ali njihova oprema, uređenje i funkcionisanje nisu na odgovarajućem nivou, odnosno da ne odgovaraju sadržaju budućeg razvoja turizma ovog područja.³⁵⁰

Grafikon 11. Učešće (%) domaćih i stranih turista u njihovom ukupnom broju, kao i noćenja domaćih i stranih turista u ostvarenom ukupnom broju noćenja (2006)

Izvor: Republički zavod za statistiku³⁵¹

Grafikon 12. Učešće (%) domaćih i stranih turista u njihovom ukupnom broju, kao i noćenja domaćih i stranih turista u ostvarenom ukupnom broju noćenja (2012)

Izvor: Republički zavod za statistiku³⁵²

³⁵⁰ Stojanović, V. et al. (2011): Studija izvodljivosti razvoja ekoturizma u zaštićenim prirodnim dobrima Vojvodine (sa posebnim osvrtom na ramsarska područja), Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad, str. 112.

³⁵¹ Ibid.

³⁵² Ibid.

Posebni značaj za valorizovanje turizma kao agroekonomskog faktora održivog razvoja imaju potencijali ruralnog turizma. U tom pogledu se izdvajaju pojedini segmenti, kao što su:

- Salaši - najpoznatiji je svakako Perkov salaš u Neradinu. Lociran je na uzvišenju ovog sela i predstavlja inicijator razvoja turizma u ovom selu, i predstavlja jedini turistički proizvod koji je dostupan tokom cele godine. Međutim, ovaj objekat nikad nije imao zapravo funkciju ovog salaša, nego je okarakterisan kao takav zbog svoje fizičke izolovanosti i zbog prisustva svih objekata koji su sastavni deo jednog salaša. Premda on nije još turistički afirmisan, svakako da i blizina pojedinih fruškogorskih manastira svakako predstavlja faktor koji će doprineti rastu broja turista.
- Sela – seoska naselja opštine Irig su značajni reprezentivi seoskog turizma Vojvodine i Srbije, ali ovi potencijali do sada nisu bili dovoljno iskorišćeni. Iz grupe seoskih naselja u ovoj opštini, selo Jazak se izdvaja sa autentičnim načinom gradnje kuća, a pojedine su stare i do 200 godina. Blizina manastira Stari Jazak, etno kuće iz 18. veka, postrojenja za flaširanu mineralnu vodu, likovne kolonije, književne večeri i manifestacije čine dodatni sadržaj seoskog turizma u ovom naselju.
- Etno kuća – u Jasku se nalazi spomenik kulture, etno kuća iz 18. veka. Ova etno kuća je tipični predstavnik tradicionalne narodne arhitekture u Fruškoj gori. Danas ona služi za održavanje manifestacija, književnih večeri, a posebnu atrakciju čini mogućnost organizovanja tradicionalne sremske svadbe za turiste. Pored ove, značajna je etno kuća u Maradiku koja pripada indijskoj opštini. Ova etno kuća je stara oko 150 godina, i za potrebe turista pripremaju se tradicionalna sremska jela. Pored toga, ova etno kuća ima suvenirnicu i mini eko pijacu gde se prodaju proizvodi koji meštani proizvode tj. izrađuju.
- Poljoprivredni muzeji – muzej pčelarstva „Živanović“ u Sremskim Karlovcima je jedan od retkih i ustanovljen je 1968. godine. U sklopu muzeja se nalazi vinski podrum u kome se proizvode retka vina specifična za ovo područje (bermet i ausbruh).
- Privredno-folklorne manifestacije:
 - „Pudarski dani“ u Irigu – manifestacija posvećena grožđu, vinu i vinogradima;
 - Bostanijada u Rivici – manifestacija koja je uspostavljena sa ciljem unapređenja proizvodnje lubenice i jačanje turizma;
 - Patlidžanijada u Neradinu – u nameri da se poveća turistička afirmacija od 2002. godine se održava ova manifestacija posvećena patlidžanu, nezamenljivom povrću u sremskom jelovniku.³⁵³

Konačno, turizam pored poljoprivrede predstavlja značajan agroekonomski faktor održivog razvoja regiona Fruške gore. Međutim, i pored prisustva značajnih potencijala veća

³⁵³ Košić, Kristina (2012): Ruralni turizam Vojvodine, monografija, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.

afirmacija turističkih potencijala je neadekvatna. Neki od ključnih ograničavajućih činilaca su: neodgovarajući smeštajni kapaciteti i materijalna baza u skladu sa razvojnim ciljevima, kao i nepostojanje adekvatne strategije razvoja turizma na ovom području.

4.3. INVESTICIJE KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE

Kada je reč o praćenju nivoa ostvarenih investicija u našoj zemlji pod tim najčešće se podrazumeva vrednost efektivno izvršene izgradnje, izrade ili nabavke novih objekata i opreme, bez obzira da li su završene ili ne, odnosno da li je izvršena njihova isplata ili ne.³⁵⁴ U periodu od 2001. do 2010. godine nivo ostvarenih investicija u opštinama Fruške gore nije imao uravnoteženu dinamiku. Prema zvaničnim podacima, u opštinama poput Beočina, Novog Sada, Sremskih Karlovaca, Inđije i Iriga u pojedinim godinama posmatranog perioda zabeleženo je odsustvo ostvarenih investicija za sektor poljoprivrede, lov, šumarstvo i ribarstvo. Udeo ostvarenih investicija za poljoprivredu u odnosu na ukupno ostvarene investicije za posmatrani period (2001-2012) je različit, tako da je prosečna vrednost za sledeće opštine/gradove sledeća:³⁵⁵

- Bačka Palanka – 7,91 %;
- Beočin – 3,51 %;
- Novi Sad – 9,22 %;
- Sremski Karlovci – 0,13 %;
- Inđija 10,47 %;
- Irig – 9,86 %;
- Ruma – 10,68 %;
- Sremska Mitrovica – 7,69 %;
- Šid – 38,64 %.

Najveći broj opština ovog regiona smanjio je učešće ovih investicija tokom perioda (vrednost poslednje godine u odnosu na početnu), osim u Bačkoj Palanci, Beočinu i Novom Sadu (tabela 34).

Opština Šid i pored znatnog smanjenja obima investicija još uvek ima visoko učešće investicija namenjenih za poljoprivredu. Investicije kao agroekonomski faktor održivog razvoja Fruške gore su značajne, ali je njihova distribucija neravnomerna tokom posmatranog perioda. Realno je očekivati da se razvoj poljoprivrede može očekivati u svim opštinama/gradovima (posmatrano u zavisnosti kretanja investicija), osim u Sremskim Karlovcima (gde su investicije za poljoprivredu tokom posmatranog perioda bile marginalne). Treba imati u vidu da su ostvarene investicije računate za celokupnu teritoriju posmatranih opština/gradova što daje delimičnu procenu budućih kretanja.

³⁵⁴ Ostvarene investicije su za 2001, 2002. godinu za poljoprivredu su zbirno prikazane sa šumarstvom i vodoprivredom. Za 2003, 2004, 2006, 2007, 2008, i 2009. godinu ostvarene investicije za poljoprivredu su prikazane sumarno sa investicijama za lov, šumarstvo i ribarstvo. Ostvarene investicije za poljoprivredu su prikazane su sumarno sa šumarstvom i ribarstvom za 2010, 2011, i 2012. godinu. Za 2005. godinu ne postoji evidencija o obimu ostvarenih investicija za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu.

³⁵⁵ Obračun autora na osnovu dostupnih podataka sa Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

Tabela 34. Učešće (%) investicija namenjenih za poljoprivredu za opštine regiona Fruške gore (od 2001-2012. godine)^{356,357}

	B. Palanka	Beočin	Novi Sad	Sr. Karlovci	Indija	Irig	Ruma	Sr. Mitrovica	Šid
2001	9,69	0,07	3,58	0,00	17,25	0,00	25,81	15,85	87,23
2002	3,62	0,12	1,86	0,32	16,41	0,00	5,50	24,58	88,70
2003	0,91	0,06	1,53	1,07	0,00	0,00	50,06	15,34	47,27
2004	3,70	1,91	0,00	0,00	26,88	0,00	14,58	12,06	54,98
2006	1,41	0,09	1,21	0,00	21,37	0,83	0,01	3,22	3,16
2007	7,24	0,00	4,08	0,00	6,65	31,29	0,95	0,54	5,13
2008	5,89	0,00	6,51	0,00	4,12	0,00	6,80	3,79	16,07
2009	4,59	0,00	2,99	0,00	7,47	8,18	6,99	0,51	10,66
2010	10,32	3,10	67,06	0,00	0,97	68,12	0,08	1,44	24,57
2011	23,66	20,68	0,00	0,00	8,53	0,00	4,77	1,12	71,76
2012	15,98	12,57	12,61	0,00	5,54	0,00	1,98	6,09	15,56

Izvor: proračun autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za Statistiku Republike Srbije

4.4. STANOVNIŠTVO KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE

4.4.1. BROJ STANOVNIKA

Ljudski resursi su samo jedan deo konstitutivnih elemenata koji čine tzv. socio-ekonomsku dimenziju održivog razvoja. Jedan od šest ključnih ciljeva koji su postavljeni u nacionalnoj strategiji održivog razvoja Republike Srbije čini uravnotežen regionalni razvoj. Dispariteti među regionima uslovljeni su između ostalih činilaca, i demografskim karakteristikama.

U periodu od 1991-2002. godine broj stanovnika u naseljima fruškogorske oblasti se povećao, za otprilike oko 14.698 ljudi, pri čemu je broj stanovnika povećan u 38 naselja (što čini oko 2/3 od ukupnog broja naselja).³⁵⁸

Ovaj rast je rezultat visoko pozitivnog migracionog salda, dok je prirodni prirodni priraštaj bio negativan u većini naselja.³⁵⁹

³⁵⁶ Ostvarene investicije su za 2001, 2002. godinu za poljoprivredu su zbirno prikazane sa šumarstvom i vodoprivredom. Za 2003, 2004, 2006, 2007, 2008, i 2009. godinu ostvarene investicije za poljoprivredu su prikazane sumarno sa investicijama za lov, šumarstvo i ribarstvo. Ostvarene investicije za poljoprivredu su prikazane su sumarno sa šumarstvom i ribarstvom za 2010, 2011, i 2012. godinu. Za 2005. godinu ne postoji evidencija o obimu ostvarenih investicija za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu.

³⁵⁷ Procentualni udeo ovih investicija iskazan je u odnosu na ukupan broj investicija plasiranih u opštinama regiona Fruške gore za posmatrani period.

³⁵⁸ Prostorni plan područja posebne namene Fruške gore do 2022. godine („Sl. List AP Vojvodine broj 16/2004⁴“), str. 26.

³⁵⁹ Ibid.

Tabela 35. Prosečna stopa porasta broja stanovnika regiona Fruške gore (1991, 2002 i 2011. godine)

	Prosečna stopa porasta (1991-2002)	Prosečna stopa porasta (2002-2011)		Prosečna stopa porasta (1991-2002)	Prosečna stopa porasta (2002-2011)
Vizić	-5.56	-12.04	Stari Ledinci	21.94	6.53
Neštin	-4.80	-6.07	Petrovaradin	14.56	2.95
Banoštor	0.73	-2.40	Sr. Kamenica	25.59	4.66
Beočin	11.59	-1.37	Pavlovci	-2.52	-7.57
Grabovo	-3.99	-14.87	Stejanovci	0.27	-5.13
Lug	0.75	-5.92	Sr. Karlovci	7.28	-0.50
Rakovac	21.29	6.31	Bešenački Prnjavor	-8.37	-24.34
Sviloš	-6.62	-10.34	Bešenovo	-3.13	-6.65
Susek	-5.17	-6.20	Grgurevci	0.39	-7.24
Čerević	6.91	-0.46	Divoš	-0.27	-7.34
Beška	6.80	-3.72	Stara Bingula	-12.11	-7.66
Krčedin	-2.06	-8.13	Ležimir	-6.76	-14.09
Maradik	-3.02	-4.52	Šišatovac	-1.41	-1.62
Novi Slankamen	-4.69	-6.91	Mandelos	4.11	-7.24
Slankamenački Vinogradi	-12.34	-2.47	Čalma	2.43	-7.57
Stari Slankamen	-7.33	-10.24	Šuljam	-3.39	-7.98
Čortanovci	13.83	0.63	Bačinci	-5.74	-7.33
Velika Remeta	5.62	2.35	Berkasovo	-0.51	-4.71
Vrdnik	-3.85	-8.63	Bingula	-5.85	-10.11
Grgetek	-4.77	-5.44	Gibarac	0.23	-7.58
Irig	0.24	-4.57	Erdevik	-4.81	-9.17
Jazak	-7.75	-6.58	Kukujevci	-4.36	-6.83
Krušedol Prnjavor	-12.81	-8.09	Ljuba	-8.36	-10.68
Krušedol Selo	-3.93	-6.39	Molovin	-12.00	-19.11
Mala Remeta	-6.75	-7.21	Privina Glava	-7.42	-8.26
Neradin	-10.31	-7.15	Bikić Do	-7.80	-10.52
Rivica	-3.52	-2.86	Sot	-7.83	-7.35
Bukovac	24.17	4.78	Šid	12.06	-4.45
Ledinci	22.38	7.94	Fruška gora	4.88	-2.43

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka iz Popisa stanovništva Republike Srbije 2011, Republički zavod za statistiku 2011, Beograd, 2014

„Analizirajući po naseljima, najveći broj izbeglica doselio u Šid (oko tri hiljade), a preko dve hiljade naselilo se u Petrovaradinu, Sremskoj Kamenici, Sremskim Karlovcima, Novom Slankamenu i Kukujevcima“.³⁶⁰ Prema najnovijem popisu stanovništva region Fruške gore ima 120.777 stanovnika.

³⁶⁰ „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“ (2011): Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 147.

U periodu od 2002. do 2011. godine broj stanovnika se smanjio za 6.089 stanovnika, i u najvećem broju naselja fruškogorskog regiona došlo je do smanjenja broja stanovnika, dok je povećanje broja stanovnika bilo prisutno u svega osam naselja³⁶¹ (tabela 35). Ovakav podatak ukazuje da se nakon 2002. godine migracioni priliv smanjio, a da su efekti negativnog prirodnog priraštaja stanovništva uticali na dalji pad broja stanovnika u fruškogorskoj oblasti.

Osim negativne stope prirodnog priraštaja stanovništva fruškogorske oblasti prisutno je intenzivno starenje stanovništva. U prilog tome govore podaci iz 2011. godine kada je prosečna starost bila 44,5 godina, što je više za 2,7 godina u odnosu na vojvođanski prosek, odnosno više za 2,3 godina u odnosu na republički prosek. Najveću prosečnu starost u 2011. godini imala su naselja Velika Remeta sa 56 godine, Grgeteg (54,6), Krušedol Prnjavor (50,8) i Bešenački Prnjavor (53,9). Najmanju prosečnu starost u 2011. godini imala su naselja Beočin sa 39,1 godine, Lug (39,9) i Bukovac (39,8) koja su ujedno i jedina naselja gde je prosečna starost bila ispod 40 godina. Sve to ukazuje da se broj mladog i radno sposobnog stanovništva u fruškogorskoj oblasti smanjuje, tako da ovo područje ima regresivni tip stanovništva. Projekcije stanovništva za Frušku goru (isključujući uticaj izbegništva u prethodnom periodu) predviđaju dalji pad broja stanovništva, tako da za 2012. godinu je procenjeno 122.624, za 2017. godinu 121.054 i za 2022. godinu 119.505 stanovnika.³⁶² Procenjuje se da će do porast broja stanovnika doći jedino u naseljima Beočin, Lug, Sviloš, Bukovac, Ledinci, Sremska Kamenica i Bešenovo, a da će naselja sa najvećom depopulacijom na kraju perioda (do 2022. godine) više neće funkcionalno postojati kao samostalna naselja.³⁶³

4.4.2. GUSTINA NASELJENOSTI

Gustina naseljenosti je ključan i jedan od najčešće korišćenih indikatora u oceni ruralnosti pojedinih područja. Ljudski resursi su važni faktori agroekonomskog razvoja, pre svega jer svojim kvantitativnim i kvalitativnim obeležjima određuje radni kontigent. „Ekonomski značaj ljudskog rada proističe iz činjenice da ima veliko učešće u troškovima proizvodnje na poljoprivrednim gazdinstvima, a naročito na individualnim (seljačkim gazdinstvima)“.³⁶⁴ U OECD metodologiji indikator gustina naseljenosti prema određuje ruralnost lokalnih zajednica kada je naseljenost manja od 150 stanovnika po kvadratnom kilometru, što predstavlja prvi korak u ovoj metodologiji. Drugi korak u ovoj metodologiji podrazumeva definisanje regiona u zavisnosti od učešća populacije koje žive u ruralnim zajednicama. Ako je učešće stanovništva koji živi u ruralnim zajednicama više od 50 % onda je to ruralno područje, ako se učešće kreće od 15-50 % reč je o delimično ruralnom (mešovitom) području, ili ako je učešće manje od 15 % onda je to urbano područje. U ovoj

³⁶¹ Proračun autora na osnovu podataka preuzetih iz publikacije „Uporedni pregled stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. – podaci po naseljima“, Republika Srbija, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014.

³⁶² Prostorni plan područja posebne namene Fruške gore do 2022. godine („Sl. List AP Vojvodine broj 16/2004“), str. 75.

³⁶³ Ibid.

³⁶⁴ Subić, J. (2005): „Radna snaga - značajan ekonomski potencijal u poljoprivredi“, Globus, vol. 36, no. 30, pp. 115-128, dostupno na:

<http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=ISSID%26and%263531&page=9&sort=8&styp=0&backurl=%2Fissue.aspx%3Fissue%3D3531>; datum pristupa linku: 28.07.2014.

metodologiji, pored učešća stanovništva u ruralnim zajednicama kao glavnog kriterijuma, koristi se i sekundarni kriterijum, veličina urbanog centra. Urbani centar treba da ima više od 200.000 stanovnika, i ako u regionu postoji takav i koji čine ne manje od 25 % stanovnika te regije, onda je delimično ruralni (mešoviti) region.³⁶⁵ Kada je reč o području Fruške gore, jedino opštine Petrovaradin i Sremski Karlovci imaju visoke vrednosti gustine naseljenosti, što ih svrstava u urbane opštine. Ostale su ruralne opštine. Kada je reč o sekundarnom kriterijumu, ako se izuzme Novi Sad kao urbani centar (jer direktno ne ulazi u obuhvat Fruške gore), onda se može identifikovati područje Fruške gore kao ruralno (tabela 36).

Tabela 36. Gustina naseljenosti po opštinama (gradovima) fruškogorske oblasti

Opština/grad	Gustina naseljenosti (stanovnika/km ²)
Petrovaradin	382
Bačka Palanka	93
Beočin	85
Sremski Karlovci	171
Indija	123
Irig	47
Ruma	92
Sremska Mitrovica	104
Šid	49

Izvor: Opštine i regioni u Republici Srbiji 2012, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2013.

Tabela 37. Gustina naseljenosti za celo područje Fruške gore

Godine	Gustina naseljenosti (stanovnika/km ²)
1948.	62
1953.	65
1961.	74
1971.	79
1981.	81
1991.	80
2002.	91
2011	87

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka iz Popisa stanovništva Republike Srbije 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014

Posmatrano u celini za čitavo područje Fruške gore, gustina naseljenosti ima niske vrednosti. U periodu od kraja II svetskog rata pa do 2002. godine gustina naseljenosti je rasla sve do 2002. godine, što se poklapa i sa povećanim migracionim saldom za ovo područje (tabela 37).

4.4.3. STAROSNI KONTINGENTI STANOVNIŠTVA

Starosna struktura regiona Fruške gore je dosta nepovoljna, pre svega usled nepovoljnog odnosa mladog i starog stanovništva. Starosna struktura ima odlike regresivnog (starijeg) tipa stanovništva jer gotovo 55 % stanovništva regiona Fruške gore je starije od 40

³⁶⁵ OECD (1994): Creating rural indicators for shaping territorial policy, Paris, OECD.

godina.³⁶⁶ Osim toga, demografski posmatrano stanovništvo kod kojeg je srednja starost prešla 30 godina ima manju reproduktivnu sposobnost, što ukazuje na izražen proces starenja kakav je slučaj sa Fruškom gorom (gde je prosečna starost 44,5 godine).

Indeks starenja za region Fruške gore iznosio je za 2011. godinu 125 %³⁶⁷ što apsolutno pokazuje da je prisutna dominacija starijeg stanovništva. Stopa zavisnosti ukazuje na odnos izdržavanog stanovništva i aktivnog stanovništva (gledano po starosnim profilima), i za Frušku goru vrednost ovog pokazatelja je značajno visoka, što ukazuje visoku opterećenost radnog dela stanovništva (tabela 38). Ovaj pokazatelj pre svega ukazuje na značajne rashode koje treba planirati za zdravstvo, socijalnu zaštitu i obrazovanje. Međutim, ovaj pokazatelj posmatrano po starosnim profilima ne daje jasnu sliku o konkretnoj stopi zavisnosti, jer se često u ovim starosnim profilima mogu naći lica koja su praktično ekonomski neaktivni (izdržavana) lica kao npr. studenti, obolela lica, invalidi, dugoročno nezaposleni, rano penzionisana lica, radno aktivni lica sa starošću od preko 65 godina).

Takođe, pokazatelj društvenog značaja mlade populacije pokazuje odnos školske populacije spram radno aktivnog stanovništva (gledano po starosnim profilima). Ovaj pokazatelj za region Fruške gore ima niske vrednosti ukazujući na mali značaj populacije od 0-14 godina, što je posledica negativnog priraštaja stanovništva u ovom području (tabela 38). Stopa supstitucije ukazuje na odnos lica stupaju ili će stupiti u radni odnos spram onih koji treba da završavaju radni odnos (gledano po starosnim profilima), ovaj pokazatelj je nepovoljan za Frušku goru jer ukazuje da je u budućnosti nije realno očekivati da će više ljudi stupati u korpus radne snage (tabela 38).

Tabela 38. Demografski indikatori za region Fruške gore za 2011. godinu

	Stopa zavisnosti	Društveni značaj mlade populacije	Stopa supstitucije	Demografski indeks tržišta rada
Fruška gora	37,86	16,94	75,10	59,07

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka iz Popisa stanovništva Republike Srbije 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014

Demografski indeks tržišta rada pokazuje koliko će biti potrebno novih radnih mesta u narednih deset godina u cilju sprečavanja migracije. Za narednih deset godina za region Fruške gore je potrebno obezbediti oko 59 % od sadašnjeg nivoa zaposlenosti u cilju sprečavanja migracije i depopulacije (tabela 38).

4.1.4. EKONOMSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Ekonomski značaj stanovništva je važan, a sa stanovništva agroekonomskih faktora održivog razvoja Fruške gore važno je identifikovati potencijal poljoprivrednog stanovništva ovog regiona. Prema popisu stanovništva za 2011. godinu za sve opštine koje ulaze

³⁶⁶ Proračun autora na osnovu podataka iz Popisa stanovništva Republike Srbije 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014.

³⁶⁷ Proračun autora na osnovu podataka iz Popisa stanovništva Republike Srbije 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014.

celokupnom teritorijom ili samo delimično u okviru fruškogorske oblasti, oko 10,10 %³⁶⁸ od ukupno aktivnog stanovništva se aktivno bavi poljoprivredom, šumarstvom i ribarstvom delatnošću.³⁶⁹

Posmatrajući starosnu strukturu aktivnih lica u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u okviru opština (tabela 39) može se okarakterisati da je veliko učešće starijih lica koje se bave ovim delatnostima. U ukupnom broju aktivnih lica u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu u opštini Petrovaradin prisutno je najveće mlađih od 35 godina (oko 24 %), a ujedno ima i najmanje učešće aktivnih lica starijih od 45 godina (oko 44%). Sa druge strane, u okviru opštine Irig je preovladava starija kategorija ekonomski aktivnih stanovnika angažovanih u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, gde je to učešće oko 65% za osobe starije od 45 godina.

Tabela 39. Starosna struktura ekonomski aktivnog stanovništva Fruške gore za sektore poljoprivrede, šumarstvo i ribarstvo za 2011. godinu

	% različitih starosnih kategorija stanovništva koji se bave poljoprivredom, šumarstvom i ribarstvom ³⁷⁰					
	15–24	25–34	35–44	45–54	55–64	65 i više
Petrovaradin	4.60	19.54	32.18	24.14	17.24	2.30
Bačka Palanka	4.68	14.58	23.15	26.81	25.18	5.61
Beočin	6.30	16.39	16.81	33.19	20.17	7.14
Sremski Karlovci	4.69	12.50	26.56	26.56	25.00	4.69
Indija	5.54	14.32	20.72	27.37	24.81	7.25
Irig	6.91	9.74	18.25	28.36	25.03	11.71
Ruma	5.15	13.65	20.73	27.88	25.63	6.95
Sremska Mitrovica	5.24	12.21	19.95	28.37	23.59	10.65
Šid	6.77	13.77	23.31	28.33	22.80	5.03

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka iz Popisa stanovništva Republike Srbije 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014

Posmatrano po naseljima u odnosu na ukupnu poljoprivrednu populaciju ovog područja, najveće učešće poljoprivrednog stanovništva ima naselje Stara Bingula (tabela 40). Sa druge strane, najmanje učešće poljoprivredne populacije u odnosu na ukupni kontigent poljoprivrednog stanovništva regiona Fruške gore imaju sledeća naselja: Beočin, Rakovac i Petrovaradin.

Podaci o učešću poljoprivrednog stanovništva koja poseduju gazdinstvo ili o učešću aktivnog poljoprivrednog stanovništva po naseljima ovog područja u odnosu na ukupnu populaciju još više produbljuje činjenicu da se negativni demografski trendovi odražavaju na poljoprivredno stanovništvo Fruške gore, i dodatno upućuje na činjenicu da je postoji veliki broj izdržavanog poljoprivrednog stanovništva u ovom regionu (tabela 40).

³⁶⁸ Proračun autora za sve opštine koje delimično ili u celini ulaze u obuhvat fruškogorske oblasti.

³⁶⁹ S obzirom da ne postoje statistički podaci za naseljena mesta koja ulaze u sastav fruškogorske oblasti, onda je proračun izveden za celokupnu teritoriju opština. Stoga se ovaj podatak može uzeti kao najbliža moguća procena za samu teritoriju regiona Fruške gore.

³⁷⁰ Procentualno učešće je izračunato na osnovu udela pojedinačnih starosnih kategorija lica koja se bave poljoprivredom, šumarstvom i ribarstvom u odnosu na celokupan broj ekonomski aktivnih osoba za ove delatnosti u okviru svake opštine.

Tabela 40. Poljoprivredno stanovništvo (%), poljoprivredno stanovništvo koja poseduju gazdinstvo (%), aktivno poljoprivredno stanovništvo (%) u regionu Fruške gore po naseljima (podaci 2011. godinu)

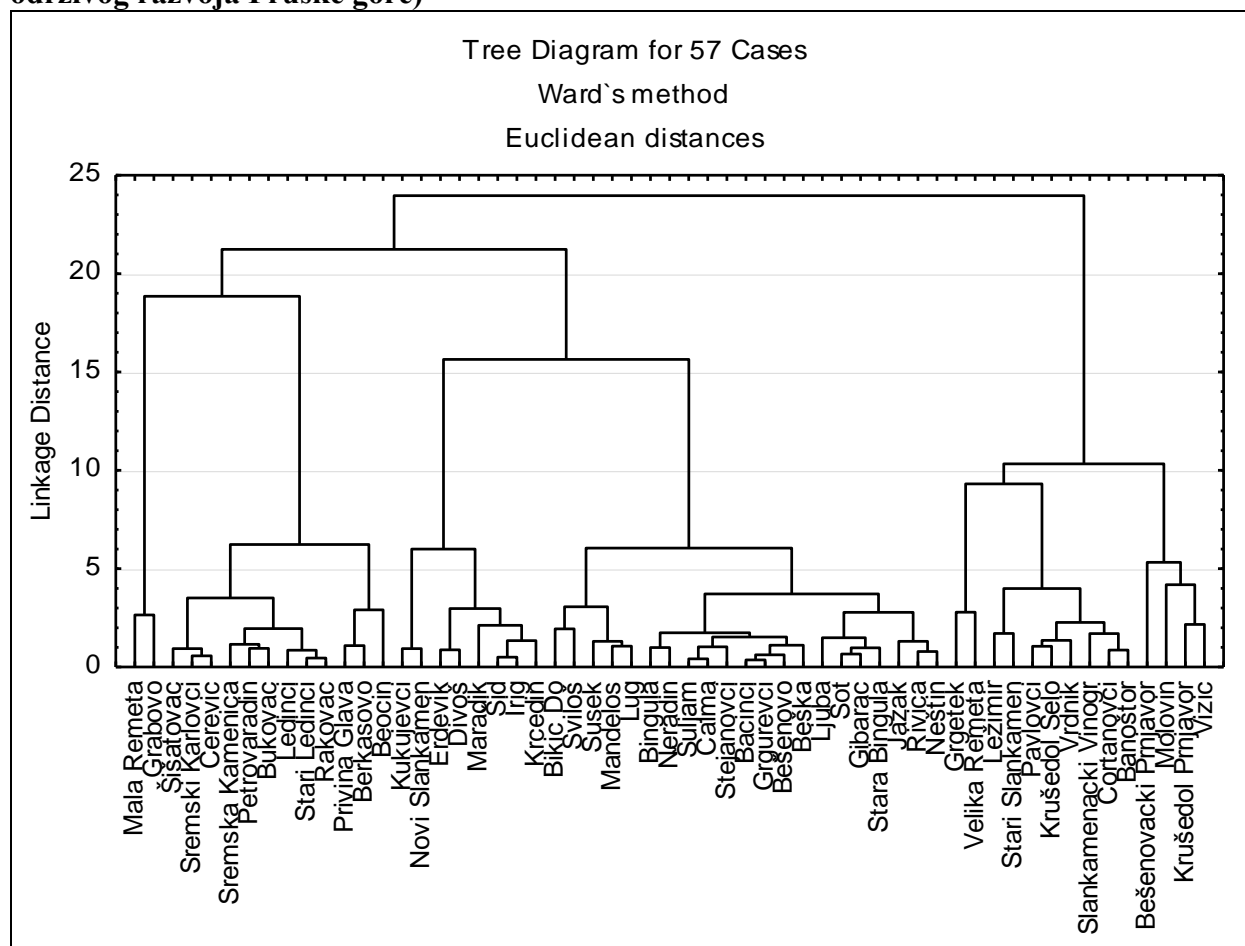
	Stanovništvo				
	Poljoprivredno (%)	Aktivno poljoprivredno (%)		Poljoprivredno (%)	Aktivno poljoprivredno (%)
Vizić	31,81	0,38	St. Ledinci	1,09	0,03
Neštin	26,00	0,78	Petrovaradin	0,87	0,41
Banoštor	12,82	0,36	Sr. Kamenica	1,12	0,44
Beočin	0,86	0,28	Pavlovci	29,57	0,48
Grabovo	32,61	0,17	Stejanovci	34,80	1,19
Lug	39,20	1,12	Sr. Karlovci	2,46	0,65
Rakovac	0,85	0,04	B. Prnjavor	24,14	0,11
Sviloš	33,43	0,37	Bešenovo	35,85	1,19
Susek	25,80	0,98	Grgurevci	23,17	1,04
Čerević	3,79	0,49	Divoš	35,46	2,00
Beška	4,90	1,08	Stara Bingula	70,53	0,45
Krčedin	16,85	1,72	Ležimir	33,79	1,05
Maradik	29,81	2,30	Šišatovac	51,83	0,40
N. Slankamen	27,99	3,23	Mandelos	18,85	1,13
Sl. Vinogradi	43,23	0,37	Čalma	16,96	0,93
St. Slankamen	12,76	0,23	Šuljam	30,78	0,83
Čortanovci	5,16	0,42	Bačinci	23,80	1,18
Velika Remeta	19,05	0,03	Berkasovo	7,74	0,29
Vrdnik	3,10	0,39	Bingula	44,59	1,34
Grgetek	60,00	0,16	Gibarac	23,14	0,93
Irig	12,46	1,89	Erdevik	18,18	1,98
Jazak	32,00	1,17	Kukujevc	44,94	3,45
K. Prnjavor	35,38	0,32	Ljuba	45,44	0,94
Krušedol Selo	30,93	0,33	Molovin	45,97	0,47
Mala Remeta	48,34	0,28	Privina Glava	23,08	0,14
Neradin	73,50	1,34	Bikić Do	13,39	0,14
Rivica	38,20	0,85	Sot	22,88	0,59
Bukovac	2,40	0,39	Šid	1,09	0,03
Ledinci	1,34	0,06			

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka iz Popisa stanovništva Republike Srbije 2011, Republički zavod za statistiku 2011, Beograd, 2014

4.4.5. KLASTER ANALIZA DEMOGRAFSKIH FAKTORA (KAO AGROEKONOMSKIH FAKTORA) ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE

U cilju identifikacije značajnosti pojedinih opština, odnosno naselja koja ulaze u sastav regiona Fruške gore korišćena je klaster analiza. Unutar ove grupe agroekonomskih (demografskih) faktora održivog razvoja Fruške gore korišćen je veći broj varijabli: prosečna stopa porasta za poslednji period, prosečna starost, demografski indikatori (stopa zavisnosti, društveni značaj mlade populacije, stopa supstitucije i demografski indeks tržišta rada), učešće poljoprivredne stanovništva i aktivnog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom kontingentu poljoprivrednog stanovništva fruškogorske oblasti. Korišćeni su podaci za region Fruške gore prema najnovijem popisu stanovništva u cilju dobijanja realnijih rezultata klaster analize.

Denodgram 1. Klaster analiza demografskih pokazatelja (kao agroekonomskih faktora održivog razvoja Fruške gore)

Izvor: proračun autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za Statistiku Republike Srbije u Statistica 12

Na osnovu sprovedene klaster analize (dendrogram 1) prema posmatranim demografskim obeležjima mogu se identifikovati tri klastera (grupe):

- Prvi klaster: Mala Remeta, Grabovo, Šišatovac, Sremski Karlovci, Čerević, Sremska Kamenica, Petrovaradin, Bukovac, Ledinci, Stari Ledinci, Rakovac, Privina Glava, Berkasovo, Beočin.
- Druga grupa: Kukujevci, Novi Slankamen, Erdevik, Divoš, Maradik, Šid, Irig, Krčedin, Bikić Do, Sviloš, Susek, Mandelos, Lug, Bingula, Neradin, Šuljam, Čalma, Stejanovci, Bačinci, Grgurevci, Bešenovo, Beška, Ljuba, Sot, Gibarac, Stara Bingula, Jazak, Rivica i Neštin.
- Treći klaster: Grgetek, Velika Remeta, Ležimir, Stari Slankamen, Pavlovci, Krušedol Selo, Vrdnik, Slankamenački Vinogradi, Čortanovci, Banoštor, Bešenovački Prnjavor, Molovin, Krušedol Prnjavor i Vizić.

Primetno je grupisanje fruškogorskih naselja u drugoj klaster grupi (posmatrano kroz demografske pokazatelje u funkciji agroekonomskih faktora održivog razvoja). U toj klaster grupi nalaze se uglavnom naselja koja imaju značajnije učešće poljoprivredne populacije, odnosno aktivnih poljoprivrednika. Većina naselja u ovom klaster grupi ima nepovoljne demografske trendove. Zapravo najveći broj fruškogorskih naselja u ovom klaster pripadaju opštinama Šid, Inđija, Irig, Beočin gradu Sremska Mitrovica, a sasvim marginalno su ovde zastupljene opštine Ruma i Bačka Palanka. Fruškogorska naselja u okviru prve i treće klaster grupe imaju daleko manje učešće poljoprivredne populacije. Na osnovu svih demografskih pokazatelja može se oceniti da će stanovništvo u budućnosti predstavljati limitirajući činilac daljeg razvoja ovog područja.

4.5. ZAPOSLENOST I ZARADE KAO AGROEKONOMSKI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE

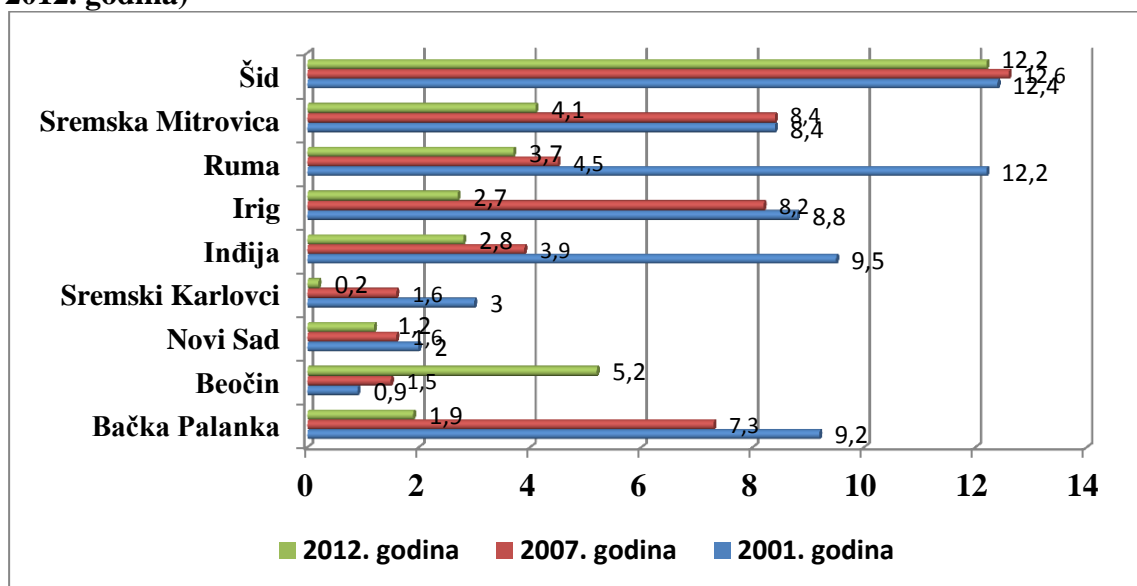
Prilikom praćenja zaposlenosti na početku posmatranog perioda uzimali su se podaci o zaposlenima u preduzećima u društvenom, mešovitom, zadružnom, državnom i privatnom sektoru, na nivou godišnjih proseka.

U kasnijem periodu posmatranja nivo zaposlenosti se pratio preko podataka o zaposlenim u pravnim licima (u privrednim društvima, ustanovama, zadrugama i drugim organizacijama).

Izdvojene su tri godine (2001. 2007. i 2012. godina) za analizirane opštine, pri čemu je jedino u opštini Beočin došlo do porasta učešća zaposlenih u ovim sektorima, dok najveće smanjenje učešća zaposlenih agrosektoru u odnosu na baznu godinu ima opština Sremski Karlovci (grafikon 13). Učešće zaposlenih u sektorima poljoprivreda, šumarstvo, vodoprivreda i ribarstvo varirao je tokom posmatranog perioda (od 2001. do 2012. godine).

Kad je reč o zaradama zaposlenih u okviru toga su uzimani podaci o zaradama koji zaposleni ostvare na osnovu obavljenog rada i vremena provedenog na poslu, zatim od uvećane zarade, naknade zarade i drugih primanja koji predviđeni opštim aktima ili ugovorima o radu.

Grafikon 13. Učešće (%) zaposlenih u sektorima poljoprivreda, šumarstvo, vodoprivreda i ribarstvo u opštinama u obuhvatu regiona Fruške gore (2001, 2007 i 2012. godina)

Izvor: Republički zavod za statistiku³⁷¹

Prilikom analize pokazatelja (putem klaster analize) koji se odnose na zaposlenost i zarade u okviru opština koja su delimično ili u celosti u obuhvatu regiona Fruške gore razmatrani su podaci o učešću zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu, vodoprivredi i ribarstvu; prerađivačkoj industriji i u sektoru hotela i restorana. Pored toga uvršten je i nivo prosečnih neto zarada u tim opštinama (gde su uključene sve delatnosti)³⁷². Kod klaster analize ovih pokazatelja u odnosu na posmatrani period uzete su tri ključne godine (2001, 2007. i 2012. godina) koje ujedno odražavaju dinamiku posmatranih varijabli u vremenu. Ove podatke treba uzeti relativno, u cilju delimične identifikacije zaposlenosti i zarada kao agroekonomskih faktora održivog razvoja Fruške gore, jer se ovi podaci odnose na celokupne teritorije opština koje ulaze u sastav regiona Fruške gore (zbog nemogućnosti kvantifikacije ovih faktora na pojedinačnim naseljima).

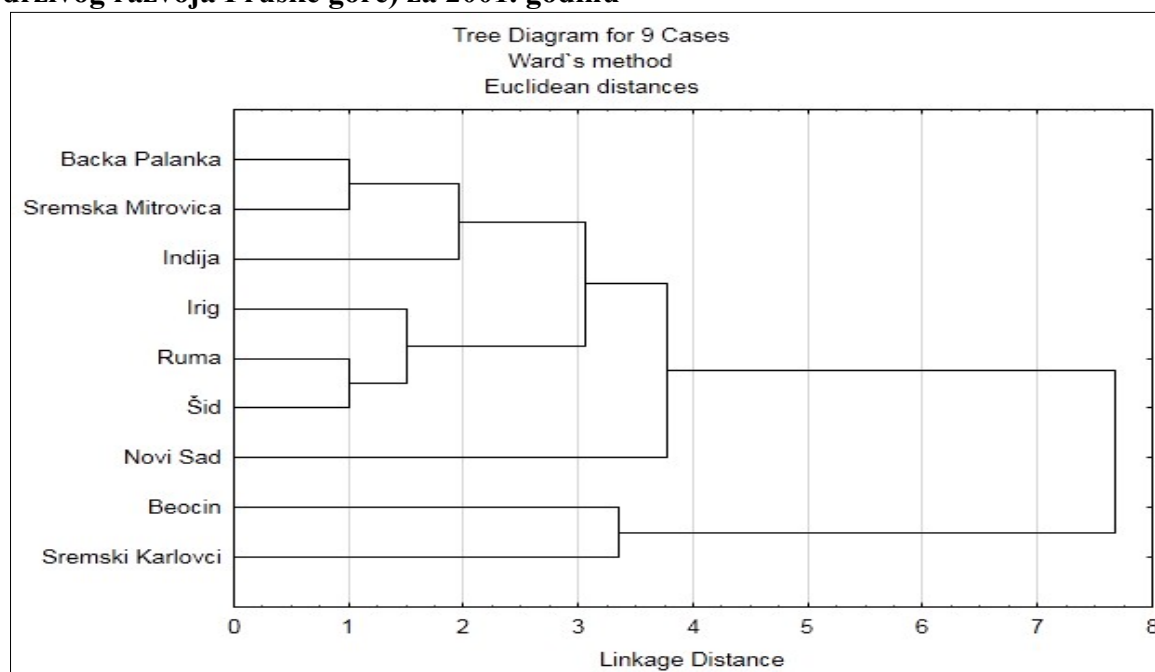
Klaster analiza za 2001. godinu za posmatrane promenljive daje podelu opština regiona na tri klastera: (1) Sremski Karlovci i Beočin; (2) Novi Sad; (3) Šid, Ruma, Irig, Indija, Sremska Mitrovica i Bačka Palanka (dendogram 2). U okviru prvog klastera nalaze se opštine koje imaju najveća prosečna neto primanja i gde je relativno malo učešće zaposlenih lica u sektoru poljoprivrede, ribarstva, šumarstva i vodoprivrede, a veće je učešće zaposlenih u prerađivačkoj industriji. U drugom klasteru je grad Novi Sad (sa konstitutivnom opštinom Petrovaradin) koja ima relativno malo učešće zaposlenih lica u sektoru poljoprivrede, ribarstva, šumarstva i vodoprivrede, s najmanjom stopom nezaposlenosti. Treći klaster čine

³⁷¹ Opštine u Srbiji, 2001, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, Beograd, 2002; Opštine u Srbiji, 2007, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, Beograd, 2008; Opštine i regioni u Srbiji, 2012, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, Beograd, 2013.

³⁷² Za analizu uzete su prosečne neto zarade u svim delatnostima iz dva razloga: prvi, jer za posmatrane godine ne postoji kontinuitet praćenja podataka za sektor poljoprivrede; drugi, prosečnim neto zaradama je obuhvaćena populacija koja se pored poljoprivrede bave i drugim dodatnim delatnostima.

opštine koje imaju značajnije učešće zaposlenih lica u sektoru poljoprivrede, ribarstva, šumarstva i vodoprivrede i gde su neto primanja nešto niža u odnosu na ostala dva klastera.

Dendrogram 2. Klaster analiza zaposlenosti i zarada (kao agroekonomskih faktora održivog razvoja Fruške gore) za 2001. godinu

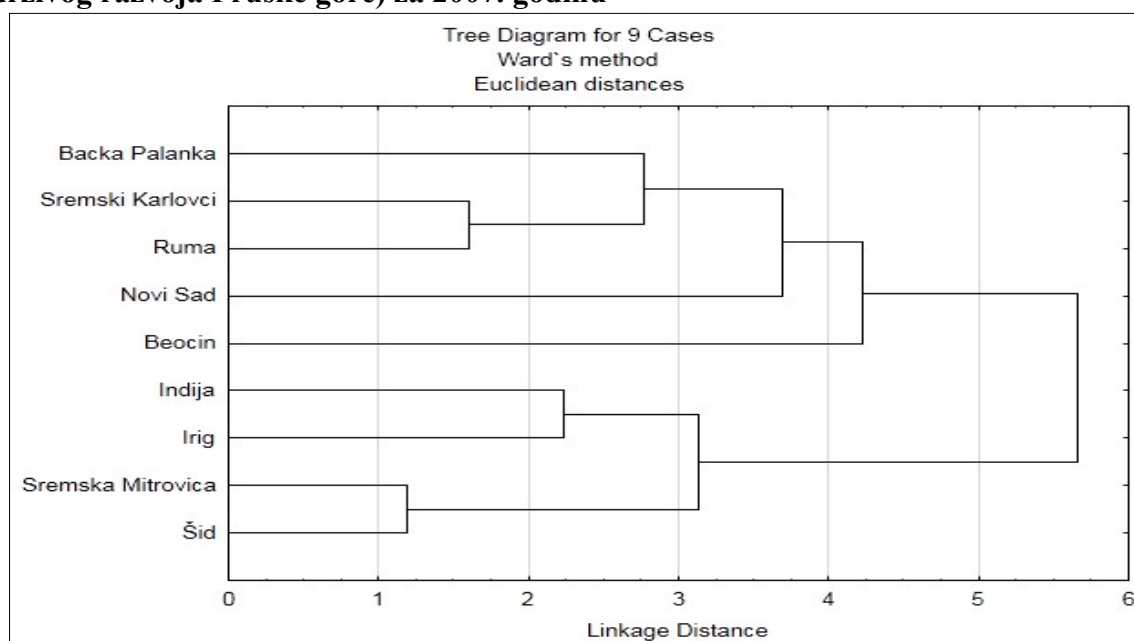

Izvor: proračun autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za Statistiku Republike Srbije u Statistica 12

Klaster analiza za 2007. godinu za posmatrane promenljive daje dugu podelu opština regiona na tri klastera: (1) Šid, Sremska Mitrovica, Irig i Indija; (2) Beočin; (3) Novi Sad, Ruma, Sremski Karlovci i Bačka Palanka (dendrogram 3). U okviru prvog klastera nalaze se opštine gde je zaposlenost u agrosektoru nešto veća, dok je zaposlenost u prerađivačkoj industriji niža, i gde su prosečna neto primanja na nižem nivou. Beočin koji se nalazi u drugom klasteru izdvaja se po najvećem neto prosečnom zaradom. Opštine u trećoj grupi klastera imaju nešto veća prosečna neto zaradu u odnosu na prvi klaster.

Sasvim drugačiji raspored opština je uočen za 2012. godinu u okviru istog broja klastera: (1) Irig; (2) Ruma, Sremska Mitrovica, Indija, Sremski Karlovci, Šid, Beočin; (3) Novi Sad i Bačka Palanka (dendrogram 4). Za 2012. godinu u okviru prvog klastera je izdvojena opština Irig koja u odnosu na ostale opštine najveću stopu nezaposlenosti i najveće učešće zaposlenih u sektoru hotela i restorana. U okviru druge grupe klastera nalaze se opštine koje imaju nešto veće učešće zaposlenih u prerađivačkoj industriji, a zaposlenost u sektoru poljoprivrede, ribarstva, šumarstva i vodoprivrede značajno varira. Prosečna neto primanja su nešto veća u odnosu na prvi klaster. Opštine u trećoj grupi su ona sa najvećim neto primanjima, i sa nižim udelom zaposlenosti u sektoru u sektoru poljoprivrede, ribarstva, šumarstva i vodoprivrede i u prerađivačkoj industriji.

Dendrogram 3. Klaster analiza zaposlenosti i zarada (kao agroekonomskih faktora održivog razvoja Fruške gore) za 2007. godinu

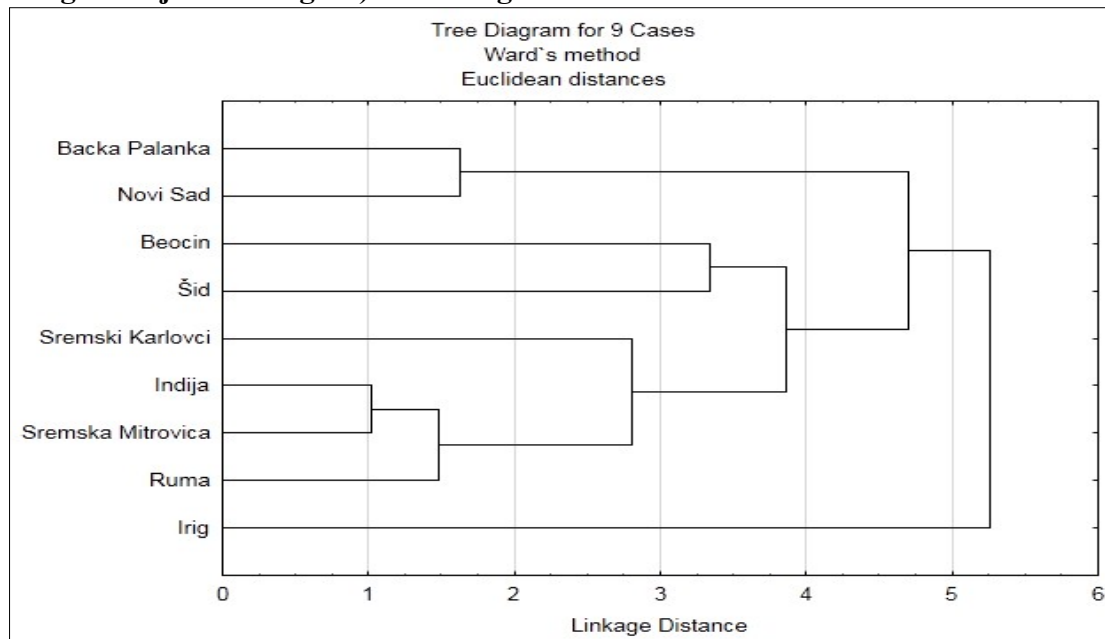
Izvor: proračun autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za Statistiku Republike Srbije u Statistica 12

U posmatranom periodu može se zaključiti da se udeo zaposlenih u prerađivačkoj industriji smanjuje u svim opštinama u odnosu na bazni period. U odnosu na početnu godinu u većini opština došlo je do porasta zaposlenosti u sektoru hotela i restorana, osim u Novom Sadu, Rumi i Šidu.

Na osnovu klaster analize uočljive su značajne promene u tokom posmatranog perioda. Opštine Šid, Ruma, Irig, Indija, Sremska Mitrovica i Bačka Palanka jasno su se izdiferencirale kao opštine sa najpovoljnijim vrednostima zaposlenosti u poljoprivredi, šumarstvu, vodoprivredi i ribarstvu u početnoj godini posmatranja. Tokom 2007. godine opštine Šid, Sremska Mitrovica, Irig, Indija i Bačka Palanka imaju povoljnije vrednosti zaposlenosti u poljoprivredi, šumarstvu, vodoprivredi i ribarstvu. Tokom 2012. godine odnos opština koje imaju povoljnije pokazatelje za zaposlenost u agroprivredi se menja. Zahvaljujući porastu broja zaposlenih lica u poljoprivredi, šumarstvu, vodoprivredi i ribarstvu opština Beočin se izdvaja jer ima značajnije učešće zaposlenih u ovim delatnostima. Pored Beočina, u ovu grupu spadaju opštine Šid, Sremska Mitrovica, Sremski Karlovci, Ruma, Indija (kod kojih je došlo do značajnijeg pada ovog učešća). Treba imati u vidu da su generisane zarade različite u okviru opština koje pripadaju istoj klaster grupi za sve posmatrane periode, ali je to pre svega posledica većih neto dohodaka iz nepoljoprivrednih delatnosti. Međutim, i pored toga ove opštine mogu se izdvojiti kao ključne u funkciji agroekonomskih faktora održivog razvoja regiona Fruške gore. Međutim, u ovoj proceni polazi se od činjenice da izračunati parametri imaju tumačenje za celokupnu teritoriju posmatranih opština, pa je i procena budućih kretanja delimična. Takođe, ako bi se trend smanjivanja zaposlenih lica u poljoprivredi, šumarstvu, vodoprivredi i ribarstvu dalje nastavio, to bio jedan od limitirajućih agroekonomskih faktora održivog razvoja. Sa druge strane, smanjivanje zaposlenih lica u poljoprivredi, šumarstvu, vodoprivredi i ribarstvu, ne

mora nužno da bude posmatrano sa „negativnim predznakom“ ukoliko se obezbede dodatni izvori prihoda (prerada poljoprivrednih proizvoda, turizam i sl.), što bi trebalo imati u vidu realizacije strateških planova u ovim opštinama.

Dendrogram 4. Klaster analiza zaposlenosti i zarada (kao agroekonomskih faktora održivog razvoja Fruške gore) za 2012. godinu

Izvor: proračun autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za Statistiku Republike Srbije u Statistica 12

5. ASPEKTI REGIONALNE KONKURENTNOSTI RURALNOG PODRUČJA FRUŠKE GORE

Prema nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (NSTJ) Republika Srbija je koristeći populacioni kriterijum prostorne jedinice razvrstala u tri grupe. Region Fruške gore kao područje nije zadovoljilo uslove na NSTJ 3 nivo (gde je potreban minimum od oko 150.000 stanovnika), već je sastavni deo upravnog okruga Srem. Stoga je procena regionalne konkurentnosti Fruške gore nekompletna zbog teže dostupnosti podataka za ovaj region. U nekom narednom periodu kao paradigma bi poslužio finski ili češki model ocenjivanja regionalne konkurentnosti na nivou sub-regiona koji su formirani po grupama opština koji čine i koji su reprezentivi LAU 1 (odnosno lokalnih administrativnih jedinica), a što u našim uslovima čine opštine.

Za ocenu regionalne konkurentnosti ruralnog područja Fruške gore je delimično primenljiv model koji uključuje sledeće: demografske, društvene, ekonomske indikatore, kao i indikatore infrastrukture. Za izračunavanje je korišćen tzv. racio metod za rangiranje ruralnih područja:

$$CI_i = \frac{\sum_{j=1}^m y_{ij}}{m}, \text{ gde je } y_{ij} = \frac{x_{ij}}{\bar{x}_j}, \text{ pri čemu je}$$

CI_i kompozitni indikator za region, indeks i predstavlja broj regiona, pri čemu je $i=1, \dots, n$; indeks j predstavlja varijable, pri čemu je $j=1, \dots, m$, gde je m broj varijabli; y_{ij} je modifikovana vrednost i -tog regiona, i -te varijable; x_{ij} je originalna vrednost i -tog regiona, i -te varijable, a \bar{x}_j medijana za date varijable.³⁷³

Ovaj model rangira teritorijalne jedinice u rang NUTS 4, a koje su u ovom slučaju opštine Fruške gore. Ova ocena konkurentnosti ruralnih područja regiona Fruške gore je parcijalna jer se ovim obuhvataju i oni delovi opština koji nisu u obuhvatu regiona Fruške gore, a pored toga i na nivou opština ne postoji dostupnost pojedinih indikatora.

U obračunu konkurentnosti ruralnog područja Fruške gore suženi četvorodelni model se zasniva na:

- demografskim indikatorima: prosečna starost stanovnika, udeo stanovnika sa visokom školskom spremom, i gustina naseljenosti;
- društvenim indikatorima: stopa regionalne nezaposlenosti, prosečna mesečna zarada, učešće zaposlenosti u poljoprivredi, i učešće zaposlenosti u industriji i građevinarstvu;
- ekonomsko-proizvodnim indikatorima: AWU/ha korišćene poljoprivredne površine, učešće gazdinstava u kategoriji od 100 ha i više u ukupnom broju gazdinstava, intenzivnost stočarske proizvodnje, prosečna veličina gazdinstva, i broj gazdinstava;

³⁷³ Hlavsa, T. (2010): The Possibilities of Complex Assessment of the Development and Categorization of Rural Areas, Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, Volume LVIII, No. 6, pp. 151-160, dostupno na: http://www.mendelu.cz/dok_server/slozka.pl?id=45392;download=71992; datum pristupa linku: 13.05.2014.

- indikatorima infrastrukture: broj ležaja u glavnim smeštajnim kapacitetima, broj stanovnika na jednog lekara, i broj stanova u novogradnji na 1.000 stanovnika.

Prema izabranim demografskim indikatorima najbolje rangirana je novosadska opština Petrovaradin, a najlošiju poziciju ima Beočin. Na osnovu dostupnih podataka za društvene indikatore najbolji rang ima opština Bačka Palanka, a najlošije se kotira opština Sremski Karlovci. U pogledu ekonomsko-proizvodnih indikatora gde su uglavnom posmatrani indikatori za poljoprivredu, Sremski Karlovci imaju najbolju poziciju, dok je Bačka Palanka sa najlošijim vrednostima kompozitnog indikatora. Pored činjenice da je u opštini Irig stanje celokupne infrastrukture jako loše, zbog najboljih pokazatelja u pogledu turizma u ovom obračunu ovu opštinu rangira na prvo mesto, dok je Petrovaradin sa najlošijim vrednostima za ovu grupu indikatora (tabela 41).

Tabela 41. Vrednost kompozitnog indikatora ruralne konkurentnosti područja Fruške gore prema izabranim grupama indikatora

Opštine Fruške gore	Demografski indikatori		Društveni indikatori		Ekonomsko-proizvodni indikatori		Indikatori infrastrukture	
	CI	Rang	CI	Rang	CI	Rang	CI	Rang
Petrovaradi	1,16	1	0,70	6	1,56	2	0,48	9
B. Palanka	1,02	4	1,97	1	0,91	9	0,86	7
Beočin	0,99	9	0,55	7	1,12	3	1,08	4
Sr. Karlovci	1,06	3	0,30	9	2,23	1	0,82	8
Indija	1,00	7	1,10	5	1,01	7	1,24	3
Irig	1,10	2	0,47	8	1,09	4	1,99	1
Ruma	1,01	6	1,33	4	1,00	8	1,60	2
Sr.	1,02	5	1,82	3	1,07	5	1,07	5
Šid	1,00	8	1,91	2	1,01	6	0,90	6

Izvor: obračun autora na osnovu podataka sa Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije³⁷⁴

Vrednosti kompozitnog indikatora kategorizacije ruralnog područja Fruške gore pokazuje veliku disperziju po izabranim grupama indikatora ruralne konkurentnosti. Kako se radi o manjem broju izabranih indikatora koji su uvršteni na osnovu njihove dostupnosti, u svrhu daljeg praćenja ruralne konkurentnosti neophodno je obezbediti veću dostupnost za postojeće posmatrane indikatore, kao i modifikaciju indikatora po posmatranim grupama koji bi bili prilagođeni našim uslovima. U budućem periodu primena selektivne politike ruralnog razvoja za posmatrane opštine regiona Fruške gore je jedan od mogućnosti za unapređenje ovog ruralnog područja, kako po teritorijalnoj osnovi, tako i po odgovarajućim oblastima ruralnog razvoja.

³⁷⁴ Veći broj publikacija: opštinski godišnjaci od 2001-2013 godine, Popis poljoprivrede Republike Srbije, 2012.

6. EKONOMSKI REGULATORNI OKVIRI REPUBLIKE SRBIJE I AP VOJVODINE U FUNKCIJI ODRŽIVOG RAZVOJA POLJOPRIVREDE U REGIONU FRUŠKE GORE

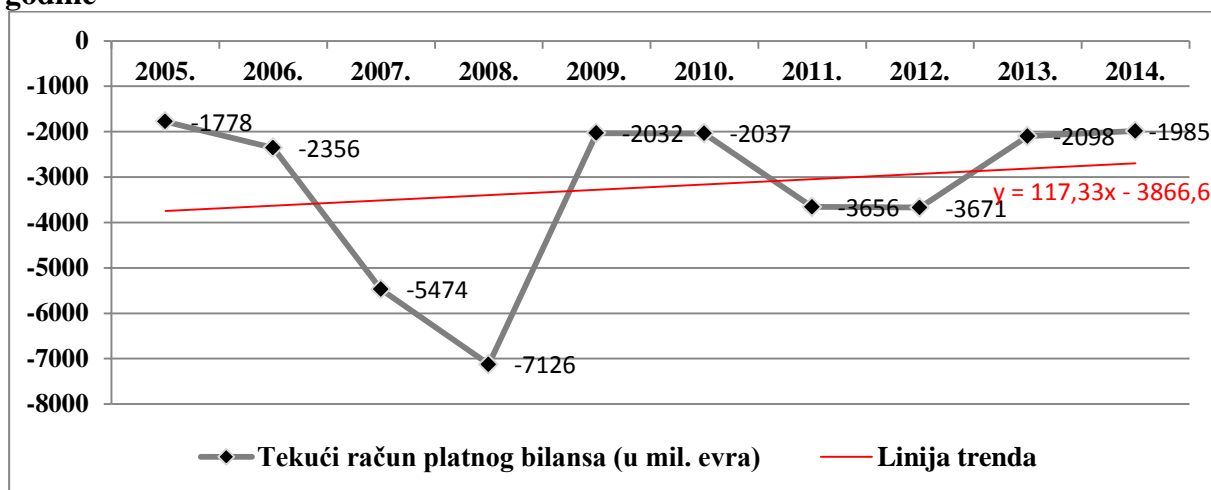
Sagledavanje pozicije razvoja poljoprivrede Fruške gore u održivim okvirima zahteva kompleksniji pristup, pa se u obzir moraju uzeti pojedini ekonomski parametri kako na pokrajinskom, tako i na republičkom nivou. Uvažavanje ovih parametara omogućuje realniju procenu razvoja agroekonomskih faktora održivog razvoja poljoprivrede u regionu Fruške gore za budući period.

Na žalost, tranzicioni procesi Republici Srbiji su neuspešni i nedovršeni. Razlog tome treba tražiti u nekoliko značajnih uzroka. Napravljene su greške u liberalizaciji, jer je domaće tržište prepušteno stihijskom delovanju strane konkurencije, pri čemu nema značajnih privrednih aktera (pogotovo u mašinogradnji, elektronskoj ili u tekstilnoj industriji) koji bi imali značajne konkurentske pozicije. Sa početkom tranzicije došlo je do ishitrene liberalizacije tržišta, jer je privreda Republike Srbije godinama bila izložena negativnim dejstvima sankcija od strane međunarodne zajednice i ratnih dejstava na ovim prostorima. Kao posledica brze liberalizacije tržišta i spoljne trgovine gotovo da nestaju pojedine privredne grane (metalurgija, elektroindustrija i sl), što je uticalo na povećanje uvoza uz neadekvatnu izvoznu strategiju naše zemlje.

Čini se da na samom početku tranzicije nije postojao jasan scenario u pogledu poželjnog modela tranzicije. Primenjena je tzv. interna privatizacija, zatim prodaja strateškom partneru, dok je vaučerski model primenjen naknadno. Kod prvog modela tranzicije „profitirali“ su radnici pojedinih preduzeća poput „Apatinske pivare“, „Soko Štarka“ ili „Knjaz Miloša“, dok se s pravom postavlja pitanje pravednosti ovog modela u slučaju manje uspešnih preduzeća. Uopšteno, pored favorizovanja pojedinih preduzeća, nedostatak privatizacionih procesa u Republici Srbiji ogleda se i njenoj netransparentnosti u svim slučajevima, kao i činjenici da je prodaja pojedinih preduzeća dovela do slučajeva „pranja novca“ (kod privatizacije pojedinih hotelskih objekata u Republici Srbiji). Zbog toga se može reći da tranzicija koja je sprovedena kod nas nije bila pravedna prema svim građanima Republike. Sa druge strane, Srbija ne primenjuje realan kurs dinara, dinar je precenjen, pa usled preteranog zaduživanja i prodaje imovine za devize postoji visok deficit tekućeg platnog bilansa i visoka spoljna zaduženost. Uopšteno opšti efekti tranzicije na životni standard građani su skromni. Ovi tranzicioni problemi su još više produbljeni delovanjem svetske ekonomske krize nastale tokom 2007. godine, a čije znatnije ispoljavanje je primećeno 2008. godine.

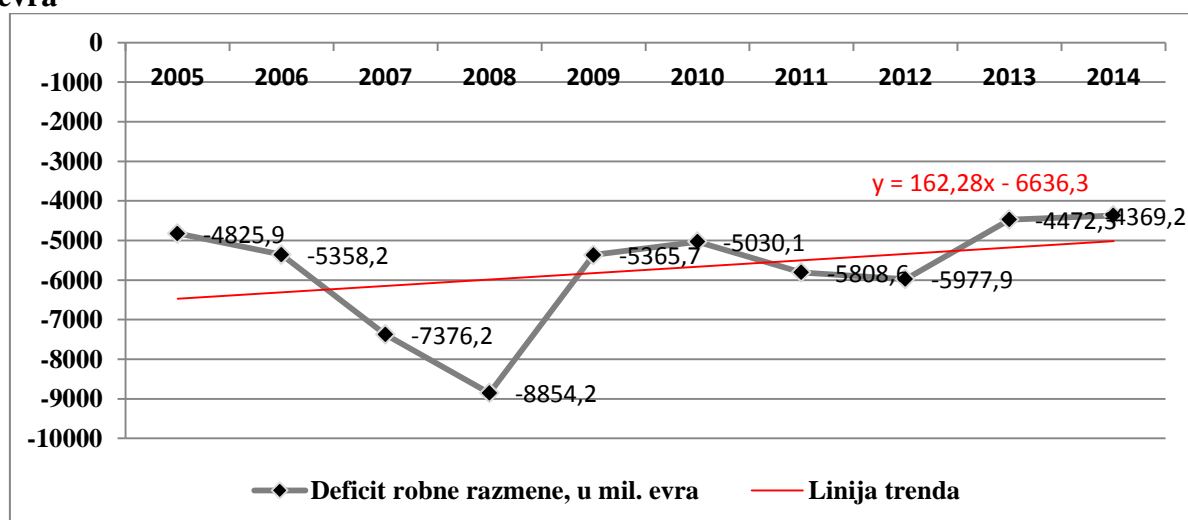
Jedan od najvećih problema Republike Srbije je činjenica da imamo prekomernu potrošnju u odnosu na proizvodnju, što se manifestuje na deficit platnog bilansa (grafikon 14), na zaduženost zemlje prema inostranstvu (ukupan spoljni dug krajem 2014. godine iznosio je 1,9 mlrd. evra) i na stalno prisutne inflatorne tendencije. Ovakvo stanje je pre svega posledica dugogodišnjih strukturnih problema u privredi Republike Srbije, ali i društveno-ekonomskih faktora iz prethodnog veka (rat, sankcije, NATO bombardovanje), i drastičnog pada konkurentnosti domaće privrede pre otpočinjanja liberalizacije tržišta.

Grafikon 14. Platni bilans Republike Srbije (u mil. evra) u periodu od 2005. do 2014. godine

Izvor: obrada autora na osnovu podataka sa <http://www.nbs.rs>³⁷⁵

Grafikon 15. Spoljno-trgovinski bilans Republike Srbije od 2005. do 2014. godine, u mil. evra

Izvor: obrada autora na osnovu podataka sa <http://www.mfin.gov.rs/>

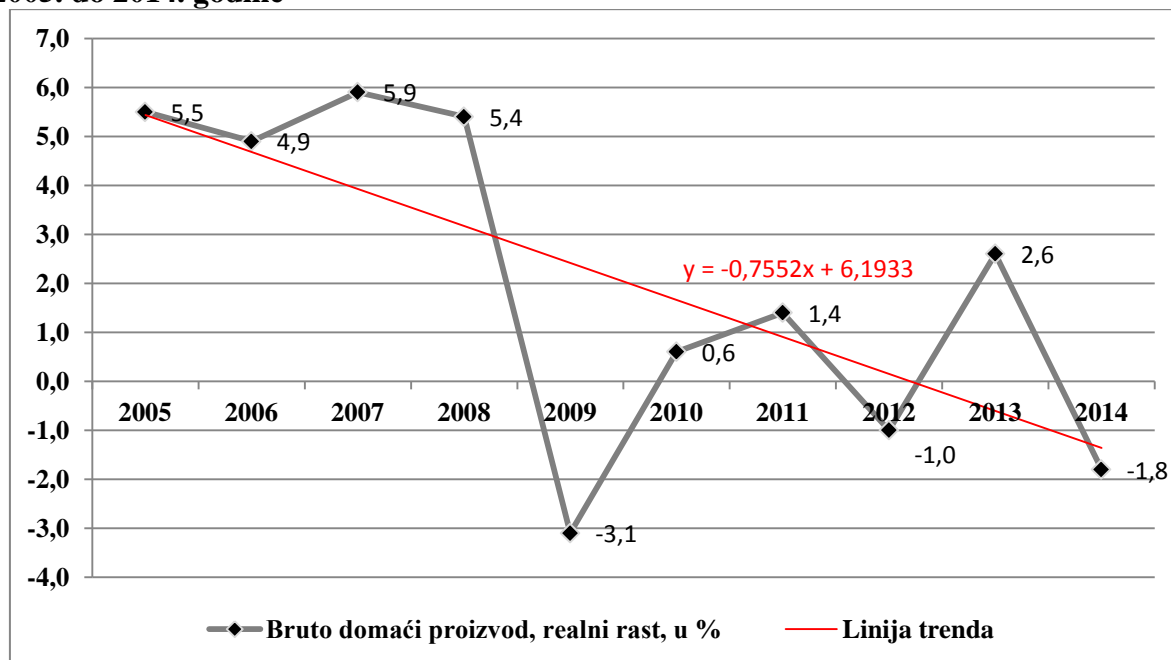
Prema ocenama Ministarstva privrede Republike Srbije³⁷⁶ za 2014. godinu privredna kretanja kod nas obeležena su: padom privredne aktivnosti; neznatnim smanjenjem spoljnotrgovinskog deficita (grafikon 15), usporavanjem rasta izvoza; visokim javnim dugom i fiskalnim deficitom. Na negativne tendencije u privrednim kretanjima Republike Srbije

³⁷⁵ Videti više na sledećem linku: http://www.nbs.rs/export/internet/latinica/80/osnovni_makroekonomski_indikatori.xls, datum prsitup linku: 01.03.2015.

³⁷⁶ Aktuelna privredna kretanja, Republika Srbija, Ministarstvi privrede, Sektor za regionalni razvoj i strateške analize privrede, 2015, link dostupan na: http://www.privreda.gov.rs/UserFiles/File/1_PRIVREDA/AKTUELNA%20RAZVOJAN%20KRETANJA%20JANUAR%202015.pdf; datum pristupa linku: 01.03.2015.

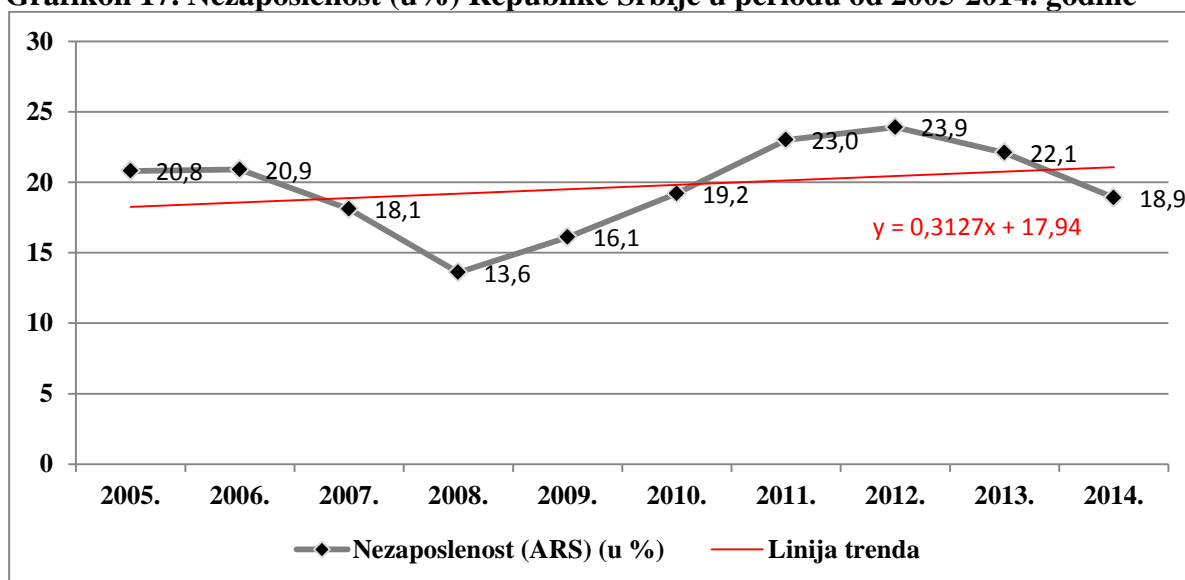
ukazuje tendencija pada bruto domaćeg proizvoda u posmatranom periodu tj. od 2005. do 2014. godine (grafikon 16).

Grafikon 16. Bruto domaći proizvod Republike Srbije, realni rast u %, u periodu od 2005. do 2014. godine

Izvor: obrada autora na osnovu podataka sa <http://www.mfin.gov.rs/>

Grafikon 17. Nezaposlenost (u%) Republike Srbije u periodu od 2005-2014. godine

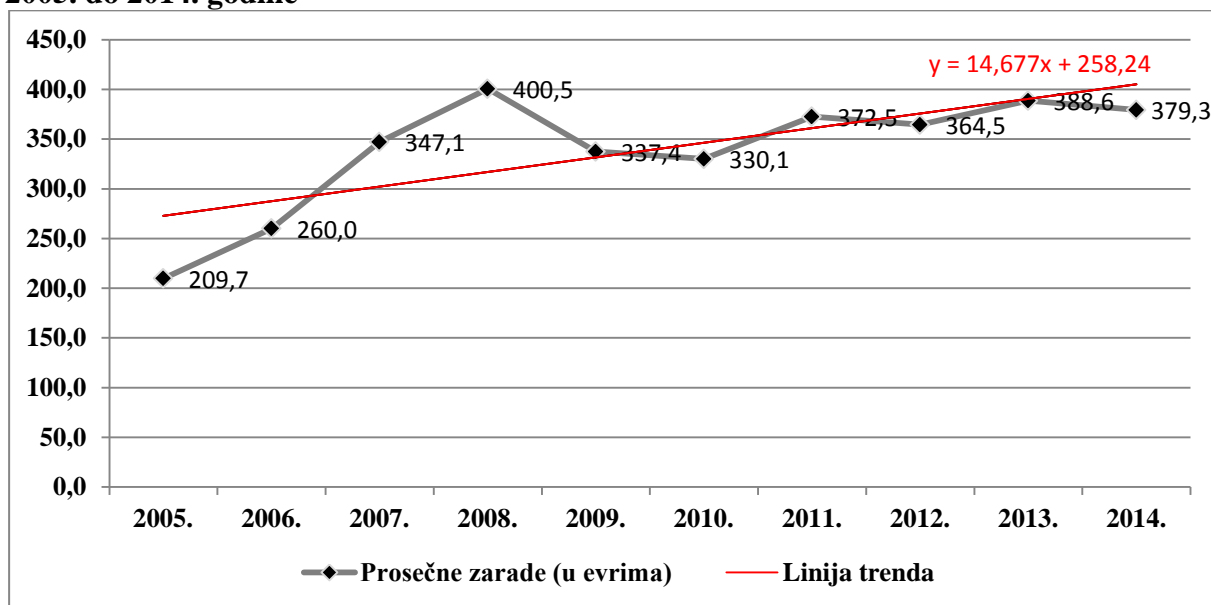

Izvor: obrada autora na osnovu podataka sa <http://www.nbs.rs>

Takođe, prisutni su skromni rezultati u vezi rešavanja pitanja nezaposlenosti i rasta prosečnih zarada u periodu od 2005. do 2014. godine. Naime, potrebno je ove podatke povezati i sa tzv. „ranjivim oblicima zaposlenosti“ gde spadaju između ostalog i poslovi bez plaćenog osnovnog zdravstvenog, socijalnog i penzionog osiguranja. Time se zapravo dobija „iskrivljena slika“ o anketnim stopama nezaposlenosti u Republici Srbiji, jer lica koja spadaju

u tu grupu „ranjive zaposlenosti“ automatski se ne prepoznaju kao nezaposlena lica. Sa druge strane, prosečna neto zarada je svoj maksimum imala tokom 2008. godine, nakon čega je imala izvesno opadanje do 2010. godine. Posle tog perioda sa prisutnim variranjima do kraja perioda zabeležen je skromni rast neto zarada (grafikon 17. i 18).

Grafikon 18. Rast prosečnih neto zarada (u evrima) u Republici Srbiji u periodu od 2005. do 2014. godine

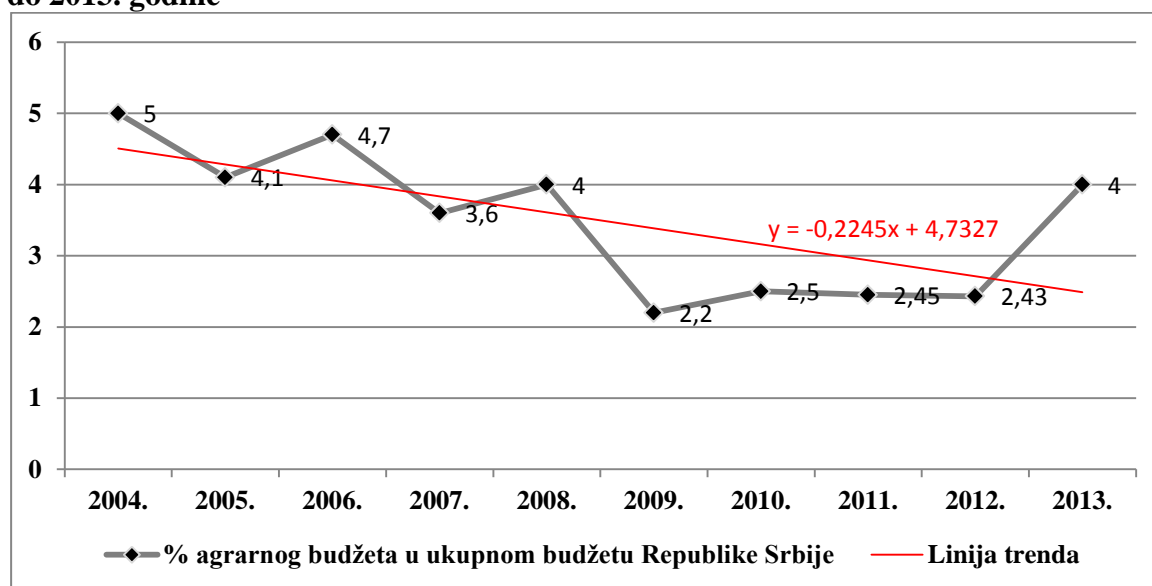
Izvor: obrada autora na osnovu podataka sa <http://www.nbs.rs>

Kada je reč o poljoprivredi Republike Srbije u celini se može konstatovati da su prisutni dugoročni razvojni problemi koji su nasleđeni još iz prethodnih decenija prošlog veka (npr. kriza u stočarstvu), a koji su još više intenzivirani dejstvom ostalih društveno-ekonomskih faktora (produžena tranzicija, svetska ekonomska kriza i sl.). Faktori koji imaju negativan uticaj na poljoprivredu su:

- nepovoljna posedovna struktura poljoprivrede i neorganizovanost robnih proizvođača,
- neuređenost tržišta agrarnih proizvoda,
- nekonkurentnost,
- nestabilnost cena agrarnih proizvoda,
- neodgovarajuća uloga države,
- demografski problemi poljoprivrednog stanovništva,
- globalna finansijska kriza.³⁷⁷

Uspostavljanje Agrarnog budžeta Srbije je zapravo pokušaj rešavanja problema finansiranja poljoprivrede Republike Srbije. Najveće izdvajanje za poljoprivredu iz budžeta Reublike Srbije zabeleženo je tokom 2004. godine kada je učešće iznosilo oko 5%, a nakon toga je prisutan konstantni pad tog učešća (grafikon 19).

³⁷⁷ Pejanović, R. (2013): Oglеди iz agrarne i ruralne ekonomije, monografija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 33.

Grafikon 19. Učešće agrarnog budžeta u ukupnom budžetu Republike Srbije od 2004. do 2013. godine

Izvor: obrada autora na osnovu podataka Ministarstva Finansija RS

Tabela 42. Makroekonomski indikatori doprinosa poljoprivrede nacionalnoj ekonomiji Republike Srbije u periodu od 2008. do 2013. godine

	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
BDV poljoprivrede, šumarstva, lova i ribolova (mil. RSD)	237.475	218.005	245.128	292.919	279.126	344.320
Učešće BDV poljoprivrede u ukupnom BDV (%)	10,4	9,3	9,9	10,5	9,7	11,4
Zaposlenost u poljoprivredi, šumarstvu, lovu i ribolovu (000 lica)	706,0	622,7	533,0	478,1	467,1	492,0
Učešće poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti (%)	25,0	23,8	22,2	21,2	21,0	21,3
Izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (mil. evra)	1.336	1.395	1.700	1.956	2.131	2.104
Učešće poljoprivrede u ukupnom izvozu robe (%)	18,0	23,4	23,0	23,2	24,1	23,4
Uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (mil. evra)	1.056	991	819	1.053	1.221	1.177
Učešće u ukupnom uvozu robe (%)	6,5	8,7	6,6	7,4	8,3	8,2
Trgovinski bilans poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (mil. evra)	280	404	881	903	910	927
Pokrivenost uvoza izvozom (%)	126,5	140,8	207,6	185,8	174,5	178,8

Izvor: RZS³⁷⁸

³⁷⁸ Preuzeto sa: Strategije poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014–2024. godine, Službeni glasnik Republike Srbije, 2014, br. 85, str. 8–9.

Potrebno je višestruko povećati izdvajanja u Agrarani budžet, a paralelno s tim, treba (pored budžetske podrške) tragati za novim, dodatnim izvorima finansiranja poljoprivredne proizvodnje. Restrukturiranjem našeg do(sadašnjeg) finansijskog tržišta treba da se omoguće moderni oblici finansijskog poslovanja kao što su: lizing, robni zapisi, fjučersi, opcije, hedžinzi, konstatuje Pejanović.³⁷⁹

Takođe, od 2004. godine uveden je kriterijum po kojem se sredstva iz Agrarnog budžeta Republike Srbije dodeljuju po osnovu sistema registracije poljoprivrednih gazdinstava. Od 2009. godine uveden je još jedan kriterijum koji je podrazumevao da registrovana poljoprivredna gazdinstva moraju imati izmerene obaveze po osnovu penzijsko-invalidskog osiguranja. Ipak, i pored toga što su preduzete sve mere da se sredstva usmere direktno u poljoprivredu, sredstva iz Agrarnog budžeta su nedovoljna.

Prema Strategiji poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period od 2014. do 2024. godine uočeno je nekoliko važnih obeležja poljoprivrede u makroekonomskim okvirima:

- prisutan je visok udeo poljoprivrede u bruto dodatoj vrednosti, koji je uzrokovan sledećim faktorima: bogatstvom prirodnih resursa, povoljnim klimatskim uslovima, ali i sporijim procesima reforme privrede;
- postoji visoko učešće poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti;
- prisutno je značajno učešće poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u spoljnotrgovinskoj razmeni, naročito u izvozu (tabela 42).

Kad je reč o AP Vojvodini, čiji je konstitutivni deo region Fruške gore, prema pokazateljima za 2011. godinu prisutna je koncentracija privredne aktivnosti u Južnobačkom okrugu (tabela 43). Sremski okrug po izabranim parametrima je odmah posle Južnobačkog okruga (sem u slučaju broja preduzeća gde je na trećem mestu). Ovakva konstelacija izabranih pokazatelja ukazuje na relativno dobru ekonomsku poziciju fruškogorskih opština/gradova u okviru AP Vojvodine.

Tabela 43. Indikatori privredni aktivnosti po okruzima AP Vojvodine, 2011. godina (%)

Okrug	Preduzeća	Zaposleni	Ukupan prihod	BDV ³⁸⁰
Severnobački	14,1	10,7	7,8	7,2
Srednjobanatski	5,6	8,5	5,6	5,9
Severnobanatski	5,4	6,9	4,4	5,2
Južnobačanski	11,4	10,1	10,1	7,6
Zapadnobački	7,2	6,9	6,1	7,3
Južnobački	43,5	44,8	55,8	57,8
Sremski	12,8	12,1	10,1	9,0

Izvor: Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave na osnovu podataka Republičkog Zavoda za Statistiku, Agencija za privredne registre³⁸¹

³⁷⁹ Pejanović, R. (2013): Ogleđi iz agrarne i ruralne ekonomije, monografija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 129.

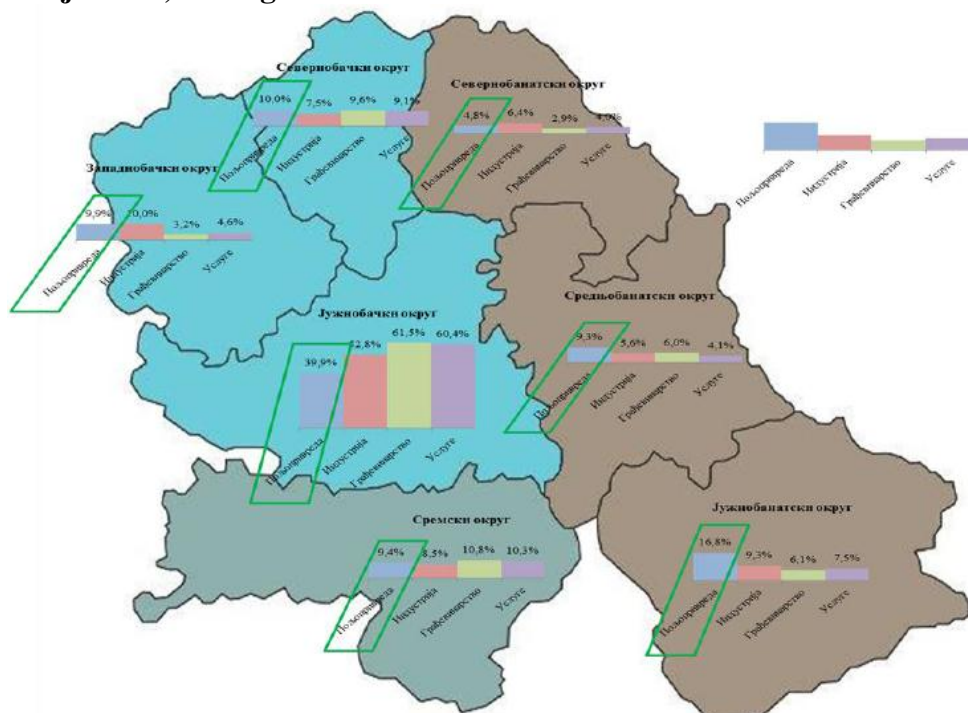
³⁸⁰ BDV – Bruto dodata vrednost.

³⁸¹ Preuzeto sa: Program razvoja AP Vojvodine 2014-2020, link dostupan na: http://www.region.vojvodina.gov.rs/upload/Program_razvoja_AP_Vojvodine_2014_2020_3891.pdf; datum pristupa linku: 03.01.2015.

Isto tako, u Vojvodini je za period od 2002. do 2012. godine metodom tenderske i aukcijske privatizacije, kao i na tržištu kapitala privatizovano oko 35,9% preduzeća od ukupnog broja u Republici Srbiji. Privatizovanjem preduzeća ostvaren je prihod od 681.920 evra. Međutim, može se konstatovati da je bilo mnogo neuspešnih privatizacija.³⁸²

Postoji različita distribucija okruga u AP Vojvodini u pogledu ostvarenog udela bruto dodate vrednosti poljoprivrede u kreiranju ukupne dodate vrednosti AP Vojvodine. Uvažavajući parametre Južnobačkog i Sremskog okruga kao važne za razvoj regiona Fruške gore, može se konstatovati da je poljoprivreda značajan činilac generisanja privredne aktivnosti. U Južnobačkom okrugu učešće BDV poljoprivrede u ukupnom BDV AP Vojvodine je oko 39%, a u Sremskom okrugu oko 9% (slika 10).

Slika 10. Udeo BDV-a poljoprivrede i ostalih sektora (u okruzima) u kreiranju BDV-a AP Vojvodine, 2009. godina

Izvor: Republički zavod za statistiku³⁸³

Efekti svetske ekonomske krize ispoljili su se i na segmentu tržišta rada u AP Vojvodini pogotovo tokom 2008 godine, da bi od 2009. godine došlo do pada stope pada zaposlenosti. U periodu od 2004. do 2012. godine u AP Vojvodini je bila najviša negativna stopa rasta formalne zaposlenosti (-6,6 %), a tokom 2012. godine taj pad se ublažio i iznosi oko -2,7%. Posmatrano po sektorima zaposlenost na nivou AP Vojvodine najviše generiše prerađivačka industrija (oko 25 %), zatim trgovina na veliko imalo, zdravstvena i socijalna zaštita i obrazovanje. U poljoprivredi je angažovano oko 5,6 %, te ova grana privrede ne predstavlja značajni faktor zaposlenosti u AP Vojvodini. Anketna stopa nezaposlenosti na nivou AP Vojvodine za stanovništvo od 15 do 64 godine iznosi 26,7 %, što je više od

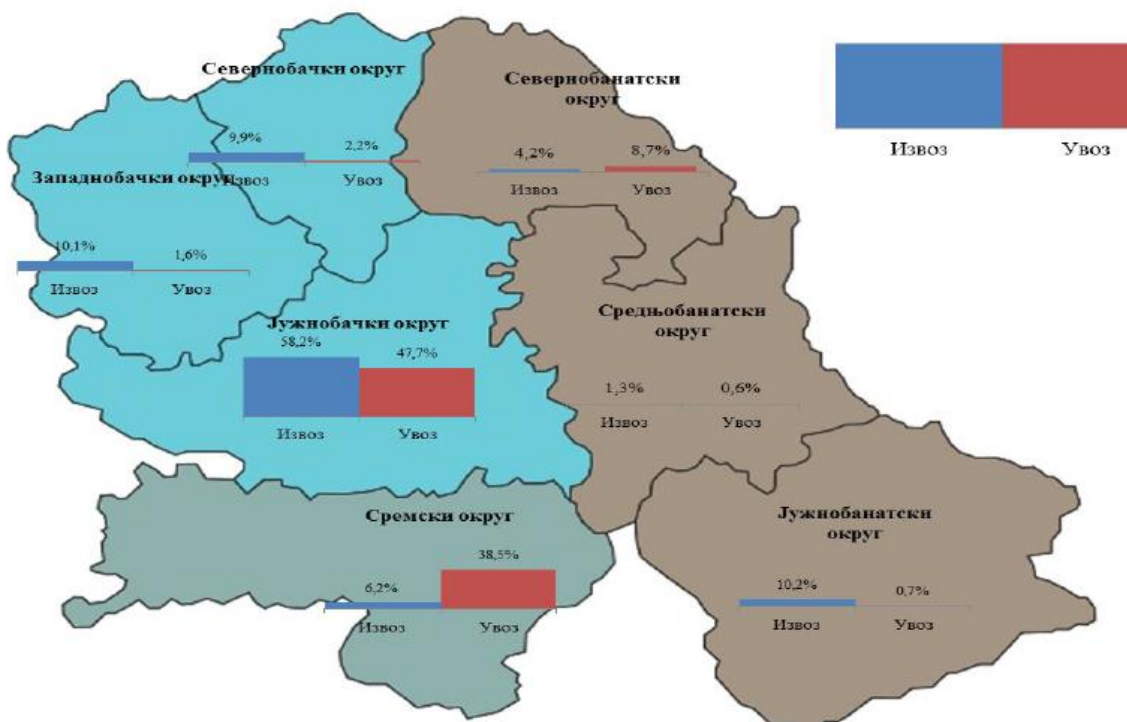
³⁸² Ibid.

³⁸³ Ibid.

republičkog nivoa (24,6 %). Posmatrano prema okruzima u AP Vojvodini, od ukupnog broja nezaposlenih oko 33 % se nalazi u Južnobačkom okrugu, a 14,4 % u Sremskom okrugu, što je ih svrstava u prva tri okruga po broju nezaposlenih lica. U prilog negativnim trendovima koji su prisutni na tržištu rada AP Vojvodine govori podatak za 2012. godinu da je oko 50 % nezaposlenih lica u starosnom dobu od 15-39 godina. Obrazovna struktura nezaposlenih lica u AP Vojvodini ukazuje da je oko 60 % nezaposlenih lica ima stečenu srednju stručnu spremu.³⁸⁴

Južnobački okrug ima najveći udeo od svih okruga u AP Vojvodini, kako po ukupnom izvozu (58,2 %), tako i po ukupnom uvozu poljoprivrednih proizvoda (47,7 %). U Sremskom okrugu učešće izvoza iznosi 6,2 % od ukupnog izvoza poljoprivrednih proizvoda AP Vojvodine, a učešće uvoza u ukupnom uvozu poljoprivrednih proizvoda AP Vojvodine je 38,5 %. Ovaj pokazatelj se može oceniti kao relativno nepovoljan imajući u vidu bogatstvo poljoprivrednih resursa Sremskog okruga (slika 11).³⁸⁵ Slično tome, kada se posmatra udeo Južnobačkog i Sremskog okruga u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivrednih proizvoda u odnosu na ukupnu spoljnotrgovinsku razmenu AP Vojvodine dolazi se do sličnih zaključaka (slika 12).³⁸⁶

Slika 11. Učešće okruga AP Vojvodine u ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivrednih proizvoda AP Vojvodine, 2011. godina, (%)

Izvor: Republički zavod za statistiku³⁸⁷

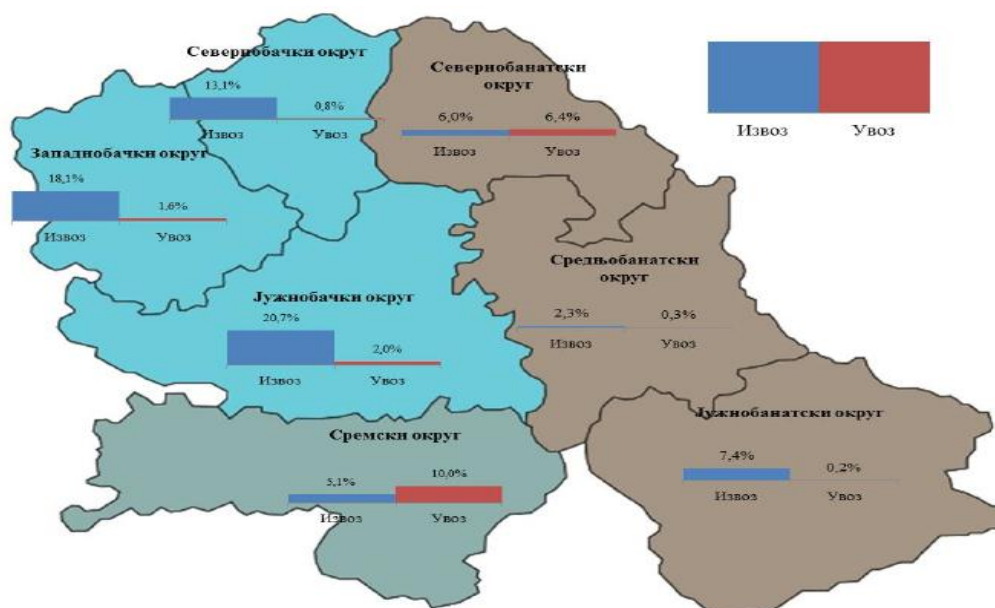
³⁸⁴ Ibid.

³⁸⁵ Ibid.

³⁸⁶ Ibid.

³⁸⁷ Ibid.

Slika 12. Učešće spoljnotrgovinske razmene poljoprivrednih proizvoda (po okruzima AP Vojvodine) u ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmeni AP Vojvodine, 2011. godina, (%)

Izvor: Republički zavod za statistiku³⁸⁸

³⁸⁸ Ibid.

7. REGION FRUŠKE GORE U KONTEKSTU STRATEŠKIH OPREDELJENJA EVROPSKE UNIJE

Evropska unija je tokom 1999. godine definisala politiku prema pet zemalja Zapadnog Balkana (nekadašnja Savezna Republika Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija i Albanija) kroz tzv. „Proces stabilizacije i asocijacije/pridruživanja sa zemljama Jugoistočne Evrope“ (PSP), koji je ujedno trebao da bude način kako da se institucionalno olakša pristup ovih zemalja.

Prvi koraci koji su uspostavljeni kada je reč o procesu evrointegracije Srbije dogodili su se u krajem 2000. godine kada je potpisan „Okvirni sporazum EU sa Saveznom Republikom Jugoslavijom, a kasnije tokom 2003. godine održan je Samit EU-Zapadni Balkan gde je potvrđena evropska budućnost država Zapadnog Balkana. Iste godine Državna zajednica Srbije i Crne Gore sa EU održale su prvi sastanak tzv. „Unapređenog stalnog dijaloga“, a naredne godine za Srbiju i Crnu Goru odobren je pristup „dvostrukog koloseka“ u pogledu pregovora o trgovinskom delu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Tokom 2005. godine Srbija i Crna Gora dobijaju pozitivnu ocenu Studije o izvodljivosti za početak pregovora sa EU, nakon čega su otpočeli pregovori o zaključenju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju.

Nakon sprovedenog referenduma u Crnoj Gori, Srbija nastavlja samostalno put priključenja u EU. Tokom 2008. godine nakon dobijanja pozitivne ocene o saradnji Srbije sa Haškim tribunalom, potpisan je Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između EU i Srbije. Godinu kasnije stupio je na snagu bezvizni režim između Srbije i EU, a krajem 2009. godine Srbija podnosi zahtev za prijem u članstvo. Evropski savet doneo je odluku da Srbiji dodeli status kandidata za članstvo u Evropskoj uniji početkom 2012. godine.

Konačno, Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između (SPP) Evropske zajednice i Srbije stupio je na snagu u septembru 2013. godine. Ovim Sporazumom predviđaju se sledeći elementi međusobne saradnje: razvoj političkog dijaloga; unapređivanje regionalne saradnje; slobodan protok robe; uslovi u pogledu kretanja radnika, poslovnog nastanjivanja, pružanja usluga i kretanja kapitala; usklađivanje propisa, primena prava i pravila konkurencije; unapređenje u domenu pravosuđa, slobode i bezbednosti; uspostavljanje politike saradnje i finansijske saradnje. Početkom 2014. godine u Briselu je održana prva međuvladina konferencija između Srbije i EU, čime je označen početak pristupnih pregovora na političkom nivou.

Ne umanjujući značaj i ulogu ostalih strateških opredeljenja Evropske unije, za region Fruške gore se mogu izdvojiti dve najznačajnije: „**Strategija Evropske unije za Dunavski region**“ i „**Evropa 2020 - Strategija pametnog, održivog i inkluzivnog rasta**“.

„**Strategija Evropske unije za Dunavski region**“ polazi od činjenice da Dunavski region ima ogroman razvojni potencijal (transportne i trgovinske veze, solidan obrazovan sistem, upečatljivu kulturnu, etničku i prirodnu raznolikost, mogućnosti iskorišćavanja obnovljivih izvora energije, prirodna bogatstva). Evropska komisija usvojila je 8. decembra 2010. godine tekst Strategije EU za Dunavski region, kao i prateći Akcioni plan. U okviru ove Strategije razvojni ciljevi zasnivaju se na četiri glavna stuba:

- Povezivanje Dunavskog regiona;
- Zaštita životne sredine Dunavskog regiona;
- Izgradnja prosperiteta u Dunavskom regionu;
- Jačanje Dunavskog regiona.

Ključna pitanja u okviru prvog stuba odnose se na: unapređenje transporta (plovnog, drumskog, železničkog i vazdušnog), podsticanje potencijala iskorišćavanja obnovljivih izvora energije, i promovisanje kulture i turizma.

U okviru drugog stuba ističu se pitanja vezana za: restauraciju i održavanje kvaliteta voda, upravljanje rizicima životne sredine, i zaštitu bioloških vrsta, pejzaža i kvaliteta vazduha i zemljišta.

Ključne teme u okviru trećeg stuba vezana su za: razvoj društva znanja zasnovanog na naučnim istraživanjima, obrazovanju i informacionoj tehnologiji, podršku konkurentnosti preduzeća (uključujući i razvoj klastera), i ulaganja u ljude i veštine.

Četvrti stub ove strategije povezuje ključne teme kao što su: jačanje institucionalnih kapaciteta i saradnja, i zajednički rad na promovisanju bezbednosti i borbe protiv organizovanog i ozbiljnog kriminala.

Odgovornost za sprovođenje ove strategije je odgovornost svih zainteresovanih subjekata na nacionalnom, regionalnom, gradskom i lokalnom nivou. Samo sprovođenje je planirano da se sprovede putem konkretnih projekata. Finansiranje se sprovodi putem mobilizacije svih postojećih finansijskih sredstava iz: strukturnih fondova EU; sredstava iz IPA I ENPI fondova³⁸⁹; Zapadnog investicionog okvira; međunarodnih investicionih okvira (Evropska investiciona banka), kao i iz nacionalnih, regionalnih i lokalnih resursa.

Uključivanjem Republike Srbije u izradu i primenu ove Strategije, doprinosi se: jačanju ekonomije, integraciji sektorskih politika Republike Srbije u razvojne planove EU, pospešivanju bilateralne i multilateralne saradnje Republike Srbije sa svim zemljama dunavskog sliva. Pored toga, svojim aktivnim učešćem u ovom procesu, Republika Srbija potvrđuje svoje strateško opredeljenje za punopravnim članstvom u Evropskoj uniji.³⁹⁰ Ispunjavanjem ovih ciljeva na nacionalnom nivou značajno se doprinosi ekonomskom jačanju onog dela regiona Fruške gore, kao i zaštita njenih resursa koji su direktno vezani za Dunav. Ova strategija je usko povezana i sa Strategijom „Evropa 2020.

„Evropa 2020 - Strategija pametnog, održivog i inkluzivnog rasta“ nastala je kao odgovor na nekoliko globalnih izazova (svetska finansijska kriza, pritisak na neobnovljive resurse, i sve izraženiji proces starenja stanovništva). Evropska komisija je u martu 2010. godine usvojila ovu strategiju, koja je zamenila tzv. Lisabonsku strategiju. Strategija „Evropa 2020“ zasniva se na tri međusobno povezana prioriteta (slika 10):

- Pametan rast: razvoj ekonomije zasnovane na znanju i inovacijama.

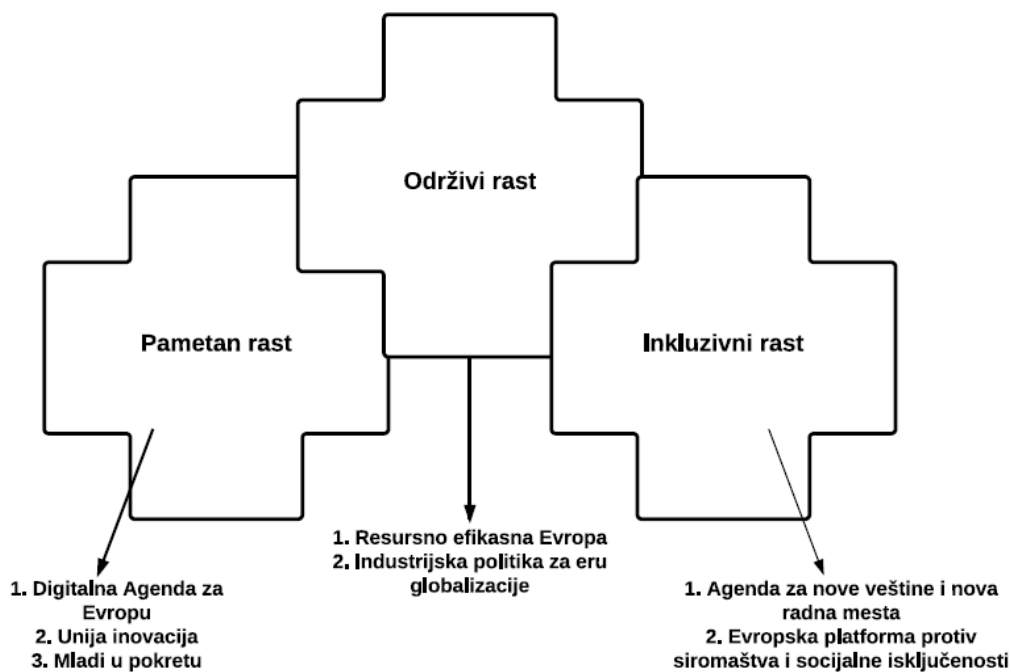
³⁸⁹ IPA (Instrument for Pre-Accession) predstavlja instrument za predpristupnu pomoć koji je usvojila Evropska unija u cilju pružanja finansijske podrške zemljama jugoistočne Evrope u njihovom postepenom približavanju evropskoj politici i standardima, sve do ispunjavanja svih neophodnih kriterijuma za ulazak u Evropsku uniju.

ENPI (European Neighbourhood and Partnership Instrument) je program susedske saradnje namenjen zemljama južnog i istočnog Mediterana, Ukrajini, Moldaviji, Belorusiji i zemljama južnog Kavkaza.

³⁹⁰ Jelena Stojković et al. (2012): Vodič kroz Dunavsku strategiju, Evropski pokret u Srbiji, Loznica, 2012, link dostupan na: http://emins.org/sr/publikacije/knjige/12-dunavska_sr.pdf; datum pristup linku: 01.01.2015.

- Održivi rast: promovisanje ekonomije koja efikasnije koristi resurse, koja je zelenija i konkurentnija.
- Inkluzivni rast: podsticanje ekonomije koju odlikuje visoka stopa zaposlenosti i koja ostvaruje socijalnu i teritorijalnu koheziju.

Slika 13. Tri prioriteta i sedam vodećih inicijativa u okviru Strategije „Evropa 2020“

Izvor: <http://www.region.vojvodina.gov.rs>³⁹¹

U tom kontekstu Evropska unija je definisala svoje rezultate do 2020. godine, kao što su:

- ostvarenje zaposlenosti za oko 75% stanovništva starosti između 20 godina i 64 godine;
- ulaganje od oko 3% BDP-a EU u istraživanje i razvoj;
- ostvarenje klimatsko-energetskih ciljeva „20/20/20“³⁹² (uključujući i povećanje na 30% smanjenja emisija gasova uz odgovarajuće uslove).
- smanjivanje udela stanovništva koji prerano napuštaju školovanje na ispod 10%, a najmanje 40% mladih treba da ima stečeno tercijarno obrazovanje;
- smanjivanje broja ljudi koji su izloženi riziku od siromaštva na dvadeset miliona.

Da bi se osiguralo ispunjenje ovih ciljeva Evropska unija lansirala je sedam ključnih inicijativa. Inicijativa „Unija inovacija“ predviđena je za poboljšanje okvirnih uslova i

³⁹¹ Ostvarivanje ciljeva Strategije Evropa 2020, priručnik za lokalne i regionalne vlasti, Komitet regiona, Evropska unija, dostupno na: http://www.region.vojvodina.gov.rs/upload/PRIRU_NIK_EVROPA_2020_NAMENJEN_LOKALNIM_I_REGIONALNIM_VLASTIMA_5261.PDF; datum pristupa linku: 01.01.2015.

³⁹² U okviru ovog principa potrebno je postići da emisija gasova sa efektom staklene bašte bude niža za 20 % nego 1990. godine (ili čak za 30% uz odgovarajuće uslove), da se osigura dobit od 20 % energije iz obnovljivih izvora energije, kao i povećanje energetske efikasnosti za 20%

pristupa za finansiranje istraživanja i inovacija kako bi se učvrstio inovacioni lanac i podigli nivoi finansiranja širom Unije. Inicijativa „Mladi u pokretu“ kreirana je za poboljšanje učinka obrazovnih sistema i osnaživanja međunarodne privlačnosti evropskog visokog obrazovanja. Radi bržeg širenja širokopojasnog interneta u cilju korišćenja prednosti jedinstvenog digitalnog tržišta od strane domaćinstva i firmi pokrenuta je inicijativa „Digitalna agenda za Evropu“. Ključna inicijativa „Resursno efikasna Evropa“ nastala je radi: razdvajanja ekonomskog rasta od upotrebe resursa kroz dekarbonizaciju ekonomije, povećanog korišćenja obnovljivih izvora energije, modernizacije transportnog sektora i promovisanja energetske efikasnosti. U funkciji unapređenja poslovnog okruženja, posebno za mala i srednja preduzeća, i podrške za razvoj jake i održive industrijske baze konkurentne na globalnom nivou lansirana je inicijativa „Industrijska politika za eru globalizacije“. Da bi se postigla modernizacija tržišta rada kroz olakšavanje mobilnosti radne snage, kao i stalni razvoj veština, EU je kreirala inicijativu „Agenda za nove veštine i nova radna mesta“. U cilju osiguranja socijalne i teritorijalne kohezije tako da su koristi od rasta i zapošljavanja široko rasprostranjene, i da se siromašnim i socijalno isključenima licima omogući da žive dostojanstveno i da aktivno učestvuju u društvu EU je oformila inicijativu „Evropska platforma za borbu protiv siromaštva“.

Ispunjenje ciljeva u okviru strateških opredeljenja „Evropa 2020“ direktno je vezano i razvoj regiona Fruške gore. Pri tom ključna pretpostavka ovih ciljeva je razvoj ove evropske vizije u regionima i gradovima, što podrazumeva da niko nije isključen u delovanju, i da je upravljanje razvojem odgovornost različitih nivoa vlasti. U tu svrhu predloženo je stvaranje teritorijalnih paktova za Strategiju „Evropa 2020“ u svim državama članicama. Teritorijalni paktovi definisani su kao sporazumi između različitih nivoa vlasti u državi (lokalni, regionalni, nacionalni) u cilju koordinisanja i sinhronizovanja svojih aktivnosti i finansijskih resursa. Ova koncepcija razvoja direktno korespondira sa konceptom održivog, ruralnog i lokalnog ekonomskog razvoja u regionu Fruške gore. Najveći deo opština ovog regiona sačinjavaju ruralne opštine, a uspešna primena lokalnog ekonomskog razvoja je najbolje rešenje kompleksnih problema koje opštine/gradovi Fruške gore imaju. Imajući u vidu da polazne inicijative potiču sa lokalnog nivoa, ova oba pristupa su u saglasnosti i sa aspektima održivosti. S obzirom da ove kompleksne zahteve nije moguće rešavati samo na lokalnom nivou, nego je potrebna podrška i saradnja sa ostalim nivoima vlasti, otuda je tzv. formiranje teritorijalnih paktova u okviru „Evropa 2020“ strategije jedan od načina koji bi u budućnosti predstavljao značajnu polugu razvoja regiona Fruške gore.

8. REZULTATI I DISKUSIJA SPROVEDENOG ANKETNOG ISTRAŽIVANJA (PERCEPCIJE I STAVOVI ZAINTERESOVANIH SUBJEKATA U REGIONU FRUŠKE GORE O ODRŽIVOM RAZVOJU, POLJOPRIVREDI I RURALNOM RAZVOJU)

Efekti primene mera održivog razvoja nekog područja pre svega zavisi od aktivnosti zainteresovanih subjekata, a one su u direktnoj korelaciji sa njihovom motivisanošću u poštovanju svih principa održivog razvoja. Ruralna područja poput regiona Fruške gore prate dve naizgled konfrontirane pojave: prva je stavljanje imperativa na zaštitu i očuvanje prirodnih i kulturnih resursa, a druga je uticaj privrednih delatnosti na efekte održivog razvoja. Po pravilu najznačajnije privredne delatnosti u zaštićenim područjima poput regiona Fruške gore su poljoprivreda i turizam, koji uz poštovanje svih principa održivog razvoja imaju višestruko značajnu ulogu u očuvanju svih resursa ovakvih područja.

Radi prikupljanja stavova i percepcija svih zainteresovanih subjekata sprovedeno je istraživanje o održivom razvoju, poljoprivredi i ruralnom razvoju Fruške gore među lokalnim stanovništvom i institucijama (opštinske/gradske uprave, mediji, regionalne organizacije, javna preduzeća i sl.). U istraživanju je kontaktirano 175 ispitanika potencijalnih ispitanika po metodu slučajnog uzorka, pri čemu se 117 ispitanika odazvalo i popunilo anketu. Anketna pitanja u upitniku postavljena su u formi kombinacije zatvorenih i otvorenih odgovora, a pojedina pitanja su u tipu zatvorenog tipa koja imaju karakteristike Likertove skale. Primena tzv. Likertove skale kod pojedinih pitanja je pre svega u funkciji procene stepena slaganja ili ne slaganja sa postavljenom izjavom koja se odnosi na istraživanu problematiku. Upitnik sadrži 28 pitanja, i strukturiran je u tri dela:

- održivi razvoj regiona Fruške gore;
- poljoprivreda u kontekstu održivog razvoja regiona Fruške gore;
- ruralni razvoj u kontekstu održivog razvoja regiona Fruške gore.

U istraživanju je korišćen SPSS 19 statistički program u cilju analize prikupljenih informacija iz anketnog upitnika, a sama analiza zasnivala se na dve vrste statističkih operacija: deskriptivna statistika i statistika zaključivanja.³⁹³ Deskriptivna statistika je korišćena u istraživanju kao pouzdana naučna metoda za informisanje o masovnim pojavama koja koristeći kvantifikaciju i formalizaciju, omogućava donošenje odluka³⁹⁴. Za razliku od deskriptivne statistike, inferencijalna statistika temelji se na delu jedinica izabranih iz celovitog statističkog skupa, pomoću kojeg se uz primenu odgovarajućih statističkih metoda i tehnika donose zaključci o čitavom skupu.³⁹⁵ U okviru deskriptivne statistike koriste se statističke mere prebrojavanja (frekvencije, procenti), mere centralne tendencije (aritmetička

³⁹³ 198. Turjačanin, V., Čekrlija, Đ. (2006): Osnovne statističke metode i tehnike u SPSS-u: primjena SPSS-a u društvenim naukama, Centar za kulturni i socijalni popravak, Banja Luka.

³⁹⁴ Somun-Kapetanović, Rabija (2008): Statistika u ekonomiji i menadžmentu, Ekonomski fakultet, Sarajevo.

³⁹⁵ Biljan-August, Maja, Pivac, Snježana, Štambuk, Ana (2009): Uporaba statistike u ekonomiji, 2. izdanje, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka.

sredina, medijana i modus), kao i mere disperzije (interval varijacije, srednje apsolutno odstupanje, varijansa i standardna devijacija). U okviru statistike zaključivanja koristio se neparametarski test (χ^2 test). Isto tako, zbog pretpostavki da u većem broju promenljivih postoji povezanost, u istraživanju je korišćena faktorska analiza kao metod multivarijacione analize, radi utvrđivanja tj. redukovanja na manji broj promenljivih koji objašnjavaju povezanost, što je najčešći slučaj u anketnim istraživanjima. U istraživanju agroekonomskih faktora u održivom razvoju Fruške gore putem anketnog ispitivanja, primenjena su četiri statističke tehnike: deskriptivna statistika, χ^2 test, korelaciona i faktorska analiza.

8.1. SOCIO-DEMOGRAFSKA STRUKTURA ISPITANIKA – DESKRIPTIVNA STATISTIKA

U okviru socio-demografskog profila analizirana su tri obeležja: pripadnost interesnog grupi, starost i pol (tabela 44).

Tabela 44. Socio-demografska struktura ispitanika

Varijable	Apsolutne frekvencije	%
<i>Interesna grupa</i>		
opštinska/gradska uprava	8	6,8
regionalna organizacija	3	2,6
mediji	1	0,9
nevladina organizacija	5	4,3
finansijska organizacija	6	5,1
javno preduzeće	9	7,7
privatni sektor (industrija)	7	6,0
privatni sektor (uslužne delatnosti)	39	33,3
privatni sektor (poljoprivreda, lov, šumarstvo, ribarstvo, vodoprivreda)	32	27,4
ostalo	7	6,0
<i>Pol</i>		
ženski	63	53,8
muški	54	46,2
<i>Starost</i>		
od 18-30 godina	21	17,9
od 31-40 godina	34	29,1
od 41-50 godina	31	26,5
od 51-60 godina	22	18,8
od 61-70 godina	7	6,0
preko 70 godina	2	1,7
Ukupno	117	100,0

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

U okviru interesnih grupa ispitanici su podeljeni u sledeće kategorije: opštinska/gradska uprava; regionalna organizacija; akademska institucija; mediji; nevladina

organizacija; finansijska organizacija; javno preduzeće; privatni sektor (industrija); privatni sektor (uslužne delatnosti); privatni sektor (poljoprivreda, lov, šumarstvo, ribarstvo, vodoprivreda) i ostalo (u okviru ove grupacije su obuhvaćena anketirana lica koja su se izjasnila kao studenti i penzioneri). Najveći broj ispitanika čine lica koja se bave uslužnim delatnostima (oko 33,3 %), a posle njih su ispitanici koji se bave poljoprivredom, lovom, šumarstvom, ribarstvom ili vodoprivredom (27,4 %). Ostale kategorije interesnih grupa zastupljene su u intervalu od 0,9 % do 7,7 %.

Uočljivo je da u uzorku od 117 ispitanika dominira ženska populacija (53,8 %) prema muškoj populaciji (46,2%). Kada je reč o starosnoj kategoriji ispitanici su podeljenih u nekoliko starosnih grupa. Najveći broj anketiranih lica pripada populaciji između 31 i 50 godina (od 31-40 godina oko 29,1 %, a od 41-50 godina oko 26,5 %), dok je najmanji broj ispitanika u starosnoj grupi od preko 70 godina (1,7 %).

8.2. ODRŽIVI RAZVOJ U REGIONU FRUŠKE GORE – DESKRIPTIVNA STATISTIKA

U postavci potrebnih varijabli za dati upitnik pošlo se od poznavanja pojma održivog razvoja među ispitanicima. Budući da je strateški dokument održivog razvoja za ovaj region usvojen 2011. godine, bilo je potrebno ispitati koliko su svi zainteresovani subjekti upoznati sa održivošću.

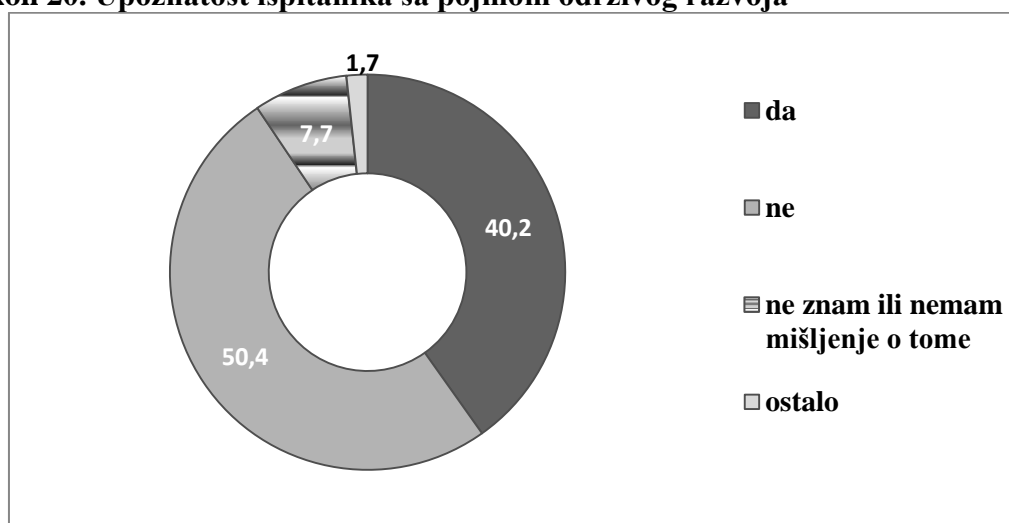
Naime, najveći broj ispitanika nije upoznat (grafikon 20) sa značenjem pojma održivog razvoja (50,4%). Oko 40,2 % ispitanika je upoznato sa pojmom održivosti, dok u manjem broju slučajeva anketirana lica su imala indiferentan stav ili su se izjasnili zastupajući stav pod ostalo (pri čemu nisu navodili šta pod smatraju).

U skladu sa tim, očekivani stavovi ispitanika u pogledu zastupljenosti ovog razvojnog koncepta u regionu Fruške gore su uglavnom ili negativni, ili nisu upoznati sa stepenom primene (oko 66 %), dok se oko 33 % ispitanika izjasnilo da se principi održivog razvoja primenjuju (u potpunosti ili delimično) u ovom regionu.

Kad je reč o zastupljenosti pojedinih dimenzija održivog razvoja u regionu Fruške gore znatan broj ispitanika u istraživanju ima indiferentan stav po pitanju (32,5 %), a isto tako značajni broj anketiranih lica se izjasnilo da su ekološka (oko 26,5 %) i ekonomska (22,2 %) dimenzija do sada bile najviše favorizovane.

Zastupljenost dimenzija održivog razvoja u budućem periodu u regionu Fruške gore je po mišljenju ispitanika nešto drugačija, najveći procenat se izjašnjava za sve tri dimenzije održivog razvoja (33,3 %), a zatim se prednost daje ekološkoj (31,6 %), pa ekonomskoj dimenziji (17,9). U oba slučaju najmanje se vrednuje socijalna dimenzija. Sve to ukazuje da i pored toga što većina ispitanika ne poznaje dovoljno problematiku održivog razvoja, prepoznaju važnost sve tri dimenzije održivog razvoja. Ekološki aspekt se relativno visoko „kotira“ u vrednovanju dimenzija održivog razvoja što ukazuje na njihov izražen interes za zaštitu prirodnih resursa na delu ispitivanog uzorka (tabela 45). U prilog time govori i činjenica da oko 84,6 % ispitanika smatra da su potrebne edukacije svih zainteresovanih subjekata u regionu Fruške gore.

Grafikon 20. Upoznatost ispitanika sa pojmom održivog razvoja

Izvor: obrada autora na analize podataka iz ankete

Tabela 45. Stavovi ispitanika o zastupljenosti pojedinih dimenzija održivog razvoja u regionu Fruške gore

Varijable	Apsolutne frekvencije	%
<i>Favorizovanje dimenzija održivog razvoja u dosadašnjem periodu</i>		
ekonomska	26	22,2
socijalna	11	9,4
ekološka	31	26,5
sve tri dimenzije	11	9,4
ne znam ili nemam mišljenje o tome	38	32,5
<i>Favorizovanje dimenzija održivog razvoja u budućem periodu</i>		
ekonomska	21	17,9
socijalna	9	7,7
ekološka	37	31,6
sve tri dimenzije	39	33,3
ne znam ili nemam mišljenje o tome	11	9,4
Ukupno	117	100,0

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

U okviru ponuđenih odgovora (poljoprivreda, šumarstvo, lov i ribolov; turizam; industrija; ostale uslužne delatnosti) u vezi najznačajnijih ekonomskih delatnosti u regionu Fruške gore, najveći broj ispitanika se opredelio za turizam (46,2 %) i poljoprivredu (45,3 %). Ovo ukazuje da pored toga što objektivno poljoprivreda predstavlja najdominantniju delatnost u regionu Fruške gore, ispitanici visoko ocenjuju ulogu turizma u ekonomskom razvoju ovog područja (tabela 46).

Tabela 46. Stavovi ispitanika o značaju pojedinih ekonomskih delatnosti u regionu Fruške gore

Varijabla	Apsolutne frekvencije	%
<i>Najznačajnija delatnost u regionu Fruške gore</i>		
poljoprivreda, šumarstvo, lov i ribolov	53	45,3
turizam	54	46,2
industrija	3	2,6
ostale uslužne delatnosti	6	5,1
ne znam ili nemam mišljenje o tome	1	0,9
Ukupno	117	100

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

8.3. POLJOPRIVREDA U KONTEKSTU ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE – DESKRIPTIVNA STATISTIKA

Najveći deo anketnog upitnika se odnosi na oblast održive poljoprivrede. S obzirom da su organska i integralna poljoprivreda označene u strateškom dokumentu održivog razvoja Fruške gore kao prioriteta u razvoju poljoprivrede, u istraživanju se stavio akcenat upravo na ovim elementima. U okviru toga znatan broj ispitanika se opredelio da je organska poljoprivreda najoptimalniji izbor za region Fruške gore (oko 47,9 %). S obzirom da je učešće onih koji su dali negativan i indiferentan stav prema modelu organske poljoprivrede u regionu Fruške gore zbirno veći (52,1 %), to ukazuje da ispitanici ili imaju određen otpor u smislu promene dosadašnjeg model poljoprivredne proizvodnje, ili da nisu dovoljno upoznati sa prednostima organskog modela proizvodnje. Takođe, u pogledu njihovog poznavanja nekih drugih modela održive poljoprivredne proizvodnje veći broj ispitanika nema saznanja (ili imaju indiferentan stav) o tome (69,2 %). U pogledu primenjenosti nekih od održivih oblika poljoprivredne proizvodnje većina ispitanika (oko 52,2 %) na teritoriji Fruške gore smatra da se ona ne primenjuje ili je učešće manje od 50% (tabela 47).

Vinogradarstvo (32,5 %) i voćarstvo (29,1 %) po mišljenju ispitanika su najznačajnije grane u održivoj poljoprivredi koji trebaju da imaju bolju stratešku podršku, a nešto manji broj ispitanika se opredelio za lekovito bilje (16,2 %) i pčelarstvo (11,1%). Iznenađuje podatak što se jedan deo anketiranih lica izjašnjava za lekovito bilje kao stratešku granu u održivoj poljoprivredi, jer se radi dosad o neiskorišćenim potencijalima ove proizvodnje. To ukazuje da su ovi potencijali prepoznati kao strateški kod svih zainteresovanih subjekata u regionu Fruške gore, što treba da signalizira lokalnim zajednicama da se značajnije uključe u podršku ove proizvodnje (grafikon 21).

Pojedinačne investicije (tabela 48) po mišljenju većine ispitanika (oko 56,4 %) prioritetno bi trebalo realizovati za višegodišnje zasade (voćarstvo i vinogradarstvo), a zatim u mehanizaciju i opremu na gazdinstvima (10,3 %).

U pogledu obezbeđenja sredstava za unapređenje održive poljoprivrede (tabela 48) veliki broj ispitanika smatra da sredstva iz agrarnog budžeta Republike Srbije (70,1 %), kao i putem kredita (kreditni sa beneficiranim kamatnim stopama, krediti poslovnih banaka, fondovi

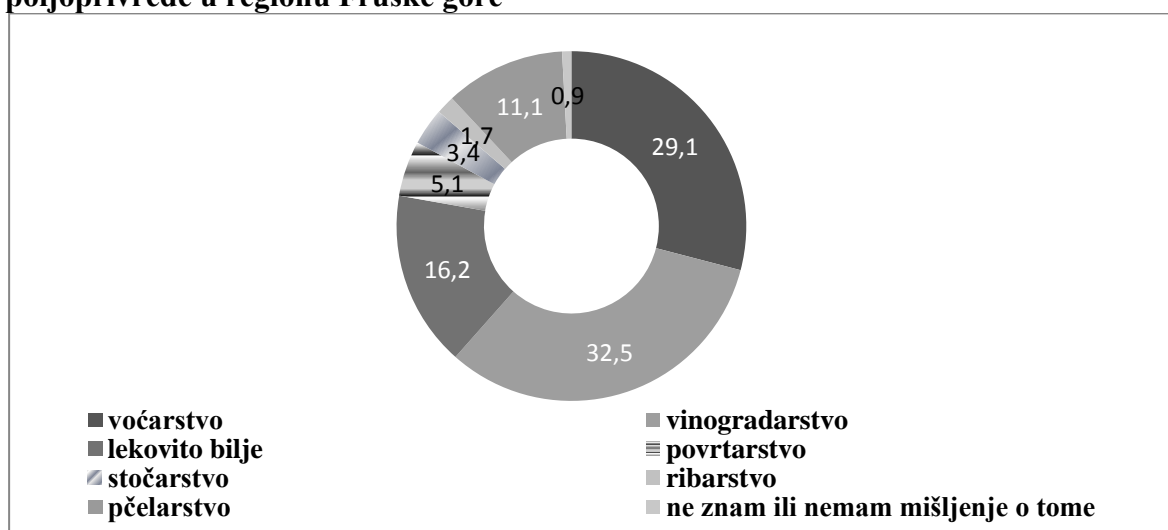
za razvoj...) nisu dovoljna (50,4 %). U okviru identifikacije interakcije pojedinih dimenzija (faktora) održivog razvoja i poljoprivrede ispitanici su imali mogućnost da ocene ključne (najjače i najslabije) determinante. Pored toga, u istraživanju su predočene prednosti i nedostaci u sprovođenju modela održive poljoprivrede u regionu Fruške gore.

Tabela 47. Stavovi ispitanika o održivim oblicima poljoprivredne proizvodnje u regionu Fruške gore

Varijable	Opcije	Apsolutne frekvencije	%
<i>Organska poljoprivreda kao najoptimalniji izbor za region Fruške gore</i>	da	56	47,9
	ne	39	33,3
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	22	18,8
<i>Upoznatost sa ostalim oblicima održive poljoprivrede</i>	da	36	30,8
	ne	57	48,7
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	24	20,5
<i>Primena održivih oblika poljoprivredne proizvodnje u regionu Fruške gore</i>	primenjuje se preko 50%	8	6,8
	primenjuje se oko 50%	8	6,8
	primenjuje se ispod 50%	43	36,8
	ne primenjuje se	18	15,4
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	40	34,2
Ukupno		117	100

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Grafikon 21. Stavovi ispitanika u vezi bolje strateške podrške pojedinih grana održive poljoprivrede u regionu Fruške gore

Izvor: obrada autora na analize podataka iz ankete

Tabela 48. Stavovi ispitanika u pogledu prioriternih investicija u održivoj poljoprivredi Fruške gore, dovoljnost sredstava iz Agrarnog budžeta Republike Srbije, kao i putem kreditnih linija

Varijable	Apsolutne frekvencije	%
<i>Prioritetne investicije</i>		
za višegodišnje zasade (voćarstvo i vinogradarstvo)	66	56,4
za staklenike	5	4,3
za skladištenje (silosi....)	2	1,7
za stoku	5	4,3
za objekte u stočarstvu	1	0,9
za mehanizaciju i opremu	12	10,3
za irigacione sisteme	4	3,4
za proširenje poseda	10	8,5
ne znam ili nemam mišljenje o tome	12	10,3
<i>Dovoljnost sredstava Agrarnog budžeta Republike Srbije</i>		
da	13	11,1
ne	82	70,1
ne znam ili nemam mišljenje o tome	22	18,8
<i>Dovoljnost sredstava putem kreditnih linija</i>		
da	25	21,4
ne	59	50,4
ne znam ili nemam mišljenje o tome	32	27,4
ostalo	1	0,9

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 49. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za interakciju poljoprivrede i ekonomskog aspekta održivog razvoja

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
<i>Potrebno je uvođenje dodatnih poreza radi očuvanja svih vrednosti Fruške gore</i>	3,12	4,00	4,00	1,427
<i>Prihodi od poljoprivrede u Fruškoj značajnije doprinose od ostalih delatnosti u ekonomskom razvoju područja</i>	3,30	4,00	4,00	1,191
<i>Ekonomske prednosti poljoprivrede u Fruškoj gori su važnije od njenih mogućih posledica po životnu sredinu</i>	<u>2,60</u>	<u>2,00</u>	<u>1,00</u>	<u>1,439</u>
<i>Strategije razvoja opština i gradova u Fruškoj gori primarno mesto daju razvoju poljoprivrede</i>	3,06	3,00	4,00	1,341

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Većina ispitanika smatra da prihodi od poljoprivrede značajnije doprinose od ostalih delatnosti u ekonomskom razvoju područja (gde je srednja vrednost 3,30, vrednost moda 4), a zatim zastupaju stav da je potrebno uvođenje dodatnih poreza radi očuvanja svih vrednosti Fruške gore, kao i činjenica da poljoprivreda ima primarno mesto u strategijama razvoja u regionu Fruške gore (tabela 49). Sa druge strane najmanje ocenjena varijabla, prema mišljenju ispitanika je stav da su ekonomske prednosti poljoprivrede važnije od njenih posledica po životnu sredinu (aritmetička sredina 2,60, a mod 1). Takođe, pored činjenice da se istovetni

značaj pridaje kako poljoprivredi, tako i turizmu (u prvom delu ankete), ovim se ipak potvrđuje stav da se poljoprivredi daje strateški značaj u odnosu na ostale delatnosti.

Prema mišljenju ispitanika (u pogledu sociološkog aspekta održivog razvoja i povezanosti sa poljoprivredom) u Fruškoj gori poljoprivreda značajnije doprinosi razvoju lokalnih zajednica, lokalnoj kulturi i tradiciji (sa srednjim vrednostima 4,18 i 4,04, i vrednostima moda 4), a zatim Frušku goru prepoznaju kao područje koje ima odlične uslove za proizvodnju zdravstveno-bezbedne hrane (srednja vrednost 3,74, a mod 5). Međutim, ispitanici najmanje ocenjuju stav da je prisutno značajnije učešće svih zainteresovanih grupa u lokalnim strategijama razvoja (tabela 50).

Tabela 50. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za interakciju poljoprivrede i sociološkog aspekta održivog razvoja

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
<i>Razvoj poljoprivrede doprinosi razvoju lokalnih zajednica u Fruškoj gori</i>	4,18	4,00	4,00	0,943
<i>Razvoj poljoprivrede u Fruškoj gori doprinosi očuvanju lokalne kulture i tradicije</i>	4,04	4,00	4,00	1,054
<i>U Fruškoj gori je prisutno značajnije učešće svih zainteresovanih grupa³⁹⁶ u lokalnim razvojnim strategijama</i>	2,85	3,00	2,00	1,205
<i>U Fruškoj gori postoje odlični uslovi za proizvodnju zdravstveno-bezbedne hrane</i>	3,74	4,00	5,00	1,367

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

U pogledu ekološke dimenzije održivog razvoja i poljoprivrede, ispitanici zastupaju stav po kome razvoj poljoprivrede obezbeđuje poboljšanje životne sredine (srednja vrednost 3,66, a mod 4), i da povoljno utiče na ekosisteme i biodiverzitet (srednja vrednost 3,48, a mod 4). Takođe, prema njihovom mišljenju u Fruškoj gori postoje ekološki opredeljena preduzeća i gazdinstva (srednja vrednost 3,00, a mod 4). Nasuprot tome, anketirana lica ne zastupaju stav da je razvoj poljoprivrede prioritetniji od zaštite životne sredine. Konačno to ukazuje da na delu populacije Fruške gore koji je učestvovao u istraživanju postoji visok stepen ekološke odgovornosti (tabela 51).

Kao ključne prednosti za sprovođenje održive poljoprivrede u regionu Fruške gore prema mišljenju ispitanika čini blizina nacionalnog parka (srednja vrednost 4,22, a mod 5) i postojanje nezagađenih prirodnih resursa (srednja vrednost 4,07, a mod 5) na području Fruške gore. Najmanje ocenjene varijable su: veća cena poljoprivrednih proizvoda iz održivog modela proizvodnje, opredeljenost i spremnost proizvođača da se bave poljoprivredom (kao i održivom poljoprivredom), i adekvatna obučanost poljoprivrednih savetodavaca (tabela 52). Na osnovu toga može se zaključiti da su ekonomski i organizacioni elementi u održivoj poljoprivredi slabije izraženi, što značajan podatak u funkciji prepoznavanja potreba na lokalnom nivou.

³⁹⁶ Tu se misli na: preduzeća, lokalnu samoupravu, lokalne interesne grupe, organizacije civilnog društva, stanovnike) u lokalnim razvojnim strategijama

Tabela 51. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za interakciju poljoprivrede i ekološkog aspekta održivog razvoja

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
<i>Razvoj poljoprivrede u Fruškoj gori obezbeđuje poboljšanje životne sredine</i>	3,66	4,00	4,00	1,247
<i>Poljoprivreda u Fruškoj gori povoljno utiče na prirodne ekosisteme i doprinosi povećanju biodiverziteta (biološke raznovrsnosti)</i>	3,48	4,00	4,00	1,257
<i>U Fruškoj gori postoje ekološki opredeljena poljoprivredna preduzeća i gazdinstva</i>	3,00	3,00	4,00	1,326
<i>Razvoj poljoprivrede u Fruškoj gori je prioritetniji od zaštite životne sredine</i>	2,41	2,00	1,00	1,427

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 52. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za održivu poljoprivredu i Frušku goru - ključne prednosti za njeno sprovođenje

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
<i>Nezagađeni prirodni resursi</i>	4,07	4,00	5,00	1,187
<i>Prisustvo Nacionalnog parka</i>	4,22	5,00	5,00	1,253
<i>Tradicija u poljoprivrednoj proizvodnji</i>	4,04	4,00	4,00	1,125
<i>Opredeljenost stanovnika Fruške gore za obavljanje poljoprivredne delatnosti</i>	3,43	4,00	4,00	1,255
<i>Spremnost proizvođača da se bave održivom poljoprivredom</i>	3,56	4,00	4,00	1,234
<i>Veća cena proizvoda dobijenih iz održive poljoprivrede</i>	3,31	4,00	4,00	1,399
<i>Održiva poljoprivreda je šansa za male posede</i>	3,86	4,00	5,00	1,266
<i>Dobra obučanost poljoprivrednih savetodavaca</i>	3,44	4,00	4,00	1,447

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Prema stavovima ispitanika, ključni nedostaci u sprovođenju održive poljoprivrede su: loše finansijsko stanje poljoprivrednih proizvođača, ograničenost subvencija i drugih podsticaja, visoke cene troškova sertifikacije i kontrole proizvoda, kao i nizak nivo saradnje javnog i privatnog sektora (tabela 53).

Ograničenja kao što su: ograničenost tržišta za poljoprivredne proizvode koji potiču iz održive poljoprivrede, kao i loša primena zakonodavnih okvira o bezbednosti hrane i zaštiti potrošača, prema mišljenju ispitanika su najmanje izražene (tabela 53). Na osnovu ovakvih podataka može se zaključiti da su ograničenja za primenu održive poljoprivrede uslovljena

uglavnom ekonomskim činiocima, što dokazuje hipotezu da su agroekonomski faktori održivog razvoja u dosadašnjem periodu bili nepovoljni.

Tabela 53. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za održivu poljoprivredu i Frušku goru - ključni nedostaci za njeno sprovođenje

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
<i>Ograničeno iskustvo farmera sa tehnikama održive poljoprivrede</i>	3,92	4,00	4,00	1,100
<i>Loše finansijsko stanje poljoprivrednih proizvođača</i>	4,10	5,00	5,00	1,199
<i>Nizak nivo obrazovanja proizvođača za ovaj vid proizvodnje</i>	3,84	4,00	5,00	1,259
<i>Ograničenost subvencija i drugih podsticaja</i>	4,01	4,00	5,00	1,148
<i>Dugoročna kriza u poljoprivredi</i>	3,85	4,00	Višestruki	1,186
<i>Ograničeno tržište za proizvode koji potiču iz sistema održive poljoprivrede</i>	<u>3,62</u>	<u>4,00</u>	<u>4,00</u>	<u>1,264</u>
<i>Loša primena zakonodavnih okvira o bezbednosti hrane i zaštite potrošača</i>	<u>3,65</u>	<u>4,00</u>	<u>4,00</u>	<u>1,213</u>
<i>Visoke cene troškova sertifikacije i kontrole proizvoda</i>	4,01	4,00	5,00	1,126
<i>Nizak nivo saradnje između javnog i privatnog sektora</i>	4,00	4,00	5,00	1,160

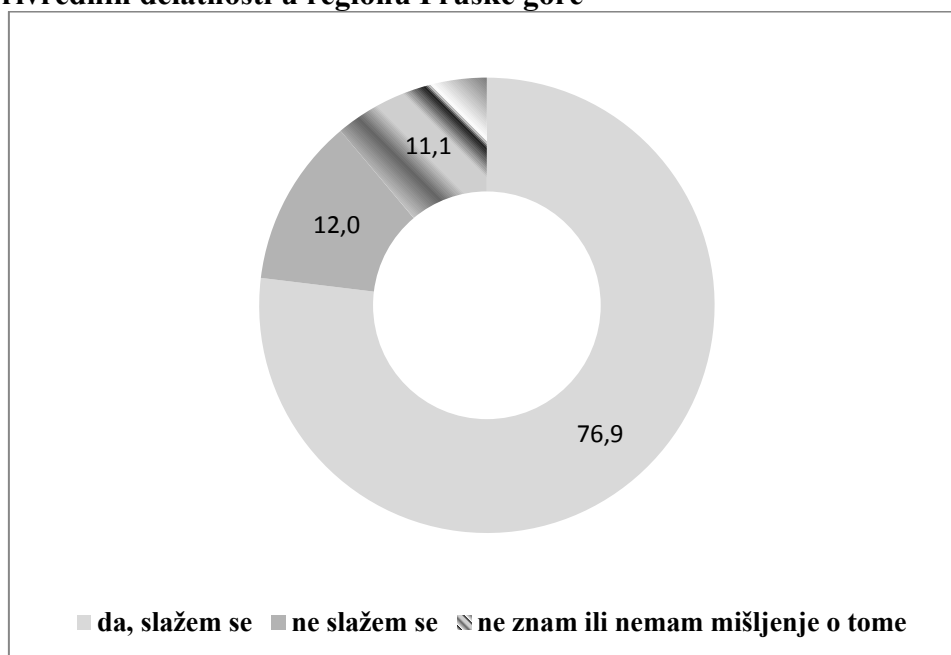
Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

8.4. RURALNI RAZVOJ U KONTEKSTU ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE – DESKRIPTIVNA STATISTIKA

Ruralni prostor u Republici Srbiji je godinama zanemarivan što je uslovalo da su ova područja postala manje poželjna za život u poređenju za urbanim prostorima. Nasuprot tome, urbane sredine postaju prenaseljene, sa rastućim stepenom zagađenja ovih sredina, gde su ekonomski i društveni aspekti razvoja nezadovoljavajući (nezaposlenost, rast troškova života, kriminal...). Suočavajući se sa ovakvim izazovima zemlje EU su uspešno sprovele politiku ruralnog razvoja kao adekvatan odgovor na izazove koji se javljaju u ruralnim područjima. Shodno tome, Republika Srbija tek početkom ovog veka počinje da kreira sopstvenu ruralnu politiku u skladu sa evropskim modelom. Region Fruške gore generalno može da se posmatra kao ruralno područje, s tim što pojedine opštine imaju attribute urbanih zajednica (opština Petrovaradin i Sremski Karlovci).³⁹⁷

³⁹⁷ Njegovan, Z., Pejanović, R. (2009): Ruralna regionalizacija AP Vojvodine: novi teorijsko metodološki pristupi upravljanju ruralnim razvojem, Poljoprivredi fakultet, Novi Sad, str. 177-178.

Grafikon 22. Stavovi ispitanika u vezi uslovljenosti uspešnog ruralnog razvoja i unapređenja poljoprivredne proizvodnje, kao i obezbeđenja dodatnih prihoda od nepoljoprivrednih delatnosti u regionu Fruške gore

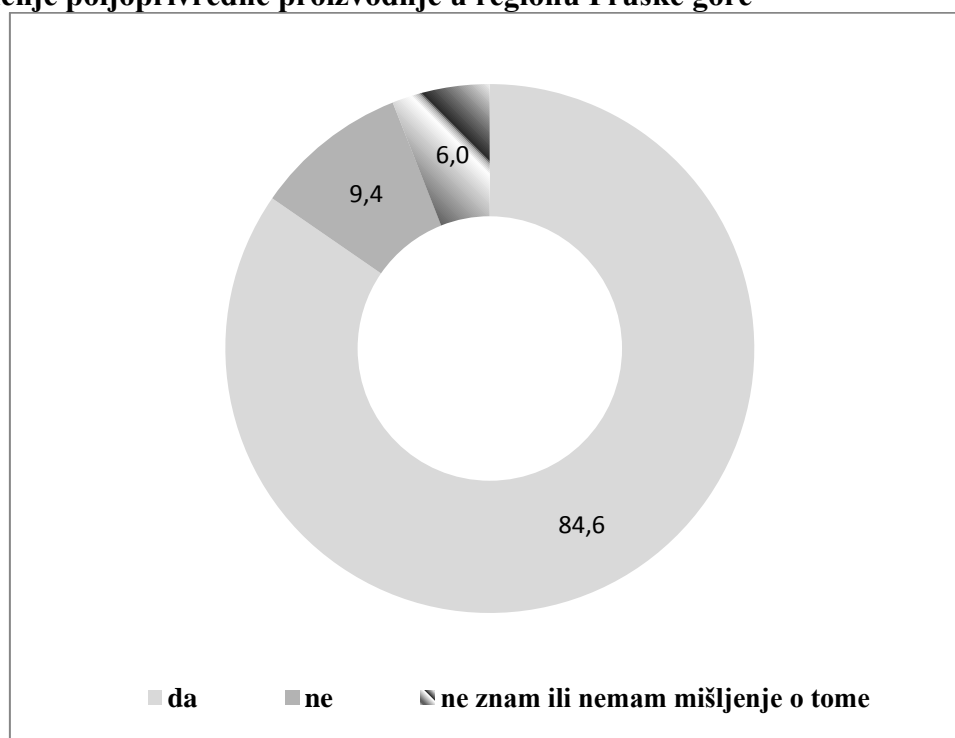

Izvor: obrada autora na analize podataka iz ankete

U trećem delu anketnog upitnika ispitanici su vrednovali ruralni razvoj u kontekstu održivog razvoja regiona Fruške gore. S obzirom da su mala gazdinstva karakteristična za ovo područje, većina ispitanika (76,9 %) složila se sa tvrdnjom da uspešan ruralni razvoj Fruške gore podrazumeva unapređenje poljoprivredne proizvodnje, kao i obezbeđenje dodatnih izvora prihoda od nepoljoprivrednih delatnosti (grafikon 22). S obzirom da su turizam i poljoprivreda označene kao najznačajnije ekonomske delatnosti u ovom području, postoji jasan stav anketiranih lica da razvoj ruralnog (seoskog) turizma ima pozitivne efekte (84,6 %) na unapređenje poljoprivredne proizvodnje (grafikon 23).

Od nepoljoprivrednih delatnosti koje imaju najveći potencijal razvoja ispitanici najviše vrednuju turizam, šumarstvo, preradu voća i povrća, a zatim ugostiteljstvo (gde se srednje vrednosti kreću u rasponu od 3,22 do 3,44, vrednost moda za sve varijable je 4, a standardna devijacija je manja od 1 što ukazuje na visok stepen saglasnosti među ispitanicima). Nasuprot tome, najmanje su vrednovane sledeće delatnosti: građevinarstvo, industrijske delatnosti, kao i rudarstvo i energetika (tabela 54).

Ispitanici su imali mogućnost da ocene značaj pojedinih oblika ruralnog (seoskog turizma). Prema njihovom mišljenju najveći potencijal razvoja imaju sledeći oblici ruralnog turizma: vinski, agroturizam, verski, kulturni, i sportsko rekreativni turizam (kod ovih varijabli se srednja vrednost kreće u rasponu od 3,36 do 3,44, a vrednost moda za sve varijable je 4). Lovni, banjski, ekoturizam i manifestacioni turizam po njihovom mišljenju imaju osrednji potencijal razvoja, a ribolovni, geoturizam i gastronomski turizam imaju najmanji potencijal razvoja. Kako je kod većine ovih varijabli standardna devijacija manja od jedan, kod ocenjivanja potencijala pojedinih oblika ruralnog turizma postoji visok stepen slaganja među ispitanicima (tabela 55).

Grafikon 23. Stavovi ispitanika u vezi pozitivnih uticaja seoskog (ruralnog) turizma na unapređenje poljoprivredne proizvodnje u regionu Fruške gore

Izvor: obrada autora na analize podataka iz ankete

Tabela 54. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za nepoljoprivredne delatnosti u Fruškoj gori sa najvećim potencijalom razvoja

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
<i>Prerada voća i povrća</i>	3,41	4,00	4,00	0,767
<i>Prerada mleka i mesa</i>	2,74	3,00	3,00	1,070
<i>Šumarstvo</i>	3,44	4,00	4,00	0,814
<i>Vodoprivreda</i>	2,54	3,00	3,00	1,087
<i>Proizvodnja obnovljivih izvora energije</i>	2,57	3,00	3,00	1,140
<i>Turizam</i>	3,60	4,00	4,00	0,732
<i>Tradicionalni zanati (pletenje, tkanje...)</i>	2,81	3,00	Višestruki	1,159
<i>Trgovina</i>	2,50	3,00	3,00	1,149
<i>Ugostiteljstvo</i>	3,22	3,00	4,00	0,975
<i>Ostale industrijske delatnosti</i>	<u>1,94</u>	<u>2,00</u>	<u>1,00</u>	<u>1,003</u>
<i>Ostale uslužne delatnosti</i>	2,56	3,00	3,00	1,102
<i>Saobraćaj i komunikacije</i>	2,45	3,00	3,00	1,082
<i>Rudarstvo i energetika</i>	<u>2,03</u>	<u>2,00</u>	<u>1,00</u>	<u>1,062</u>
<i>Građevinarstvo</i>	<u>1,83</u>	<u>1,00</u>	<u>1,00</u>	<u>1,036</u>

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 55. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za održivu poljoprivredu i Frušku goru - ključni nedostaci za njeno sprovođenje

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
Agroturizam	3,35	3,00	3,00	0,735
Vinski turizam	3,44	4,00	4,00	0,803
Lovni turizam	3,21	4,00	4,00	1,022
Banjski turizam	3,17	3,00	4,00	0,959
Ribolovni turizam	<u>2,70</u>	<u>3,00</u>	<u>3,00</u>	<u>1,069</u>
Ekoturizam	3,14	3,00	3,00	0,890
Geoturizam	<u>2,75</u>	<u>3,00</u>	<u>3,00</u>	<u>0,991</u>
Sportsko – rekreativni turizam	3,36	4,00	4,00	0,845
Kulturni turizam	3,38	4,00	4,00	0,935
Verski turizam	3,40	4,00	4,00	0,799
Gastronomski turizam	<u>2,93</u>	<u>3,00</u>	<u>3,00</u>	<u>1,006</u>
Manifestacioni turizam	3,07	3,00	3,00	0,917

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 56. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za ruralnu infrastrukturu u Fruškoj gori – trenutno stanje razvijenosti

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
Snabdevanje električnom energijom	3,13	3,00	3,00	0,896
Snabdevanje gasom	<u>2,60</u>	<u>3,00</u>	<u>3,00</u>	<u>1,034</u>
Saobraćajni i transportni kapaciteti	<u>2,68</u>	<u>3,00</u>	<u>3,00</u>	<u>1,105</u>
Komunalne delatnosti (vodosnabdevanje, kanalizacija...)	<u>2,64</u>	<u>3,00</u>	<u>3,00</u>	<u>1,118</u>
Telekomunikacije	3,15	3,00	3,00	0,925
Škole (osnovne, srednje)	2,98	3,00	3,00	0,999
Zdravstvo (domovi zdravlja, bolnice...)	2,91	3,00	3,00	1,034
Poštanske usluge	3,00	3,00	3,00	0,974
Sistem socijalne zaštite (ustanove za: porodični smeštaj dece, starih lica, sa invaliditetom, centri za socijalni rad)	2,33	3,00	3,00	1,114
Tržišne institucije (pijace, tržnice...)	2,71	3,00	3,00	1,153

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 57. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za ocenu efekata investicija u ruralnu infrastrukturu

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
<i>Smanjenje nezaposlenosti</i>	3.03	3.00	1	1.523
<i>Rast investicija</i>	3.12	3.00	2	1.384
<i>Bolji pristup tržištu</i>	2.77	3.00	3	1.354
<i>Smanjene transportnih i drugih troškova</i>	2.74	3.00	2	1.288
<i>Rast prihoda stanovništva</i>	3.34	4.00	5	1.451

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 58. Deskriptivna statistika (aritmetička sredina, medijana, mod, standardna devijacija) za ograničenja ruralnog razvoja u regionu Fruške gore

Varijable	Aritmetička sredina	Medijana	Mod	Standardna devijacija
<i>Slaba naseljenost</i>	<u>2,93</u>	<u>3,00</u>	<u>3,00</u>	<u>0,935</u>
<i>Nepovoljan struktura stanovništva (staro stanovništvo)</i>	3,13	3,00	3,00	0,826
<i>Odlazak mlađe populacije sa sela</i>	3,52	4,00	4,00	0,738
<i>Nepovoljna obrazovna struktura stanovništva</i>	3,12	3,00	3,00	0,948
<i>Neplansko korišćenje zemljišta (pretvaranje poljoprivrednog u nepoljoprivredno zemljište)</i>	3,21	3,00	4,00	0,915
<i>Izrazita zavisnost od razvoja poljoprivrede</i>	<u>2,59</u>	<u>3,00</u>	<u>3,00</u>	<u>1,035</u>
<i>Usitnjenost poseda u poljoprivredi</i>	<u>2,77</u>	<u>3,00</u>	<u>3,00</u>	<u>1,003</u>
<i>Nedovoljno samoorganizovanje poljoprivrednih proizvođača (zadruga...)</i>	3,19	3,00	4,00	0,955
<i>Visok broj nezaposlenih</i>	3,44	4,00	4,00	0,904
<i>Dalje smanjenje broja zaposlenih</i>	3,38	4,00	4,00	0,839
<i>Nedovoljan razvoj malih i srednjih preduzeća u svim delatnostima</i>	3,37	4,00	4,00	0,970
<i>Nizak životni standard stanovništva</i>	3,45	4,00	4,00	0,846
<i>Loše stanje seoske (ruralne) infrastrukture</i>	3,51	4,00	4,00	0,761

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Ključan preduslov za uspešan razvoj poljoprivrede i ostalih delatnosti je obezbeđenje adekvatne ruralne infrastrukture. U pogledu sadašnjeg stanja ruralne infrastrukture ispitanici

kao najbolje ocenjuju: snabdevanje telekomunikacijama, električnom energijom, i obezbeđenje poštanskim uslugama (srednja vrednost kod ovih varijabli se kreće u rasponu od 3,00-3,15, a standardna devijacija se kreće ispod 1 što ukazuje da se ispitanici uglavnom usaglasili u pogledu ovih varijabli). Snabdevanje gasom, kao dostupnost saobraćajno-transportnim i komunalnim uslugama se ocenjuje kao najlošije (tabela 56). Osrednja razvijenost ruralne infrastrukture prema mišljenju ispitanika je zastupljeno kod zdravstva, obrazovanja i tržišnih institucija (pijace, tržnice). Istraživanje u ovom slučaju ukazuje na stav ispitanika da bi veći obim infrastrukturnih investicija imao najveće efekte u rastu prihoda stanovništva gde je srednja vrednost 3,34, a mod je 5 (tabela 57). Između većeg broja varijabli ispitanici su kao najveća ograničenja u daljem ruralnom razvoju Fruške gore izdvojili: odlazak mlade populacije sa sela, loše stanje ruralne infrastrukture, nizak životni standard, visok broj nezaposlenih i dalji rast nezaposlenosti, i nedovoljan razvoj malih i srednjih preduzeća u svim delatnostima (za posmatrane varijable srednja vrednost se kreće u rasponu od 3,45 do 3,52, a vrednost moda za sve je 4). Kod ovih glavnih ograničenja standardna devijacija je manja od 1 i reprezent je visoke usaglašenosti ispitanika kod ovih obeležja. Sa druge strane, kao najmanje nepovoljna ograničenja prema mišljenju ispitanika su: izrazita zavisnost od poljoprivrede, slaba naseljenost područja, i usitnjenost poseda u poljoprivredi. Ograničenja sa osrednjim nepovoljnim uticajem na ruralni razvoj regiona Fruške gore su: nepovoljna starosna i obrazovna struktura stanovništva, neplansko korišćenje zemljišta (konvertovanje poljoprivrednog u nepoljoprivredno zemljište), i nedovoljno samoorganizovanost poljoprivrednih proizvođača (tabela 58).

8.5. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI POJEDINIH VARIJABLI PUTEM HI-KVADART (χ^2) TESTA

U analizi podataka koristio se χ^2 test u cilju otkrivanja da li su opažene frekvencije pojedinih varijabli odstupale od frekvencija koje bismo očekivali pod određenom hipotezom. U tom kontekstu ovde je dobijaju zaključci o verovatnoći povezanosti dveju varijabli, i početni korak u analizi je postavljanje nulte i alternativne hipoteze. Nulta hipoteza (H_0) polazi od toga da su dve varijable međusobno nezavisne, a alternativna (H_1) da su međusobno zavisne. Prag značajnosti p određuje da li se nulta hipoteza prihvata ($p > 0,05$ ili $0,01$), ili se ona odbacuje i prihvata se alternativna hipoteza ($p < 0,05$ ili $0,01$).

8.5.1. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI IZMEĐU POZNAVANJA POJMA ODRŽIVOSTI I OPTIMALNOSTI PRIMENE ORGANSKE PROIZVODNJE U REGIONU FRUŠKE GORE

Primena χ^2 testa u ovom slučaju primenjena je kod utvrđivanja povezanosti u stavovima ispitanika i to između: poznavanja pojma održivog razvoja i optimalnosti organske poljoprivrede kao jedan od ostalih modela održive poljoprivrede. Nulta hipoteza (H_0) glasi: „Ne postoji međusobna zavisnost između poznavanja pojma održivog razvoja i optimalnosti organske poljoprivrede kao jedan od ostalih modela održive poljoprivrede“. Alternativna hipoteza glasi: „Između poznavanja pojma održivog razvoja i optimalnosti organske poljoprivrede kao jedan od ostalih modela održive poljoprivrede postoji međusobna

zavisnost“. Dobijene i očekivane frekvencije, kao i procenti su prikazani u tabeli 59. S obzirom da je dobijena *p-vrednost* manja od 0,01 (0,008), odbacuje se nulta hipoteza. Alternativna hipoteza se prihvata i zaključuje se da postoji zavisnost između poznavanje pojma održivog razvoja i optimalnosti organske poljoprivrede kao jedan od ostalih modela održive poljoprivrede. Hi kvadrat (χ^2) test je u ovom slučaju statistički značajan, jer njegova vrednost je 17,463 (*Pearson Chi-Square*), sa značajnošću gde je $p < 0.01$, i ispitivane dve varijable su značajno statistički povezane (tabela 60). Rezultati analize ukazuju da nedovoljno poznavanje efekata održivog razvoja u regionu Fruške gore kod ispitanika je uticalo na njihov rezervisan stav u pogledu optimalnosti organske poljoprivrede.

Tabela 59. Dobijene i očekivane frekvencije za varijable: poznavanje pojma održivog razvoja i optimalnosti organske poljoprivrede kao jedan od ostalih modela održive poljoprivrede

		Organska poljoprivreda			Ukupno
		da	ne	ne znam ili nemam mišljenje o tome	
Pojam održivog razvoja	da	25	20	2	47
		22,5	15,7	8,8	47,0
		53,2%	42,6%	4,3%	100,0%
	ne	23	18	18	59
		28,2	19,7	11,1	59,0
		39,0%	30,5%	30,5%	100,0%
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	7	0	2	9
		4,3	3,0	1,7	9,0
		77,8%	0,0%	22,2%	100,0%
	ostalo	1	1	0	2
		1,0	,7	,4	2,0
		50,0%	50,0%	0,0%	100,0%
Ukupno		56	39	22	117
		56,0	39,0	22,0	117,0
		47,9%	33,3%	18,8%	100,0%

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 60. Rezultati χ^2 testa za varijable: poznavanje pojma održivog razvoja i optimalnosti organske poljoprivrede kao jedan od ostalih modela održive poljoprivrede

	Vrednost	Stepeni slobode	Značajnost
Pearson Chi-Square	17,463^a	6	0,008
Likelihood Ratio	22,260	6	0,001
Linear-by-Linear Association	1,178	1	0,278
N of Valid Cases	117		

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

8.5.2. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI IZMEĐU POZNAVANJA POJMA ODRŽIVOSTI I POZNAVANJA OSTALIH OBLIKA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE

Primena χ^2 testa je upotrebljena u funkciji utvrđivanja povezanosti u stavovima ispitanika i to između: poznavanja pojma održivog razvoja i poznavanja ostalih oblika održive poljoprivrede. Nulta hipoteza (H_0) glasi: „Ne postoji međusobna zavisnost između poznavanja pojma održivog razvoja i poznavanja ostalih oblika održive poljoprivrede“. Alternativna hipoteza glasi: „Između poznavanja pojma održivog razvoja i poznavanja ostalih oblika

održive poljoprivrede postoji međusobna zavisnost“. Dobijene i očekivane frekvencije, kao i procenti su prikazani u tabeli 61. Dobijena *p*-vrednost manja od 0,01 (0,000), i odbacuje se nulta hipoteza. Alternativna hipoteza se prihvata i zaključuje se da postoji zavisnost između poznavanje pojma održivog razvoja i poznavanja ostalih oblika održive poljoprivrede. Hi kvadrat (χ^2) test je statistički značajan, jer njegova vrednost je 34,982 (*Pearson Chi-Square*), sa značajnošću gde je $p < 0.01$, i ispitivane dve varijable su značajno statistički povezane (tabela 62). Rezultati analize ukazuju da nedovoljno poznavanje efekata održivog razvoja u regionu Fruške gore kod ispitanika je uticalo na nedovoljno poznavanje ostalih oblika održive poljoprivrede, što ukazuje da je potrebna edukacija svih zainteresovanih strana u ovom regionu.

Tabela 61. Dobijene i očekivane frekvencije za varijable: poznavanje pojma održivog razvoja i poznavanja ostalih oblika održive poljoprivrede

		Pojam održivog razvoja				Ukupno
		da	ne	ne znam ili nemam mišljenje o tome	ostalo	
Ostali oblici održive poljoprivrede	da	28	8	0	0	36
		14,5	18,2	2,8	,6	36,0
		77,8%	22,2%	0,0%	0,0%	100,0%
	ne	17	33	6	1	57
		22,9	28,7	4,4	1,0	57,0
		29,8%	57,9%	10,5%	1,8%	100,0%
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	2	18	3	1	24
		9,6	12,1	1,8	,4	24,0
		8,3%	75,0%	12,5%	4,2%	100,0%
Ukupno		47	59	9	2	117
		47,0	59,0	9,0	2,0	117,0
		40,2%	50,4%	7,7%	1,7%	100,0%

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 62. Rezultati χ^2 testa za varijable: poznavanje pojma održivog razvoja i poznavanja ostalih oblika održive poljoprivrede

	Vrednost	Stepeni slobode	Značajnost
Pearson Chi-Square	34,982	6	0,000
Likelihood Ratio	39,387	6	0,000
Linear-by-Linear Association	27,607	1	0,000
N of Valid Cases	117		

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

8.5.3. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI IZMEĐU ZASTUPLJENOSTI DIMENZIJA ODRŽIVOG RAZVOJA U DOSADAŠNJEM PERIODU I NJIHOVE PROJEKCIJE U BUDUĆNOSTI

Primena χ^2 testa u ovom slučaju polazi od toga da postoji povezanost u stavovima ispitanika u pogledu zastupljenosti dimenzija održivog razvoja u dosadašnjem periodu i njihove projekcije u budućnosti.

Nulta hipoteza (H_0) glasi: „Ne postoji povezanost u stavovima ispitanika u pogledu zastupljenosti dimenzija održivog razvoja u dosadašnjem periodu i njihove projekcije u budućnosti“. Alternativna hipoteza glasi: „Između dimenzija održivog razvoja u dosadašnjem periodu i njihove projekcije u budućnosti kod ispitanika postoji međusobna zavisnost“. Dobijene i očekivane frekvencije, kao i procenti su prikazani u tabeli 63.

Tabela 63. Dobijene i očekivane frekvencije za varijable: zastupljenost dimenzija održivog razvoja u dosadašnjem periodu i njihove projekcije u budućnosti

		Dimenzije održivog razvoja u budućem periodu					Ukupno
		ekonomska	socijalna	ekološka	sve tri dimenzije	ne znam ili nemam mišljenje o tome	
Dimenzije održivog razvoja u dosadašnjem periodu	ekonomska	1	3	10	12	0	26
		4,7	2,0	8,2	8,7	2,4	26
		3,8%	11,5%	38,5%	46,2%	0,0%	26,0
	socijalna	4	2	3	2	0	100,0%
		2,0	,8	3,5	3,7	1,0	11
		36,4%	18,2%	27,3%	18,2%	0,0%	11,0
	ekološka	12	2	5	12	0	100,0%
		5,6	2,4	9,8	10,3	2,9	31
		38,7%	6,5%	16,1%	38,7%	0,0%	31,0
	sve tri dimenzije	1	1	3	5	1	100,0%
		2,0	,8	3,5	3,7	1,0	11
		9,1%	9,1%	27,3%	45,5%	9,1%	11,0
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	3	1	16	8	10	100,0%
		6,8	2,9	12,0	12,7	3,6	38
		7,9%	2,6%	42,1%	21,1%	26,3%	38,0
	Ukupno	21	9	37	39	11	117
		21,0	9,0	37,0	39,0	11,0	117,0
		17,9%	7,7%	31,6%	33,3%	9,4%	100,0%

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Dobijena p -vrednost manja od 0,01 (0,000), odbacuje se nulta hipoteza. Alternativna hipoteza se prihvata i zaključuje se da postoji zavisnost između dimenzija održivog razvoja u dosadašnjem periodu i njihove projekcije u budućnosti u stavovima ispitanika. Hi kvadrat (χ^2) test je statistički značajan, jer njegova vrednost je 45,113 (*Pearson Chi-Square*), sa značajnošću gde je $p < 0.01$, i ispitivane dve varijable su značajno statistički povezane (tabela 64). Rezultati analize ukazuju da ispitanici nasuprot nedovoljnom poznavanju koncepta održivog razvoja prepoznaju važnost dimenzija održivog razvoja za dalji prosperitet regiona Fruške gore.

Tabela 64. Rezultati χ^2 testa za varijable: zastupljenost dimenzija održivog razvoja u dosadašnjem periodu i njihove projekcije u budućnosti

	Vrednost	Stepeni slobode	Značajnost
Pearson Chi-Square	45,113	16	0,000
Likelihood Ratio	47,891	16	0,000
Linear-by-Linear Association	3,493	1	0,062
N of Valid Cases	117		

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

8.5.4. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI IZMEĐU DOVOLJNOSTI SREDSTAVA PODRŠKE ODRŽIVOJ POLJOPRIVREDI IZ AGRARNOG BUDŽETA REPUBLIKE SRBIJE I KREDITNIH SREDSTAVA

Primena χ^2 testa je upotrebljena u funkciji identifikacije povezanosti u stavovima ispitanika između dovoljnosti sredstava podrške održivoj poljoprivredi iz agrarnog budžeta Republike Srbije i kreditnih sredstava. Nulta hipoteza (H_0) glasi: „Ne postoji međusobna zavisnost između dovoljnosti sredstava podrške održivoj poljoprivredi iz agrarnog budžeta Republike Srbije i kreditnih sredstava“. Alternativna hipoteza glasi: „Između dovoljnosti sredstava podrške održivoj poljoprivredi iz agrarnog budžeta Republike Srbije i kreditnih sredstava postoji međusobna zavisnost“. Dobijene i očekivane frekvencije, kao i procenti su prikazani u tabeli 65. S obzirom da je dobijena *p*-vrednost manja od 0,01 (0,000), odbacuje se nulta hipoteza. Alternativna hipoteza se prihvata i zaključuje se da postoji zavisnost između dovoljnosti sredstava podrške održivoj poljoprivredi iz agrarnog budžeta Republike Srbije i kreditnih sredstava u stavovima ispitanika. Hi kvadrat (χ^2) test je statistički značajan, jer njegova vrednost je 31,358 (*Pearson Chi-Square*), sa značajnošću gde je $p < 0.01$, i ispitivane dve varijable su značajno statistički povezane (tabela 66). Rezultati analize ukazuju na činjenicu da ispitanici u pogledu finansiranja održive poljoprivrede uočavaju nepovoljnu konstelaciju uslova finansiranja iz oba izvora (budžet i krediti).

Tabela 65. Dobijene i očekivane frekvencije za varijable između dovoljnosti sredstava podrške održivoj poljoprivredi iz agrarnog budžeta Republike Srbije i kreditnih sredstava

Dovoljnost sredstava putem agrarnog budžeta Republike Srbije za održivu poljoprivredu					
		da	ne	ne znam ili nemam mišljenje o tome	Ukupno
Dovoljnost sredstava putem kreditnih linija za održivu poljoprivredu	da	6	16	3	25
		2,8	17,5	4,7	25,0
		24,0%	64,0%	12,0%	100,0%
	ne	5	49	5	59
		6,6	41,4	11,1	59,0
		8,5%	83,1%	8,5%	100,0%
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	1	17	14	32
		3,6	22,4	6,0	32,0
		3,1%	53,1%	43,8%	100,0%
	ostalo	1	0	0	1
		,1	,7	,2	1,0
		100,0%	0,0%	0,0%	100,0%

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 66. Rezultati χ^2 testa za varijable: dovoljnost sredstava podrške održivoj poljoprivredi iz agrarnog budžeta Republike Srbije i kreditnih sredstava

	Vrednost	Stepeni slobode	Značajnost
Pearson Chi-Square	31,358	6	0,000
Likelihood Ratio	25,678	6	0,000
Linear-by-Linear Association	9,929	1	0,002
N of Valid Cases	117		

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

8.5.5. TESTIRANJE NEZAVISNOSTI U POGLEDU POZITIVNIH EFEKATA RURALNOG TURIZMA NA UNAPREĐENJE POLJOPRIVREDE I UTICAJA POJEDINIH OBLIKA RURALNOG (SEOSKOG) TURIZMA – AGROTURIZAM, VINSKI I GASTRONOMSKI TURIZAM

Primena χ^2 testa je upotrebljena u funkciji utvrđivanja povezanosti u stavovima ispitanika između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja pojedinih oblika ruralnog (seoskog) turizma – agroturizam, vinski i gastronomski turizam. U prvom slučaju se polazi od nulte hipoteze (H_0) koja glasi: „Ne postoji međusobna zavisnost između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja agroturizma“. Alternativna hipoteza glasi: „Između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja agroturizma postoji međusobna zavisnost“. Dobijene i očekivane frekvencije, kao i procenti su prikazani u tabeli 67. Dobijena p -vrednost manja od 0,01 (0,009), odbacuje se nulta hipoteza. Alternativna hipoteza se prihvata i zaključuje se da postoji zavisnost između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja agroturizma. Hi kvadrat (χ^2) test je statistički značajan, jer njegova vrednost je 17,058 (Pearson Chi-Square), sa značajnošću gde je $p < 0.01$, i ispitivane dve varijable su značajno statistički povezane (tabela 68).

Tabela 67. Dobijene i očekivane frekvencije za varijable između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja agroturizma

		Agroturizam				Ukupno
		najveći potencijal	delimični potencijal	najmanji potencijal	ne znam ili nemam mišljenje o tome	
Efekti ruralnog turizma na razvoj poljoprivrede	da	52	40	5	2	99
		45,7	46,5	4,2	2,5	99,0
		52,5%	40,4%	5,1%	2,0%	100,0%
	ne	1	10	0	0	11
		5,1	5,2	,5	,3	11,0
		9,1%	90,9%	0,0%	0,0%	100,0%
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	1	5	0	1	7
		3,2	3,3	,3	,2	7,0
		14,3%	71,4%	0,0%	14,3%	100,0%
Ukupno		54	55	5	3	117
		54,0	55,0	5,0	3,0	117,0
		46,2%	47,0%	4,3%	2,6%	100,0%

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 68. Rezultati χ^2 testa za varijable: pozitivni efekti ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja agroturizma

	Vrednost	Stepeni slobode	Značajnost
Pearson Chi-Square	17,058	6	0,009
Likelihood Ratio	17,268	6	0,008
Linear-by-Linear Association	6,481	1	0,011
N of Valid Cases	117		

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

U **drugom slučaju** se polazi od nulte hipoteze (H_0) koja glasi: „Ne postoji međusobna zavisnost između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja vinskog turizma“. Alternativna hipoteza glasi: „Između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja vinskog postoji međusobna zavisnost“. Dobijene i očekivane frekvencije, kao i procenti su prikazani u tabeli 69.

Dobijena p -vrednost je veća od 0,01 (0,09), pri čemu se prihvata nulta hipoteza, i zaključuje se da ne postoji zavisnost između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja vinskog turizma. Hi kvadrat (χ^2) test nije se pokazao kao statistički značajan, jer njegova vrednost je 10,921 (*Pearson Chi-Square*), sa značajnošću gde je $p > 0,01$, što ukazuje da ispitivane dve varijable nisu značajno statistički povezane (tabela 70).

Tabela 69. Dobijene i očekivane frekvencije za varijable između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja vinskog turizma

		Vinski turizam				Ukupno
		najveći potencijal	delimični potencijal	najmanji potencijal	ne znam ili nemam mišljenje o tome	
Efekti ruralnog turizma na razvoj poljoprivrede	da	59	33	6	1	99
		57,5	33,8	5,9	1,7	99,0
		59,6%	33,3%	6,1%	1,0%	100,0%
	ne	5	6	0	0	11
		6,4	3,8	,7	,2	11,0
		45,5%	54,5%	0,0%	0,0%	100,0%
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	4	1	1	1	7
		4,1	2,4	,4	,1	7,0
		57,1%	14,3%	14,3%	14,3%	100,0%
Ukupno		68	40	7	2	117
		68,0	40,0	7,0	2,0	117,0
		58,1%	34,2%	6,0%	1,7%	100,0%

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 70. Rezultati χ^2 testa za varijable: pozitivni efekti ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja vinskog turizma

	Vrednost	Stepeni slobode	Značajnost
Pearson Chi-Square	10,921	6	0,091
Likelihood Ratio	7,646	6	0,265
Linear-by-Linear Association	1,674	1	0,196
N of Valid Cases	117		

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

U **trećem slučaju** se polazi od nulte hipoteze (H_0) koja glasi: „Ne postoji međusobna zavisnost između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i **uticaja**

gastronomskog turizma“. Alternativna hipoteza glasi: „Između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja gastronomskog turizma postoji međusobna zavisnost“. Dobijene i očekivane frekvencije, kao i procenti su prikazani u tabeli 71.

Dobijena *p-vrednost* je veća od 0,01 (0,77), pri čemu se prihvata nulta hipoteza, i zaključuje se da ne postoji zavisnost između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja gastronomskog turizma. Hi kvadrat (χ^2) test nije se pokazao kao statistički značajan, jer njegova vrednost je 3,290 (*Pearson Chi-Square*), sa značajnošću gde je $p > 0.01$, što ukazuje da ispitivane dve varijable nisu značajno statistički povezane (tabela 72).

Tabela 71. Dobijene i očekivane frekvencije za varijable između pozitivnih efekata ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja gastronomskog turizma

Gastronomski turizam						
		najveći potencijal	delimični potencijal	najmanji potencijal	ne znam ili nemam mišljenje o tome	Ukupno
Efekti ruralnog turizma na razvoj poljoprivrede	da	34	43	13	9	99
		32,2	42,3	14,4	10,2	99,0
		34,3%	43,4%	13,1%	9,1%	100,0%
	ne	2	5	2	2	11
		3,6	4,7	1,6	1,1	11,0
		18,2%	45,5%	18,2%	18,2%	100,0%
	ne znam ili nemam mišljenje o tome	2	2	2	1	7
		2,3	3,0	1,0	,7	7,0
		28,6%	28,6%	28,6%	14,3%	100,0%
Ukupno		38	50	17	12	117
		38,0	50,0	17,0	12,0	117,0
		32,5%	42,7%	14,5%	10,3%	100,0%

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 72. Rezultati χ^2 testa za varijable: pozitivni efekti ruralnog turizma na unapređenje poljoprivrede i uticaja vinskog turizma

	Vrednost	Stepeni slobode	Značajnost
Pearson Chi-Square	3,290	6	0,772
Likelihood Ratio	3,117	6	0,794
Linear-by-Linear Association	1,813	1	0,178
N of Valid Cases	117		

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

8.6. UTVRĐIVANJE POVEZANOSTI POJEDINIH VARIJABLI PUTEM KORELACIONE ANALIZE

Korelacija je statistička analiza koja pokazuje koliki je stepen zavisnosti između dve varijable, odnosno ova analiza objašnjava koliko dobro izračunata jednačina izražava prirodu

zavisnosti izmenu promenljivih. Stepenn linearne zavisnosti izmenu dve varijable izražava se Pirsonovim (Pearson Correlation) koeficijentom korelacije (r). Pošto se koeficijent korelacije uvek kreće između -1 (negativna korelacija) i 1 (pozitivna korelacija), i što je bliža ovim vrednostima ukazuje na jaku linearnu povezanost. U istraživanju se pošlo od toga da postoji izvesna povezanost između dve varijable koje su iz različitih dimenzija održivog razvoja. Prva varijabla je iz ekonomske dimenzije: prihod od poljoprivrede značajnije doprinose od ostalih delatnosti u ekonomskom razvoju područja.

Tabela 73. Korelacioni koeficijent (r) za varijable: prihod od poljoprivrede značajnije doprinose od ostalih delatnosti u ekonomskom razvoju područja i razvoj poljoprivrede doprinosi razvoju lokalnih zajednica u Fruškoj gori

		Razvoj poljoprivrede doprinosi razvoju lokalnih zajednica u Fruškoj gori
Potrebno je uvođenje dodatnih poreza radi očuvanja svih vrednosti Fruške gore	Pirsonov koeficijent	0,076
	Značajnost	0,413
	N	117
Prihodi od poljoprivrede u Fruškoj značajnije doprinose od ostalih delatnosti u ekonomskom razvoju područja	Pirsonov koeficijent	0,360
	Značajnost	0,000
	N	117
Ekonomske prednosti poljoprivrede u Fruškoj gori su važnije od njenih mogućih posledica po životnu sredinu	Pirsonov koeficijent	0,106
	Značajnost	0,254
	N	117
Strategije razvoja opština i gradova u Fruškoj gori primarno mesto daju razvoju poljoprivrede	Pirsonov koeficijent	0,060
	Značajnost	0,523
	N	117

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Druga varijabla je iz sociološke dimenzije: razvoj poljoprivrede doprinosi razvoju lokalnih zajednica u Fruškoj gori. S obzirom da je vrednost koeficijenta korelacije 0,360 može se konstatovati da postoji srednja jačina veze između ove dve promenljive. Kako je značajnost manja od 0,05 (odnosno u ovom slučaju je 0,000) i pošto se radi o velikom uzorku (N je veći od 100), postoji statistički značajna korelacija. U ovom slučaju se može zaključiti da ekonomski efekti poljoprivrede mogu značajnije doprineti razvoju lokalnih zajednica (tabela 73).

8.7. UTVRĐIVANJE POVEZANOSTI POJEDINIH VARIJABLI PUTEM FAKTORSKE ANALIZE

Faktorska analiza se razlikuje od ostalih statističkih tehnika po tome što je ona korisna za redukciju podataka kada postoji veliki skup promenljivih. S obzirom da ova analiza obuhvata više različitih, ali srodnih tehnika, one se po načinu sprovođenja dele na analizu glavnih komponenti (*eng. principal components analysis, PCA*) i analizu zajedničkih faktora (*eng. common factor analysis, CFA*) koja se zasniva na delu varijacija koji je zajednički za sve

promenljive). Za potrebe istraživanja u disertaciji korišćena je analiza glavnih komponenti koja se zasniva na ukupnom varijabilitetu skupa podataka i posebno je pogodna za opisivanje nekog skupa uz što manji gubitak informacija. Od četiri faktorskih rotacija, korišćena je *Oblimin (kosougla) rotacija* jer teži ka postizanju jednostavnije strukture uz postizanje međusobne korelacije među faktorima. Primena faktorske analize u ovom istraživanju je značajna za dva slučaja. Prvi slučaj je imao za cilj identifikaciju varijabli koje najbolje opisuju stavove ispitanika u pogledu održive poljoprivrede, na osnovu njihovih prethodnih stavova u vezi prednosti i ograničenja održive poljoprivrede u regionu Fruške gore. Drugi slučaj vezan za identifikaciju ključnih nedostataka u ruralnom razvoju Fruške gore.

8.7.1. FAKTORSKA ANALIZA NA PRIMERU PREDNOSTI I OGRANIČENJA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE U FRUŠKOJ GORI

U okviru prednosti i ograničenja ispitanici su imali mogućnost da se izjasne putem 17 različitih varijabli (tabela 74). U ovom slučaju se primenjena faktorska analiza glavnih komponenti sa *Oblimin (kosougolom) rotacijom*. U ovom slučaju izdvojen je samo jedan faktor koji objašnjava 35,47 % procenata varijanse odgovora na uključenim varijablama.

Tabela 74. Karakteristične vrednosti ekstrahovanih faktora i % objašnjene varijanse za analizu prednosti i ograničenja održive poljoprivrede u regionu Fruške gore

Komponente	Inicijalne karakteristične			Ekstrahovane sume kvadrata opterećenja		
	Ukupno	% varijanse	Kumulativna proporcija	Ukupno	% varijanse	Kumulativna proporcija
1	6,031	35,474	35,474	6,031	35,474	35,474
2	2,312	13,600	49,074			
3	1,476	8,683	57,757			
4	1,023	6,017	63,774			
5	,817	4,806	68,580			
6	,754	4,433	73,013			
7	,684	4,021	77,034			
8	,673	3,959	80,993			
9	,557	3,274	84,267			
10	,495	2,914	87,181			
11	,442	2,598	89,779			
12	,366	2,156	91,934			
13	,358	2,103	94,037			
14	,316	1,858	95,896			
15	,266	1,565	97,461			
16	,237	1,394	98,855			
17	,195	1,145	100,000			

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

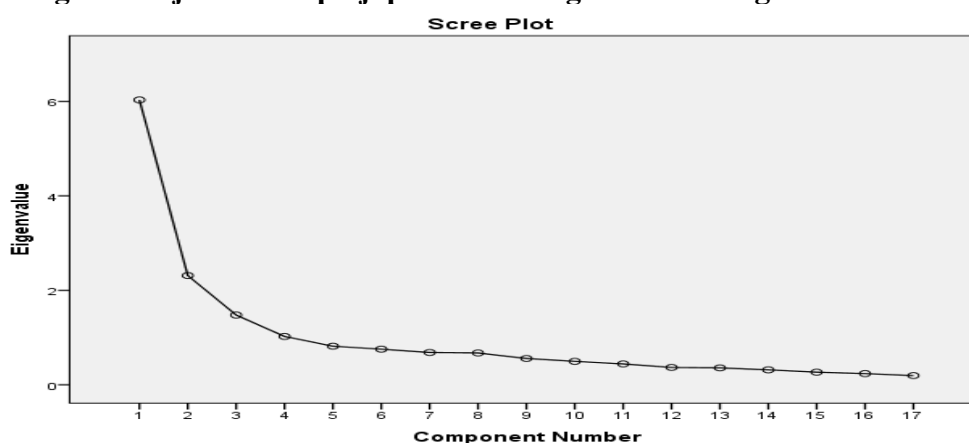
Skri plot (grafikon 24) ukazuje koliko se prvi faktor uzdiže i odvaja od ostalih, iako se u primarnoj analizi izdvaja čak 17 faktora. Na osnovu dijagrama i procenta objašnjene varijanse odlučeno je da se zadrži jednofaktorsko rešenje. Ono daje najbolji prikaz dobijenih rezultata. Matrica komponenti ukazuje koje varijable dobro opisuju ovaj izdvojeni faktor. S obzirom da gotovo sve varijable imaju zadovoljavajuće zasićenje (kada je zasićenje varijable veće od 0,3, a u ovom slučaju samo Nacionalni park je manje od 0,3). Ipak, izdvajaju se devet varijabli čije nivo zasićenja veći od 0,6 (koje se smatraju praktično značajnim). Njih ima čak 9 (tabela 75).

Tabela 75. Vrednost faktorskih opterećenja za izdvojene varijable u analizi prednosti i ograničenja održive poljoprivrede u regionu Fruške gore

Matrica faktorskih opterećenja	
Stavovi ispitanika	Komponente
	1
<i>Ograničenost subvencija i drugih podsticaja</i>	,768
<i>Loša primena zakonodavnih okvira o bezbednosti hrane i zaštite potrošača</i>	,735
<i>Nizak nivo saradnje između javnog i privatnog sektora</i>	,725
<i>Ograničeno tržište za proizvode koji potiču iz sistema održive poljoprivrede</i>	,703
<i>Nizak nivo obrazovanja proizvođača za ovaj vid proizvodnje</i>	,685
<i>Ograničeno iskustvo farmera sa tehnikama održive poljoprivrede</i>	,675
<i>Visoke cene troškova sertifikacije i kontrole proizvoda</i>	,659
<i>Dugoročna kriza u poljoprivredi</i>	,639
<i>Loše finansijsko stanje poljoprivrednih proizvođača</i>	,629
<i>Veća cena proizvoda dobijenih iz održive poljoprivrede</i>	,544
<i>Dobra obučenos poljoprivrednih savetodavaca</i>	,524
<i>Spremnost proizvođača da se bave održivom poljoprivredom</i>	,510
<i>Održiva poljoprivreda je šansa za male posede</i>	,509
<i>Nezagađeni prirodni resursi</i>	,479
<i>Tradicija u poljoprivrednoj proizvodnji</i>	,469
<i>Opređenjenost stanovnika Fruške gore za obavljanje poljoprivredne delatnosti</i>	,310
<i>Prisustvo Nacionalnog parka</i>	,287

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Grafikon 24. Scree plot ili grafički prikaz svojstvene vrednosti po faktorima za analizu prednosti i ograničenja održive poljoprivrede u regionu Fruške gore

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Održivu poljoprivredu regiona Fruške gore u užem smislu najbolje opisuju četiri varijable: Ograničenost subvencija i drugih podsticaja; Loša primena zakonodavnih okvira o bezbednosti hrane i zaštite potrošača; Nizak nivo saradnje između javnog i privatnog sektora; Ograničeno tržište za proizvode koji potiču iz sistema održive poljoprivrede. Potom se izdvajaju ostale varijable: Nizak nivo obrazovanja proizvođača za ovaj vid proizvodnje; Ograničeno iskustvo farmera sa tehnikama održive poljoprivrede; Visoke cene troškova

sertifikacije i kontrole proizvoda; Dugoročna kriza u poljoprivredi; Loše finansijsko stanje poljoprivrednih proizvođača. Sve izdvojene varijable pripadaju ograničenjima održive poljoprivrede u regionu Fruške gore, i uglavnom su ekonomske prirode. Stoga se potvrđuje hipoteza da postoje značajna ekonomska ograničenja za dalji razvoj održive poljoprivrede u regionu Fruške gore.

8.7.2. FAKTORSKA ANALIZA NA PRIMERU KLJUČNIH OGRANIČENJA RURALNOG RAZVOJA U REGIONU FRUŠKE GORE

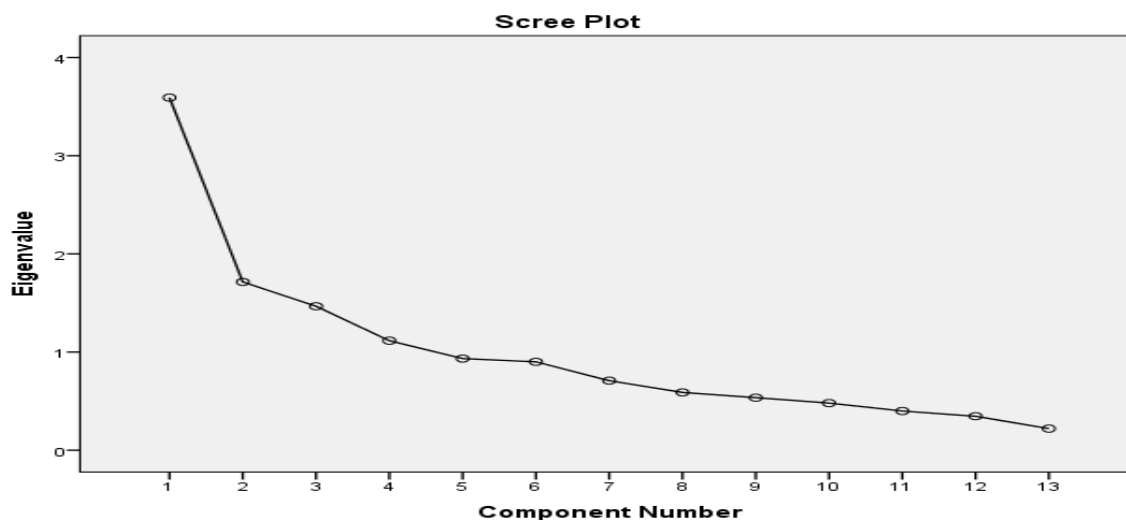
U okviru ograničena ruralnog razvoja ispitanici su se izjašnjavali na ukupno 13 varijabli (tabela 76). Da bi se izvršila redukcija podataka i identifikacija ključnih ograničenja u ruralnom razvoju Fruške gore primenjena je faktorska analiza glavnih komponenti sa *Oblimin (kosougolom) rotacijom*.

Tabela 76. Karakteristične vrednosti ekstrahovanih faktora i % objašnjene varijanse za analizu ključnih ograničenja ruralnog razvoja u regionu Fruške gore

Komponente	Inicijalne karakteristične			Ekstrahovane sume kvadrata opterećenja		Ekstrahovane sume kvadrata opterećenja		Rotirane sume kvadrata opterećenja	
	Ukupno	% varijanse	Kumulativna proporcija	Ukupno	% varijanse	Kumulativna proporcija	Ukupno		
1	3,592	27,630	27,630	3,592	27,630	27,630			3,329
2	1,714	13,185	40,815	1,714	13,185	40,815			2,384
3	1,466	11,280	52,095						
4	1,116	8,582	60,677						
5	,934	7,181	67,858						
6	,900	6,927	74,785						
7	,708	5,450	80,234						
8	,589	4,529	84,763						
9	,535	4,116	88,880						
10	,480	3,693	92,573						
11	,399	3,072	95,645						
12	,346	2,663	98,308						
13	,220	1,692	100,000						

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Izdvojena su dva faktora koji dobro objašnjavaju odgovore manifestih varijabli. Prvi Faktor objašnjava 27,63 %, dok drugi objašnjava 13,185 % varijanse. Ukupno objašnjavaju 40,815% odgovora na ovim skalama. Preliminarna analiza pokazuje da se izdvaja svih 13 faktora, a *skri plot* (grafikon 25) pokazuje kako se prelom se pravi već kod drugog, pa su u objašnjenju zadržana dva faktora (tabela 77).

Grafikon 25. Scree plot ili grafički prikaz svojstvene vrednosti po faktorima za analizu ključnih ograničenja ruralnog razvoja u regionu Fruške gore

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Tabela 77. Vrednost faktorskih opterećenja za izdvojene varijable u analizi ključnih ograničenja ruralnog razvoja u regionu Fruške gore

Matrica faktorskih opterećenja		
Stavovi	Komponente	
	1	2
<i>Dalje smanjenje broja zaposlenih</i>	,775	,124
<i>Visok broj nezaposlenih</i>	,764	,109
<i>Nedovoljan razvoj malih i srednjih preduzeća u svim delatnostima</i>	,712	
<i>Loše stanje seoske (ruralne) infrastrukture</i>	,704	,254
<i>Nizak životni standard stanovništva</i>	,685	,395
<i>Nedovoljno samoorganizovanje poljoprivrednih proizvođača (zadruga...)</i>	,416	
<i>Neplansko korišćenje zemljišta (pretvaranje poljoprivrednog u nepoljoprivredno zemljište)</i>	,415	,244
<i>Nepovoljna struktura stanovništva (staro stanovništvo)</i>		,753
<i>Nepovoljna obrazovna struktura stanovništva</i>	,363	,634
<i>Odlazak mlađe populacije sa sela</i>	,366	,595
<i>Izrazita zavisnost od razvoja poljoprivrede</i>	,154	,554
<i>Slaba naseljenost</i>		,533
<i>Usitnjenost poseda u poljoprivredi</i>	,176	,381

Izvor: Obrada autora na osnovu analize podataka iz ankete u SPSS 19.0

Prvi faktor objašnjava sedam faktora sa dovoljnom zasićenošću. Njega objašnjavaju pre svega varijable koje se tiču (ne)zaposlenosti i ruralne infrastrukture (Visok broj nezaposlenih; Dalje smanjenje broja zaposlenih; Nedovoljan razvoj malih i srednjih preduzeća u svim delatnostima; Loše stanje seoske (ruralne) infrastrukture). Drugi faktor je objašnjen sa šest faktora sa zadovoljavajućim zasićenjem. Drugi faktor pre svega dobro objašnjavaju dve varijable koji se pre svega tiču strukture stanovništva: Nepovoljna struktura stanovništva (staro stanovništvo) i Nepovoljna obrazovna struktura stanovništva (tabela 83). Shodno tome, potvrđuje se stav da ključna ograničenja u ruralnom razvoju Fruške gore čine

socio-ekonomski faktori (nezaposlenost, ruralna infrastruktura i demografski aspekti razvoja ovog regiona).

9. SWOT ANALIZA

SWOT analiza je nastala tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka. Prvobitno je ova metod korišćena u strateškom planiranju kompanija (ocenjivanje nivoa konkurentnosti, atraktivnost proizvoda ili usluga, definisanje marketing strategija, ocenjivanje finansijskih sredstava i drugih resursa...), a danas ova analiza ima dalekosežniju primenu. Naziv SWOT analize je zapravo akronim od četiri reči: **Strengths** (snage), **Weaknesses** (slabosti), **Opportunities** (mogućnosti), i **Threats** (pretnje).

U osnovi ove analize se polaze od pretpostavke da postoje unutrašnji (oni na koje se može delovati tj. uticati) – **snage** i **slabosti**, i spoljašnji činioci (koji su izvan kontrole uticaja) – **mogućnosti** i **pretnje**. U smislu uticaja ovih faktora oni mogu biti povoljni: **snage** i **mogućnosti**, i nepovoljni: **slabosti** i **pretnje**.

Na primeru agroekonomskih faktora održivog razvoja u regionu Fruške gore SWOT analiza (tabela 76) može da pomogne u kreiranju najoptimalnijih strategija (TOWS matrica) za optimalan ekonomski razvoj poljoprivrede u okviru održivog razvojnog koncepta (tabela 77). U tom kontekstu moguće je definisati četiri različite strategije. SO strategija ili maksimalki strategija čiji je cilj maksimizirati i snage (S) i prilike iz okruženja (O). Cilj ST ili maksimalki-mini strategije je maksimizirati snage (S) koje se kao takve mogu nositi sa spoljašnjim pretnjama (T) i minimizirati ih. Cilj WO ili mini-maksi strategije je minimizirati slabosti (W) i maksimizirati prilike (O). Konačno, cilj WT ili mini-mini strategije je minimizirati i slabosti (W) i pretnje (T).

Tabela 78. SWOT analiza agroekonomskih faktora održivog razvoja u regionu Fruške gore

Snage (Strengths)	Slabosti (Weaknesses)
1. Povoljan geografski položaj i bogatstvo prirodnih i kulturnih resursa	1. Usitnjenost porodičnih gazdinstava
2. Prisustvo nacionalnog parka	2. Nedovoljne površine pod voćnjacima i vinogradima i starost dela ovih zasada
3. Povoljni uslovi za organsku i integralnu poljoprivrednu proizvodnju	3. Nedovoljna samoorganizovanost proizvođača
4. Voćarsko-vinogradarski rejon	4. Izrazita zavisnost od poljoprivrede
5. Postojanje uslova za razvoj šumarstva, pčelarstva, uzgoj lekovitog bilja i ribarstva	5. Nedovoljno zastupljena sertifikovana organska poljoprivredna proizvodnja
6. Tradicija u poljoprivrednoj proizvodnji i preradi poljoprivrednih proizvoda	6. Procesi depopulacije i senilizacije
7. Orijentacija ka ruralnom turizmu kao sporednoj privrednoj delatnosti	7. Nedovoljan broj prerađivačkih i distributivnih preduzeća
8. Ekonomska razvijenost pojedinih opština (Beočin, Indija)	8. Nizak životni standard stanovništva
9. Ekološka osvešćenost domaćeg stanovništva	9. Loše stanje ruralne infrastrukture
10. Nedovoljan razvoj malih i srednjih preduzeća u većini delatnosti	10. Nedovoljno iskorišćeni kapaciteti lokalnih ekonomskih resursa
	11. Neiskorišćene mogućnosti brendiranja poljoprivrednih i ostalih proizvoda
	12. Loša promocija i neorganizovanost subjekata u ruralnom turizmu
	13. Nedostatak smeštajnih kapaciteta u ruralnom turizmu
	14. Needukovanost o značaju održivog razvoja

Mogućnosti (Opportunities)	Pretnje (Threats)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Strateška opredeljenja ka održivosti regiona u celini 2. Nacionalna i regionalna strateška dokumenta (održivi razvoj, poljoprivreda) 3. Evrointegracioni procesi i uključivanje u fondove EU 4. Uvođenje normi i standarda EU kojima se obezbeđuje kvalitet životne sredine 5. Pripadnost Dunavskog regiji 6. Povezivanje javnog i privatnog sektora 7. Postojanje programa lokalnog ekonomskog razvoja u većini opština 8. Osnivanje agencija koje pružaju podršku preduzetničkom sektoru: regionalne razvojne agencije, SIEPA, NALED, itd. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Elementarne nepogode 2. Zaostajanje u procesu tranzicije i usporavanje reformskih procesa 3. Nedovoljan uticaj institucija sa poljoprivredom (savetodavstvo...) 4. Nedovoljna finansijska podrška države (kredit, subvencije...) 5. Nezaposlenost 6. Nedovoljan nastup na tržišta organskih poljoprivrednih proizvoda zbog otežane sertifikacije poljoprivrednih proizvoda 7. Nepostojanje adekvatne zakonske regulative (zadugarstvo, nasleđivanje,...) 8. Nedovoljan proboj na tržišta EU zbog neispunjavanja uslova pridruživanja 9. Konkurentska pozicija ostalih nacionalnih parkova u zemlji i okruženju

Izvor: Autor

Tabela 79. TOWS matrica agroekonomskih faktora održivog razvoja u regionu Fruške gore

SO Strategija	ST strategija
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Stvaranje integrisanih veza između potencijala poljoprivrede i turizma i održivosti regiona Fruške gore u celini ▪ Jačanje lokalnih kapaciteta Fruške gore i njihova promocija u funkciji obezbeđenja finansijske podrške 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Korišćenje pozitivnih iskustava razvijenih fruškogorskih opština u funkciji eliminisanja uticaja nepovoljnih socio-ekonomskih faktora u ostalim opštinama u ovom regionu ▪ Aktiviranje svih poljoprivrednih i ruralnih potencijala u regionu Fruške gore sa akcentom na održivi razvoj ▪ Edukacija svih zainteresovanih subjekata Fruške gore o prednostima organske i integralne poljoprivredne proizvodnje
WO strategija	WT strategija
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Mogućnost korišćenja evropske finansijske podrške u promociji održivih aspekata poljoprivrede i turizma Fruške gore ▪ Obezbeđenje dalje podrške razvoju lokalnog ekonomskog razvoja, podsticanje javno-privatnih partnerstava i MSP sektora 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Maksimalno iskorišćavanje postojećih resursa na najefikasniji način ▪ Lokalne inicijative-sprovođenje lokalnog marketinga, edukacija

Izvor: Autor

10. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Shodno postavljenim ciljevima i zadacima u istraživanju, primenjenim naučnim metodama i na osnovu pregleda domaće i inostrane literature može se izdvojiti dvoslojna struktura zaključnih komentara. *Prvi deo zaključnih razmatranja (teorijskog karaktera)*, oslanja se na sveobuhvatnu primenu različitih koncepcija koje obezbeđuju neophodan okvir za identifikaciju i kvantifikaciju agroekonomskih faktora održivog razvoja (u ovom slučaju regiona Fruške gore). U teorijskom razmatranju posmatrane problematike polazi se od analize koncepta održivog razvoja, a zatim i koncepta održive poljoprivrede i ruralnog razvoja. Neophodnost ovakvog regulatornog okvira proističe usled kompleksnosti analize agroekonomskih faktora održivog razvoja. Prikaz različitih metodologija ekonomskih indikatora (kojima se kvantifikuje značaj pojedinih pokazatelja tj. faktora) održive poljoprivrede (kao i ruralnog razvoja) daje sveobuhvatnu sliku i omogućava bolju procenu i projekciju ispitivane problematike. U okviru ovih metodologija ima podudarnosti, ali i specifičnih elemenata koje su rezultat pre svega različitih potreba pojedinih ekonomskih grupacija (EU, FAO...) i institucija. Shodno tome, može se zaključiti da nema uniformne metodologije u cilju identifikacije i kvantifikacije agroekonomskih faktora održivog razvoja. U prilog tome govori činjenica da pojedine zemlje prilagođavaju metodologije (i pored toga što u okviru ekonomske grupacije kojoj pripadaju postoji zvanično usvojena metodologija) prema njihovim specifičnim uslovima u identifikaciji ekonomskih faktora održive poljoprivrede.

Sledeći korak u teorijskom doprinosu koji se nadovezuje na problematiku održive poljoprivrede i ruralnog razvoja je utvrđivanje regionalne konkurentnosti ruralnih područja. Čest je primer da u okviru jedne nacionalne ekonomije postoje razvojni dispariteti u okviru pojedinih njenih regiona, pa je analiza konkurentnosti regiona (koji su uglavnom ruralnog tipa) od ključnog značaja kako da se takve razlike ublaže. U okviru toga, u disertaciji su navedeni različiti teorijski pristupi regionalne ekonomije pristupi, kao i pristupi kvantifikacije regionalne konkurentnosti ruralnih područja. Konačno, u završnom delu teorijskih razmatranja analizirana je sprega nacionalnih parkova i koncepta održivog razvoja, sa posebnim osvrtom na stanje u Republici Srbiji i u okruženju. S obzirom da je prostorno omeđeno istraživanje na region Fruške gore (u čijem užem obuhvatu se nalazi istoimeni nacionalni park), analiziran je značaj tzv. zaštitne zone nacionalnog parka u kojem se koncentrišu privredne delatnosti.

Drugi deo zaključnih razmatranja (praktičnog ili aplikativnog karaktera) teži da region Fruške gore definiše kao područje koje ima izvanredne potencijale za održivu poljoprivredu i ruralni razvoj. Polazeći od opštih karakteristika ovog regiona (prirodnih, kulturnih i privrednih potencijala) primetna je slika ruralnog područja u kojem je poljoprivreda glavna ekonomska delatnost, a razvoj turizma je nešto manje ispoljen. Međutim, kako je u središtu ovog područja nacionalni park „Fruška gora“ sa brojnim prirodnim i kulturnim vrednostima, razvoj ovih delatnosti se projektuje na održivim osnovama. Ovi razvojni potencijali nisu dovoljno iskorišćeni što je posledica dosadašnjeg upravljanja ovim područjem koji nije imao održivi karakter, a inicijative za uspostavljanje ovakvog okvira dolaze tek u drugoj deceniji ovog veka kada je usvojen strateški plan

održivog razvoja za ovo područje („Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022. godine“).

U skladu sa tim, **potvrđuje se prva hipoteza (H_1)** da je održiva poljoprivreda razvojna šansa, koja doprinosi kako ekonomskom, tako i održivom razvoju regiona Fruške gore. U prilog tome, govori činjenica da je poljoprivreda delatnost koja je dominantna kako prema angažovanim površinama (oko 69,7% su poljoprivredna zemljišta), tako i prema broju aktivno zaposlenog stanovništva u poljoprivredi (oko 10% od ukupnog broja stanovnika ovog regiona). Region poseduje komparativne prednosti u voćarskoj i vinogradarskoj proizvodnji, ali su prisutna gazdinstva male posedovne strukture. Premda se može govoriti tek o počecima primene održive poljoprivrede u regionu, ovakva poljoprivredna struktura je pogodna za postizanje kako ekonomskog, tako i ekološkog profita. U prilog tome govore i rezultati anketnog istraživanja gde je poljoprivreda (sa pratećim granama: lov, šumarstvo, ribarstvo) pored turizma, visoko vrednovana kao delatnost koja doprinosi ekonomskom razvoju regiona Fruške gore. Takođe, ekonomski i održivi aspekti poljoprivrede se potvrđuju putem jake međuzavisnosti stavova ispitanika u poimanju pojedinih dimenzija održivog razvoja regiona, tako što jasno prepoznaju dosadašnje ispoljene dimenzije (ekonomske i ekološke), ali gotovo instiktivno prepoznaju sve dimenzije održivosti u budućnosti. Najbolje vrednovane grane u održivoj poljoprivredi prema njihovom mišljenju potvrđuje stav da je region Fruške gore voćarsko-vinogradarski rejon, ali se poljoprivredni potencijali proširuju na razvoj lekovitog bilja i pčelarstva. Značaj poljoprivrede se potvrđuje (na osnovu sprovedene linearne korelacije) na primeru visoke međuzavisnosti u pogledu stavova o ekonomskom značaju prihoda iz poljoprivrede i pozitivnih efekata poljoprivrede na razvoj lokalnih zajednica u Fruškoj gori. Takođe, važna je činjenica da ispitanici nemaju dovoljno saznanja o efektima održivog razvoja i održive poljoprivrede u regionu Fruške gore, što upućuje na zaključak da je potrebna edukacija svih zainteresovanih strana u ovom regionu.

Potvrđuje se druga hipoteza (H_2) da postoje izvesne prednosti i ograničenja u ekonomskim aspektima razvoja poljoprivrede u okviru koncepta održivog razvoja regiona Fruške gore. Ključna ograničenja čine: nedovoljna edukovanost i informisanost proizvođača i kadrova o ekološkim sistemima proizvodnje; nedovoljne površine pod voćnjacima i vinogradima i starost dela ovih zasada; nepovoljni demografski trendovi u većini ruralnih opština Fruške gore; neadekvatan nivo podsticaja i subvencionisanja organske proizvodnje; nedovoljan broj prerađivačkih i distributivnih preduzeća; nedovoljna organizovanost proizvođača i slično. Sa druge strane, ovaj region je prepoznat po svojim potencijalima za proizvodnju zdravstveno-bezbedne hrane, koje je potrebno revitalizovati. Ove tvrdnje upotpunjuje anketno istraživanje, gde su kao ključne prednosti sprovođenja održive poljoprivrede izdvajaju: nezagađenost prirodnih resursa i prisustvo nacionalnog parka. Sa druge strane, ključni nedostaci su loše finansijsko stanje poljoprivrednih proizvođača, ograničenost subvencija i drugih podsticaja, visoki troškovi sertifikacije, kao i nizak nivo saradnje između javnog i privatnog sektora u poljoprivredi. Faktorska analiza prednosti i ograničenja održive poljoprivrede u regionu Fruške gore ukazuje da većina ispitanika izdvojene agroekonomske faktore regiona ocenjuju kao nepovoljne. Visok stepen saglasnosti i međuzavisnosti uočen je u stavovima ispitanika u pogledu nedovoljnosti podsticajnih sredstava iz agrarnog budžeta, kao i putem kreditnih linija, što dopunjuje stav da su ključna ograničenja ekonomskog karaktera.

Prihvata se treća hipoteza (H₃) da su ključni agroekonomski faktori održivog razvoja regiona Fruške gore sa aspekta njihove dostupnosti sledeći: stanovništvo (brojno stanje, gustina naseljenosti, starosna i ekonomska struktura); zaposlenost i zarade u poljoprivredi; investicije u poljoprivredi; sektorski pokazatelji za poljoprivredu i turizam. Demografski faktori u regionu Fruške gore su nepovoljni jer je prisutna negativna stopa prirodnog priraštaja uz intenzivno starenje stanovništva (prosečna starost prema najnovijem Popisu stanovništva iz 2011. godine iznosila je 44,5 godina sa tendencijom njenog daljeg povećavanja). Premda su se na početku ovog veka uočile poboljšanja u demografskim obeležjima, one su bile rezultat pre svega visokog migracionog priliva iz ratom ugroženih područja bivše Jugoslavije. Procenjuje se rast stanovništva samo u opštinama koje gravitiraju uglavnom prema području grada Novog Sada, te se u celini može oceniti da će i dalje doći do smanjenja broja stanovnika. Kao jedan od značajnih pokazatelja ruralnosti nekog područja je gustina naseljenosti, te se za većinu opština u regionu Fruške gore se može konstatovati da ruralnog tipa. S obzirom da proces deagrarizacije koji je desetkovao populaciju koja se aktivno bavila poljoprivredom u XX veku, udeo od 10% stanovništva koji se aktivno bavi poljoprivredom predstavlja relativno značajni agroekonomski faktor. Međutim, prateći demografske trendove procena je da će daljoj budućnosti ovaj faktor imati limitirajući efekat. Zaposlenost u poljoprivrednom sektoru pokazuje tendenciju smanjenja u svim opštinama, osim u Beočinu (u toj opštini se poslednjih godina se podstiču razvoj poljoprivrede, ali se u celini ova opština smatra opštinom gde je nisko učešće zaposlenih u sektoru poljoprivrede u poređenju sa ostalim sektorima). Na osnovu sprovedene klaster analize na osnovu zaposlenosti i zarada u poljoprivredi, primetno je grupisane opština, kao što su: Šid, Ruma, Irig, Indija, Sremska Mitrovica i Bačka Palanka kao značajnijih u pogledu zaposlenosti u poljoprivredi, ali gde su prisutne i niža neto primanja. S obzirom da postojanje dugogodišnje krize u poljoprivredi, praćeno uz još uvek prisutnim negativnim efektima svetske ekonomske krize može se proceniti da će u daljem razvoju ovi faktori biti ograničavajući. Slična situacija je i sa investicijama, tako da se u budućem periodu može očekivati da će one imati limitirajući faktor agroekonomskog razvoja održivog razvoja u regionu Fruške gore. U prilog ovome potvrđuje podatak iz anketnog istraživanja, gde većina ispitanika smatra da za uspešno sprovođenje održive poljoprivrede je potrebno prioritarno usmeriti investicije za višegodišnje zasade (voćarstvo i vinogradarstvo), zatim za mehanizaciju i opremu i za proširenje poseda. Podaci o potencijalima i fizičkom obimu proizvodnje u poljoprivredi su podsticajni (premda se ovo područje karakteriše kao voćarsko-vinogradarski rejon). Međutim, u većini opština dominiraju gazdinstva male veličine do 5 ha, ali isto tako postoji tendencija rasta dodatnih prihoda izvan poljoprivrede. U celini poljoprivredni potencijali su kao agroekonomski faktor održivog razvoja regiona Fruške gore povoljni, ali u daljoj budućnosti treba računati na negativan uticaj male posedovne strukture u poljoprivredi. Konačno, region Fruške gore kao ruralno područje poseduje značajne turističke potencijale. Procena ovih potencijala u regionu Fruške gore u daljem periodu zavisice pre svega od unapređenja smeštajnih kapaciteta, materijalne baze i jedinstvene strategije razvoja turizma u Fruškoj gori.

Delimično se prihvata četvrta hipoteza (H₄) u delu da u okviru koncepta održivog razvoja ključnu ulogu ima ruralni razvoj, koji podrazumeva da se pored poljoprivrede u ovom regionu ostvaruju dodatni izvori prihoda od drugih delatnosti, pre svega turizma. Naime, u anketnom istraživanju ispitanici su se složili sa tvrdnjom da uspešan ruralni razvoj regiona

Fruške gore podrazumeva unapređenje poljoprivredne proizvodnje, i obezbeđenje dodatnih izvora prihoda od nepoljoprivrednih delatnosti. Najznačajnija nepoljoprivredna delatnost u Fruškoj gori je turizam, a zatim izdvajaju šumarstvo, preradu voća i povrća i ugostiteljstvo. **Hipoteza se odbacuje u delu koji pretpostavlja da vinski, gastronomski i agroturizam** imaju najveći potencijal razvoja. Takođe, primenom χ^2 testa, potvrđen je pozitivan uticaj (prema mišljenju ispitanika) samo agroturizma na unapređenje poljoprivrede, što **opovrgava hipotezu da vinski i gastronomski turizam** imaju pozitivan efekat na razvoj unapređenje poljoprivrede. Premda ovakvi stavovi ispitanika deluju zbunjujući, razlog u ovakvim stavovima treba tražiti u njihovoj percepciji najzastupljenijeg oblika ruralnog turizma u ovom regionu.

Prihvata se peta hipoteza (H₅) da u okviru regiona Fruške gore postoje razvojni dispariteti između pojedinih opština/gradova, koji se ogledaju u nejednakim konkurentskim pozicijama u pogledu ruralnog razvoja ovog područja. Shodno tome, jedan od uzroka ovakvog stanja je nedovoljno povezivanje razvojnih koncepcija (razvoj poljoprivrede, održivi razvoj, ruralni razvoj, lokalni ekonomski razvoj i sl.) Objedinjeni pristup u primeni svih razvojnih koncepcija u regionu Fruške gore predstavlja jedan od modela koji bi unapredio ekonomski položaj poljoprivrede i održivi razvoj regiona Fruške gore. Prema mišljenju ispitanika, region Fruške gore je adekvatno pokriven sa telekomunikacijama i električnom energijom, uz adekvatno obezbeđenje poštanskih usluga. Međutim, snabdevanje gasom, dostupnost saobraćajno-transportnim i komunalnim uslugama se ocenjuje kao najlošije. Između većeg broja varijabli ispitanici su kao najveća ograničenja u daljem ruralnom razvoju Fruške gore izdvojili: odlazak mlade populacije sa sela, loše stanje ruralne infrastrukture, nizak životni standard, visok broj nezaposlenih i dalji rast nezaposlenosti, nizak životni standard stanovništva i nedovoljan razvoj malih i srednjih preduzeća u svim delatnostima. Kvantifikovanjem regionalne konkurentnosti ruralnog područja Fruške gore, uočava se izraziti disparitet među pojedinim opštinama u pojedinim dimenzijama ruralnog razvoja. Primenjen je četvorodelni model koji se zasniva na: demografskim, društvenim, ekonomsko-proizvodnim, i infrastrukturnim aspektima. Prema izabranim demografskim indikatorima najbolje rangirana je novosadska opština Petrovaradin, a najlošiju poziciju ima Beočin. Na osnovu dostupnih podataka za društvene indikatore nabolji rang ima opština Bačka Palanka, a najlošije se kotira opština Sremski Karlovci. U pogledu ekonomsko-proizvodnih indikatora gde su uglavnom posmatrani indikatori za poljoprivredu, Sremski Karlovci imaju najbolju poziciju, dok je Bačka Palanka sa najlošijim vrednostima kompozitnog indikatora. Pored činjenice da je u opštini Irig stanje celokupne infrastrukture jako loše, zbog najboljih pokazatelja u pogledu turizma u ovom obračunu ovu opštinu rangira na prvo mesto, dok je Petrovaradin sa najlošijim vrednostima za ovu grupu indikatora.

Za region Fruške gore se preporučuje model koji bi sjedinio sve razvojne koncepte u cilju unapređenja ekonomskog položaj poljoprivrede i održivi razvoj ovog područja. Imajući u vidu rezultate Republike Srbije u procesu evrointegracija nužno je primeniti strateška opredeljena ove grupacije na polju prevazilaženja razvojnih dispariteta. Predloženi model za Frušku goru je aktuelan u Evropskoj uniji i predstavljen je u dokumentu „Evropa 2020-Strategija pametnog, održivog i inkluzivnog rasta“. U okviru ovog modela upravljanje razvojem je odgovornost različitih nivoa vlasti, i direktno korespondira sa konceptima ruralnog, održivog i lokalnog ekonomskog razvoja.

Izvedeni zaključci ukazuju da je analiza agroekonomskih faktora održivog razvoja regiona Fruške gore podložna daljim promenama. Uzrok tome je otežana dostupnost podataka što je ujedno i glavno ograničenje u istraživanju. Povećanjem njihove dostupnosti koji korespondiraju sa odgovarajućim indikatorima održive poljoprivrede i ruralnog razvoja značajno bi doprinelo konkretnijim procenama agroekonomskih faktora održivog razvoja regiona Fruške gore.

Razvoj regiona Fruške gore uslovljen je društveno-ekonomskim razvojem AP Vojvodine i Republike Srbije. Ovaj razvoj je, opet, praćen neuspešnim tranzicionim reformama, s jedne strane, i globalnom ekonomsko-finansijskom krizom, s druge strane. Neuspeh u tranzicionim reformama uslovljen je neadekvatnom liberalizacijom tržišta i neuspešnim i netransparentnim privatizacijama većine preduzeća u našoj zemlji. Takođe, prisutan je deficit platnog bilansa Republike Srbije (usled prekomerne potrošnje u odnosu na proizvodnju), kao i spoljnotrgovinski deficit. Kao posledica takvih negativnih trendova prisutan je pad privredne aktivnosti (kroz manifestaciju pada BDP), pad stope zaposlenosti i životnog standarda. U poljoprivredi Republike Srbije prisutni su višedecenijski negativni razvojni trendovi (nepovoljna posedovna struktura, slaba organizovanost proizvođača, nekonkurentnost, neuređenost tržišta poljoprivrednih proizvoda, neadekvatna uloga države, demografski problemi i sl.). Međutim, i pored takvih razvojnih ograničenja, poljoprivreda Republike Srbije značajno doprinosi makroekonomskim performansama (znatno učešće bruto dodate vrednosti, visok udeo populacije koja je angažovana u poljoprivredi, kao i povoljan spoljnotrgovinski bilans poljoprivrednih proizvoda). Ovi trendovi se ispoljavaju i na pokrajinskom nivou, što ukazuje na zaključak da su makroekonomski pokazatelji nepovoljni za razvoj regiona Fruške gore, što je dodatno pogoršano uticajem globalne ekonomsko-finansijske krize čiji nepovoljni efekti su prisutni od 2008. godine. Treba imati u vidu da su ključni ekonomski preduslovi ulaska Republike Srbije u EU jačanje tržišne ekonomije i rast konkurentnosti domaćih preduzeća. Pristupanje Republike Srbije u EU obezbedilo bi pristup fondovima Evropske unije, izgradila bi se poslovna klima na osnovu standarda EU, uz jačanje investicionih projekata što bi konačno doprinelo unapređenju privrednog rasta i životnog standarda naše zemlje, AP Vojvodine i regiona Fruška gore.

11. LITERATURA

1. Abrham, J. (2011): Rural development and regional disparities of the new EU Member States, *Agricultural Economics*, 57(6), pp. 288-296: <http://www.agriculturejournals.cz/publicFiles/42329.pdf>.
2. Adžić, Sofija (2011): Regionalna ekonomija Evropske unije, Ekonomski fakultet, Subotica.
3. Ahlke, B. (2014): What is the contribution of transnational cooperation towards green and blue growth?, *Research News*, No 1/May 2014.
4. Arberger, A., Eder, R., Alex, B., Sterl, P., Burns, R. (2012): Relationships between national-park affinity and attitudes towards protected area management of visitors to the Gesaeuse National Park, Austria, *Forest Policy and Economics*, volume 19, June 2012, pp. 48-55.
5. Balfour, E. B. (1951): The Living Soil. *Soil Science*, 71(4), 327.
6. Barca, F., McCann, P., Rodríguez-Pose, A. (2012): The case for regional development intervention: place-based versus place-neutral approaches, *Journal of regional science*, 52(1), 134-152: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9787.2011.00756.x/epdf>.
7. Bartlett, W., Prica, I. (2013): The deepening crisis in the European super-periphery, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 15(4), 367-382.
8. Beciu S., Nistor, S., Popa Oana E., Olteanu, V. (2011): The Regional Development in Romanian`s Rural Areas – Supporting Programmes and Actual Issues, *Economics of agriculture, special issue -1, International Scientific Meeting „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Implementation within Danube Region, Book I, vol. LVIII, Banja Vrdnik*, pp. 278-283.
9. Bedrač, M., Cunder, T. (2005): Ruralni razvoj i multifunkcionalnost poljoprivrede u Sloveniji, *Proceeding-International Scientific Meeting „Multifunctional Agriculture and Rural Development“*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, pp. 176-196.
10. Berber, N., Đokić, N., Kočić-Vugdelija, V. (2011): Organska poljoprivreda kao element strategije održivog razvoja Srbije, *Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd, Ekonomski fakultet, Subotica, Univerzitet u Novom Sadu*, str. 129-146.
11. Biljan-August, Maja, Pivac, Snježana, Štambuk, Ana (2009): Uporaba statistike u ekonomiji, 2. izdanje, *Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka*.
12. Birovljev, J., Štavljanin, B. (2011): Ruralni turizam u funkciji razvoja ruralnih ekonomija lokalnih zajednica u Srbiji, *Ekonomika poljoprivrede, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona – razvoj lokalnih zajednica“*, knjiga I, god. LVIII, Banja Vrdnik, str. 41-53.
13. Boeringa, R. E. (Ed.), (2012): *Alternative methods of agriculture, Vol. 10.*, Elsevier.
14. Bogdanov, N., Đorđević-Milošević S. (2005): Multifunkcionalna poljoprivreda – koncept i institucionalni okviri, *tematski zbornik – međunarodni naučni skup „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 14-22.
15. Bogdanov, N., Petronijević, M. (2009): Strukturne promene agrarnog sektora – iskustva nakon dve decenije tranzicije, *tematski zbornik „Poljoprivreda i ruralna područja Srbije –*

- osetljive tačke tranzicije i komparacija sa drugim zemljama, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 1-24.
16. Bogdanov, N., Stojanović, Ž. (2006): Metodologija utvrđivanja ruralnosti i identifikacija ruralne Srbije, Poljoprivreda i ruralni razvoj Srbije u tranzicionom periodu, monografija, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd, str. 47-70.
 17. Boller, E. F., Avilla, J., Jörg, E., Malavolta, C., Wijnands, F., Esbjerg, P. (Ed.), (2004): Integrated Production: Principles and Technical Guidelines, IOBC WPRS Bull. Vol. 27 (2): http://www.iobc-wprs.org/ip_ipm/iobc_bas.pdf.
 18. Bošković, T., Bolesnikov, D. (2011): Podsticanje razvoja turizma kao deo strategije ruralnog razvoja Srbije i Evrope, tematski zbornik „Savremeni trendovi u evropskoj ekonomiji: implikacije za Srbiju, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
 19. Bošković, Tatjana (2008): Održivi turizam kao savremeni koncept razvoja turizma, Škola biznisa, broj 4, Visoka poslovna škola stručnih studija, Novi Sad: <http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2008/4.16.pdf>.
 20. Božić, D., Munćan, P., Miljković, M. (2010): Nove reforme CAP-a i agrarna politika Srbije, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd str. 25-50.
 21. Brković Bajić, Milica (2010): Razvoj Fruške gore i otvorena pitanja održivosti, Arhitektura i urbanizam, no. 30, pp. 3-15.
 22. Bryden, J. (2002): Rural development indicators and diversity in the European Union. Measuring Rural Diversity: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.199.4439&rep=rep1&type=pdf>.
 23. Bucur, I., Bucur, C. (2011): Sustainable Development and Externalities, Economics of agriculture, special issue -1, International Scientific Meeting, „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Implementation within Danube Region, Book I, vol. LVIII, Banja Vrdnik, pp. 60-66.
 24. Capello, R. (2011): Location, Regional Growth and Local Development Theories, Aestim, pp. 1-25: <http://www.fupress.net/index.php/ceset/article/download/9559/8912>.
 25. Capello, R. (2014): Regional economics, Routledge, New York.
 26. Capello, R., Nijkamp, P. (2010): Handbook of regional growth and development theories, Edward Elgar Publishing: <http://herzog.economia.unam.mx/cedrus/descargas/Capello%20-%20HB%20of%20Regional%20Growth%20and%20Development%20Theories%20-%202009.pdf>.
 27. Che Bon, A., Jamalunlaili, A., Jasmee, J. (2013): Community Perspectives on Buffer Zone for Protected Areas: A preliminary study: Procedia - Social and Behavioral Sciences, Volume 85, pp. 198-205: http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleListURL&method=list&ArticleListID=608002100&st=5&filterType=&searchtype=a&originPage=rslt_list&origin=&mlktType=&md5=50fc2f99758ca53e0e9a5d2628beaedc.
 28. Cooper, T., Pezold, T. (eds.), Keenleyside, C., Đorđević-Milošević, S., Hart, K., Ivanov, S., Redman, M., Vidojević, D. (2010): Razvoj nacionalnog agro-ekološkog programa za Srbiju, Gland, Švajcarska i Beograd, Srbija: IUCN Programska kancelarija za jugoistočnu Evropu.
 29. Čobanović, K., Nikolić-Đorić, E., Mutavdžić, B. (2009): Regional Aspects of Agricultural Income Level in Vojvodina Province in Function of Basic Production Factors, thematic proceedings „The Role of Knowledge, Innovation and Human Capital in Multifunctional

- Agriculture and Territorial Rural Development, 113th Seminar of the EAAE European Association of Agricultural Economists, Belgrade, 9th-11th December, Belgrade, pp. 109-116.
30. Čobić, T. (2005): Stočarstvo Fruške gore, Matica Srpska, Novi Sad.
 31. Čustović, H., Kovačević, Z., Tvica, M. (2013): Ruralna ekologija, udžbenik, Poljoprivredno-prehrambeni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
 32. Davidovici, I., Rusu, M. (2005): Multifunctional Agriculture in Romania, Proceeding-International Scientific Meeting „Multifunctional Agriculture and Rural Development“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, pp. 164-175.
 33. Debertin, D. L., Pagoulatos, A.: Production Practices and Systems in Sustainable Agriculture: <http://www.uky.edu/~deberti/test/sust.htm>.
 34. Di Castri, F., (1995): The Chair of Sustainable Development, Nature & Resources, Series 31, Vol. 3.
 35. Dinu, M. (2011): Analysis of The European Funds Absorption for Rural Development in Romania, Economics of agriculture, special issue -1, International Scientific Meeting, „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Implementation within Danube Region, Book II, vol. LVIII, Banja Vrdnik, pp. 55-61.
 36. Dobre, I., Ion, R.A. (2005): Multifunctional Agriculture in Romania, Proceeding-International Scientific Meeting „Multifunctional Agriculture and Rural Development“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, pp. 207-211.
 37. Dobrila, A. (1948): Voćarski rejoni Vojvodine, Vojvođanski poljoprivrednik, br. 8, Novi Sad.
 38. Doitchinova, J., Kanchev, I., Miteva, A. (2009): Multifunctional Agriculture in Bulgaria – Opportunities and Prospects, thematic proceedings „The Role of Knowledge, Innovation and Human Capital in Multifunctional Agriculture and Territorial Rural Development, 113th Seminar of the EAAE European Association of Agricultural Economists, Belgrade, 9th-11th December, Belgrade, pp. 533-541.
 39. Drabenstott, M., Welch, Kelly (1991): "Rural America's competitive challenge: strategies for the future", Increasing understanding of public problems and policies (USA): <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/17471/1/ar910040.pdf>.
 40. Dragin, S., Milošević, M., Lazić, B., Stegić, M. (2010): Biodiverzitet i prehrambena sigurnost, tematski zbornik „Agrarna i ruralna politika u Srbiji - Održivost poljoprivrede, zadrugarstva i ruralnih područja“, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 21-38.
 41. Dudley, N. (Ed.), (2008): Guidelines for applying protected area management categories. IUCN, Gland, Switzerland: <https://portals.iucn.org/library/efiles/edocs/PAPS-016.pdf>.
 42. Dudley, N., Stolton, S. (Ed.) (2007): Defining Protected Areas: s: An International Conference in Almeria, Spain, IUCN, Gland, Switzerland: <https://portals.iucn.org/library/efiles/edocs/2008-106.pdf>.
 43. Duncombe-Wall, Deborah, Moran, P., r Heysen, C., Kraehenbuehl, D (1999): Agricultural Sustainability Indicators for regions of South Australia, Primary Industries and Resources SA, National Landcare Program: http://www.pir.sa.gov.au/data/assets/file/0018/151056/NRMHist_AgSusIndicators.pdf.

-
44. Đukić, S., Jovanović, S., Krstić, B. (2011): Neke determinante kreiranja politike i strategije održivog ruralnog razvoja, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd, Ekonomski fakultet, Subotica, Univerzitet u Novom Sadu, str. 49-64.
 45. Đukić, S., Pejanović, R. (2010): Uloga i značaj stočarstva u ruralnom razvoju AP Vojvodine, Agroekonomika, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, Vol. 45-46, str. 85-95.
 46. Đukić, Sanja, Glavaš-Trbić, Danica (2012): Opportunities for Development of Tourism within the Area of Fruška gora, Thematic Proceedings, International Scientific Meeting „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization within the Danube Region – preservation of rural values“, 6-8. December 2012, Tara, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, pp. 556-573.
 47. Đukić, Sanja, Pejanović, Lj. (2014): Infrastructure as factor of rural development of the region of Fruška gora, Thematic Proceedings, International Scientific Meeting „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization within the Danube Region – rural development and un(limited) resources“, 5-6. June 2014, Belgrade, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, pp. 836-852.
 48. Đuričić, J., Kovačević, B., Baturan, L. (2011): Uticaj zakonodavstva na razvoj organske proizvodnje i ruralni razvoj u Srbiji, tematski zbornik „Savremeni trendovi u evropskoj ekonomiji: implikacije za Srbiju, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
 49. Ebregt, A., de Greve, P. (2000): "Buffer zones and their management", Policy and best practices for terrestrial ecosystems in developing countries, Theme Studies Series 5, International Agriculture Centre and the National Reference Centre for Nature Managment, Wageningen, Netherlands: <http://www.cbd.int/doc/pa/tools/Buffer%20zones%20and%20their%20management%20policies%20and%20best%20practices.pdf>.
 50. Ene, N. C. (2005): Some Aspects about the Menagment of the Financial Instrument for Agriculture and Rural Development (SAPARD) in Romania, Proceeding-International Scientific Meeting „Multifunctional Agriculture and Rural Development“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, pp. 221-229.
 51. Fabry, N., Zeghni, S. (2010): Inward FDI in seven transitional countries of South-Eastern Europe: a quest of institution-based attractiveness, Eastern Journal of European Studies, 1(2), pp. 77-91.
 52. Filipović, S., Drča, M., Šagovnović, D. (2010): Plan strategije ruralnog razvoja Srbije, tematski zbornik „Agrarna i ruralna politika u Srbiji - Održivost poljoprivrede, zadrugarstva i ruralnih područja“, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 279-282.
 53. Fingleton, B., Fischer, M., M. (2010): Neoclassical theory versus new economic geography: competing explanations of cross-regional variation in economic development. The Annals of Regional Science, 44(3), 467-491: stupan na: <http://link.springer.com/article/10.1007/s00168-008-0278-z>.
 54. Fretz, T. A., Keeney, D. R., Sterrett, S. B. (1993): Sustainability: Defining the new paradigm. HortTechnology, 3(2), 118-126.
-

55. Glavaš-Trbić, D., Pejanović, R., Maksimović, G. (2010): Ruralni razvoj i lokalni ekonomski razvoj Srbije, *Agroekonomika*, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, Vol. 47-48, str. 80-92.
56. Grandi, Cristina, Triantafyllidis, A. (2010): *Organic Agriculture in Protected Areas, The Italian Experience*, Natural Resources Management And Environment Department, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome: <http://www.fao.org/docrep/012/al412e/al412e00.pdf>.
57. Grober, U. (2007): Deep roots – A conceptual history of "sustainable development" (Machhaltigkeit), *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB)*.
58. Grupa autora (2011): *Neki aspekti finansiranja ruralnog razvoja Evropske unije*, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd, Ekonomski fakultet, Subotica, Univerzitet u Novom Sadu, str. 11-24.
59. Gvozdrenović, D., Vračević, B. (2007): *Voćarstvo Srema*, „Savremena poljoprivreda“, vol. 56, str. 62-70, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
60. Haggblade, S., Hazell, P., Reardon, T. (2010): The rural non-farm economy: prospects for growth and poverty reduction, *World Development*, 38(10), 1429-1441: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X10000963>.
61. Harris, R. (2011): Models of regional growth: past, present and future, *Journal of economic surveys*, 25(5), 913-951.
62. Hlavsa, T. (2010): The Possibilities of Complex Assessment of the Development and Categorization of Rural Areas, *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, Volume LVIII, No. 6, pp. 151-160: http://www.mendelu.cz/dok_server/slozka.pl?id=45392;download=71992.
63. Hulshof, M. (1992): *Sustainability, Atlantic Zone Programme*, Report no. 42, CATIE, UAW, MAG: <http://books.google.rs/books?id=ScYOAQAIAAJ&printsec=frontcover&hl=sr#v=onepage&q&f=false>.
64. Huovari, J., Kangasharju, A. and Alanen, A. (2001): *Constructing an Index for Regional Competitiveness*, Pellervo Economic Research Institute, Helsinki, Finland, Working Paper No. 44: <http://www.p-j-b.com.ar/03/competitiveness/ICR%20Finlandia.pdf>.
65. Irwin, E. G., Isserman, A. M., Kilkenny, M., Partridge, M. D. (2010): A century of research on rural development and regional issues, *American Journal of Agricultural Economics*, 92(2), 522-553: <http://ajae.oxfordjournals.org/content/92/2/522.full.pdf+html>.
66. Ivkov, A., Romelić, J. Lazić, L., Dragin, A., Ivanović, L.J. (2007): *Folklorno nasleđe u turizmu Banata*, Novi Sad, Prirodno-matematički fakultet - Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo i Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje i kulturu Izvršnog veća AP Vojvodine, str. 234.
67. Jamsranjav, J. (2003): Protected Area Status in Mongolia, *Mongolian Journal of Biological Sciences*, Vol. 1(2): 49-54: <http://mjbs.100zero.org/archive/papers/Vol001Issue02/mjbs001-02-07.pdf>.
68. Jelić, S., Jovanović, T. (2010): Najosetljiviji strukturni problemi tranzicije poljoprivrede u Srbiji i zemljama u okruženju, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 69-92.
69. Kalka, C., Willinger, S. (2014): Evaluating pilot projects in the field of 'public participation', *Research News*, 1.

-
70. Karpati, L., Csapo, Z., Arvane, G.V. (2009): Innovation and rural development: solution for The Hungarian Bee-keeping Sector, thematic proceedings „The Role of Knowledge, Innovation and Human Capital in Multifunctional Agriculture and Territorial Rural Development, 113th Seminar of the EAAE European Association of Agricultural Economists, Belgrade, 9th-11th December, Belgrade, pp. 407-412.
71. Katić, B., Cvijanović, D., Pejanović, R. (2011): The agriculture as a real assumption of regional and rural development in Serbia, ERDN, vol. 8, Rural areas and development, Rural Development: Quo Vadis?, Warsaw, pp. 77-89.
72. Kaufmann, P., Stagl, S., Franks, D. (2009): Simulating the diffusion of organic farming practices in two New EU Member States, Ecological Economics, volume 68, Issue 10, pp. 2580-2593.
73. Kervran, L., Ohsawa G. (2011): Biological transmutation, George Ohsawa Macrobiotic.
74. Kočić-Vugdelića, V., Đokić, N., Berber, N. (2011): Upravljanje procesom proizvodnje i mogućnosti distribucije organskih poljoprivrednih proizvoda, tematski zbornik „Savremeni trendovi u evropskoj ekonomiji: implikacije za Srbiju, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
75. Komšić, J. (2007): Principi evropskog regionalizma, Asocijacija multietničkih gradova jugoistočne Evrope – Philia, Novi Sad.
76. Košić, Kristina (2012): Ruralni turizam Vojvodine, monografija, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
77. Krittanavaj, B.: Rural living and wonderful natural landscapes in Mongolia, Asia-Pacific Housing Journal: http://www.ghbhomecenter.com/journal/download.php?file=1129Sep11RA2fgKy.89-94_Rural%20living%20and%20wonderful%20natural%20landscapes%20in%20Mongolia.pdf.
78. Krugman, P. (1996): Pop Internationalism, MIT Press, Cambridge MA.
79. Kula, E. (1992): Economics of Natural Resources and the Environment, Chapman & Hall, London.
80. Kumar, A. (2013): Geology and Scenery of The Banff National Park, Canada, Earth Science India, Popular Issue, VI (IV), October, 2013, p. 1-19: <http://www.earthscienceindia.info/popular%20archival/download.php?file=pdf-54.pdf>.
81. Kumrić, Ornella, Franić, Ramona (2008): „Kako ocijeniti konkurentnost ruralnog područja?“, Proceedings. 43rd Croatian and 3rd International Symposium on Agriculture. Opatija, Croatia, pp. 215-219: http://bib.irb.hr/datoteka/323512.sa2008_0216.pdf.
82. Lazić, L., i dr. (2007): Ruralni turizam, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad, str. 1-275.
83. Lazić, L., Pavić, D., Stojanović, V., Romelić, J., Pivac, T., Košić, K., Besremenji, S., Kicošev, S., Đarmati, Z., Puzović, S., Đureković-Teđić, O., Stojanović, T., Marić, B., Vig, L., Panjković, B., Habijan-Mikeš, V., Sabadoš, K., Delić, J., Kovačević, B., Stojšić, V., Korać, J. (2004): Zaštićena prirodna dobra i ekoturizam Vojvodine, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
84. Lazić, L., Pavić, D., Stojanović, V., Tomić, P., Romelić, J., Pivac, T., Košić, K., Besremenji S., Kicošev, S., Đarmati, Z., Puzović, S. (2008): Protected natural assets and ecotourism in Vojvodina, Second revised edition, Novi Sad, Prirodno-matematički fakultet, str. 271.
-

85. Lazić, S. i sar. (1973): Rejonizacija vinogradarske proizvodnje u Vojvodini, Novi Sad.
86. Lazić, S. (1982): Vinogradarstvo i vinarstvo Fruške gore, Matica Srpska, Novi Sad.
87. Lobley, M., Butler, A., Reed, M. (2009): The contribution of organic farming to rural development: An exploration of the socio-economic linkages of organic and non-organic farms in England, *Land Use Policy*, volume 26, Issue 3, pp. 723-735.
88. Lockeretz, William, (Ed.) (2007): *Organic farming: an international history*. CABI, 2007.
89. Luminita Sarbovan, M. (2008): Current Aspects and Perspectives of Rural Development in Romania, Thematic Proceeding/International Scientific Meeting, „State, Possibilities and Perspectives of Rural Development on Area of Huge Open-pit Minings, Belgrade – Vrujci Spa, April 24-25th 2008, Institute of Agricultural Economic, Belgrade, pp. 203-208.
90. Malešević, K. (2005): O komplementarnosti multifunkcionalne poljoprivrede i ruralnog razvoja, tematski zbornik – međunarodni naučni skup „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 23-36.
91. Manole, V., Popescu George, C., Davitoiu, S. (2009): Medicinal and Aromatic Plants (MAP) – A Chain of Competitiveness in Romanian Agriculture, thematic proceedings „The Role of Knowledge, Innovation and Human Capital in Multifunctional Agriculture and Territorial Rural Development, 113th Seminar of the EAAE European Association of Agricultural Economists, Belgrade, 9th-11th December, Belgrade, pp. 101-108.
92. Marius Voicilas D. (2008): Romanian Agriculture and Rural Development at The Start of Integration into European Union, Thematic Proceeding/International Scientific Meeting, „State, Possibilities and Perspectives of Rural Development on Area of Huge Open-pit Minings, Belgrade – Vrujci Spa, April 24-25th 2008, Institute of Agricultural Economic, Belgrade, pp. 283-289.
93. Markey, S., Halseth, G., Manson, D. (2008): Closing the implementation gap: a framework for incorporating the context of place in economic development planning, *The International Journal of Justice and Sustainability*, 13(4), pp. 337-351.
94. Marsden, T., Sonnino, R. (2008): Rural development and the regional state: Denying multifunctional agriculture in the UK, *Journal of Rural Studies*, 24(4), 422-431: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0743016708000259>.
95. Martinić, I. (2010): Upravljanje zaštićenim područjima prirode (planirane, razvoj, održivost), Sveučilište u Zagrebu, Šumarski fakultet, Zagreb.
96. McNeely, J. A. (1995): "The role of protected areas for conservation and sustainable use of plant genetic resources for food and agriculture", In: Engels JMM (ed.), *In Situ Conservation and Sustainable Use of Plant Genetic Resources for Food and Agriculture in Developing Countries: Report of a DSE/ATSAF/ IPGRI Workshop*, Bönn-Rottgen, Germany.
97. Milanović, M. (2009): Mali ekološko-ekonomski leksikon, Naučno društvo agrarnih ekonomista Balkana i Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
98. Milenković, D., Veljković, I., Živković, J. (2009): Regionalizacija u interesu Srbije, priručnik za regionalizaciju, RARIS, Zaječar.
99. Milenković, S. (2006): Poljoprivredne zemlje i proizvodnja zdravstveno-bezbedne hrane, tematski zbornik „Zdravstveno-bezbedna hrana II“, IV Međunarodna eko-konferencija 20-23. septembar, 2006, Ekološki pokret grada Novog Sada, Novi Sad, str. 253-258.

-
100. Milić, Đ., Stefanović, Ivana (2007): Pristup za održivo planiranje na primeru zaštićenog dobra, Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“, SANU, br. 57.
 101. Miljković, N. (1975): Zemljište Fruške gore, Matica Srpska, Novi Sad, 1975.
 102. Monastiriotis, V., Petrakos, G. (2009): Local Sustainable Development and Spatial Cohesion in the Post-transition Balkans: in search of a developmental model, GreeSE, Paper 29, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe.
 103. Morphet, J., Pemberton, S. (2013): Regions Out—Sub-regions In—Can Subregional Planning Break the Mould? The View from England. *Planning, Practice & Research*, 28(4), pp. 384–399.
 104. Mosley, J. G. (2012): The first national park : a natural for world heritage, Envirobook, on behalf of Sutherland Shire Environment; Sutherland: <http://www.firstnationalpark.org.au/downloads/First%20National%20Park.pdf>.
 105. Nijkamp, P., Zwetsloot, F., Wal, S. van der (2008): Regional Gazelles and Lions as Creative Creatures, A Meta Multicriterial Analysis of Innovation and Growth Potentials of European Regions, Research memoranda 18, VU University Amsterdam, Faculty of Economics, Business Administration and Econometrics.
 106. Nikolić, M., Maksin-Mičić, M. (2005): Značaj poljoprivrede za očuvanje posebnih prirodnih vrednosti Nacionalnog parka Kopaonik, tematski zbornik – međunarodni naučni skup „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 404-413.
 107. Norman, D., Janke, R., Freyenberger, S., Schurle, B., & Kok, H. (1997): Defining and implementing sustainable agriculture, Kansas State University: <http://www.soc.iastate.edu/sapp/soc235susag.pdf>.
 108. Novković, N., Čordaš, R. (2008): The model of agro-ecological tourism development, Thematic Proceeding/International Scientific Meeting, „State, Possibilities and Perspectives of Rural Development on Area of Huge Open-pit Minings, Belgrade –Vrujci Spa, April 24-25th 2008, Institute of Agricultural Economic, Belgrade, pp. 324-332.
 109. Njegovan, Z., Filipović, M., Pejanović, R. (2009): Privredni sistem, politika i razvoj, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
 110. Njegovan, Z., Pejanović, R. (2009): Ruralna regionalizacija AP Vojvodine: novi teorijsko metodološki pristupi upravljanju ruralnim razvojem, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
 111. Njegovan, Z., Pejanović, R., Petrović, D. (2008): Regionalizacija ruralnog područja AP Vojvodine: Problemi definisanja ruralnog područja, *Agroekonomika*, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, br. 39-40, str. 5-16.
 112. Njegovan, Z., Pejanović, R., Bošković, O., Njegovan, N. (2010): Vojvodina između ruralnog i urbanog društva: metodološki i praktični aspekti ruralne regionalizacije, Tranzicija, Ekonomski institut Tuzla, JCEA Zagreb, DAEB, IEP Beograd, feam Bukurest, vol. 12, str. 25-26.
 113. Njegovan, Z., Pejanović, R., Kosanović, N., Đukić, S. (2011): Ruralni razvoj u konceptu „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“, *Agroekonomika*, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, vol. 49-50, br. 49-50, str. 77-87.
-

-
114. Njegovan, Z., Pejanović, R., Marković, K. (2010): "Strategic planning on the local level as a factor of more efficient rural development", International scientific meeting („Multifunctional agriculture and rural development (V), regional specificities“), Banja Vrujci, 2-3. XII 2010., *Ekonomika poljoprivrede*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, specijalni broj – 2, str. 551-558.
115. Njegovan, Z., Pejanović, R., Marković, Katarina (2011): Rural development, multifunctionality and organig agriculture with the function of sustainability and health safety, Book of proceedings, 22nd International Symposium „Food safety production“, Faculty of Agriculture, Novi Sad, Trebinje, Bosnia and Herzegovina, 19 – 25 June 2011, pp. 166-168.
116. OECD (1994): Creating rural indicators for shaping territorial policy, Paris, OECD.
117. Oelhaf, R. C. (1978): Organic Agriculture, Economic and Ecological Comparasion with Conventional Methods, Montclair, NJ, Allanheld, Osmun & Co.
118. Oljača, S. (2006): Doprinis organske poljoprivrede održivom ruralnom razvoju u Srbiji, tematski zbornik „Zdravstveno-bezbedna hrana I“, IV Međunarodna eko-konferencija 20-23. septembar, 2006, Novi Sad, str. 311-317.
119. Paprić, Đ., Korać, Nada, Kuljančić, I., Medić, Mira, Ivanišević, D., Božović, P. (2008): Obojene visnke sorte i klonovi vinove loze u fruškogorskom vinogorju, *Letopis naučnih radova*, broj I, str. 88-93.
120. Parr, J. F, Hornick, S. B., Kaufman, D. D (1994): Use of microbial Inoculants and organic fertilizers in agricultural production, In Proceedings of the International Seminar on the Use of Microbial and Organic Fertilizers in Agricultural Production, Published by the Food and Fertilizer Technology Center, Taipei, Taiwan: http://www.fttc.agnet.org/library.php?func=view&id=20110722114739&type_id=4.
121. Pearce, D. W., Markandya, A., and Barbier, E. B. (1990): Blueprint for a Green Economy, Earthscan, London.
122. Pejanović, R. (2009): Agroekonomska analiza poljoprivrednih subjekata, Škola biznisa, brpj 4, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
123. Pejanović R., Tomaš, M., Popović-Vranješ A., Glavaš-Trbić, D. (2011): Globalni trendovi u organskoj proizvodnji hrane, tematski zbornik „Savremeni trendovi u evropskoj ekonomiji: implikacije za Srbiju, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
124. Pejanović, R. (1996): Ekološka kriza i agrar, Novac i razvoj, Narodna banka Jugoslavije i Zavod za obračun i plaćanja, Beograd, br. 32, str. 104-119.
125. Pejanović, R. (2005): Politika ruralnog razvoja u Evropskoj uniji, *Savremeni farmer*, Departman za stočarstvo, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, br. 22, str. 29-30.
126. Pejanović, R. (2007): Izazovi i rizici strategije razvoja poljoprivrede, *Poljoprivrednik*, Holding "Dnevnik", Novi Sad, br. 2360, str. 7.
127. Pejanović, R. (2009): Formiranje klastera organske proizvodnje, Efikasan instrument jačanja konkurentnosti, pogledi i mišljenja, *Poljoprivrednik AD „Dnevnik“*, Novi Sad, br. 2403, str. 6.
128. Pejanović, R. (2013): Ogledi iz agrarne i ruralne ekonomije, monografija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
-

-
129. Pejanović, R. Vujović, S. (2008): Ruralni razvoj i agroturizam, *Agroekonomika*, br. 37-38, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 5-14.
130. Pejanović, R., Antić, D. (2011a): Održivi razvoj regiona Fruške gore, Zbornik referata, rezimea i poster prezentacija, knjiga 2., Naučni skup sa međunarodnim učešćem „Zaštita prirode u XXI vijeku“, Zavod za zaštitu prirode Crne Gore, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Crna Gora, 20-23. Septembar, 2011., Žabljak, Crna Gora, str. 331-340.
131. Pejanović, R., Delić, Stanislava (2007): Ekonomska opravdanost upotrebe alternativnih (obnovljivih) izvora energije u poljoprivredi, Zbornik kratkih sadržaja, Simpozijum „Veterinarska medicina, stočarstvo i ekonomika u proizvodnji zdravstveno bezbedne hrane“, sa međunarodnim učešćem, Herceg Novi, 24. jun-1. jul 2007, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, str. 206.
132. Pejanović, R., Đukić, S. (2011b): Master plan održivog razvoja Fruške gore sa naglaskom na ekološke segmente, turizam i organsku proizvodnju, Zbornik radova, Peti forum o organskoj proizvodnji, Centar za organsku proizvodnju Selenča, Univerzitet u Novom Sadu, Selenča, 2011, str. 23-27.
133. Pejanović, R., Đukić, S., Maksimović, G. (2010): O metodologiji izrade strateškog plana razvoja, *Agroekonomika*, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, Vol. 47-48, str. 92-105.
134. Pejanović, R., Đukić, Sanja, Demirović, Dunja, Radosavac, Adriana (2014): Wine Tourism as a Factor of Rural Development of Fruška gora (Vojvodina Province), Book of proceedings, Fifth International Scientific Agricultural Symposium „Agrosym 2014“, Jahorina, October 23 - 26, Faculty of Agriculture, East Sarajevo, pp. 1068-1073.
135. Pejanović, R., Đukić, Sanja, Glavaš – Trbić, Danica (2011c): Ruralni i lokalni ekonomski razvoj u regionu Fruške gore – studija slučaja, *Ekonomika poljoprivrede*, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Implementation within Danube Region, knjiga I, vol LVIII, Banja Vrdnik, 2011, str. 172-179.
136. Pejanović, R., Đukić, Sanja, Njegovan, Z., Glavaš-Trbić, Danica (2012a): Demographic Problems of Rural Development of the Region of Fruška gora, Book of Proceedings, Third International Scientific Symposium „Agrosym 2012“, Faculty of Agriculture, University of East Sarajevo, Republic of Srpska, Bosnia, Jahorina, 15-17 November 2012, pp. 619-624.
137. Pejanović, R., Glavaš-Trbić, D., Tomaš, M., Njegovan, Z. (2011): Some Experience and Concerns About the Privatization of Agricultural Land, *Contemporary Agriculture*, vol. 60 (3-4), Faculty of Agriculture, Novi Sad, str. 377-386.
138. Pejanović, R., Herak, S., Zubac, M., Belić, B., Đukić, S. (2012b): Potencijali održivog razvoja regiona Fruške gore sa posebnim osvrtom na obnovljive izvore energije, Tematski zbornik radova, 1. Međunarodna naučno stručna konferencija „Obnovljivi i raspoloživi izvori energije“, Fruška gora, Andrijevci, 09-11. oktobar 2012, str. 26-34.
139. Pejanović, R., Krajinović, M. (2007): Nužnost nove strategije razvoja poljoprivrede, međunarodni naučni skup, Tematski zbornik, „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 1052-1064.
140. Pejanović, R., Lazić, B., Popović – Vranješ, Anka, Korać, Nada, Keserović, Z., Plavša, Nada, Ćirković, M., Đukić, Sanja (2011d): Production of health food-safe in concept of
-

- „Master plan for sustainable development Fruška gora 2012-2022.“, Book of proceedings, 22nd International Symposium „Food safety production“, Faculty of Agriculture, Novi Sad, Trebinje, Bosnia and Herzegovina, 19 – 25 June 2011, pp. 274-277.
141. Pejanović, R., Lazić, L., Antić, D., Đukić, Sanja (2011e): „Mogućnost razvoja turizma u ruralnim sredinama regiona Fruške gore“, Tematski zbornik, VI Međunarodni naučni skup „Mediterranski dani Trebinje 2011 Turizam i ruralni razvoj – savremene tendencije, problemi i mogućnosti razvoja“, Trebinje 07-08. Oktobar 2011, str. 412-419.
142. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2008): Aktuelni problemi poljoprivrede i sela Republike Srbije, Industrija, Ekonomski institut, Beograd, str. 87-99.
143. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2009): Koncipiranje osnove za implementaciju politike održivog ruralnog razvoja, Kopaonik biznis forum („Rast u uslovima globalne recesije i finansijske krize: (ne)konvencionalne inicijative“), Savez ekonomista Srbije, Udruženje korporativnih direktora Srbije, Beograd, str. 345-355.
144. Pejanović, R., Njegovan, Z. (2011): Ruralni razvoj i lokalni ekonomski razvoj AP Vojvodine, monografija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
145. Pejanović, R., Njegovan, Z., Andrić, Nataša (2008): Društveno-ekonomska regulativa kao osnova ruralnog razvoja u AP Vojvodini, Agroekonomika, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, br. 39-40, str. 17-26.
146. Pejanović, R., Njegovan, Z., Marković, K., Tomaš, M. (2010): Poljoprivreda i ruralni razvoj u regionalnom prostornom planu AP Vojvodine, Zbornik kratkih sadržaja, simpozijum („Stočarstvo, veterinarska medicina i ekonomika u ruralnom razvoju i proizvodnji zdravstveno bezbedne hrane“) sa međunarodnim učešćem, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, Divčibare, str. 8.
147. Pejanović, R., Panjković, Biljana, Đukić, Sanja, Glavaš-Trbić, Danica (2012c): Sustainable Development of the Region Fruška gora within AP Vojvodina, Book of Abstracts, International Symposium “Trends in the European Agriculture Development”, 17-18 May 2012, Timisoara, Romania, Faculty of Agriculture, pp. 102-103.
148. Pejanović, R., Popović – Vranješ, Anka, Bilić, Branislava, Đukić, Sanja, Tomaš, Mirela (2011f): „Zdrava hrana u funkciji razvoja etno-turizma u regionu Fruške gore“, Tematski zbornik, VI Međunarodni naučni skup „Mediterranski dani Trebinje 2011 Turizam i ruralni razvoj – savremene tendencije, problemi i mogućnosti razvoja“, 07-08. Oktobar 2011, Trebinje, str. 403-411.
149. Pejanović, R., Popović-Vranješ Anka, Maksimović, G., Tomaš Mirela, Petrović, D. (2009): Agroeconomical analysis and organic agricultural production, Savremena poljoprivreda, Departman za stočarstvo, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, Vol. 58, br. 3-4, str. 157-164.
150. Pejanović, R., Popović-Vranješ, A. (2010): Organska poljoprivreda kao novi koncept proizvodnje hrane, Poslovna politika, Beograd, br. 7-8, str. 10-19.
151. Pejanović, R., Popović-Vranješ, A., Krajinović, M., Tomaš, M. (2010): Organska poljoprivreda kao novi koncept proizvodnje hrane (I), Sremski poljoprivrednik, Sremska Mitrovica, br.74, str. 18-21.
152. Pejanović, R., Popović-Vranješ, A., Krajinović, M., Tomaš, M. (2010): Organska poljoprivreda kao novi koncept proizvodnje hrane (II), Sremski poljoprivrednik, Sremska Mitrovica, br. 75, str. 12-13.

153. Pejanović, R., Popović-Vranješ, Anka, Tomaš, Mirela (2011): Organska poljoprivreda kao novi koncept proizvodnje hrane, Sremski poljoprivrednik, Sremska Mitrovica.
154. Pejanović, R., Popov-Raljić, Jovanka, Papić, T. (2006): Kvalitet hrane kao faktor konkurentnosti, Savremena poljoprivreda, Poljoprivredni fakultet, Naučni institut za ratarstvo i povrtarstvo, »Poljoprivrednik«, Novi Sad, 1-2, str. 1-7.
155. Pejanović, R., Radović, G., Njegovan, Z. (2011): Ruralni turizam – faktor razvoja multifunkcionalne poljoprivrede u Republici Srbiji, tematski zbornik „Savremeni trendovi u evropskoj ekonomiji: implikacije za Srbiju, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
156. Pejanović, R., Teodorović, M., Tica, N., Miloradić, J. (2002): Problems of agriculture of FR Yugoslavia in transition and some positive experiences of developed countries, Lucrari stiintifice, Facultate de Zoobehnie si Biotehnologii Timisoara, vol. XXXV, str. 389-400.
157. Pejanović, R., Tica, N. (2006): Harmonizacija agrarne regulative, tematski zbornik („Evropske integracije: kako dalje?“), Savez ekonomista SCG, Budva, 28-30 jun 2006, Ekonomist, Beograd, br. 1, str. 273-283.
158. Pejanović, R., Tica, N., Cvetković Nataša, Tomašević, D. (2003): Privatizacija i konkurentnost poljoprivrede, Agroekonomika, zbornik radova ("Konkurentnost poljoprivrede", Herceg Novi, juni 2003), Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, br. 32, str. 141-154.
159. Pejanović, R., Tica, N., Delić Stanislava (2006): Organska poljoprivreda kao novi oblik agrobiznisa, međunarodni naučni skup („Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj I“), Ekonomika poljoprivrede, tematski broj, Beograd, str. 105-119.
160. Pejanović, R., Tica, N., Tomašević, D. (2005): Transitional reforms in agriculture, međunarodni naučni skup („Održiva poljoprivreda i proces evropske integracije“, Poljoprivredni fakultet, septembar 2004), Savremena poljoprivreda, Poljoprivredni fakultet, Institut za ratarstvo i povrtarstvo, Poljoprivrednik, Novi Sad, br. 1-2, str. 225-229.
161. Pejanović, R., Tomaš, M., Vučković, J., Stefanović, E., Glavaš-Trbić, D., Kalentić, M. (2012): Organic agriculture and rural development in AP Vojvodina, zbornik radova „Reindustrijalizacija i novi model agrarne industrije u Vojvodini, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet Subotica, str. 11-17.
162. Persson, L. O (project leader), Ceccato, V. A. (2001): DORA - Dynamics of rural areas: National Report – Sweden, Nordregio - Nordic Centre For Spatial Development: <http://www.nordregio.se/en/Publications/Publications-2001/DORA---Dynamics-of-rural-areas-National-Report--Sweden/>.
163. Pešić, N., Novaković, N. (2006): Sakupljanje i prerada šumskih plodova po modelu organske proizvodnje, tematski zbornik „Zdravstveno-bezbedna hrana II“, IV Međunarodna eko-konferencija 20-23. septembar 2006, Ekološki pokret grada Novog Sada, Novi Sad, str. 475-479.
164. Pešić, R. (2002): Ekonomija prirodnih resursa i životne sredine, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu.
165. Petrakos, G., Dimitris, K., Ageliki, A. (2007): A generalized model of regional economic growth in the European Union, No. DYNREG12:

- https://www.esri.ie/research/research_areas/international_economics/dynreg/papers/Working_Paper_No._12.pdf.
166. Pokrajinski zavod za zaštitu prirode (2011): „Nacionalni park „Fruška gora“, Predlog za uspostavljanje zaštite prirodnih vrednosti, u postupku izrade Zakona o nacionalnom parku „Fruška gora, dokumentaciona osnova.
167. Popov - Raljić, Jovanka, Pejanović, R. (2003): Kvalitet hrane kao faktor konkurentnosti, zbornik radova („Konkurentnost poljoprivrede“, Herceg Novi, juni 2003), Agroekonomika, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, br. 32, str. 167-172.
168. Popović - Vranješ, A., Pejanović, R., Tomaš, M., Glavaš, D. (2010): Organska poljoprivreda – zdrava hrana – zdrava deca, Zbornik kratkih sadržaja, simpozijum („Stočarstvo, veterinarska medicina i ekonomika u ruralnom razvoju i proizvodnji zdravstveno bezbedne hrane“) sa međunarodnim učešćem, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, Divčibare, str. 90.
169. Popović - Vranješ, A., Pejanović, R., Tomaš, M., Stefanović, E. (2010): Organska poljoprivredna proizvodnja na svetskom nivou, Zbornik kratkih sadržaja, simpozijum („Stočarstvo, veterinarska medicina i ekonomika u ruralnom razvoju i proizvodnji zdravstveno bezbedne hrane“) sa međunarodnim učešćem, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, Divčibare, str. 92.
170. Popović, Vesna, Sarić, R., Jovanović, M. (2013): „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u Podunavlju-koncepcijska polazišta“, u „Stanje i mogućnosti razvoja održive poljoprivrede i ruralnog razvoja u Podunavlju“, Cvijanović, D., Popović, Vesna, Subić, J., Paraušić, V. (ur.), monografija, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
171. Popović, R., Knežević, M., Tošin, M. (2011): Održivost poljoprivrednih gazdinstava – pristupi merenju, Ekonomika poljoprivrede, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona – razvoj lokalnih zajednica“, knjiga I, god. LVIII, Banja Vrdnik, str. 187-192.
172. Popović, V., Subić, J., Mijajlović, N. (2011): Osnovne performanse poljoprivrede u Podunavlju, Ekonomika poljoprivrede, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona – razvoj lokalnih zajednica“, knjiga I, god. LVIII, Banja Vrdnik, str. 373-379.
173. Popović-Vranješ, Anka, Vidicki, B., Krajinović, M., Pejanović, R. (2008): Projektovanje u funkciji stvaranja uslova za proizvodnju zdravstveno bezbedne hrane, Simpozijum „Stočarstvo, veterinarska medicina i ekonomija u proizvodnji zdravstveno bezbedne hrane“, Zbornik kratkih sadržaja, 22-29. jun 2008, Herceg Novi, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
174. Porter, E. M., Ketels, C., Miller, Kaia, Bryden, T. R. (2004): Competitiveness in Rural U.S. Regions: Learning and Research Agenda, Institute for Strategy and Competitiveness, Harvard Business School, USA: http://www.isc.hbs.edu/pdf/EDA_RuralReport_20040621.pdf.
175. Radović, G., Njegovan, Z., Cvijanović, D. (2011): Razvoj agro-eko turizma u zaštićenim područjima APV – prekogranična saradnja, Ekonomika poljoprivrede, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u

- funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona – razvoj lokalnih zajednica“, knjiga II, god. LVIII, Banja Vrdnik, str. 325-330.
176. Radović, G., Pejanović, R., Njegovan, Z., Tomaš, M. (2001): „Podrška države razvoju ruralnog turizma u Republici Srbiji“, Tematski zbornik, VI Međunarodni naučni skup „Mediterranski dani Trebinje 2011 Turizam i ruralni razvoj – savremene tendencije, problemi i mogućnosti razvoja“, Trebinje 07-08. oktobar 2011, str. 450-462.
177. Redžić, Vesna (2012): Valorizacija turističkih potencijala nacionalnog parka „Šarplanina“ i njegova implementacija u regionalni razvoj Siriničke župe, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
178. Rigby, D., Cáceres, D. (2001): Organic farming and the sustainability of agricultural systems, *Agricultural systems* 68, 21-40, p. 23.
179. Romelić, J., Lazić, L. (2000): Regionalni atlas Vojvodine - poljoprivreda, Novi Sad, Prirodno-matematički fakultet, Institut za geografiju, str. 100.
180. Romelić, J., Tomić, P. (2002): Održivi turizam u zaštićenim prirodnim predelima Vojvodine, Turizam, broj 6, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad: <http://www.dgt.uns.ac.rs/turizam/arhiva/turizam6.pdf>.
181. Ružić, Vlatka (2014): Uticaj političkog odlučivanja na upravljanje zaštićenim područjem: primer javne ustanove Nacionalni park Plitvička jezera“, doktorska disertacija, Fakultet Političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.
182. Sarić, R., Roljević, S., Grujić, B. (2011): Konceptualizacija održivog razvoja lokalnih zajednica, *Ekonomika poljoprivrede*, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona – razvoj lokalnih zajednica“, knjiga I, god. LVIII, Banja Vrdnik, str. 193-201.
183. Schmidt-Seiwer, V. (2014): European regions on their way out of the crisis – but not yet out of the vale. *Research News*, 1, p. 10.
184. Simonović, Z., Milanović, R. (2005): Neki ekološki problemi poljoprivredne proizvodnje i ruralnog razvoja, tematski zbornik – međunarodni naučni skup „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 59-66.
185. Somun-Kapetanović, Rabija (2008): Statistika u ekonomiji i menadžmentu, *Ekonomski fakultet*, Sarajevo.
186. Spash, C. (1999): The Development of Environmental Thinking in Economics, *Environmental Values*, No. 8, Cambridge, pp. 413-435.
187. Steiner, R. (2004): *Agriculture Course: The Birth of the Biodynamic Method*, Rudolf Steiner Press.
188. Stojanović, V. et al. (2011): Studija izvodljivosti razvoja ekoturizma u zaštićenim prirodnim dobrima Vojvodine (sa posebnim osvrtom na ramsarska područja), Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
189. Stojanović, Ž. (2010): Finansijska infrastruktura i razvoj ruralne ekonomije, *Društvo agrarnih ekonomista*, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, str. 189-210.

190. Subić, J. (2005): „Radna snaga - značajan ekonomski potencijal u poljoprivredi“, Globus, vol. 36, no. 30, pp. 115-128: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=ISSID%26and%263531&page=9&sort=8&stype=0&backurl=%2Fissue.aspx%3Fissue%3D3531>.
191. Sudarić, T., Zmaić, K., Tolić S. (2010): Prilagodba zadružnog preduzetništva ruralnom razvoju, tematski zbornik „Agrarna i ruralna politika u Srbiji - Održivost poljoprivrede, zadrugarstva i ruralnih područja“, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 137-154.
192. Šimičević, D., Štetić, S. (2011): Značaj plasmana lokalne poljoprivrede kroz specijalizovane gastro turističke proizvode, Ekonomika poljoprivrede, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona – razvoj lokalnih zajednica“, knjiga I, god. LVIII, Banja Vrdnik, str. 255-264.
193. Štetić, S., Šimčević, D. (2011): Poljoprivreda kao preduslov održivog razvoja ruralnog turizma Dunavskog regiona, Economics of agriculture, special issue -1, International Scientific Meeting, „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Implementation within Danube Region, Book I, vol. LVIII, Banja Vrdnik, pp. 397-408.
194. Teofanov, S., Nadlački, R., Stefanović, D., Plavšić, M., Ivanković, M. (2010): Strategija, ruralnog razvoja Srbije 2009-2013, tematski zbornik „Agrarna i ruralna politika u Srbiji - Održivost poljoprivrede, zadrugarstva i ruralnih područja“, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 273-277.
195. Tešić, O., Stojanović, T., Marić, B., Vig, L., Puzović, S., Pil, N., Stojnić, N., Lazić, L. (2008): Ramsarska područja Vojvodine – Stari Begej - Carska bara, Pokrajinski sekretarijat za zaštitu životne sredine i održivi razvoj, Autonomna pokrajina Vojvodina, Novi Sad, str. 1-168.
196. Thompson, N., Ward, N. (2005): Rural Areas and Regional Competitiveness, Centre for Rural Economy Research Report, Report to Local Government Rural Network, University of Newcastle Upon Tyne: <http://www.ncl.ac/cre/publish/researchreports/competitivenessreport.pdf>.
197. Tolić, S., Pušić, S. (2010): Primjena znanosti u kreiranju modela održivog ruralnog razvoja, tematski zbornik „Agrarna i ruralna politika u Srbiji - Održivost poljoprivrede, zadrugarstva i ruralnih područja“, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 283-298.
198. Tomaš, M., Pejanović, R., Glavaš-Trbić, D., Njegovan, Z. (2011): Organska poljoprivreda u podunavskom regionu, Ekonomika poljoprivrede, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona – razvoj lokalnih zajednica“, knjiga I, god. LVIII, Banja Vrdnik, str. 220-227.
199. Tomaš, M., Pejanović, R., Popović-Vranješ, A., Maksimović, G. (2010): Organska proizvodnja kao faktor ruralnog razvoja AP Vojvodine, Agroekonomika, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, Vol. 47-48, str. 67-80.

-
200. Tomić, G., Bugar, D., Vidicki, Đ. (2011): Multifunkcionalnost poljoprivrede – generator privrednog razvoja Srbije, tematski zbornik „Savremeni trendovi u evropskoj ekonomiji: implikacije za Srbiju, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
201. Tomić, P., Romelić, J., Kicošev, S., Lazić, L. (2004): Vojvodina - naučno-popularna monografija, Novi Sad, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, str. 179.
202. Tomić, R., Popović, Z., Perišić, P. (2005): Ekonomski efekti gazdovanja srnećom divljači u multifunkcionalnom razvoju ruralnog područja Srbije, tematski zbornik – međunarodni naučni skup „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 292-299.
203. Tudorica, A. V. (2011): Rural Tourism in Border Area Romania-Serbia, Economics of agriculture, special issue -1, International Scientific Meeting, „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Implementation within Danube Region, Book II, vol. LVIII, Banja Vrdnik, pp. 352-357.
204. Turinek, M., Grobelnik-Mlakar, S., Bavec, M., Bavec, F. (2009): Biodynamic agriculture research progress and priorities, Renewable Agriculture and Food Systems: 24(2); 146–154.
205. Turjačanin, V., Čekrlija, Đ. (2006): Osnovne statističke metode i tehnike u SPSS-u: primjena SPSS-a u društvenim naukama, Centar za kulturni i socijalni popravak, Banja Luka.
206. Turtoi, C., Toma, C., Gavrilesu, C. (2011): Romanian Rural Entrepreneurs` Response to Support Measures from CAP Second Pillar, Economics of agriculture, special issue -1, International Scientific Meeting, „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Implementation within Danube Region, Book I, vol. LVIII, Banja Vrdnik, pp. 234-241.
207. Van Berkel, D., Verburg, P. (2011): Sensitising rural policy: Assessing spatial variation in rural development options for Europe, Land Use Policy, Volume 28, Issue 3, July 2011, pp. 447-459.
208. van der Ploeg, J. D., van Broekhuizen, R., Brunori, G., Sonnino, R., Knickel, K., Tisenkopfs, T., Oostindie, H. (2008). Towards a framework for understanding regional rural development. Unfolding webs: The dynamics of regional rural development, 1-28: http://www.researchgate.net/profile/Gianluca_Brunori/publication/37792775_Towards_a_Framework_for_Understanding_Regional_Rural_Development/links/09e4150df2a32cec5d000000.pdf.
209. Vasiljević, R., Sredojević, Z. (2010): Problemi finansiranja poljoprivrede i ruralnog razvoja u zemljama u tranziciji – iskustva nekih članica EU i kandidata, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 133-148.
210. Vasiljević, Z. (2005): Multifunkcionalnost poljoprivrede Evropske unije – suštinska reforma i realne mogućnosti novih članica unije, tematski zbornik – međunarodni naučni skup „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 107-116.
211. Vasiljević, Z., Ševarlić, M. (2005): Finansiranje multifunkcionalne poljoprivrede i ruralnog razvoja u Evropskoj uniji – iskustva za Srbiju, tematski zbornik – međunarodni naučni skup „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 152-163.
-

-
212. Veljković, B., Grujica, V., Koprivica, R. (2010): Koncepti i pristupi ruralnom razvoju Srbije, tematski zbornik „Agrarna i ruralna politika u Srbiji - Održivost poljoprivrede, zadrugarstva i ruralnih područja“, Društvo agrarnih ekonomista, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 299-310.
213. Veselinović, B., Njegovan, Z., Pejanović, R. (2011): Eco and ethno-tourism in AP Vojvodina as a factor of rural development, Book of proceedings, 22nd International Symposium „Food safety production“, Faculty of Agriculture, Novi Sad, Trebinje, Bosnia and Herzegovina, pp. 195-197.
214. Vučinić, M., Pešić, V. (2011): Ekološki aspekti održive poljoprivrede, Institut za istraživanja u poljoprivredi Srbija, Beograd.
215. Vuksanović, G., Tomić, D. (2011): Mešovita domaćinstva/gazdinstva i njihova uloga u revitalizaciji ruralnih naselja, tematski zbornik „Savremeni trendovi u evropskoj ekonomiji: implikacije za Srbiju, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
216. Wagner, K. (2011): Rural Heritage in the Austrian Rural Development Programme, Economics of agriculture, special issue -1, International Scientific Meeting, „Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Implementation within Danube Region, Book I, vol. LVIII, Banja Vrdnik, pp. 67-72.
217. Ward, N., Brown, D. (2009): Placing the Rural in Regional Development, Regional Studies, 43(10), 1237-1244: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00343400903234696>.
218. Weil, R. R. (1990): Defining and using the concept of sustainable agriculture, J. Agron. Educ., 19(2), 126-130.
219. Wells, M., Brandon, K. & Hannah, L. (1992): Linking protected area management with local communities, World Bank, World Wildlife Fund and US Agency for International Development, Washington, DC: http://www.researchgate.net/publication/237634998_Conservation_through_community_use_of_plant_resources_Establishing_collaborative_management_at_Bwindi_Impenetrable_and_Mgahinga_Gorilla_National_Parks_Uganda
220. Wild, R. G., & Mutebi, J. (1996): Conservation through community use of plant resources. People and Plants working paper, 5, UNESCO, Paris: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001117/111731e.pdf>.
221. Zellei, A., Gorton, M., Lowe, P. (2005): Agri-environmental policy systems in transition and preparation for EU membership, Land Use Policy, volume 22, Issue, 3, pp. 225-234.
222. Znaor, D. (1996): Ekološka poljoprivreda - poljoprivreda sutrašnjice, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
223. Živković, A., Đurić, G. (2011): Elementi strategije regionalnog i lokalnog razvoja, Ekonomika poljoprivrede, specijalni broj, Međunarodni naučni skup „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona – razvoj lokalnih zajednica“, knjiga I, god. LVIII, Banja Vrdnik, str. 301-310.
224. Živković, V., Popović, V., Cvijanović, D. (2005): Rekultivacija zemljišta u funkciji održivog ruralnog razvoja, tematski zbornik – međunarodni naučni skup „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str. 473-487.
-

Strategije, zakoni, programska i planska dokumenta

1. „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“ (2011): Naučno stručna studija, (koordinatori: Pejanović, R., Orlović, S., Lazić, L., Panjković, B.), Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad: <http://www.uns.ac.rs/sr/projekti/masterplan/masterplan20111223.pdf>.
2. „Usporedni pregled stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. – podaci po naseljima“, Republika Srbija, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga20.pdf>.
3. A Framework for Indicators for the Economic and Social Dimensions of Sustainable Agriculture and Rural Development, European Commission, 2001: http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/sustain/index_en.pdf.
4. Agriculture for Development, Overview, World Development Report, The World Bank, Washington, DC, 2008: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTRESEARCH/EXTWDRS/0,,contentMDK:23092617~pagePK:478093~piPK:477627~theSitePK:477624,00.html>.
5. Aktuelna privredna kretanja, Republika Srbija, Ministarstvi privrede, Sektor za regionalni razvoj i strateške analize privrede, 2015: http://www.privreda.gov.rs/UserFiles/File/1_PRIVREDA/AKTUELNA%20RAZVOJAN%20KRETANJA%20JANUAR%202015.pdf.
6. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, Commission of the European Communities: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0144:FIN:EN:PDF>.
7. Definition Of Organic Agriculture, International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM): <http://www.ifoam.org/en/organic-landmarks/definition-organic-agriculture>.
8. Definition of Sustainable Agriculture, Sustainable Agriculture Initiative: <http://www.saiplatform.org/sustainable-agriculture/definition>.
9. Definitions of Sustainable Development, Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP): http://www.unescap.org/drpad/vc/orientation/awareness/sustainable_development/sd_definition.htm.
10. EUROPE 2020, A strategy for smart, sustainable and inclusive growth (2010), European Commission: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>.
11. European Commission (1999): Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation of Regions in the EU. European Commission, Directorate-General for Regional Policy and Cohesion, Brussels: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/irmo_en.pdf.
12. European Commission (2013): Rural Development in the EU, Statistical and Economic Information, Report 2013: http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf.
13. FAO (1989): Sustainable development and natural resources management. Twenty-Fifth Conference, Paper C 89/2 - Sup. 2, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome.
14. Global Donor Platform for Rural Development, Food and Agriculture Organization of The United Nations, The World Bank (2008): Tracking results in agriculture and rural

- development in less-than-ideal conditions, A sourcebook of indicators for monitoring and evaluation: <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/011/i0380e/i0380e.pdf>.
15. Grad Novi Sad, profil zajednice, Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj, Novi Sad, 2011: <http://www.novisad.rs/lat/profil-zajednice-grada-novog-sada-0>.
 16. Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies October 2007, Third Edition, United Nations, New York, 2007: <http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/guidelines.pdf>.
 17. IUCN Commission on National Parks and Protected Areas, World Conservation Monitoring Centre (1994): Guidelines for Protected Area Management Categories, IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK: <https://portals.iucn.org/library/efiles/edocs/1994-007-En.pdf>.
 18. Izveštaj o napretku o sprovođenju Nacionalne strategije održivog razvoja za period od 2009. do 2017. godine, Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine: <http://www.merz.gov.rs/lat/dokumenti/zakljucak-vlade-usvajanje-izvestaja-o-napretku-u-sprovođenju-nacionalne-strategije>.
 19. Measuring Sustainability, Indicators for Italian Agriculture, National Institute of Agricultural Economics, 2004: http://www2.toulouse.inra.fr/lerna/chercheurs/thomas/projets/rappsost_ing.pdf
 20. Measuring Sustainable Development by Candice Stevens, Statistic Brief, OECD: <http://www.oecd.org/std/35407580.pdf>.
 21. Metodologija istraživanja „Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica – NSTJ“, Republički zavod za statistiku Republike Srbije: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/Opsti%20podaci%20u%20Republici%20Srbiji/dokumenti/razno/Metodologija%20NSTJ.pdf>.
 22. Nacionalna Strategija održivog razvoja Republike Srbije, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2008.
 23. National Institute of Food and Agriculture, Sustainable Agriculture: http://www.csrees.usda.gov/nea/ag_systems/in_focus/sustain_ag_if_legal.html.
 24. Organic Act of 1916, National Park Service: <http://www.nps.gov/aboutus/history.htm>.
 25. Ostvarivanje ciljeva Strategije Evropa 2020, priručnik za lokalne i regionalne vlasti, Komitet regiona, Evropska unija: http://www.region.vojvodina.gov.rs/upload/PRIRU_NIK_EVROPA_2020_NAMENJEN_LOKALNIM_I_REGIONALNIM_VLASTIMA_5261.PDF.
 26. Program razvoja AP Vojvodine 2014-2020: http://www.region.vojvodina.gov.rs/upload/Program_razvoja_AP_Vojvodine_2014_2020_3891.pdf.
 27. Program razvoja turizma opštine Beočin za period od 2012-2017. godine, Opština Beočin, 2011: <http://www.beocin.rs/openpdf.php?path=sr/Files/File/download/&pdf=Program-razvoja-turizma-opstine-Beocin.pdf>.
 28. Prostorni plan opštine Ruma, Skupština opštine Ruma, Ruma 2007: <http://www.ruma.rs/portal/dokumenta/PROSTORNI%20PLAN%20OPSTINE%20RUMA.pdf>.
 29. Prostorni plan opštine Sremska Mitrovica do 2028. godine (Službeni list grada Sremska Mitrovica, broj 9/2009): <http://www.sremskamitrovica.org.rs/cir/prstni-pln>.
 30. Prostorni plan opštine Šid, Opština Šid, 2010: http://www.sid.rs/index.php?option=com_phocadownload&view=category&id=22:prostorni-plan-opstine-sid.

31. Prostorni plan područja posebne namene Fruške gore do 2022. godine („Sl. list AP Vojvodine broj 16/2004“).
32. Review of Implmentation of the Rio Principles, Detailed review of implementation of the Rio Principles, United Nations: <http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1127rioprinciples.pdf>.
33. SAFA Indicators, Sustainability Assessment Of Food And Agriculture Systems, Food an Agriculture Organization of the United Nations, Rome, 2013: http://www.fao.org/fileadmin/templates/nr/sustainability_pathways/docs/SAFA_Indicators_final_19122013.pdf.
34. Sir Albert Howard, The International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM): <http://www.ifoam.org/en/sir-albert-howard>.
35. Strategija biloške raznovrsnosti Republike Srbije za period od 2011. do 2018. godine, Republika Srbija, Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Brograd, 2011.
36. Strategija Evropske unije za Dunavski region (2010), Evropska komisija: <http://www.dunavskastrategija.rs/include/data/docs0265.doc>.
37. Strategija održivog turizma nacionalnog parka Fruška gora sa akcionim planom 2015-2019, Nacionalni Park Fruška gora, 2014: <http://www.naturefg.com/images/strategija.pdf>.
38. Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Srbije za period 2014-2024. godine, Sužbeni glasnik RS, br. 85/2014).
39. Strategija razvoja opštine Bačka Palanka 2010-2014. godine (Sl. list Bačka Palanka broj, 18/2009): <http://www.backapalanka.rs/pdf/sluzbenilist/2009/slist19.pdf>.
40. Strateški plan opštine Indija, Skupština opština Indija, Indija, 2006: <http://www.indija.net/PageCyr.aspx?id=175>.
41. Strateški plan razvoja opštine Sremski Karlovci 2010-2020, Opština Sremski Karlovci, 2009: <http://www.sremski-karlovci.org.rs/www/index1.php?kat=11>.
42. Sustainable Agricultural Productivity Growth And Bridging The Gap For Small Family Farms, Interagency Report to the Mexican G20 Presidency: <http://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/50544691.pdf>.
43. Sustainable agriculture and rural development, FAO Corporate document repository: <http://www.fao.org/docrep/u8480e/u8480e01.htm>.
44. Sustainable agriculture for the future we want, European Commision, 2012: http://ec.europa.eu/agriculture/events/2012/rio-side-event/brochure_en.pdf.
45. Sustainable Agriculture: Definition and Terms, United States Department of Agriculture, National Agricultural Library, Alternative Farming Systems Information Center: <http://www.nal.usda.gov/afsic/pubs/terms/srb9902terms.shtml>.
46. Sustainability and U.S. Environmental Protection Agency, The Encyclopedia of Earth: <http://thesustainableleader.org/sustainable-development/>.
47. Sveden's 29 National Parks, A Guide to Our Finest Landscapes, Swedish Environmental Protection Agency: <http://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer6400/978-91-620-8654-1.pdf?pid=8311>.
48. The Earth Charter: http://www.earthcharterinaction.org/invent/images/uploads/echarter_english.pdf.
49. The History of Yellowstone Park, Yellowstone National Park: <http://www.yellowstonepark-trip.com/history-of-yellowstone-park.php>.
50. Towards Sustainable Agriculture, A Pilot Set of Indicators, Ministry of Agriculture Fisheries and Food, 2000: <http://www.adlib.ac.uk/resources/000/015/650/pilotindicators.pdf>.

51. UNECE, FAO, OECD, WB, Eurostat (2007): Rural Households' Livelihood and Well-Being, Statistics on Rural Development and Agriculture Household Income, The Wye Group Handbook, United Nations, New York and Geneva: <http://www.fao.org/docrep/015/am085e/am085e00.htm>.
52. Walks in and around Tongariro National Park, Department of conservation, New Zealand: <http://www.doc.govt.nz/Documents/about-doc/concessions-and-permits/conservation-revealed/tongariro-national-park-lowres.pdf>.
53. What is sustainable agriculture, Die Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ): <http://www.giz.de/Themen/en/dokumente/giz2012-en-sustainable-agriculture.pdf>.
54. What is Sustainable Development, The World Bank group: <http://www.worldbank.org/depweb/english/sd.html>.
55. What is veganic agriculture, The Veganic Agriculture Network: <http://www.goveganic.net/article27.html>.
56. World Bank, FAO and UNSC (2011), Global Strategy to Improve Agricultural and Rural Statistics. Report no 56719-GLB. WorldBank, Washington DC: http://www.fao.org/fileadmin/templates/ess/documents/meetings_and_workshops/ICAS5/Ag_Statistics_Strategy_Final.pdf.
57. World Commission on Environment and Development-WCED (1987): Our Common Future, Oxford.
58. WWF, Daelberg (2013): The Economic Value Of Virunga National Park, WWF International, Gland, Switzerland: http://awsassets.panda.org/downloads/the_economic_value_of_virunga_national_park_lr_1.pdf.
59. Zakon o nacionalnim parkovima, („Službeni glasnik RS“ 39/93, 44/93).
60. Zakon o zaštiti prirode, („Službeni glasnik RS“, br. 36/2009 i 88/2010).

Linkovi

1. Javno preduzeće „Nacionalni park Đerdap“: <http://www.npdjerdap.org/>.
2. Javno preduzeće „Nacionalni park Kopaonik“: <http://www.npkopaonik.com/>.
3. Javno preduzeće „Nacionalni park Tara“: <http://www.nptara.rs/>.
4. Javno preduzeće „Nacionalni park Fruška gora“: <http://www.npfruskagora.co.rs/>.
5. Ministarstvo finansija Republike Srbije: <http://www.mfin.gov.rs/>.
6. Nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine: <http://www.npsutjeska.net/>, <http://www.npkozara.com/>, <http://nationalpark-una.ba>.
7. Nacionalni parkovi Bugarske: <http://pirin.bg>, <http://rilanationalpark.bg/>, <http://visitcentralbalkan.net/>.
8. Nacionalni parkovi Crne Gore: <http://www.nparkovi.me>.
9. Nacionalni parkovi Hrvatske: <http://www.brijuni.hr/>, <http://www.npkrka.hr/>, <http://www.np-kornati.hr/>, <http://www.np-paklenica.hr/>, <http://np-risnjak.hr/>, <http://www.np-sjeverni-velebit.hr/>.
10. Nacionalni parkovi Mađarske: <http://anp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://bfnp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://en.bnpi.hu/>, <http://www.ddnp.hu/>, <http://dinp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://fhnp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://www.hnp.hu>, <http://knp.nemzetipark.gov.hu/>, <http://www.kmnp.hu/>, <http://onp.nemzetipark.gov.hu/>.
11. Nacionalni parkovi Makedonije: <http://www.galicica.org.mk>, <http://www.npmavrovo.org.mk>, <http://park-pelister.com>.

12. Nacionalni parkovi Rumunije: <http://www.theactivetimes.com/europes-national-parks-romanias-protected-treasures-0>, <http://www.domogled-cerna.ro/>, <http://www.parcrodna.ro/>, <http://retezat.ro/>, <http://en.infocheileneroi.ro/>, <http://www.pnscc.ro/>, <http://www.calimani.ro/>, <http://www.cozia.ro/>, <http://www.pcrain.ro/>, <http://www.parcmacin.ro/>, <http://www.defileuljiului.ro/>, <http://www.ceahlaupark.ro/>, <http://www.cheilebicazului-hasma.ro/>, <http://www.buila.ro/>.
13. Narodna banka Srbije: www.nbs.rs.
14. Nature Photography by Dragisa Savic: <http://www.naturefg.com/>.
15. NAVIP, preduzeće za proizvodnju i preradu vina: <http://www.navip.rs/index2.html>.
16. Opština Bačka Palanka: <http://www.backapalanka.rs/>.
17. Opština Beočin: <http://www.beocin.rs/sr/>.
18. Opština Inđija: <http://www.indjija.net/>.
19. Opština Irig: <http://www.irig.rs/>.
20. Opština Ruma: <http://www.ruma.rs/>.
21. Opština Sremski Karlovci: <http://www.sremski-karlovci.org.rs>.
22. Pokrajinski zavod za zaštitu prirode: <http://www.pzzp.rs/>.
23. Republički zavod za statistiku Republike Srbije: www.stat.gov.rs.
24. Zavod za zaštitu prirode Srbije: <http://www.zzps.rs/>.

12. PRILOZI

LISTA SKRAĆENICA

- ADSL – Asymmetric digital subscriber line (asimetrična digitalna pretplatnička linija)
- ANOG – Arbeitsgemeinschaft für Naturgemässen Qualitätsanbau von Obst und Gemüse (Radno udruženje za prirodni uzgoj voća i povrća)
- AWU – Annual work unit (godišnja jedinica rada)
- BDP/GDP – Bruto domaći proizvod/ Gross domestic product
- BDV – Bruto dodata vrednost
- CAP – The Common Agricultural Policy (Zajednička agrarna politika Evropske unije)
- CSD – The United Nations Commission on Sustainable Development (Komisija Ujedinjenih Nacija za održivi razvoj)
- ENPI – European Neighbourhood and Partnership Instrument (program susedske saradnje u Evropskoj uniji)
- ESU – European Size Unit (mera za standardnu bruto maržu)
- EU – Evropska unija
- EUR – Euro ili evro (valuta Evropske unije)
- FAO – Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu
- GIS – geoinformacioni sistem
- IFOAM – The International Federation of Organic Agriculture Movements (Međunarodna federacija za organsku poljoprivredu)
- IPA – Instrument for Pre-Accession (instrument za predpristupnu pomoć)
- ISDN – Integrated Services for Digital Network (digitalna telefonska tehnologija)
- IUCN – Međunarodna unija za očuvanje prirode
- LAU – Local administrative units (lokalne administrativne jedinice)
- LEADER – Liaisons entre actions de developpement de l'économie rurale (veze između akcija u ruralnom razvoju)
- LFA – Less favoured areas (manje favorizovana područja)
- NSTJ – Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica
- NTIOK – Nauka; Tehnologija; Informacije; Obrazovanje; Organizacija; Telekomunikacije
- NUTS – Nomenclature of Territorial Units for Statistics (nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica)
- ODA – Official Development Assistance (zvanična razvojna pomoć)
- OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj)
- PAIS – Proposal on Agri-Environmental Indicators (EU indikatori ruralnog razvoja)
- PDO – protected designation of origin (zaštićena oznaka porekla)
- PGI – protected geographical indication (zaštićeno geografsko poreklo)
- PSE – Producer Support Estimate (procena podrške proizvođačima)
- RGA – Regional Growth Agreements (regionalni razvojni program u Švedskoj)
- SAD/USA – Sjedinjene Američke Države/ United States of America

SAFA – Sustainability Assessment Of Food And Agriculture Systems (Procena održivosti poljoprivrednih proizvoda i sistema)

SARD - sustainable agriculture and rural development (održiva poljoprivreda i ruralni razvoj)

SPP – Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske zajednice i Srbije

TSG – traditional speciality guaranteed (garantovano tradicionalni specijalitet)

UAA – Utilised agricultural area (korišćena poljoprivredna površina)

UN – Organizacija Ujedinjenih Nacija

UNESCO – Organizacija Ujedinjenih Nacija za Obrazovanje, Nauku i Kulturu

WCED – World Commission on Environment and Development (Komisija Ujedinjenih nacija za životnu sredinu i razvoj)

WCPA – World Database on Protected Areas (Svetska baza zaštićenih područja)

LISTA TABELA

TABELA 1. EKONOMSKI INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA PREMA CSD	24
TABELA 2. EKONOMSKI INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA DEFINISANI OD STRANE EVROPSKE UNIJE	25
TABELA 3. INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE ZA OBLASTI EKONOMSKOG KARAKTERA I POLJOPRIVREDE	26
TABELA 4. NIVO UTICAJA ODRŽIVOSTI POLJOPRIVREDE.....	32
TABELA 5. LISTA OECD EKOLOŠKIH INDIKATORA ZA POLJOPRIVREDU.....	38
TABELA 6. DEFINICIJE INDIKATORA KOJI SE ODOSE NA GRUPU POLJOPRIVREDA U ŠIREM EKONOMSKOM, DRUŠTVENOM I EKOLOŠKOM KONTEKSTU	40
TABELA 7. INDIKATORI SAFA ZA DIMENZIJU-DRUŠTVENO BLAGOSTANJE	44
TABELA 8. INDIKATORI SAFA ZA DIMENZIJU-DOBRO UPRAVLJANJE.....	44
TABELA 9. INDIKATORI SAFA ZA DIMENZIJU-INTEGRITET ŽIVOTNE SREDINE	45
TABELA 10. INDIKATORI SAFA ZA DIMENZIJU-EKONOMSKA ELASTIČNOST.....	46
TABELA 11. INDIKATORI ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU (TEMA-POLJOPRIVREDA UNUTAR RURALNE EKONOMIJE I DRUŠTVA)	47
TABELA 12. INDIKATORI ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU (TEMA-SISTEMI UPRAVLJANJA GAZDINSTVOM)	48
TABELA 13. INDIKATORI ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU (TEMA-UPOTREBA INPUTA)	49
TABELA 14. INDIKATORI ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU (TEMA-UPOTREBA RESURSA).....	49
TABELA 15. INDIKATORI ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU (TEMA-VREDNOST OČUVANJA POLJOPRIVREDNOG ZEMLJIŠTA)	50
TABELA 16. OSNOVNI KORACI U KONCEPTU ODRŽIVE POLJOPRIVREDE EVROPSKE UNIJE	55
TABELA 17. INDIKATORI ZALIHE KAPITALA ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU I RURALNI RAZVOJ (EKONOMSKA I SOCIJALNA DIMENZIJA)	56
TABELA 18. INDIKATORI EFIKASNOSTI ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU I RURALNI RAZVOJ (EKONOMSKA I SOCIJALNA DIMENZIJA)-POLJOPRIVREDNI OUTPUT I POTROŠNJA HRANE	57
TABELA 19. INDIKATORI EFIKASNOSTI ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU I RURALNI RAZVOJ (EKONOMSKA I SOCIJALNA DIMENZIJA)-KONKURENTNOST I ODRŽIVOST SADAŠNJE STRUKTURE SEKTORA.....	58
TABELA 20. INDIKATORI JEDNAKOSTI ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU I RURALNI RAZVOJ (EKONOMSKA I SOCIJALNA DIMENZIJA)	59
TABELA 21. INDIKATORA SOCIO-EKONOMSKOG STANJA U RURALNIM PODRUČJIMA.....	67
TABELA 22. INDIKATORI EKONOMSKO-SEKTORSKIH POKAZATELJA	67
TABELA 23. INDIKATORA DIVERZIFIKACIJE I KVALITETA ŽIVOTA U RURALNIM PODRUČJIMA.....	68
TABELA 24. KRITERIJUMI DEFINISANJA NSTJ U REPUBLICI SRBIJI	70
TABELA 25. VARIJABLE EKONOMSKOG RAZVOJA REGIONA PREMA PORTERU	75
TABELA 26. ČINIOCI RURALNOG RAZVOJA I POKAZATELJI RURALNE KONKURENTNOSTI	76
TABELA 27. ELEMENTI REGIONALNE KONKURENTNOSTI RURALNIH PODRUČJA.....	76
TABELA 28. FAKTORI RURALNE KONKURENTNOSTI ŠVEDSKE U OKVIRU DORA PROJEKTA.....	78
TABELA 29. ČINIOCI RAZVOJA I KATEGORIZACIJE RURALNIH PODRUČJA U ČEŠKOJ.....	79
TABELA 30. NACIONALNI PARKOVI REPUBLIKE SRBIJE	84
TABELA 31. OBUHVAT REGIONA FRUŠKE GORE U OKVIRU PROSTORNOG PLANA	96
TABELA 32. POVRŠINE POD VINOGRADIMA I VOĆNJACIMA NA PODRUČJU FRUŠKE GORE	128
TABELA 33. KORIŠĆENO POLJOPRIVREDNO ZEMLJIŠTE PO KATEGORIJAMA PO OPŠTINAMA U REGIONU FRUŠKE GORE (2012).....	129
TABELA 34. UČEŠĆE (%) INVESTICIJA NAMENJENIH ZA POLJOPRIVREDU ZA OPŠTINE REGIONA FRUŠKE GORE (OD 2001-2012. GODINE)'	143
TABELA 35. PROSEČNA STOPA PORASTA BROJA STANOVNIKA REGIONA FRUŠKE GORE (1991, 2002 I 2011. GODINE)	144

TABELA 36. GUSTINA NASELJENOSTI PO OPŠTINAMA (GRADOVIMA) FRUŠKOGORSKE OBLASTI...	146
TABELA 37. GUSTINA NASELJENOSTI ZA CELO PODRUČJE FRUŠKE GORE.....	146
TABELA 38. DEMOGRAFSKI INDIKATORI ZA REGION FRUŠKE GORE ZA 2011. GODINU.....	147
TABELA 39. STAROSNA STRUKTURA EKONOMSKI AKTIVNOG STANOVNIŠTVA FRUŠKE GORE ZA SEKTORE POLJOPRIVREDA, ŠUMARSTVO I RIBARSTVO ZA 2011. GODINU.....	148
TABELA 40. POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO (%), POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO KOJA POSEDUJU GAZDINSTVO (%), AKTIVNO POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO (%) U REGIONU FRUŠKE GORE PO NASELJIMA (PODACI 2011. GODINU).....	149
TABELA 41. VREDNOST KOMPOZITNOG INDIKATORA RURALNE KONKURENTNOSTI PODRUČJA FRUŠKE GORE PREMA IZABRANIM GRUPAMA INDIKATORA	157
TABELA 42. MAKROEKONOMSKI INDIKATORI DOPRINOSA POLJOPRIVREDE NACIONALNOJ EKONOMIJI	162
TABELA 43. INDIKATORI PRIVREDNI AKTIVNOSTI PO OKRUZIMA AP VOJVODINE, 2011. GODINA (%)	163
TABELA 44. SOCIO-DEMOGRAFSKA STRUKTURA ISPITANIKA.....	172
TABELA 45. STAVOVI ISPITANIKA O ZASTUPLJENOSTI POJEDINIH DIMENZIJA ODRŽIVOG RAZVOJA U REGIONU FRUŠKE GORE	174
TABELA 46. STAVOVI ISPITANIKA O ZNAČAJU POJEDINIH EKONOMSKIH DELATNOSTI U REGIONU FRUŠKE GORE.....	175
TABELA 47. STAVOVI ISPITANIKA O ODRŽIVIM OBLICIMA POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE U REGIONU FRUŠKE GORE	176
TABELA 48. STAVOVI ISPITANIKA U POGLEDU PRIORITETNIH INVESTICIJA U ODRŽIVOJ POLJOPRIVREDI FRUŠKE GORE, DOVOLJNOST SREDSTAVA IZ AGRARNOG BUDŽETA REPUBLIKE SRBIJE, KAO I PUTEM KREDITNIH LINIJA	177
TABELA 49. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA INTERAKCIJU POLJOPRIVREDE I EKONOMSKOG ASPEKTA ODRŽIVOG RAZVOJA ...	177
TABELA 50. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA INTERAKCIJU POLJOPRIVREDE I SOCIOLOŠKOG ASPEKTA ODRŽIVOG RAZVOJA.....	178
TABELA 51. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA INTERAKCIJU POLJOPRIVREDE I EKOLOŠKOG ASPEKTA ODRŽIVOG RAZVOJA	179
TABELA 52. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU I FRUŠKU GORU - KLJUČNE PREDNOSTI ZA NJENO SPROVOĐENJE	179
TABELA 53. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU I FRUŠKU GORU - KLJUČNI NEDOSTACI ZA NJENO SPROVOĐENJE	180
TABELA 54. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA NEPOLJOPRIVREDNE DELATNOSTI U FRUŠKOJ GORI SA NAJVEĆIM POTENCIJALOM RAZVOJA.....	182
TABELA 55. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA ODRŽIVU POLJOPRIVREDU I FRUŠKU GORU - KLJUČNI NEDOSTACI ZA NJENO SPROVOĐENJE	183
TABELA 56. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA RURALNU INFRASTRUKTURU U FRUŠKOJ GORI – TRENUTNO STANJE RAZVIJENOSTI	183
TABELA 57. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA OCENU EFEKATA INVESTICIJA U RURALNU INFRASTRUKTURU.....	184
TABELA 58. DESKRIPTIVNA STATISTIKA (ARITMETIČKA SREDINA, MEDIJANA, MOD, STANDARDNA DEVIJACIJA) ZA OGRANIČENJA RURALNOG RAZVOJA U REGIONU FRUŠKE GORE	184
TABELA 59. DOBIJENE I OČEKIVANE FREKVENCije ZA VARIJABLE: POZNAVANJE POJMA ODRŽIVOG RAZVOJA I OPTIMALNOSTI ORGANSKE POLJOPRIVREDE KAO JEDAN OD OSTALIH MODELA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE	186

TABELA 60. REZULTATI X^2 TESTA ZA VARIJABLE: POZNAVANJE POJMA ODRŽIVOG RAZVOJA I OPTIMALNOSTI ORGANSKE POLJOPRIVREDE KAO JEDAN OD OSTALIH MODELA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE	186
TABELA 61. DOBIJENE I OČEKIVANE FREKVENCIJE ZA VARIJABLE: POZNAVANJE POJMA ODRŽIVOG RAZVOJA I POZNAVANJA OSTALIH OBLIKA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE	187
TABELA 62. REZULATI X^2 TESTA ZA VARIJABLE: POZNAVANJE POJMA ODRŽIVOG RAZVOJA I POZNAVANJA OSTALIH OBLIKA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE	187
TABELA 63. DOBIJENE I OČEKIVANE FREKVENCIJE ZA VARIJABLE: ZASTUPLJENOST DIMENZIJA ODRŽIVOG RAZVOJA U DOSADAŠNJEM PERIODU I NJIHOVE PROJEKCIJE U BUDUĆNOSTI	188
TABELA 64. REZULATI X^2 TESTA ZA VARIJABLE: ZASTUPLJENOST DIMENZIJA ODRŽIVOG RAZVOJA U DOSADAŠNJEM PERIODU I NJIHOVE PROJEKCIJE U BUDUĆNOSTI	188
TABELA 65. DOBIJENE I OČEKIVANE FREKVENCIJE ZA VARIJABLE IZMEĐU DOVOLJNOSTI SREDSTAVA PODRŠKE ODRŽIVOJ POLJOPRIVREDI IZ AGRARNOG BUDŽETA REPUBLIKE SRBIJE I KREDITNIH SREDSTAVA	189
TABELA 66. REZULATI X^2 TESTA ZA VARIJABLE: DOVOLJNOST SREDSTAVA PODRŠKE ODRŽIVOJ POLJOPRIVREDI IZ AGRARNOG BUDŽETA REPUBLIKE SRBIJE I KREDITNIH SREDSTAVA	189
TABELA 67. DOBIJENE I OČEKIVANE FREKVENCIJE ZA VARIJABLE IZMEĐU POZITIVNIH EFEKATA RURALNOG TURIZMA NA UNAPREĐENJE POLJOPRIVREDE I UTICAJA AGROTURIZMA	190
TABELA 68. REZULATI X^2 TESTA ZA VARIJABLE: POZITIVNI EFEKTI RURALNOG TURIZMA NA UNAPREĐENJE POLJOPRIVREDE I UTICAJA AGROTURIZMA	190
TABELA 69. DOBIJENE I OČEKIVANE FREKVENCIJE ZA VARIJABLE IZMEĐU POZITIVNIH EFEKATA RURALNOG TURIZMA NA UNAPREĐENJE POLJOPRIVREDE I UTICAJA VINSKOG TURIZMA	191
TABELA 70. REZULATI X^2 TESTA ZA VARIJABLE: POZITIVNI EFEKTI RURALNOG TURIZMA NA UNAPREĐENJE POLJOPRIVREDE I UTICAJA VINSKOG TURIZMA	191
TABELA 71. DOBIJENE I OČEKIVANE FREKVENCIJE ZA VARIJABLE IZMEĐU POZITIVNIH EFEKATA RURALNOG TURIZMA NA UNAPREĐENJE POLJOPRIVREDE I UTICAJA GASTRONOMSKOG TURIZMA	192
TABELA 72. REZULTATI X^2 TESTA ZA VARIJABLE: POZITIVNI EFEKTI RURALNOG TURIZMA NA UNAPREĐENJE POLJOPRIVREDE I UTICAJA VINSKOG TURIZMA	192
TABELA 73. KORELACIONI KOEFICIJENT (R) ZA VARIJABLE: PRIHOD OD POLJOPRIVREDE ZNAČAJNIJE DOPRINOSE OD OSTALIH DELATNOSTI U EKONOMSKOM RAZVOJU PODRUČJA I RAZVOJ POLJOPRIVREDE DOPRINOSI RAZVOJU LOKALNIH ZAJEDNICA U FRUŠKOJ GORI	193
TABELA 74. KARAKTERISTIČNE VREDNOSTI EKSTRAHOVANIH FAKTORA I % OBJAŠNJENE VARIJANSE ZA ANALIZU PREDNOSTI I OGRANIČENJA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE U REGIONU FRUŠKE GORE ...	194
TABELA 75. VREDNOST FAKTORSKIH OPTEREĆENJA ZA IZDOJENE VARIJABLE U ANALIZI PREDNOSTI I OGRANIČENJA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE U REGIONU FRUŠKE GORE	195
TABELA 76. KARAKTERISTIČNE VREDNOSTI EKSTRAHOVANIH FAKTORA I % OBJAŠNJENE VARIJANSE ZA ANALIZU KLJUČNIH OGRANIČENJA RURALNOG RAZVOJA U REGIONU FRUŠKE GORE	196
TABELA 77. VREDNOST FAKTORSKIH OPTEREĆENJA ZA IZDOJENE VARIJABLE U ANALIZI KLJUČNIH OGRANIČENJA RURALNOG RAZVOJA U REGIONU FRUŠKE GORE	197
TABELA 78. SWOT ANALIZA AGROEKONOMSKIH FAKTORA ODRŽIVOG RAZVOJA U REGIONU FRUŠKE GORE	199
TABELA 79. TOWS MATRICA AGROEKONOMSKIH FAKTORA ODRŽIVOG RAZVOJA U REGIONU FRUŠKE GORE	200

LISTA GRAFIKONA

GRAFIKON 1. ZASTUPLJENOST BILJNIH KULTURA (%) NA ORANIČNIM POVRŠINAMA PO OPŠTINAMA KOJE ULAZE U SASTAV REGIONA FRUŠKE GORE (2012)	130
--	------------

GRAFIKON 2. UDEO PLANTAŽNIH I EKSTENZIVNIH VOĆNJAKA (%) PO OPŠTINAMA U REGIONU FRUŠKE GORE (2012)	130
GRAFIKON 3. ZASTUPLJENOST VOĆNIH VRSTA PO OPŠTINAMA U REGIONU FRUŠKE GORE (2012)	131
GRAFIKON 4. UDEO VINSKIH I STONIH SORTI (%) PO OPŠTINAMA REGIONA FRUŠKE GORE (2012)	131
GRAFIKON 5. BROJNO STANJE STOKE PO OPŠTINAMA REGIONA FRUŠKE GORE (2002)	132
GRAFIKON 6. BROJNO STANJE STOKE PO OPŠTINAMA REGIONA FRUŠKE GORE (2012)	133
GRAFIKON 7. STRUKTURA (U % OD UKUPNOG BROJA GAZDINSTAVA) POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA PO VELIČINI KORIŠĆENE POLJOPRIVREDNE POVRŠINE PO OPŠTINAMA REGIONA FRUŠKE GORE (2012)	134
GRAFIKON 8. UČEŠĆE (%) DRUGIH PROFITABILNIH AKTIVNOSTI NA POLJOPRIVREDNIM GAZDINSTVIMA PO OPŠTINAMA FRUŠKE GORE (2012)	135
GRAFIKON 9. UČEŠĆE (%) PRIHODA OD DRUGIH PROFITABILNIH AKTIVNOSTI (OSIM POLJOPRIVREDE) U UKUPNIM PRIHODIMA POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA PO OPŠTINAMA FRUŠKE GORE (2012)	135
GRAFIKON 10. UČEŠĆE (%) DOMAĆIH I STRANIH TURISTA U NJIHOVOM UKUPNOM BROJU, KAO I NOĆENJA DOMAĆIH I STRANIH TURISTA U OSTVARENOM UKUPNOM BROJU NOĆENJA (2001) ...	139
GRAFIKON 11. UČEŠĆE (%) DOMAĆIH I STRANIH TURISTA U NJIHOVOM UKUPNOM BROJU, KAO I NOĆENJA DOMAĆIH I STRANIH TURISTA U OSTVARENOM UKUPNOM BROJU NOĆENJA (2006) ...	140
GRAFIKON 12. UČEŠĆE (%) DOMAĆIH I STRANIH TURISTA U NJIHOVOM UKUPNOM BROJU, KAO I NOĆENJA DOMAĆIH I STRANIH TURISTA U OSTVARENOM UKUPNOM BROJU NOĆENJA (2012) ...	140
GRAFIKON 13. UČEŠĆE (%) ZAPOSLENIH U SEKTORIMA POLJOPRIVREDA, ŠUMARSTVO, VODOPRIVREDA I RIBARSTVO U OPŠTINAMA U OBUHVATU REGIONA FRUŠKE GORE (2001, 2007 I 2012. GODINA).....	152
GRAFIKON 14. PLATNI BILANS REPUBLIKE SRBIJE (U MIL. EVRA) U PERIODU OD 2005. DO 2014. GODINE.....	159
GRAFIKON 15. SPOLJNO-TRGOVINSKI BILANS REPUBLIKE SRBIJE OD 2005. DO 2014. GODINE, U MIL. EVRA.....	159
GRAFIKON 16. BRUTO DOMAĆI PROIZVOD REPUBLIKE SRBIJE, REALNI RAST U %, U PERIODU OD 2005. DO 2014. GODINE	160
GRAFIKON 17. NEZAPOSLENOST (U%) REPUBLIKE SRBIJE U PERIODU OD 2005-2014. GODINE	160
GRAFIKON 18. RAST PROSEČNIH NETO ZARADA (U EVRIMA) U REPUBLICI SRBIJI U PERIODU OD 2005. DO 2014. GODINE	161
GRAFIKON 19. UČEŠĆE AGRARNOG BUDŽETA U UKUPNOM BUDŽETU REPUBLIKE SRBIJE OD 2004. DO 2013. GODINE.....	162
GRAFIKON 20. UPOZNATOST ISPITANIKA SA POJMMOM ODRŽIVOG RAZVOJA.....	174
GRAFIKON 21. STAVOVI ISPITANIKA U VEZI BOLJE STRATEŠKE PODRŠKE POJEDINIH GRANA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE U REGIONU FRUŠKE GORE	176
GRAFIKON 22. STAVOVI ISPITANIKA U VEZI USLOVLJENOSTI USPEŠNOG RURALNOG RAZVOJA I UNAPREĐENJA POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE, KAO I OBEZBEĐENJA DODATNIH PRIHODA OD NEPOLJOPRIVREDNIH DELATNOSTI U REGIONU FRUŠKE GORE.....	181
GRAFIKON 23. STAVOVI ISPITANIKA U VEZI POZITIVNIH UTICAJA SEOSKOG (RURALNOG) TURIZMA NA UNAPREĐENJE POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE U REGIONU FRUŠKE GORE	182
GRAFIKON 24. SCREE PLOT ILI GRAFIČKI PRIKAZ SVOJSTVENE VREDNOSTI PO FAKTORIMA ZA ANALIZU PREDNOSTI I OGRANIČENJA ODRŽIVE POLJOPRIVREDE U REGIONU FRUŠKE GORE.....	195
GRAFIKON 25. SCREE PLOT ILI GRAFIČKI PRIKAZ SVOJSTVENE VREDNOSTI PO FAKTORIMA ZA ANALIZU KLJUČNIH OGRANIČENJA RURALNOG RAZVOJA U REGIONU FRUŠKE GORE	197

LISTA SLIKA

SLIKA 1. „TRI STUBA“ ODRŽIVOG RAZVOJA	17
SLIKA 2. „VENOV DIJAGRAM“ ODRŽIVOG RAZVOJA	18
SLIKA 3. „ČETIRI STUBA“ ODRŽIVE POLJOPRIVREDE	28
SLIKA 4. ODNOS IZMEĐU ALTERNATIVNE I ODRŽIVE POLJOPRIVREDE	33
SLIKA 5. REŽIMI ZAŠTITE NA PODRUČJU FRUŠKE GORE	97
SLIKA 6. PREDSTAVNICI FLORE U REGIONU FRUŠKE GORE.....	100
SLIKA 7. PREDSTAVNICI FAUNE U REGIONU FRUŠKE GORE.....	100
SLIKA 8. KULTURNE VREDNOSTI REGIONA FRUŠKE GORE.....	101
SLIKA 9. PRIKAZ INFORMACIJE O IZABRANOJ OBLASTI ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE U GIS-U	124
SLIKA 10. UDEO BDV-A POLJOPRIVREDE I OSTALIH SEKTORA (U OKRUZIMA) U KREIRANJU BDV-A AP VOJVODINE, 2009. GODINA	164
SLIKA 11. UČEŠĆE OKRUGA AP VOJVODINE U UKUPNOJ SPOLJNOTRGOVINSKOJ RAZMENI POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA AP VOJVODINE, 2011. GODINA, (%).....	165
SLIKA 12. UČEŠĆE SPOLJNOTRGOVINSKE RAZMENE POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA (PO OKRUZIMA AP VOJVODINE) U UKUPNOJ SPOLJNOTRGOVINSKOJ RAZMENI AP VOJVODINE, 2011. GODINA, (%)	166
SLIKA 13. TRI PRIORITETA I SEDAM VODEĆIH INICIJATIVA U OKVIRU STRATEGIJE „EVROPA 2020“	169

LISTA DENDOGRAMA

DENODGRAM 1. KLASTER ANALIZA DEMOGRAFSKIH POKAZATELJA (KAO AGROEKONOMSKIH FAKTORA ODRŽIVOG RAZVOJA FRUŠKE GORE).....	150
DENDOGRAM 2. KLASTER ANALIZA ZAPOSLENOSTI I ZARADA (KAO AGROEKONOMSKIH FAKTORA ODRŽIVOG RAZVOJA FRUŠKE GORE) ZA 2001. GODINU	153
DENDOGRAM 3. KLASTER ANALIZA ZAPOSLENOSTI I ZARADA (KAO AGROEKONOMSKIH FAKTORA ODRŽIVOG RAZVOJA FRUŠKE GORE) ZA 2007. GODINU	154
DENDOGRAM 4. KLASTER ANALIZA ZAPOSLENOSTI I ZARADA (KAO AGROEKONOMSKIH FAKTORA ODRŽIVOG RAZVOJA FRUŠKE GORE) ZA 2012. GODINU	155

Anketni upitnik

Agroekonomski faktori održivog razvoja regiona Fruške gore

PRVI DEO – ODRŽIVI RAZVOJ U REGIONU FRUŠKE GORE

1. Kojoj interesnoj grupi pripadate?

(označiti samo jednu opciju)

- opštinska/gradska uprava
- regionalna organizacija
- akademska institucija
- mediji
- nevladina organizacija
- finansijska organizacija
- javno preduzeće
- privatni sektor (industrija)
- privatni sektor (uslužne delatnosti)
- privatni sektor (poljoprivreda, lov, šumarstvo, ribarstvo, vodoprivreda)
- Ostalo (navesti šta: _____)

2. Pol ispitanika

(označiti samo jednu opciju)

- žensko
- muško

3. Starost ispitanika

(označiti samo jednu opciju)

- 18-30 godina
- 31-40 godina
- 41-50 godina
- 51-60 godina
- 61-70 godina
- preko 70 godina

4. Održivi razvoj je u strateškom dokumentu „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.“ ključni moto budućeg razvoja ovog regiona. Da li ste upoznati sa „pojmom održivog razvoja“?

(označiti samo jednu opciju)

- Da
- Ne
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta: _____)

5. Kako ocenjujete stepen zastupljenosti održivog razvoja u regionu Fruške gore u sadašnjosti?

(označiti samo jednu opciju)

- U potpunosti je zastupljeno
- Delimično se primenjuje

- Ne primenjuje se uopšte
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta: _____)

6. Za održivi razvoj regiona Fruške podjednako su važna tri faktora (dimenzije): ekonomska, socijalna (društvena) i ekološka. Koji od ove tri dimenzije u održivom razvoju regiona Fruške gore su po Vašem mišljenju do sada bili najviše favorizovani?

(označiti samo jednu opciju)

- Ekonomski
- Socijalni (društveni)
- Ekološki
- Ekonomski, socijalni (društveni) i ekološki
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta: _____)

7. Kojim aspektima u održivom razvoju regiona Fruške gore po Vašem mišljenju treba u budućnosti više favorizovati?

(označiti samo jednu opciju)

- Ekonomski
- Socijalni (društveni)
- Ekološki
- Ekonomski, socijalni (društveni) i ekološki
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta: _____)

8. Da li smatrate da je potrebno organizovati aktivnosti vezane za informisanje, edukaciju i motivisanje svih zainteresovanih učesnika u regionu Fruške gore o održivom razvoju (npr. radionice, seminari, predavanja)?

(označiti samo jednu opciju)

- Da
- Ne
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta: _____)

9. Koja je delatnost ekonomski najznačajnija u regionu Fruške gore?

(označiti samo jednu opciju)

- Poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo i lov
- Turizam
- Industrija
- Ostale delatnosti iz sektora usluga
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta): _____

DRUGI DEO – POLJOPRIVREDA U KONTEKSTU ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE

1. Održivi koncept u poljoprivredi podrazumeva prelazak sa konvencionalne poljoprivrede (upotreba mineralnih đubriva, sredstva za zaštitu bilja...) na neke oblike održive poljoprivredne proizvodnje. Da li je po Vašem mišljenju organska proizvodnja najoptimalniji izbor za region Fruške gore.

(označiti samo jednu opciju)

- Da
 Ne
 Ne znam/Nemam mišljenje o tome
 Ostalo (navesti šta: _____)

2. Da li su Vam poznati ostali oblici održive poljoprivredne proizvodnje (biodinamička poljoprivreda, ekološka poljoprivreda, permakultura...)?

(označiti samo jednu opciju)

- Da
 Ne
 Ne znam/Nemam mišljenje o tome
 Ostalo (navesti šta: _____)

3. Po Vašem mišljenju kakvo je trenutno stanje u pogledu primene održivih oblika poljoprivrede u Fruškoj gori?

(označiti samo jednu opciju)

- Primenjuje se na preko 50% ukupne površine u Fruškoj gori
 Primenjuje se na oko 50% ukupne površine u Fruškoj gori
 Primenjuje se na manje od 50% ukupne površine u Fruškoj gori
 Ne primenjuje se uopšte
 Ne znam/Nemam mišljenje o tome
 Ostalo (navesti šta): _____

4. Navedite koje grane u održivoj poljoprivredi treba da imaju bolju stratešku podršku u regionu Fruške gore:

(označiti samo jednu opciju koja po Vama ima najveći značaj)

- Voćarstvo
 Vinogradarstvo
 Lekovito bilje
 Povrtarstvo
 Stočarstvo
 Ribarstvo
 Pčelarstvo
 Ne znam/Nemam mišljenje o tome
 Ostalo (navesti šta): _____

5. Podrška održivoj poljoprivredi u regionu Fruške gore za realizaciju investicija bi po Vašem mišljenju trebala da bude usmerena prioritarno na:

(označiti samo jednu opciju)

- Investicije za višegodišnje zasade (voćarstvo i vinogradarstvo)
- Investicije za staklenike
- Investicije za skladištenje poljoprivrednih proizvoda (silosi, hladnjače...)
- Investicije za stoku
- Investicije za objekte u stočarstvu (mešaoone stočne hrane, štale...)
- Investicije za mehanizaciju i opremu
- Investicije za irigacione sisteme (navodnjavanje i odvodnjavanje)
- Podrška za proširenje poseda
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta: _____)

6. Da li smatrate da je podrška iz Agrarnog budžeta Republike Srbije dovoljna po obimu i po strukturi za sprovođenje održive poljoprivrede?

(označiti samo jednu opciju)

- Da
- Ne
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta: _____)

7. Po Vašem mišljenju da li su kreditna sredstva (kreditni sa beneficiranim kamatnim stopama, krediti poslovnih banaka, Fonda za razvoj Srbije, Fond za razvoj poljoprivrede AP Vojvodine...) povoljna i dostupna za sprovođenje održive poljoprivrede?

(označiti samo jednu opciju)

- Da
- Ne
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta: _____)

8. Poljoprivreda i ekonomski aspekt održivog razvoja u Fruškoj gori

(označite za svaku tvrdnju samo jednu opciju)

	U potpunosti se slažem	Delimično se slažem	Delimično se ne slažem	U potpunosti se ne slažem	Ne znam/nemam mišljenje o tome
Potrebno je uvođenje dodatnih poreza radi očuvanja svih vrednosti Fruške gore	☐	☐	☐	☐	☐
Prihodi od poljoprivrede u Fruškoj značajnije doprinose od ostalih delatnosti u ekonomskom razvoju područja	☐	☐	☐	☐	☐
Ekonomske prednosti poljoprivrede u Fruškoj gori su važnije od njenih mogućih posledica po životnu sredinu	☐	☐	☐	☐	☐
Strategije razvoja opština i gradova u Fruškoj gori primarno mesto daju razvoju poljoprivrede	☐	☐	☐	☐	☐
Ostalo (navesti šta):	☐	☐	☐	☐	☐

9. Poljoprivreda i sociološki (društveni) aspekt održivog razvoja u Fruškoj gori

(označite za svaku tvrdnju samo jednu opciju)

	U potpunosti se slažem	Delimično se slažem	Delimično se ne slažem	U potpunosti se ne slažem	Ne znam/nemam mišljenje o tome
Razvoj poljoprivrede doprinosi razvoju lokalnih zajednica u Fruškoj gori	☐	☐	☐	☐	☐
Razvoj poljoprivrede u Fruškoj gori doprinosi očuvanju lokalne kulture i tradicije	☐	☐	☐	☐	☐
U Fruškoj gori je prisutno značajnije učešće svih zainteresovanih grupa (preduzeća, lokalna samouprava, lokalne interesne grupe, organizacije civilnog društva, stanovnici) u lokalnim razvojnim strategijama	☐	☐	☐	☐	☐
U Fruškoj gori postoje odlični uslovi za proizvodnju zdravstveno-bezbedne hrane	☐	☐	☐	☐	☐
Ostalo (navesti šta):	☐	☐	☐	☐	☐

10. Poljoprivreda i ekološki aspekt održivog razvoja u Fruškoj gori

(označite za svaku tvrdnju samo jednu opciju)

	U potpunosti se slažem	Delimično se slažem	Delimično se ne slažem	U potpunosti se ne slažem	Ne znam/nemam mišljenje o tome
Razvoj poljoprivrede u Fruškoj gori obezbeđuje poboljšanje životne sredine	☐	☐	☐	☐	☐
Poljoprivreda u Fruškoj gori povoljno utiče na prirodne ekosisteme i doprinosi povećanju biodiverziteta (biološke raznovrsnosti)	☐	☐	☐	☐	☐
U Fruškoj gori postoje ekološki opredeljena poljoprivredna preduzeća i gazdinstva	☐	☐	☐	☐	☐
Razvoj poljoprivrede u Fruškoj gori je prioritetniji od zaštite životne sredine	☐	☐	☐	☐	☐
Ostalo (navesti šta):	☐	☐	☐	☐	☐

11. Održiva poljoprivreda i Fruška gora - ključne prednosti za njeno sprovođenje

(označite za svaku tvrdnju samo jednu opciju)

	U potpunosti se slažem	Delimično se slažem	Delimično se ne slažem	U potpunosti se ne slažem	Ne znam/nemam mišljenje o tome
Nezagađeni prirodni resursi	☐	☐	☐	☐	☐
Prisustvo Nacionalnog parka	☐	☐	☐	☐	☐
Tradicija u poljoprivrednoj proizvodnji	☐	☐	☐	☐	☐
Opređenost stanovnika Fruške gore za obavljanje poljoprivredne delatnosti	☐	☐	☐	☐	☐
Spremnost proizvođača da se bave održivom poljoprivredom	☐	☐	☐	☐	☐
Veća cena proizvoda dobijenih iz održive poljoprivrede	☐	☐	☐	☐	☐
Održiva poljoprivreda je šansa za male posede	☐	☐	☐	☐	☐
Dobra obučenost poljoprivrednih savetodavaca	☐	☐	☐	☐	☐
Ostalo (navesti šta):	☐	☐	☐	☐	☐

12. Održiva poljoprivreda i Fruška gora – ključni nedostaci za njeno sprovođenje

(označite za svaku tvrdnju samo jednu opciju)

	U potpunosti se slažem	Delimično se slažem	Delimično se ne slažem	U potpunosti se ne slažem	Ne znam/nemam mišljenje o tome
Ograničeno iskustvo farmera sa tehnikama održive poljoprivrede	☐	☐	☐	☐	☐
Loše finansijsko stanje poljoprivrednih proizvođača	☐	☐	☐	☐	☐
Nizak nivo obrazovanja proizvođača za ovaj vid proizvodnje	☐	☐	☐	☐	☐
Ograničenost subvencija i drugih podsticaja	☐	☐	☐	☐	☐
Dugoročna kriza u poljoprivredi	☐	☐	☐	☐	☐
Ograničeno tržište za proizvode koji potiču iz sistema održive poljoprivrede	☐	☐	☐	☐	☐
Loša primena zakonodavnih okvira o bezbednosti hrane i zaštite potrošača	☐	☐	☐	☐	☐
Visoke cene troškova sertifikacije i kontrole proizvoda	☐	☐	☐	☐	☐
Nizak nivo saradnje između javnog i privatnog sektora	☐	☐	☐	☐	☐
Ostalo (navesti šta):	☐	☐	☐	☐	☐

TREĆI DEO – RURALNI RAZVOJ U KONTEKSTU ODRŽIVOG RAZVOJA REGIONA FRUŠKE GORE

1. Uspešan seoski (ruralni) razvoj regiona Fruške gore podrazumeva unapređenje poljoprivredne proizvodnje, kao i obezbeđenje dodatnih izvor prihoda od nepoljoprivrednih delatnosti za većinu poljoprivrednih proizvođača sa malim posedom?

(označiti samo jednu opciju)

- Da, slažem se
 Ne slažem se
 Ne znam/Nemam mišljenje o tome
 Ostalo (navesti šta: _____)

2. Osim poljoprivrede, po Vašem mišljenju koje nepoljoprivredne delatnosti imaju najveći potencijal razvoja na području Fruške gore?

(označite za svaku tvrdnju samo jednu opciju)

	Najveći potencijal razvoja	Delimični potencijal razvoja	Najmanji potencijal razvoja	Ne znam/nemam mišljenje o tome
Prerada voća i povrća	☐	☐	☐	☐
Prerada mleka i mesa	☐	☐	☐	☐
Šumarstvo	☐	☐	☐	☐
Vodoprivreda	☐	☐	☐	☐
Proizvodnja obnovljivih izvora energije	☐	☐	☐	☐
Turizam	☐	☐	☐	☐
Tradicionalni zanati (pletenje, tkanje...)	☐	☐	☐	☐
Trgovina	☐	☐	☐	☐
Ugostiteljstvo	☐	☐	☐	☐
Ostale industrijske delatnosti	☐	☐	☐	☐
Ostale uslužne delatnosti	☐	☐	☐	☐
Saobraćaj i komunikacije	☐	☐	☐	☐
Rudarstvo i energetika	☐	☐	☐	☐
Građevinarstvo	☐	☐	☐	☐
Ostalo (navesti šta): _____	☐	☐	☐	☐

3. U prioritete razvoja turizma u Srbiji ruralni (seoski turizam) ima prioritetnu ulogu. Ocenite pojedine oblike ruralnog turizma koje imaju najbolji potencijal razvoja u regionu Fruške gore?

(označite za svaku tvrdnju samo jednu opciju)

	Najveći potencijal razvoja	Delimični potencijal razvoja	Najmanji potencijal razvoja	Ne znam/nemam mišljenje o tome
Agroturizam	☐	☐	☐	☐
Vinski turizam	☐	☐	☐	☐
Lovni turizam	☐	☐	☐	☐
Banjski turizam	☐	☐	☐	☐
Ribolovni turizam	☐	☐	☐	☐
Ekoturizam	☐	☐	☐	☐
Geoturizam	☐	☐	☐	☐
Sportsko – rekreativni turizam	☐	☐	☐	☐
Kulturni turizam	☐	☐	☐	☐
Verski turizam	☐	☐	☐	☐
Gastronomski turizam	☐	☐	☐	☐
Manifestacioni turizam	☐	☐	☐	☐
Ostalo (navesti šta):	☐	☐	☐	☐

4. Da li smatrate da razvoj seoskog (ruralnog) turizma može da ima pozitivne efekte na unapređenje poljoprivredne proizvodnje u regionu Fruške gore?

(označiti samo jednu opciju)

- Da
- Ne
- Ne znam/Nemam mišljenje o tome
- Ostalo (navesti šta: _____)

5. Za razvoj poljoprivrednih i nepoljoprivrednih delatnosti u regionu Fruške gore je ključni preduslov razvoj seoske (ruralne) infrastrukture. Ocenite trenutno stanje u pogledu razvijenosti pojedinih oblika infrastrukture u seoskim (ruralnim područjima) Fruške gore?

(označite za svaku tvrdnju samo jednu opciju)

	U potpunosti razvijeno	Delimično razvijeno	Nerazvijeno	Ne znam/nemam mišljenje o tome
Snabdevanje električnom energijom	☐	☐	☐	☐
Snabdevanje gasom	☐	☐	☐	☐
Saobraćajni i transportni kapaciteti	☐	☐	☐	☐
Komunalne delatnosti (vodosnabdevanje, kanalizacija...)	☐	☐	☐	☐
Telekomunikacije	☐	☐	☐	☐
Škole (osnovne, srednje)	☐	☐	☐	☐
Zdravstvo (domovi zdravlja, bolnice...)	☐	☐	☐	☐
Poštanske usluge	☐	☐	☐	☐
Sistem socijalne zaštite (ustanove za:porodični smeštaj dece, starih lica, sa invaliditetom, centri za socijalni rad)	☐	☐	☐	☐
Tržišne institucije (pijace, tržnice...)	☐	☐	☐	☐
Ostalo (navesti šta):	☐	☐	☐	☐

6. Ocenite na ponuđenim odgovorima gde bi rast infrastrukturnih investicija u regionu Fruške gore doneo najefikasnija poboljšanja.

U prazna polja (kvadratiće) unesite vrednosti od 1 do 5 (vrednost 5 pokazuje najveće poboljšanje, a vrednost najmanje poboljšanje).

- Smanjenje nezaposlenosti
- Rast investicija
- Bolji pristup tržištu
- Smanjene transportnih i drugih troškova
- Rast prihoda stanovništva

7. Ocenite pojedina ograničenja koje nepovoljno utiču na ruralni razvoj regiona Fruške gore. (označite za svaku tvrdnju samo jednu opciju)

	Potpuno utiče	Delimično utiče	Ne utiče	Ne znam/nemam mišljenje o tome
Slaba naseljenost	☐	☐	☐	☐
Nepovoljna struktura stanovništva (staro stanovništvo)	☐	☐	☐	☐
Odlazak mlađe populacije sa sela	☐	☐	☐	☐
Nepovoljna obrazovna struktura stanovništva	☐	☐	☐	☐
Neplansko korišćenje zemljišta (pretvaranje poljoprivrednog u nepoljoprivredno zemljište)	☐	☐	☐	☐
Izrazita zavisnost od razvoja poljoprivrede	☐	☐	☐	☐
Usitnjenost poseda u poljoprivredi	☐	☐	☐	☐
Nedovoljno samoorganizovanje poljoprivrednih proizvođača (zadruga...)	☐	☐	☐	☐
Visok broj nezaposlenih	☐	☐	☐	☐
Dalje smanjenje broja zaposlenih	☐	☐	☐	☐
Nedovoljan razvoj malih i srednjih preduzeća u svim delatnostima	☐	☐	☐	☐
Nizak životni standard stanovništva	☐	☐	☐	☐
Loše stanje seoske (ruralne) infrastrukture	☐	☐	☐	☐
Ostalo (navesti šta):	☐	☐	☐	☐

BIOGRAFIJA

Mr Sanja Č. Đukić rođena je 21.08.1971. godine u Novom Sadu: Osnovnu školu je završila u Novom Sadu sa odličnim uspehom. Godine 1990. završava Srednju poljoprivrednu školu „dr Milan Stanković” u Futogu, smer opšti, sa odličnim uspehom. Iste godine upisuje Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, smer stočarstvo. U martu 1996. godine, završava studije sa prosečnom ocenom 8,17 i ocenom diplomskog rada 10 (iz oblasti oplemenjivanja domaćih životinja).

Postdiplomske studije upisala je 1997. godine na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu, odseku Ekonomika poljoprivrede, koje je završila 2010. godine sa prosečnom ocenom 9,12 (naziv magistarskog rada: „Uloga i značaj stočarstva u ruralnom razvoju AP Vojvodine”).

Senat Univerziteta u Novom Sadu je 2012. godine prihvatio prijavu teme doktorske disertacije pod nazivom „Agroekonomski faktori održivog razvoja regiona Fruške gore“.

Od juna 1996. godine do kraja 1999. godine obavljala je poslove inspektora u kontroli kvaliteta i kvantiteta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u AD „Jugoinspekt” Novi Sad. Od 2000-2010. godine obavljala je veći broj poslova administrativno-komercijalnog karaktera. Tokom 2010 i 2011. godine angažovana je kao administrator na projektu „Master plan održivog razvoja Fruške gore 2012-2022.” čiju je izradu inicirala Vlada AP Vojvodine.

Tokom 2012. godine izabrana je u zvanje istraživača saradnika od strane Instituta za ekonomiku poljoprivrede u Beogradu. U zadnjih pet godina angažovana je na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu (Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela), kao zamena u nastavnim aktivnostima (izvođenje vežbi na predmetima u okviru uže naučne oblasti Ekonomija).

Samostalno ili koautor do sada ima 24 objavljenih radova na domaćim i međunarodnim skupovima. Vrlo dobro govori, piše i čita engleski jezik. Živi u Novom Sadu. Razvedena je i ima jedno dete.